

ІСТОРІЯ ЛІТОПИС СПАДЩИНА

ЧАСОПИС, № 1 (1), 2025

*Випуск присвячений
100-річчю Державного архіву
Кіровоградської області*

м. КРОПИВНИЦЬКИЙ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Голова: Лілія МАРЕНЕЦЬ, член НСКУ

Заступник голови: Тетяна ГОНЧАРОВА, член НСКУ

Члени: Олександр ЖИТКОВ, доктор історичних наук, професор;

Олександр КОВАЛЬКОВ, доктор історичних наук, доцент;

Інна ПОЗДНЯКОВА, кандидат історичних наук, доцент;

Борис ШЕВЧЕНКО, член НСКУ

Сергій ЮРЧЕНКО (відп. ред.)

У першому випуску часопису Державного архіву Кіровоградської області «Історія. Літопис. Спадщина» представлено матеріали XII Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Віддзеркалення часу через призму періоджерел» (18.09.2025). Видання містить хроніку подій архіву за 2025 рік, що відображає найважливіші напрями діяльності установи, реалізацію освітніх і культурних ініціатив, спрямованих на підвищення суспільної ролі архіву. Окремий розділ «Сторінки часу документальної скарбниці краю» знайомить із найважливішими віхами історії установи — становлення, зростання і служіння справі збереження документальної спадщини Центральноукраїнського регіону.

Часопис покликаний стати простором для професійного обміну думками, наукових дискусій та осмислення історичної спадщини через призму архівних джерел. Видання буде корисним для науковців, краєзнавців, вчителів, студентів та учнівської молоді.

«ІСТОРИЯ. ЛІТОПИС. СПАДЩИНА», № 1, 2025. Часопис. Видається з 2025 року.

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Державного архіву Кіровоградської області
(протокол № 10 від 07.10.2025)

Статті друкуються в авторській редакції. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Опубліковані матеріали відбивають точку зору авторів, що не обов'язково збігається з думкою редакції.

Адреса редакції:
25030, м. Кропивницький
вул. Академіка Корольова, 3 (корпус № 1)
Тел.: (0522) 37-31-10
email: public@dakiro.kr-admin.gov.ua

ISBN 966-8769-26-0

© Державний архів Кіровоградської області, 2025
© Верстка і дизайн: П. С. Молдавський, 2025
© Друк: МПП «Антураж А», 2025

ЗМІСТ

ІСТОРИЯ ТА КРАЄЗНАВСТВО	6
Бабенко Богдана РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД ГАЗЕТИ «КІРОВОГРАДСЬКА ПРАВДА»: ВТІЛЕННЯ ДОБИ (НА МАТЕРІАЛІ ВИПУСКІВ 50-х—80-х РОКІВ ХХ ст.)	7
Багнюк Назар РЕПРЕСІЇ ЦАРСЬКОГО РЕЖИМУ ПРОТИ УЧАСНИКІВ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1830–1831 РОКІВ НА КРЕМЕНЕЧЧИНІ (ЗА АРХІВНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)	12
Бірець Роман ЙОСИП СТЕПАНОВИЧ НІКОЛЕНКО — ЖИТТЯ РЕПРЕСОВАНОГО СВЯЩЕННИКА	15
Бовкун Сергій ВИЗНАЧНІ ЄВРЕЇ-ЖИТОМИРЯНИ: НОВІ АРХІВНІ ЗХАХІДКИ	20
Бривко Микола, Бривко Ольга СВІДЧЕННЯ ПРО ЗЛОЧИН НКВС В АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ РЕПРЕСОВАНИХ	23
Будзінський Ілля ТРАГІЧНА ІСТОРІЯ ЖИТТЯ РОДИН ЧОРПІТИ І ЯЦЕМІРСЬКИХ МОВОЮ АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ РЕПРЕСОВАНИХ, РЕАБІЛІТАЦІЯ, ПАМ'ЯТЬ	27
Голобородько Віктор «ПОЧЕСНИЙ ГРОМАДЯНИН» ХІХ–ХХІ СТОЛІТЬ В МІСТІ ОЛЕКСАНДРІЇ: ВІД СТАНОВИХ ПРИВІЛЕЇВ ДО МОДЕРНИХ КОМЕМОРАТИВНИХ ПРАКТИК — СЕМАНТИКА, ЕВОЛЮЦІЯ, ХРОНОЛОГІЯ	34
Грінченко Віктор З ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА КІРОВОГРАДЩИНІ КІНЦЯ ПІЗНЬОСТАЛІНСЬКОГО ТА ПОЧАТКУ ХРУЩОВСЬКОГО ПЕРІОДІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ)	45
Клименко Тетяна ДО ІСТОРІЇ МИНУВШИНИ ЧИГИРИНА ЗА ДОКУМЕНТАЛЬНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ	52
Ковальков Олександр АФГАНСЬКІ СТУДЕНТИ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ м. КІРОВОГРАДА В 1980–ті РОКИ МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ	54
Коржик Світлана АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК СВІДЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОВІТОВОГО МІСТА ЛЕТИЧЕВА В ХІХ СТОЛІТТІ	59
Кругляк Марина МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ПРИЧИНИ РОЗЛУЧЕНЬ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	64
Кучерук Сергій ІСТОРІЯ ОДНОГО ЖИТТЯ	68
Марченко Олег ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО МІСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО БАНКУ	72
Пилипенко Олександр МАЛОВІДОМІ НАУКОВІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ НА ДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	76

Резепа Анастасія ПРОВЕДЕННЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ МАЛОВИСКІВЩИНИ (1930–1931 РОКІВ)	79
Сугак Валерія ФОНД ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ КРАЄЗНАВЦЯ НЕТРЕБСЬКОГО ВАЛЕРІЯ ПЕТРОВИЧА В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ	83
Ткачук Костянтин ЖУРНАЛ «КІЕВСКАЯ СТАРИНА» — ДЖЕРЕЛО АРХЕОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ: АРХІВНА РУКОПИСНА ЮДАЇКА (ЗА ПІДТРИМКИ THE MFJС)	85
Чемерис Андрій ПАНЦЕР-ГРЕНАДЕРСЬКА ДИВІЗІЯ GROßDEUTSCHLAND В БОЯХ НА КІРОВОГРАДЩИНІ (СІЧЕНЬ — БЕРЕЗЕНЬ 1944-го) (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВОЄННО-ІСТОРИЧНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ)	90
Шиян Любов ПРИВАТНО МАЙНОВІ ДОКУМЕНТИ КНЯЗІВ ВИШНЕВЕЦЬКИХ ЯК ДЖЕРЕЛА ДО БІОГРАФІЧНИХ СТУДІЙ	105
Юрченко Сергій З ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ ТА ЛІКВІДАЦІЇ ЦЕРКВИ ОЛЕКСАНДРА НЕВСЬКОГО В СЕЛІ ПОМІЧНА	110
СПАДЩИНА І ПАМ'ЯТЬ	114
Бугор Денис ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ФОНДІВ	115
Волянюк Володимир ІНТЕГРАЦІЯ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ У СИСТЕМУ ОСВІТИ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ, ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ, НА УРОКАХ ІСТОРІЇ, ЯК ПЕРШОДЖЕРЕЛ	118
Гончарова Тетяна СТОЛІТНІЙ ШЛЯХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ВІД ЧОРНИЛ ДО ЦИФРОВІЗАЦІЇ	121
Завальнюк Костянтин ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО КОСТЯ ШИРОЦЬКОГО	126
Іванець Оксана МУЗЕЙНІ ВИСТАВКИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРАВДИ ПРО ВІЙНУ: ДОСВІД ДЕРЖАВНОГО ПОЛІТЕХНІЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ БОРИСА ПАТОНА	129
Ісакова Руслана ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ: ЖИТТЄВИМИ СТЕЖКАМИ КОРИФЕЯ	131
Коваль Вікторія 100 РОКІВ — 100 ФОНДІВ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ	135
Краснопольська Ольга РОЛЬ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ТВОРЧОСТІ ХУДОЖНИКА ОЛЕКСАНДРА ОСМЬОРКІНА	139
Кукса Надія ХРАНИТЕЛІ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ ЧИГИРИНЩИНИ: СУБОТІВСЬКИЙ СВЯЩЕНИК РОМАН ОРЛОВСЬКИЙ	145
Кухаренко Ірина АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ВИЯВЛЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ НА ПРИКЛАДІ БУДИНКУ СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ У м. КРОПИВНИЦЬКОМУ	148
Кулибчук Валентина МУЗЕЙ ПРОПАГАНДИ ЯК ПРОСТІР ДЛЯ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СПАДЩИНИ	152

Куцаєва Тамара	
ВІЗУАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ІДЕНТИЧНОСТІ В ФОНДІ Ф. ВОВКА: РОМСЬКІ ГРОМАДИ (ЗА ПІДТРИМКИ NRSP FOR UKRAINE, IU)	157
Magdalena Natalia Latecka	
«АЛЬЯНС PL-DE-UA. УКРАЇНСЬКА ПРОГРАМА ІНСТИТУТУ ПІЛЕЦЬКОГО В БЕРЛІНІ 2022–2025»	160
Левченко Валерій	
ІСТОРИК-GERMANІСТ Ф. Р. ГОЛЬДЕНБЕРГ ТА ОДЕСЬКЕ НАУКОВЕ СПІВТОВАРИСТВО ІСТОРИКІВ-НОВІСТІВ У СВІТЛІ EGO-ДОКУМЕНТІВ	165
Лутай Оксана	
СУЧАСНІ УКРАЇНСЬКІ ЗВИТЯЖЦІ: РОЗВІДНИКИ РОМАН РИКАЛОВ ТА ВАДИМ МОГИЛЬДА З СУБОТЦІВСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ, ЩО НА КІРОВОГРАДЩИНІ	171
Недлінська Анна	
СВІТ ВІЛЬГЕЛЬМА КОТАРБІНСЬКОГО КРИЗЬ ПРИЗМУ ОДНОГО ТВОРУ	177
Покотило Ольга	
ШЛЯХОМ ДО ДОСТУПНОСТІ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ	181
Чернова Віта	
АРХІТЕКТОР АНАТОЛІЙ ГУБЕНКО: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТЕМАТИЧНОЇ ВИСТАВКИ «СПОВНЕНИЙ ДУХОМ ПАТРІОТИЗМУ»	183
ХРОНІКА ПОДІЙ ДАКipO (2025)	186
СТОРІНКИ ЧАСУ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СКАРБНИЦІ КРАЮ	192
НАШІ АВТОРИ	224

ІСТОРИЯ ТА КРАЄЗНАВСТВО

**«РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД ГАЗЕТИ
«КІРОВОГРАДСЬКА ПРАВДА»: ВТІЛЕННЯ ДОБИ
(НА МАТЕРІАЛІ ВИПУСКІВ 50-х–80-х РОКІВ ХХ ст.)»**

Анотація: У статті розглянуто частину матеріалів Державного архіву Кіровоградської області довідково-інформаційного фонду, а саме — колекцію місцевої періодичної газети «Кіровоградська правда», як джерело для характеристики суспільно-політичних умов і перебігу літературного процесу на Кіровоградщині у 50-х-80-х рр. ХХ століття.

Зроблено висновок про значущість місцевої преси як цінного джерела для регіональної історії та літературного життя, що потребує систематизації й методологічної рамки архівного використання.

Через газетні публікації цього періоду (зокрема через так звані літературні сторінки) прослідковано динаміку офіційних, продиктованих радянської ідеологічною машиною, суспільних настроїв та культурних тенденцій, а також прояви «творчого начала» представників області в окреслених умовах.

Ключові слова: 50-ті-80-ті рр. ХХ ст., регіональна історія, місцева преса, «Кіровоградська правда», архівознавство, літературний процес, краєзнавство.

Одним із важливих джерел, які можуть дати нам уявлення про суспільно-політичні умови кожної епохи, є архівні матеріали різного спрямування. Що стосується Кіровоградської області та міста Кропивницький, багатим джерелом фактологічного матеріалу є зібрання Державного архіву Кіровоградської області, зокрема довідково-інформаційний фонд, що містить колекції місцевої періодици.

Протягом другої половини ХХ століття на Кіровоградщині діяли дві обласні газети — «Кіровоградська правда» та «Молодий комунар», окрім яких в обласному центрі — районна (Кіровоградський р-н) «Зоря комунізму» та багатотиражні газети заводу «Червона зірка» (мала ту ж назву, що й підприємство) та педагогічного інституту («Радянський студент»), а також т.зв. «районки» у кожному районі області.

«Кіровоградська правда», що бере свій початок від «Бюлетня Елисаветградського воєнно-революційного комітету», який було випущено 9 (22) лютого 1918 року, у 1939–1991 рр. виступала органом Кіровоградського обласного комітету Компартії України й виходила з періодичністю п'ять-шість разів на тиждень.

Частота виходу цієї газети дозволяє не тільки детально вивчити загальні порядки, що панували на Кіровоградщині в 2-й половині ХХ, але й прослідкувати найменші зрушення, які відбувалися в суспільній свідомості протягом цього періоду. Так звані ж «літературні» сторінки газети найбільш показово втілюють злободенні для тогочасного суспільства теми.

Та обсяг наявного для опрацювання матеріалу потребує поетапності роботи, тому означена розвідка пропонує лише деякі факти, що стосуються 50-х — 80-х рр. ХХ ст., і є тільки початком роботи в цьому напрямку. Оскільки автор цієї статті за освітою філолог, особливу увагу в ній буде приділено літературному життю краю, яке знайшло відображення на сторінках «Кіровоградської правди».

Перш за все, газету слід розглядати як джерело оперативної інформації та матеріалів з актуальних тем, тож регулярними в ній є жанри новинного характеру: замітки, присвячені мистецьким святкам та фестивалям, перебігу творчих зустрічей із літераторами з інших міст та письменниками-земляками, оголошення про вихід у світ нових книг та ознайомчі публікації уривків з них, оприлюднення нових творів письменників області та Союзу тощо.

Так, у номері 161 за 15 серпня 1950-го року під заголовком «Нові книги» розміщено оголошення про те, що до всіх кіосків «Союзпечати», поштових відділень та агентств зв'язку надійшли нові книги, як-от: «Гроза» О. М. Островського, «Держава і революція» В. І. Леніна, «Глитай або ж павук» М. П. Кропивницького тощо [8], а в 232-му випуску за 22 листопада цього ж року під заголовком «Магазини Кіровоградського облкнигторгу» розташовано оголошення про відкриття в зазначених магазинах міста й області передплати на повне академічне зібрання творів І. І. Мечнікова в 15-ти томах [9].

Під заголовком «Зустріч з митцями» в 24-му випуску за 30 січня 1976-го року розміщено замітку, яка поінформувала читачів про те що, у Знамянському вагонному депо відбулася зустріч слухачів школи комуністичної праці з письменником-земляком Віталієм Андрійовичем Логвиненком, автором романів «Роки молодії», «Вінчання», «Рубікон», «Росава» та інших творів. Там гість розповів про те, як відбувалася робота над творами «Вінчання» та «Важка вода» й поділився творчими планами на майбутнє [5].

У номері 54 за 17 березня 1979-го року під заголовком «Молодий Світловодськ, гірничча Олександрія» йдеться про перебування в означених містах письменників Анатолія Хорунжого, Віталія Петльованого, Василя Козаченка та Євгена Долматовського [20].

З метою кращого знайомства з творчою постаттю митця подібні дописи часто супроводжувалися

друком твору письменника. Так, під заголовком «Письменники в Кіровограді» в 121-му номері за 18 червня 1955-го року розміщено замітку про перебування в обласному центрі київських письменників Петра Северова та Семена Гордєєва. Тут перелічено заходи, що вже відбулися за їхньої участі (зустрічі з містянами в Будинку вчителя та членами обласного літературного об'єднання в редакції газети «Кіровоградська правда», виступи перед мікрофоном у радіостудії заводу «Червона зірка» тощо), а також представлено їхні плани на подальші дні: виступи в парку імені Леніна, зустріч з юними читачами в піонерських таборах та відвідання шахтарів Олександрії й залізничників Знам'янки [14]. Поряд опубліковано й зразок малої прози одного з гостей — «Оповідання про дружбу» П. Северова, сюжет якого побудований на хвилюючій та актуальній для того часу темі щасливого возз'єднання розлучених після подій Другої світової війни батька та доньки.

Висвітлювала газета й визначні для України як складової Радянського Союзу події культурного життя та спричинені ними активності в області.

Так, важливе місце у випуску 223 за 12 листопада 1960-го року займає тема святкування Декади української літератури й мистецтва в Москві (1960 р.). Ця подія була представлена в якості своєрідного «творчого звіту літераторів та майстрів мистецтв... перед партією і народом» та позиціонувалася як можливість мовою мистецтва розповісти «братам-росіянам про величезні досягнення Радянської України в комуністичному будівництві» (стаття «Творчий звіт перед партією і народом», автор — П. Іванов, завідувачий сектором ЦК КП України) [18].

Інша стаття номера («Книги наших земляків», автор — Л. Шуменко) присвячена відповідним святковим заходам на Кіровоградщині, зокрема книжковій виставці, що мала розділи «Піклування партії про розквіт літератури та мистецтва» й «Всі сили таланту — тобі, комунізм», де серед інших було розміщено також твори письменників-земляків: «Гарячі руки» Василя Козаченка, «Плавні палають» Юрія Мокрієва, поезії Сави Голованівського, збірки «Вишневі зорі» та «Степова поема» Тереня Масенка, «Таня Соломаха» Сергія Плачинди. «Нові книги письменників-земляків, у яких розповідається про нашого сучасника, не залежуються в бібліотеці, передаються з рук у руки. По них тривають дискусії. Вони хвилюють серця трудящих», — зазначила бібліограф обласної бібліотеки імені Н. К. Крупської Л. Шуменко [18].

Сповнений радісного хвилювання стосовно Декади й презентований поряд вірш нашого земляка Валерія Юр'єва «Біжать і біжать поїзди...».

Враження щодо сили почуттів у серцях тих, хто прямує на свято, навіюється ще назвою твору, де поїзди не просто їдуть, а біжать назустріч цій події, а особливого відтінку урочистості зображуваному надають художні деталі, що характеризують транспорт учасників

Декади та процес протікання шляху: «вагонам святковим» «Відкрито струнки семафори», їм «Гуркочуть поважно мости», навіть природа в цей час ласкава до подорожніх, — «І осені ранок прозорий / Стрічає теплом поїзди».

Митці тут виступають «ковалями прославлених днів», саме для них «відкрито путі», а їхня пісня «в поривчастім злеті/Всевладно летить по планеті». Цей рядок у поєднанні з образом потяга в русі передає активне прагнення митців поділитися своїми досягненнями, завдяки чому події набувають більшого масштабу та урочистості. Пункт призначення потягу має передати відчуття батьківської опіки Москви над усіма новоприбулими, зокрема й українським мистецтвом загалом: «І зорі,/ Кремлівській зорі,/ Стрічають теплом поїзди» [18].

Як бачимо, сторінки «Кіровоградської правди» були покликані інформувати жителів області щодо актуальних подій регіонального, республіканського та всесоюзного масштабу, звісно, при цьому й певним чином формуючи громадську думку щодо того чи іншого питання, у чому літературні твори, підсилюючи сформульовану статтями ідею та виконуючи ідеологічну функцію доби, займали не останнє місце.

Також у газеті знаходимо інформацію про творчий шлях окремих письменників, серед яких і наші земляки.

Так, у випуску 235 за 28 листопада 1954-го року під заголовком «Вірші поета-патріота» розміщено інформаційну колонку, присвячену поетові Івану Григоровичу Червоніщенку, родом із с. Рошахівки, Витязівського району [12]. У його біографічній довідці йдеться про те, що в 1933 році Іван Григорович, ще студентом, утратив через хворобу зір, але, оскільки «не в характері комуніста впадати в розпач», продовжив наполегливо вчитись і закінчив Полтавський педагогічний інститут. Як поета його публікують в російських та українських газетах, його вірші вміщено під назвою «Я серцем дивлюся» у груповій збірці, що вийшла в світ у 1953-му році. Також готувалася до друку його власна збірка.

Поряд подано декілька віршів І. Червоніщенка, — пройняті почуттям гордості за час, у який він живе «Моя пісня» й «Люблю», особливої глибини звучання та чутливості яким надають особисті обставини їх творця: «Хоч очі й погасли —/ Не темно мені:/ Я серцем дивлюсь/ На озорені дні»; та поетична мініатюра «Вийду я у поле...», що зафіксувала миттєвість панування в серці ліричного героя щастя від приходу весни.

У номері 120 за 22 травня 1976-го року під рубрикою «Твори наших земляків» зазначено, що поет Володимир Бровченко завершує роботу над книгою «Вічний жайвір», друк якої заплановано видавництвом «Молодь», та представлено кілька віршів з майбутньої збірки. Розміщені тут поезії презентують палітру авторської любові до свого «ріднокраю»: світлою невгасаючою ніжністю сяє «Вічний жайвір», пройнятий глибокою прив'язаністю до рідних місць і людей, але затьмарений спогадами про «закоцюрблене» воєнне дитинство

«До степу», а також сповнений легкістю та замилюванням дорогими серцю величними краєвидами «Веселі Боковеньки» [6].

Тож, надаючи інформацію про біографію та діяльність письменників, простір для публікації, «Кіровоградська правда» давала їм можливість стати ближчими до читацької аудиторії й сприяла популяризації їхньої творчості.

Слід зазначити, що газета висвітлювала життєвий та творчий шлях не лише досвідчених письменників, але й приділяла увагу літературним спробам цілковитих новачків, яким хочеться поділитися зі світом думками, що їх хвилюють, та які ще тільки вчаться добирати для цього слова.

Так, у випуску 249 за 28 жовтня 1978-го року міститься матеріал літературно-критичного характеру «Відповідальність перед словом. Огляд творів початківців» В. Марка, на той час кандидата філологічних наук, в.о. доцента Кіровоградського педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна [19]. У ній наголошено на тому, що талант є обов'язковою складовою творчості, але його необхідно розвивати постійною практикою. На думку автора, багатьом початківцям не вистачає саме систематичності в творчій роботі, вміння працювати над словом, над образним втіленням думки та почуття.

Розглянувши поезії В. Решетника з Кіровограда, О. Царенка з Олександрії, В. Реп'яшника з Олександрівського району, Л. Глуценка з Новоархангельського р-ну, Д. Чибісова (Кіровоград), С. Чибісова (Бобринецький р-н), І. Коваленка (Олександрівський р-н), І. Коноплі (Знам'янський р-н) та ін., Василь Петрович порадив пам'ятати, що вірш має бути щирим, але не просто переказувати почуття чи події, має бути зрозумілим, але містити глибокий сенс, у той час як помітною стала тенденція до версифікації.

Проза в огляді представлена новелами «Жнива і Ася» І. Грищенка (Долинський р-н), «Німіий свідок» В. Піскового (Новомиргородський р-н) і етюдом «Осінь» С. Ілющенко (Кіровоград). Серед виявлених після прочитання цих творів недоліків виділено захоплення прямими авторськими характеристиками замість розкриття характеру героїв у дії та потребу в більшій кількості яскравих деталей, які виражали б суть людини або певну рису її характеру, без чого жанр новели є немислимим.

Має стаття й важливе ідейне наповнення: Василь Петрович зазначає, що справжня творчість не має готових рецептів, і кожен твір вимагає оригінальних рішень, «і коли вже наші автори подолали страх перед чистим аркушем паперу — такий страх відчували й великі майстри, — хай для них священним буде почуття відповідальності перед кожним словом, яке ляже на папір з-під їхнього пера».

Публікує «Кіровоградська правда» й відомості щодо фахових видань, які стануть у нагоді тим, хто бажає вдосконалити свої поетичні здібності.

Так, під рубрикою «Критика та бібліографія» розміщено статтю завідувача відділу культури газети «Кіровоградська правда» В. Яроша «Поради літературній молоді» [11], у якій автор рекомендує до прочитання початківцям, що «хочуть серйозно поставитись до своєї поетичної творчості», книгу М. Ісаковського «Про поетичну майстерність» й аналізує такі розділи книги, як-от: передмову, подану під назвою «Читаючи листи», «Про радянську масову пісню» та «Листи початкуючим поетам».

Серед виділеного Віктором Петровичем знаходимо думку про сприйняття поетичної роботи як рівної вчительській чи праці інженера, тобто такій, що потребує відповідної підготовки та підвищення рівня знань, а також положення про відсутність універсального «секрету» поезії: «*Треба мати свій підхід до показу явищ, свої погляди на життя, писати про те, що глибоко відчуваєш, пережив. Зрозуміти все це і здійснити на практиці й означає розкрити «секрет» поезії, якого насправді не існує*».

Серед конкретних порад, представлених читачу, важливими є ті, що стосуються написання пісенних текстів: автор пісні, і будь-якого іншого поетичного тексту, має уникати багатослівності й вміти висловити бажане в двадцяти-тридцяти рядках, при цьому надавши твору самостійного художнього значення.

Також В. Ярош зазначив, що, на думку М. Ісаковського, для початківців, як і для кожного поета загалом, найважливішим завданням є набути якомога більше знань і життєвого досвіду.

Істотним є те, що в обох представлених зразках газетного аналітичного жанру наявна спільна дидактична лінія, за якою, аби досягнути письменницької майстерності, необхідно невинно працювати над своїми навичками, відчувати відповідальність за написане: мати власний погляд на життя, писати про те, що особливо хвилює, й шукати оригінальні способи втілення своїх думок та почуттів, щоб вони досягнули читача.

Тим же, хто досягнув певного успіху на цьому шляху, надавали місце для повноцінної публікації творів, у тому числі й виділяючи для цього окремі рубрики, розміщували рецензії на їхні твори.

Так, у номері 35 за 18 лютого 1950-го року під заголовком «Творчий звіт молодого поета» [7] дізнаємося про чергові збори обласного літературного об'єднання при «Кіровоградській правді», де молодий поет Володимир Федоров виступив зі своїми новими віршами, які мають вийти збіркою «Семья родная» у видавництві «Радянський письменник». Тут же надруковано двоє з них: «В степах» та «За ровесника». У 1952-му році в рубриці «Критика і бібліографія» під заголовком «На порозі у велику літературу» [10] знаходимо рецензію В. Александрова на дві нові збірки поета — «Руку, товарищу!», яка вийшла друком у Харківському книжково-газетному видавництві, та «На порозі», надруковану московським видавництвом «Советский писатель».

Тут Віктор Александров зазначає, що Володимир Федоров зумів створити ряд хороших творів ще вихованцем місцевого літературного об'єднання й зацікавить кіровоградського читача зокрема й тим, що в рецензованих книгах темам Кіровограда й Кіровоградщини відведене значне місце.

Під рубрикою «Твори початківців» у випуску 34 від 15 лютого 1955-го року [13] надруковано кілька віршів початківців області, а саме: «Росії» Костя Оверченка, «Щаслива путь» Валентина Мороза, «Нас кличе партія» Віктора Чорногора та «Бастіон миру» Миколи Петрова. Хоча беззаперечним є те, що вказані вірші були обрані через своє ідейне спрямування, яке відповідало настрою свята зокрема та мистецько-культурній політиці Радянського Союзу загалом — кожен з них працював на вибудову позитивного образу країни рад та її ідеологічного керівного центру — Росії, але вірним є і те, що зазначені твори на шабель вищі за багато інших подібної тематики, що масово надсилалися до редакції.

У рубриці «Щасливої путі!» в номері 254 за 28 грудня 1958-го року розміщено вірші колгоспника Миколи Пироженка із села Корсунівки Петрівського району [15], у випуску 36 за 18 лютого 1959-го — юної працівниці аптечного магазину Тамари Кременецької [16].

Розглядаючи розвиток сфери мистецтва слова на сторінках «Кіровоградської правди» не можна не зазначити, що газета також надавала можливість публікації результатів досліджень краєзнавчого характеру.

Так, у випуску 77 від 17 квітня 1960-го року [17] в замітці «Образ Вождя» згадано про роботу зі збирання фольклору, проведену слухачами міжобласної Кіровоградської радпартшколи. Готуючись до 90-річчя з Дня народження В. Леніна, вони записали найбільш поширені на Дніпропетровщині, Вінниччині, Черкащині та Кіровоградщині народні перекази, пісні та прислів'я про «Ілліча», а зібраний матеріал вирішили вмістити до присвяченого цьому святу рукописного збірника.

У номері 287 за 15 грудня 1978-го року подано уривок нової книги київського науковця Ю. М. Крутляка «Ім'я вашого міста». Тут зазначено, що свого часу Юрій Михайлович працював на Кіровоградщині — у державному архіві та обласній бібліотеці. Своє дослідження він почав ще тоді, збираючи матеріали про найбільші населені пункти області. У книзі подано короткі довідки про походження назв міст і селищ міського типу України (1003 назви), понад три десятки з яких — із Кіровоградщини. В опублікованому газетою уривку й пояснюються деякі з них. Тут знаходимо інформацію про Бобринець, Гайворон, Голованівськ, Добровеличківка, Єлисаветградку, Завалля, Знам'янку, Капітанівку, Кіровоград, Компаніївку, Малу Виску, Нову Прагу, Новоархангельськ, Новомиргород, Новоукраїнку, Олександрівку, Олександрію, Онуфрїївку, Пантаївку, Ульянковку, Світловодськ.

Протягом 5-ти випусків з кінця листопада 1981-го року (№ 270, 271, 273–275) газета опублікувала

текст літературно-краєзнавчої розвідки М. Смоленчука «Кропивницький і його рідний край». У ньому Микола Кузьмович розповідає про обставини, за яких формувалися світогляд та естетичні смаки молодого Марка Лукича, життєві факти, що послужили матеріалом для написання драматичних творів, подає ряд невідомих до того часу документів, листів митця, спогадів про його перебування в Бобринці та Єлисаветграді. Розкидано серед численних автобіографічних спогадів митця й цікаві спостереження звичаїв бобринецьких міщан та чиновників [1].

Значною за обсягом газетною публікацією є літературно-краєзнавче дослідження М. Смоленчука та Т. Смоленчук «Я взяв життя», присвячене іншому корифею українського театру — І. Карпенку-Карому, що готувалося до друку окремим виданням. У «Кіровоградській правді» розвідка представлена почастиною в тридцять одному випуску протягом серпня–жовтня 1988-го року (№ 182–185, 187, 188, 190, 191, 193–197, 199, 200, 203, 205, 207, 209, 211–215, 217, 220, 225, 228, 229) [2, 3, 4].

У праці зазначено, що Іван Карпенко-Карий, як і його літературний побратим Марко Кропивницький, матеріал для своїх творів брав із навколишньої дійсності, тому вивчення оточення письменника відкрило б літературні джерела, творчі секрети драматурга. Вивчаючи вже відомі факти біографії митця, дослідники знаходили нові. Так, одним із джерел фактичного матеріалу розвідки, який було уведено в науковий обіг вперше, є опрацьовані спогади Євгена Чикаленка.

Таким чином, на сторінках «Кіровоградської правди» читачі мали змогу ознайомитися з результатами найновіших краєзнавчих досліджень широкого спектру спрямування — від заміток та коротких статей про аматорську дослідницьку роботу, що проводилась в межах певного свята чи ідеологічної програми, до повноцінних незалежних наукових розвідок, які публікувалися протягом декількох випусків уривками або ж повністю.

Отже, протягом 50-х — 80-х років ХХ-го століття «Кіровоградська правда», висвітлюючи літературно-мистецьке життя краю, охопила значну частину жанрів газетної журналістики, — як інформаційних (замітки про перебіг творчих зустрічей з письменниками, що проводилися в області, оголошення про вихід у світ нових книг та шляхи їх придбання), так і аналітичних (статті, огляди, рецензії). Слід зазначити, що художньо-публіцистичні жанри в газеті також широко представлені, але оскільки вони є безпосередніми продуктами творчої діяльності членів редакції та дописувачів газети, їхнє дослідження потребує окремої розвідки. Заслужують дослідження й тематичні літературні сторінки, що в різний час виходили в газеті («Стежина», «Літературна вітальня», «Степові кларнети» тощо).

Своєрідний культурний простір, яким стала «Кіровоградська правда» протягом цього часу, можна розглядати у двох площинах: з точки зору впливу публікацій

на читача та їхнього значення для митців області. Читач тут міг знайти актуальну інформацію щодо мистецько-культурного життя області та країни, познайомитися з письменниками краю і, що найголовніше, їхніми творами. І хоча, як правило, вони використовувалися як засіб пропаганди, але певні вимоги до рівня художності, оригінальності подачі звичних речей та явищ все ж могли допомогти читачеві коли не відпочити від буденності, то принаймні її трохи прикрасити. Рецензії ж та огляди збірок чи окремих творів дозволяли дізнатися, де шукати щось варте прочитання, у тому числі в науково-краєзнавчій сфері.

Літератори ж отримували від газети те головне, необхідне кожному митцю — аудиторію, зв'язок з нею, можливість висловитися на теми, що хвилюють, і бути почутим. Гуртуючи навколо себе літературні таланти області, «Кіровоградська правда», певною мірою, перебрала на себе функцію літературно-наукового часопису: краєзнавці могли представити власні здобутки та відкриття якомога більш широкому колу читачів. Майстрам художнього слова періодичне видання допомагало сформулювати постійне коло шанувальників. Зрештою, наявність власної читачької аудиторії, схвальних рецензій та

відгуків у газеті могли стати додатковою підставою для отримання права на окрему публікацію у видавництві, тож така підтримка була доречною для кожного митця.

Особливу роль відіграла газета в житті початківців: присвячені їм рубрики давали радість визнання та стимул для самовдосконалення. Подальші публікації та замітки про їхню діяльність, поради, — популяризація їхніх творчих постатей, — все це було сприятливим середовищем для зростання цілих поколінь майстрів слова, що дозволяє говорити про виникнення своєрідної творчої школи навколо «Кіровоградської правди». Таким чином, газета ставала помітною рушійною силою в розвитку літературного процесу на Кіровоградщині, безпосереднім його учасником.

Завдяки окресленому розмаїттю, сторінки «Кіровоградської правди» стали справжнім втіленням доби, протягом якої випускалася, зокрема й 50-х 80-х років ХХ століття: її сторінки були сповнені пропаганди та слугували формуванню ідеологічного правильного з точки зору комуністичної партії громадянина, проте одночасно з цим стали одним із небагатьох місць, де письменники регіону, зокрема й початківці, мали змогу показати себе — навіть окремі риси свободи думки та духу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКіроО), ДІФ, 5308.
2. ДАКіроО, ДІФ, 5951.
3. ДАКіроО, ДІФ, 5952.
4. ДАКіроО, ДІФ, 5953.
5. ДАКіроО, ДІФ, А-4873.
6. ДАКіроО, ДІФ, А-4877
7. ДАКіроО, ДІФ, Ж-2297
8. ДАКіроО, ДІФ, Ж-2303.
9. ДАКіроО, ДІФ, Ж-2306.
10. ДАКіроО, ДІФ, Ж-2552.
11. ДАКіроО, ДІФ, 3-2695.
12. ДАКіроО, ДІФ, 3-2759.
13. ДАКіроО, ДІФ, 3-2964.
14. ДАКіроО, ДІФ, 3-2968.
15. ДАКіроО, ДІФ, 3-3273.
16. ДАКіроО, ДІФ, 3-3404.
17. ДАКіроО, ДІФ, 3-3454.
18. ДАКіроО, ДІФ, 3-3461.
19. ДАКіроО, ДІФ, И-5044.
20. ДАКіроО, ДІФ, И-5107.
21. Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2008. — 640 с.: іл.
22. Літературне об'єднання «Степ» [Електронний ресурс] — Режим доступу: URL: https://lib.kr.ua/?page_id=852 (дата звернення: 10.02.1019).

РЕПРЕСІЇ ЦАРСЬКОГО РЕЖИМУ ПРОТИ УЧАСНИКІВ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1830–1831 РОКІВ НА КРЕМЕНЕЧЧИНІ (ЗА АРХІВНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

Анотація: У тезах розглядається характер репресивної політики Російської імперії щодо учасників Польського повстання 1830–1831 рр. у місті Кременець. На основі архівних документів, зокрема, за допомогою матеріалів Державного архіву Тернопільської області, проаналізовано форми покарань, соціальний склад репресованих та локальну специфіку імперської відповіді на виклики повстанського руху.

Ключові слова: Кременеччина, Листопадове повстання 1830–1831 років, репресії, Російська імперія, архівні джерела.

Листопадове повстання 1830–1831 року стало важливою віхою польського національно-визвольного руху. Хоча його центр був у Царстві Польському, події повстання мали значний вплив на українські землі, насамперед Правобережну Україну, зокрема на центр південної Волині — місто Кременець. У відповідь на будь-які прояви участі або навіть лояльності до повстанського руху російська влада запровадила ряд каральних заходів, які торкнулися шляхти, духовенства, освітян і студентів.

У цих тезах зроблена спроба висвітлити характер і масштаби репресій царського режиму на Кременеччині, спираючись на місцеві архівні матеріали, що дозволяють реконструювати не тільки фактичну сторону подій, але й соціальну карту репресованого середовища.

Польське повстання 1830–1831 рр. розпочалося в умовах зростаючої політичної напруги в Королівстві Польському, викликаній порушенням конституційних прав, обмеженням автономії та посиленням репресій. На тлі революційних подій у Західній Європі та поширення ідей національного самовизначення повстання сприймалося як шанс відновити польську державність, втрачену в останній третині XVIII століття.

Рушійною силою виступило молоде офіцерство, студенти та частина шляхти. Серед повстанського керівництва існували різні бачення політичного майбутнього: від обмеженої автономії до повного відновлення Речі Посполитої в територіальних межах 1772 року. Правобережна Україна, зокрема Волинь, розглядалася як територія, яка має бути залучена до визвольного руху. Водночас польський ідеал «відродженого союзу братських народів» (в межах міфу про єдність народів старої Речі Посполитої) не мав достатньої підтримки серед українського селянства, яке залишалося в стані кріпацтва і не пов'язувало власне визволення з шляхетськими ініціативами. Відтак приєднання Правобережжя до Російської імперії становище селянства абсолютно не змінило, а в народній пам'яті ще оживали спогади про героїчні часи козацької доби [1, с. 26].

Після придушення повстання російська царська влада першочергово доклала зусилля для виявлення та покарання не тільки безпосередніх учасників, але й потенційно неблагонадійних осіб.

У першій третині XIX століття Кременець був одним з найрозвиненіших міст Волинської губернії — адміністративним, освітнім і релігійним центром краю. Місто, будучи торгівельно-ремісничим центром південної Волині, вирізнялося багатонаціональністю населення, в якому поряд з українцями жила значна частка поляків, євреїв, меншою мірою — росіян та інших національностей.

Маючи давні освітні традиції, Кременець на початку XIX століття отримав неофіційний титул — «Волинські Афіни». Передусім, це пов'язано з відкриттям тут у 1805 році Волинської гімназії (з 1819 року — ліцею), яка стала осередком збереження і формування польської національної ідентичності в молодого шляхетства — майбутньої інтелігенції, частина з якої незабаром долучиться до Листопадового повстання. Також місто підтримувало тісні освітньо-культурні зв'язки з інтелектуальними центрами — Вільно і Варшавою. Все це робило Кременець важливим центром польської національної присутності — не стільки політичної, скільки культурної, що, утім, сприймалося царською адміністрацією за потенційну загрозу лояльності населення.

Під час Польського повстання 1830–1831 років, Кременець та його околиці залишилися під контролем імперської адміністрації. У червні 1831 року частини польського корпусу генерала Юзефа Дверницького, наступаючи через Волинь у напрямку Галичини, підійшли до Кременця. Однак марш на місто був перерваний, оскільки Кременець на той час був зайнятий імперськими військами: двома піхотними полками і кавалерійською бригадою, перекинутими з Наддніпрянщини. Унікаючи прямого протистояння, Дверницький скоригував маршрут і оминув місто [7, с. 115]. Тоді ж, у місті спалахнула епідемія холери, від якої постраждало 1659 осіб, 950 з них — померло. Причиною цьому ймовірно став значний притік біженців і зосередження великої кількості військових [5, с. 14].

Після придушення повстання, Кременець як і вся Волинь, зазнав масштабних адміністративних і культурних змін, спрямованих на послаблення польського впливу. Разом із цим була розгорнута інформаційна кампанія, відверто пропагандистського характеру, щодо висвітлення Західноукраїнських земель як «исконно русских», однак

ополячених. У 1831 році російська влада вирішила закрити Волинський ліцей. Його матеріально-технічна база, книжковий фонд і частина викладачів були переведені до Києва, де на цій основі був створений Імператорський університет Святого Володимира [8, с. 37–38]. Наприкінці XIX століття історик-краєзнавець Микола Теодорович у своєму дослідженні «Истории города Кременца» суб'єктивно назве ліцеїстів «бунтівниками» та своєрідною «п'ятою колоною», що чекала підходу корпусу Дверницького, виготовляла для повстанців зброю і готова була вдарити у слушний момент.

У Кременці посилювався нагляд за польською шляхтою, вівся пошук осіб, підозрюваних у підтримці повстання, конфіскувалося майно причетних, разом поступово обмежувалась участь католиків у місцевому самоврядуванні та громадському житті. Таким чином, місто покроково втрачало статус польського культурного центру, а імперська влада послідовно здійснювала політику русифікації та централізації.

Поразка повстання 1830–1831 рр. також стала підставою для активного втручання царської влади в релігійне життя Кременця. В рамках загальної імперської політики обмеження католицького впливу на Правобережній Україні були вжиті заходи проти латинського духовенства, в тому числі францисканців, які діяли в місті з XVII століття. У 1832 році було зачинено Францисканський монастир, діяльність ченців заборонялась, а приміщення і майно конфісковувались на користь держави [8, с. 47]. Того ж року храм переосвячується у православний Миколаївський собор, який символізував не лише зміну релігійного статусу об'єкта, а й цілеспрямовану трансформацію культурного ландшафту міста в імперському дусі. Цікавий факт, що кременчани які сповідували католицизм залишилися без власного храму на два десятиліття. Лиш у другій половині XIX століття, після численних клопотань, імператором було надано дозвіл на будівництво костелу освяченого на честь святого Станіслава.

Цікавою з огляду локальної історії є доля осіб, імена яких стали фігурувати у так званих проскрипційних списках царської влади. Зокрема, у фондах Державного архіву Тернопільської області збереглися документи (177 аркушів) з імператорськими указами, щодо переслідування осіб, причетних до Польського повстання за 1833 рік [3]. З 17 липня 1831 року імператором були затверджені правила для губернських комісій і казенних палат низки західних губерній, щодо секвестру і конфіскації майна причетних осіб. Ці правила групували людей за ступенями (розрядами) їх співучасті у «зраді»: 1. Очільники повстання; 2. Учасники воєнних дій; 3. Особи опосеред-

ковано причетні до повстання. Крім того, окремо варто відзначити родичів учасників Листопадового повстання. Для цієї категорії осіб царською владою було видано сенатський указ від 22 квітня 1836 року, що передбачав фактичний дозвіл на користування майном для родин повстанців лише до їх смерті, після чого воно автоматично переходило до імперської казни [6, с. 135].

Фонди Державного архіву Тернопільської області містять низку документів загальноадміністративного характеру, що відображають механізми реалізації імперської політики після поразки повстання 1830–1831 років. Йдеться передусім про службові накази та циркуляри, які були розіслані в усі західні губернії, в тому числі на Волинь, включаючи й місто Кременець, де їх приймала місцева влада, зокрема міський магістрат. Ці документи регламентували порядок виявлення осіб, підозрюваних у причетності до повстання, обліку та опису їхнього рухомого та нерухомого майна, а також механізми його арешту, конфіскації та оцінки для подальшої передачі державі.

Серед виявлених документів привертає увагу імператорський указ, адресований Кременецькому міському магістрату, в тексті якого йдеться про продаж раніше конфіскованого кам'яного будинку, що належав жителю м. Радзивилова (Кременецького повіту) — єврею Абрамку Гольдштейну. Об'єкт був оцінений в 500 рублів асигнувань [4]. Цей документ ілюструє практичне застосування політики конфіскації майна осіб, підозрюваних у зв'язках з повстанцями, а також демонструє причетність місцевих органів до здійснення загальноімперських репресивних та економічних заходів.

Підсумовуючи, варто зазначити, що після придушення повстання 1830–1831 років, Російська імперія запровадила масштабну політику репресій на Правобережній Україні, спрямовану не лише на покарання учасників виступу, а й на систематичне витіснення польського впливу з освітнього, релігійного та суспільного життя. Кременець став одним з місцевих центрів реалізації цієї політики: шляхом ліквідації ліцею, секуляризації католицьких установ, конфіскації майна, адміністративного нагляду та кадрових чисток.

Опрацьовані архівні матеріали свідчать про системність та масштабність заходів, але повне вивчення особистісного складу репресованих, їх соціального становища та подальшої долі потребує окремого ґрунтовного дослідження. Перспективним напрямком є також аналіз інших архівних фондів та подальшого міжрегіонального порівняння, що дозволить точніше відтворити картину репресій на Волині та безпосередньо у місті Кременці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Волинські Афіни. 1805–1833*: Збірник наукових праць. Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут ім. Тараса Шевченка / За ред. С. Маковського і В. Собчука. Тернопіль: «Богдан», 2006. 304 с.
2. Грицак Я. *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття*: навчальний посібник. К.: Генеза, 1996. 356 с.

3. Указання всероссийского императора о поиске лиц, участвовавших в мятежах, и конфискации их имущества. 1833 р. // Державний архів Тернопільської області (ДАТО), Ф. 37, Оп. 1, Спр. 5.
4. Указання всероссийского императора о поиске лиц, участвовавших в мятежах, и конфискации их имущества. 1833 р. // ДАТО, Ф. 37, Оп. 1, Спр. 5, док. 107.
5. Карліна О. Місто Кременець у першій половині ХІХ століття. *Волинські Афіни. 1805–1833*: Збірник наукових праць. Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут ім. Тараса Шевченка. / За ред. С. Маковського і В. Собчука. Тернопіль: «Богдан», 2006. 304 с.
6. Левченко Л. Репресивна політика російського уряду щодо учасників рухів за відновлення державності Польщі (1830–1874 рр.). *Архіви України*. 2023, № 1 (334), С. 126–172.
7. *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні*: від міфів до фактів: кол. монографія / За ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. К.: КНТ, 2017. 264 с.
8. Теодорович Н. *Город Кременець Волынской губернии: церковно-исторический очерк*. Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1890. 71 с.

ЙОСИП СТЕПАНОВИЧ НІКОЛЕНКО — ЖИТТЯ РЕПРЕСОВАНОГО СВЯЩЕННИКА

Анотація: У статті комплексно розглянуто та проаналізовано життєвий шлях репресованого православного священника Йосипа Степановича Ніколенка, уродженця м. Бобринця. На основі документів, що зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області, встановлено, що Ніколенко здобув освіту в Новобузькій вчительській семінарії, з 1907 до 1917 року займався педагогічною діяльністю. Визначено, що в 1917-1919 роках Йосип Степанович обіймав ряд важливих посад, зокрема, директора Херсонського Міського Громадського Банку, помічника Губернського Комісара Херсонської губернії та міського голови Бобринця. Виявлено, що в 1919 році він прийняв священний сан та почав священницьке служіння в селі Коротяк, з 1929 р. почав служити в Бобринці. Доведено, що на клірика чинився тиск зі сторони влади. Визначено, що в 1937 році священника Йосипа Ніколенка було заарештовано НКВС та засуджено до розстрілу. Встановлено, що документи, які увійшли до слідчої справи Ніколенка мають розбіжності та містять фальсифікації. Доведено, що арешт та засудження священника є частиною систематичної боротьби з релігійними діями Бобринецького району в рамках Великого терору.

Ключові слова: Ніколенко, репресії, Бобринець, священник, НКВС, фальсифікації, біографія.

Актуальність теми: Репресії проти православного духовенства на теренах сучасної Кіровоградської області під час Великого терору 1937–1938 рр. є маловивченою темою. Крім того, маловідомим залишався життєвий шлях репресованого в цей період уродженця та жителя Бобринця священника Йосипа Степановича Ніколенка, діяльність якого в різні періоди була пов'язана з педагогічною, політичною, громадською та релігійною сферами. Дослідження біографії цієї унікальної історичної постаті є важливим кроком до розкриття всього контексту репресій на території сучасної Кіровоградської області.

Джерельна база: Дослідження базується на аналізі архівно-слідчих справ та інших матеріалів, що зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області.

Мета роботи: комплексно дослідити біографію священника Йосипа Ніколенка на основі аналізу доступних архівних документів. Мета дослідження розкривається в наступних завданнях: окреслити ранній період життя, розглянути політичну і громадську діяльність Ніколенка в 1917–1919 рр., проаналізувати шлях його церковного служіння та методи радянської влади по боротьбі з православним духовенством, застосовані проти даного священника, розширити базу наукових знань про репресії в Бобринці в рамках Великого терору, звернувши увагу на переслідування кліриків.

Виклад основного матеріалу: Священник Йосип Степанович Ніколенко народився 21 березня 1874 року в місті Бобринець Херсонської губернії в родині міщанина-хлібороба [1, арк. 33]. Навчався в Новобузькій учительській семінарії та працював в Олексіївському двохкласному училищі з 1907 до 1917 року, вчителем та завідуючим. Військовим комісаріатом Бобринця в 1920 році його педагогічна діяльність була охарактеризована так: «був народним вчителем в кращому сенсі цього слова, влаштовуючи для народу читання, співбесіди, і завжди був на стороні інтересів трудового населення» [2, арк. 8]. 10 серпня 1912 року в родині Йосипа

та Ксенії Ніколенків народився син Микола, який став відомим художником в еміграції.

Після Лютневої революції основний напрям діяльності Йосипа Ніколенка змінився. Окрім роботи в освіті Ніколенко активно займався громадською діяльністю. Згідно офіційних листів представників установ Херсонської губернії за часів Тимчасового Уряду, доданих до слідчої справи, Йосип Степанович обіймав низку високих посад. У квітні 1917 року Ніколенка було обрано Помічником Херсонського Губернського Комісара [2, арк. 1]. В листопаді того ж року він обійняв посаду Товариша Херсонського Міського Голови [2, арк. 5]. В тому ж 1917 році Херсонський Губернський Комісар Тимчасового Уряду вирушив до Петрограду в якості депутата на Всеросійські Установчі Збори, передавши управління губернією Йосипу Степановичу Ніколенку [2, арк. 9]. В січні 1918 року, згідно з постановою Херсонської Міської Думи, Ніколенко вступив на посаду директора Херсонського Міського Громадського Банку [2, арк. 2]. Восени 1918 року Йосип Степанович залишив посаду в банку й згодом став міським головою рідного міста — Бобринця [1, арк. 33].

У лютому 1919 року політична кар'єра Йосипа Степановича закінчилася, але вже скоро він став на шлях ієрейського служіння. 15 вересня того ж року в Одесі Йосип Ніколенко був рукопокладений в сан священника преосвященнішим єпископом Єлисаветградським Олексієм [1, арк. 33]. Першим місцем служіння ієрея Йосипа Ніколенка став Свято-Покровський храм села Коротяк Компаніївського району. 3 листопада 1924 року священника Ніколенка було взято на облік як священнослужителя (рис. 1) [1, арк. 19].

При аналізі анкети отця Йосипа, було виявлено інформацію про те, що він був кліриком тихонівської орієнтації та звершував богослужіння церковнослов'янською мовою [1, арк. 33]. У квітні 1927 року Зінов'євський окружний відділ ДПУ терміновим таємним листом до окружного адміністративного відділу просив надіслати

Учетная карточка.

Для служителей культуры профсоюзной организации

Комитет района Зинковск округа

А. корешок № 12 (остается в делах Исполкома).

1. Имя, отчество, фамилия Иосиф Иванович Николаенко

2. Возраст (год рождения) 1874

3. Место службы (название молитвенного дома или религиозной общины города или села Коротяж Потувский района Кашинской округа Зинковской губернии. Средской)

4. Место жительства (город или село, район, округ). Коротяж

5. Состав семьи а) жена 39 лет, дети 12 лет, б) — лет.

6. Перемены состава семьи →

7. Взят на учет 1924 года 10 числа в Кашинской Исполкоме Зинковск округа.

Подпись Предисполкома Решет

Рис. 1 «Облікова картка священника села Коротяж Йосипа Ніколенка»

анкетні дані та інформацію про перебування Ніколенка на обліку [3, арк. 52]. Окрадмнівідділ надіслав ДПУ таємний лист з короткою інформацією про священника, зазначивши, що він, окрім парафіяльного служіння, «займається сільським господарством, має 8 і $\frac{3}{4}$ десятин землі та будинок» [3, арк. 53].

У 1929 році отець Йосип перейшов на служіння в рідний Бобринець. Як настоятель Свято-Миколаївського собору (рис. 2), священник Ніколенко служив разом з іншим кліриком храму-протоієреєм Матвієм Семеновичем Карамановим. 28 липня 1937 року отець Матвій та колишній священник Іван Петровський були заарештовані НКВС. Протоієрея Караманова було засуджено до 8 років таборів [4, арк. 29].

У 50-х роках отця Матвія, який помер в ув'язненні, було реабілітовано, а свідок Феофан Удод, який визнав неправдивість своїх свідчень, заявив наступне: «коли Караманова Матвія було заарештовано органами, мене викликав до свого кабінету старший священник міста Бобринця Ніколенко Йосип (засуджений і незрозуміло де) і подав мені списаний аркуш паперу і сказав, щоб я переписав цю заяву стосовно Караманова Матвія, оскільки у зв'язку з арештом останнього хочуть зачинити церкву» [4, арк. 69]. Враховуючи, що текст заяви містить в собі інформацію про перебування Караманова в селі Тарасівка Бобринецького району разом з Удодом і деталі розмови, які останній підтвердив як ті, що справді мали місце, та відсутність священника Ніколенка при цих подіях, ми можемо припустити, що отець Йосип не мав жодного

Рис. 2 «Свято-Миколаївський храм м. Бобринець. 1941 рік»

відношення до несправедливого засудження протоієрея Караманова.

Як свідчать документи, влада тиснула на отця Йосипа всіма можливими методами. Зокрема, податкова комісія значно завищила доходи священника та вимагала сплатити величезну суму податку. У вересні 1937 року Ніколенко написав заяву до Бобринецької районної податкової комісії, в якій описав своє становище: «23 серпня цього року я отримав повідомлення від фінінспектора про додаткове оподаткування мене прибутковим податком за 2 півріччя 1937 р. в сумі 420 р. При цьому сума моїх доходів визначена Комісією в 4500 (!) рублів. Ця цифра принаймні в 3 рази перевищує дійсний дохід, який я отримую». Отець Йосип продовжує і про стан парафії: «Якби хтось з членів комісії зайшов в церкву в недільний день, то він побачив би там 2–3 десятки бабусь. Чоловіки відвідують церкву тільки на великі свята. За весь 1937 рік у нас був 1 церковний шлюб, три елеосвячення і 18 поховань. Звідки ж візьмуться такі багатотисячні доходи у попа?» [5, арк. 111]. З цієї ж заяви стає відомою і адреса, за якою проживав священник — місто Бобринець, вулиця Леніна 39.

Після репресування протоієрея Матвія Караманова влада взялася і за настоятеля собору. 16 жовтня 1937 року НКВС видав ордер на арешт священника Ніколенка [2, арк. 21]. Наступного дня обшук та арешт отця Йосипа здійснив співробітник Бобринецького відділення НКВС Федченко [2, арк. 22]. У документах чекістів Ніколенка часто називають колишнім есером, що не завадило голові та секретарю селищної ради Бобринця в довідці назвати його «бувшим чорносотенцем», не дивлячись на те, що представники цих рухів мали принципово різні погляди [2, арк. 10]. Ці ж представники влади видали подібну довідку стосовно Петровського [6, арк. 3]. Священник Йосип Ніколенко, як і Петровський та Караманов, перед вироком Трійки стосовно себе перебував в застінках тюрми міста Кірово (сучасний Кропивницький) [2, арк. 6].

31 жовтня 1937 року в якості свідка було допитано Сидора Деркача, який звинуватив Ніколенка в антирадянській агітації під час розмови на храмовій території після хрещення дитини Дар'ї Омельченко, приписавши йому наступні слова: «яким би не був бойовий дух радянських громадян, як би не працювали радянські збройові заводи в три зміни, все одно Німеччина на чолі з Гітлером сильніша нашої Радянської держави на чолі зі Сталіним, і Німеччина на чолі з Гітлером буде переможницею» [2, арк. 12]. Свідок Степан Кисляков, допитаний 3 листопада, додав, що отець Йосип під час особистої розмови «виражав своє незадоволення радянською владою і вихваляв фашизм, говорячи, що Німеччина це розумна країна, і це тому, що нею керує Гітлер... і ось, нехай заводи в нас працюють скільки завгодно, це нічого не допоможе. Німеччина буде переможницею...» [2, арк. 14]. Повторення тези про збройові заводи в поєднанні з вихвалянням Гітлера в абсолютно різних розмовах, враховуючи короткі строки проведення слідства, ставить під сумнів достовірність інформації з протоколів допитів. В обвинувальному вис-

новку свідчення Кислякова було дещо перефразовано, що підтверджує припущення. Подібні звинувачення в поразницьких настроях або у підтримці Німеччини висувалися не лише Ніколенку, а і протоієрею Матвію Караманову, колишньому священнику Петровському та дружині отця Йосипа Ксенії Олександрівні, що відображено в слідчих справах стосовно них. Можна припустити, що подібна схожість у звинуваченнях є свідченням того, що справи проти діячів, пов'язаних з Православною Церквою в Бобринці були сфабриковані в рамках великої спецоперації НКВС в цьому місті. Активну участь в ній взяли співробітники НКВС Компанієць, Виниченко, Шевченко (керівник міжрайонної оперативної групи) та Єфремов. Свідок Юхим Давиденко під час допиту заявив, що «Ніколенко серед громадян говорив контрреволюційні слова, направлені проти радянської влади, висловлюючись, що «радянська влада в релігію не вірить, і всяка влада тримається на релігії, нічого, це все пройде і скоро радянській владі буде кінець», закликав громадян організовуватись навколо віри православної» [2, арк. 16]. Давиденко також свідчив, що Ніколенко в 1918 році закликав до боротьби з більшовиками, яких називав варварами, а в 1917 році під час мітингу в Олексіївці говорив місцевим не вірити радянській владі та йти на захист дому Романових (що також викликає сумніви, враховуючи зв'язок Йосипа Степановича з адміністративними установами губернії, які були під владою Тимчасового Уряду). За версією свідка, майбутній священник належав до чорносотенців разом з колишнім дяконом Миколою Матвієвичем і вони «приховано носили на фуражках» чорносотенські знаки [2, арк. 16]. Більшовицький військовий комісаріат Бобринця в 1920 році був дещо іншої думки стосовно Ніколенка, ніж свідок Юхим Давиденко (або ті, хто спонукали його надати вищезгадані свідчення) та селищна рада, заявляючи, що він прагнув поєднати християнське вчення з соціалістичним та сприяв укріпленню радянської влади [2, арк. 8]. Виникає риторичне питання, хто з представників влади мав рацію стосовно політичних поглядів священника: селищна рада, яка називала його чорносотенцем, комендант Бобринця та інші представники військового комісаріату, що бачили в ньому друга більшовицького режиму, чи співробітники НКВС, які в обвинувальному висновку назвали його колишнім есером [2, арк. 26]? Розбіжності спостерігаються і стосовно походження отця Йосипа. Селищна рада заявляла, що Ніколенко походить з куркулів, а в анкеті з протоколу допиту соціальне положення священника до революції зазначене як «з селян бідняків» [2, арк. 24]. Не дивлячись на це, в обвинувальному висновку його все ж було названо куркулем [2, арк. 26].

4 листопада 1937 року співробітник НКВС Виниченко провів очну ставку між священником та свідком Деркачем. Ніколенко звинувачення проти себе визнавати категорично відмовився [2, арк. 19]. 11 листопада отець Йосип пережив два допити. Один з них провів вже згаданий Микола Виниченко, Ніколенко знову відмовився визнати себе винним [2, арк. 25]. У протоколі іншого

допиту, проведеного співробітником Бобринецького райвідділу НКВС Компанійцем, його записали в якості свідка по справі Петровського. Протокол містить звинувачення останнього в антирадянській діяльності [6, арк.

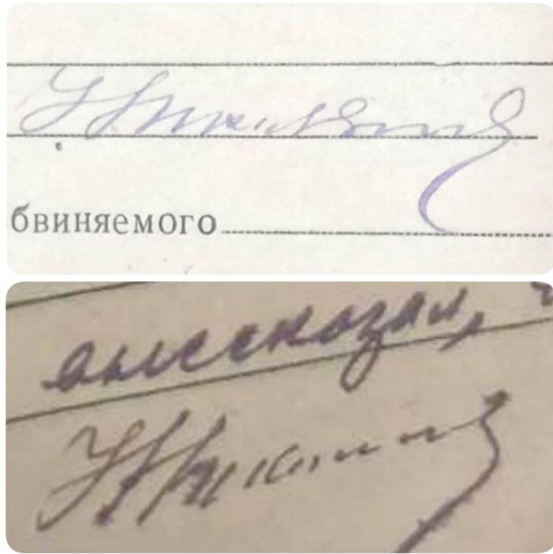

Рис. 3 «Приклад різниці між підписами під протоколами допитів»

5]. При цьому, підписи Ніколенка при першому допиті відрізняються від підписів у другому, що свідчить про те, що отець Йосип давав свідчення проти свого знайомого після тяжких тортур, або ж взагалі не давав, а співробітники органів підробили протокол допиту (рис. 3).

Того ж дня обвинувальний висновок щодо Петровського був готовий [6, арк. 21]. 14 листопада Трійка при УНКВС по Миколаївській області засудила священника Йосипа Степановича Ніколенка до розстрілу (рис. 4) [2, арк. 27].

Того ж дня до розстрілу було засуджено і Петровського [6, арк. 22]. Свято- Миколаївський собор було відібрано у віруючих, літургійне життя в його стінах відродилося лише під час німецької окупації. Після повернення до Бобринця радянських військ нового священника храму Григорія Богданова було несправедливо засуджено до 10 років ув'язнення у виправно- трудових таборах [7, арк. 78]. Після засудження чоловіка до в'язниці потрапила і дружина отця Йосипа Ксенія Олександрівна, але вирок стосовно неї було скасовано в 1939 році [5, арк. 145]. Іван Петровський, Йосип Ніколенко та Матвій Караманов були реабілітовані, але жоден з них не дожив до відновлення справедливості.

Висновки: Отже, в ході дослідження на основі аналізу матеріалів Державного архіву Кіровоградської області було окреслено основні віхи життєвого шляху репресованого настоятеля Свято- Миколаївського храму Бобринця Йосипа Степановича Ніколенка (ранній етап, педагогічна діяльність, громадська активність і політичне життя, священницьке служіння та репресування). Особливу увагу приділено архівно- слідчим справам. На базі проаналізованих документів окреслено особливості тиску на духовенство зі сторони радянського тоталітарного режиму та розглянуто зв'язок репресування Ніколенка з подібними діями НКВС стосовно інших діячів Православної Церкви в місті, зокрема, клірика тієї ж парафії протоієрея Матвія Семеновича Караманова (8 років таборів) та колишнього священника Івана Єремійовича Петровського (розстріл). Таким чином було розширено базу наукових знань про становище православного духовенства в СРСР (зокрема, на теренах сучасної Кіровоградської області) за часів диктатури Й. Сталіна, методи тиску на священників, репресії проти жителів Бобринця в рамках Великого терору та історію регіону загалом.

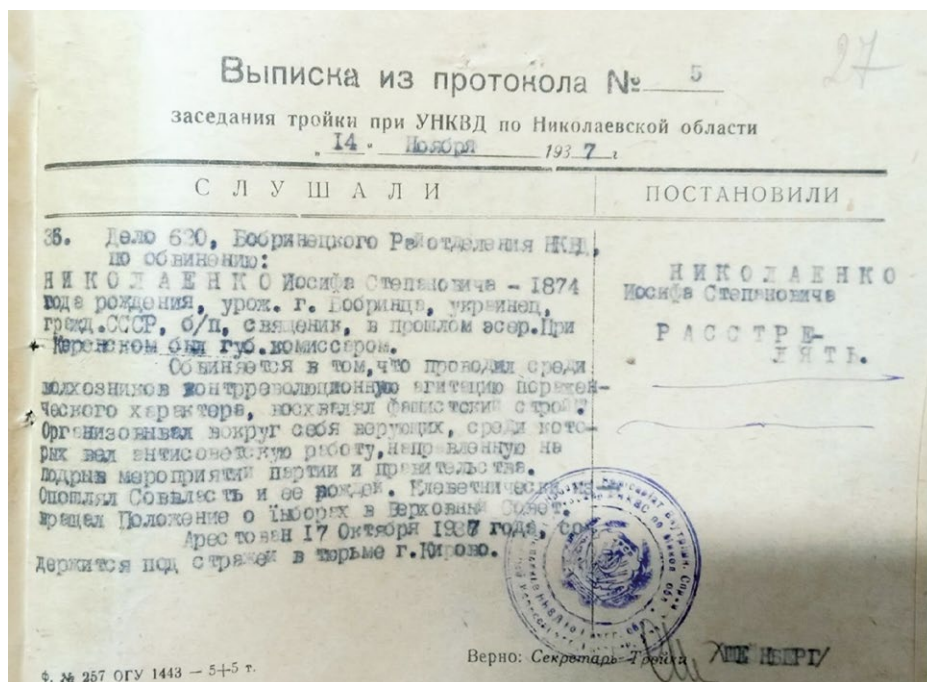

Рис. 4 «Выписка з протоколу засідання Трійки. Засудження о. Йосипа Ніколенка до розстрілу (прізвище вказане з помилкою)»

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКіроО), Ф. Р-249, Оп. 1, Спр. 148.
2. ДАКіроО, Ф. П-5907, Оп. 2р, Спр. 10565.
3. ДАКіроО, Ф. Р-249, Оп. 1, Спр. 489.
4. ДАКіроО, Ф. П-5907, Оп. 2р, Спр. 1725.
5. ДАКіроО, Ф. П-5907, Оп. 2р, Спр. 754.
6. ДАКіроО, Ф. П-5907, Оп. 2р, Спр. 10564.
7. ДАКіроО, Ф. П-5907, Оп. 2р, Спр. 13900.

ВИЗНАЧНІ ЄВРЕЇ-ЖИТОМИР'ЯНИ: НОВІ АРХІВНІ ЗХАХІДКИ

Анотація: У статті розповідається про метричні документи з фондів Державного архіву Житомирської області (ДАЖО), які підтверджують факт народження у Житомирі та подекуди дозволяють встановити точну адресу народження ряду визначних діячів єврейської національності. Зокрема — вченого Павла Ельясберга, винахідника Георгія Бабата, фотохудожника Абрама Штеренберга, режисера мультиплікації Дмитра Бабиченка (Фарфурника), науковця Ізраїля Радомисельського, архітектора Семена Енгельмана, письменника Льва Нікуліна, вченого Володимира Векслера.

Ключові слова: ДАЖО, метрична книга, архів, Ельясберг, Бабат, Штеренберг, Бабиченко, Радомисельський, Енгельман, Нікулін, Векслер.

Державний архів Житомирської області (ДАЖО) є провідною архівною установою краю, яка зберігає та опрацьовує архівні документи різних історичних епох. Одним з архівних джерел дослідження історичних та генеалогічних взаємозв'язків є метричні записи про народження, занесені до спеціальних книг відповідно до течій віросповідання мешканців краю.

За допомогою фахівців ДАЖО автору даної статті впродовж 2022–2025 років вдалося відшукати та встановити (чи уточнити) місця народження у Житомирі видатних представників єврейського народу, які відзначилися у різних сферах науки, культури, мистецтва тощо. Переважно джерелами архівних даних щодо цих діячів стали так звані рабинатні книги (офіційно вони іменувалися «Книгами записів народжених євреїв Житомирського повіту».

У рабинатній книзі реєстрації народжень євреїв Житомира за 1914 рік внесено запис про народження 23 травня Павла Ельясберга, батьками якого у документі зазначені Хаїм Гіллелєв-Берков Ельясберг та Двойра Хаїмівіна Ельясберг [1]. Павло Ельясберг (1914–1988) був визначним вченим ракетно-космічної галузі. У 1950–1960-х роках він працював у науково-дослідному інституті НДІ-4, який займався розробкою та вдосконаленням артилерійських озброєнь. Поміж іншого — займався ракетами, розраховуючи їх траєкторію та балістичні показники польотів. На посаді начальника першої лабораторії космічної балістики організовував балістичне забезпечення управління польотами штучних супутників. За родом діяльності П. Ельясберг долучався до роботи над всіма основними тодішніми космічними стартами: запусками штучних супутників різного призначення, пілотованих польотів перших космонавтів, пусками космічних апаратів до Місяця та планет Сонячної системи.

У фондах Державного архіву Житомирської області також зберігаються документи про народження двох братів Павла Ельясберга. У «Книзі реєстрації народжень євреїв Житомира за 1905 рік» внесено запис про народження 30 березня Максима Ельсберга [2]. А в подібній книзі за 1910 рік внесено запис про народження 14 червня Симеона Ельясберга [3]. Максим Ельясберг

(1905–1995) впродовж 65 літ безперервно працював на верстатобудівельному виробничому об'єднанні імені Свердлова в Ленінграді: був інженером, начальником бюро розточувальних верстатів, головним конструктором (1945–1975 рр.) та науковим консультантом (1975–1995). Мав дві Сталінські премії (1948 і 1951 рр.) за створення нових конструкції спеціальних верстатів, був заслуженим діячем науки і техніки СРСР, автором та співавтором трьох монографій. Помер у 90-літньому віці у 1995 році. Симеон Ельясберг (1910–1999) працював у Далекосхідному державному технічному університеті: був завідувачем кафедри гідротехніки, мав науковий ступінь доцента і звання кандидата технічних наук [4].

Архівні записи щодо народження Симеона і Максима Ельясбергів конкретизують місця їх народження. Щодо Симеона — у рабинатній книзі вказано «дім Бикова по вулиці Московській», а щодо Максима — «дім Вакса по вулиці Вільській». Проведені пошуки та дослідження дозволили встановити сучасну локацію даних адрес. Доходний дім лікаря Миколи Вікторовича Бикова мав адресу: вулиця Московська, 21. Будинок було знесено у кінці 1950-х років. Нині на цьому місці — центральний універмаг по вулиці Небесної Сотні. Доходний дім Фроїма Юдковича Вакса розташовувався по вулиці Вільсько-Щосейній, 14. Цей дім також не зберігся, нині на його місці розміщено п'ятиповерховий багатоквартирний будинок на розі вулиці Перемоги та Лесі Українки.

За допомогою фахівців ДАЖО знайдено документ про народження в Житомирі Георгія Ілліча Бабата (1911–1960) — видатного вченого та винахідника. Георгій Бабат був автором понад 100 винаходів, кількох наукових монографій і новаторських ідей. У 1930-х роках він брав участь у розробці перших прискорювачів; у 1934 році винайшов точкове конденсаторне електрозварювання, яке застосовується у вакуумній техніці; у 1936–1939 рр. розробив метод індукційного нагріву металу (високочастотне загартування); у 1942 році одержував безелектродні самопідтримувані газові розряди, що нагадують кульову блискавку; у 1940-х роках займався бездротовою передачею електрики для електромобілів; у 1943 році запропонував ідею мобільного телефону, який назвав «монофоном»

(автоматичний радіотелефон, що працює в сантиметровому діапазоні 1000–2000 МГц, номер якого кодується в самому телефоні, був оснащений літерною клавіатурою та мав функції диктофона й автовідповідача); у 1950-х рр. розробив перші у світі високочастотні печі для плавки скла, які застосовувалися для отримання найчистішого оптичного скла.

Окрім наукової діяльності, Георгій Ілліч Бабат проявив себе як талановитий «технічний» письменник. Не рахуючи десятків статей у наукових виданнях, він написав декілька книг: «Індукційний нагрів металів», «Струм працює», «Струми високої частоти», «Прискорювачі», «Країна ПЕЕФ». Ці його науково-популярні книжки про науку і техніку здобули широку популярність в СРСР. Також Георгій Бабат був автором художніх творів, поміж яких — повісті «Дорога» (1945) та «Втрачений всесвіт» (1964), роман «Магнетрон» (1957, у співавторстві з письменницею Анною Гарф), науково-фантастичний роман «Король порожнечі» (1945), фрагменти роману «Денис Веснін» (1945), комедія в 5-ти діях «Вразливі люди» (1957), оповідання «Мільйон доларів за одну ніч», «Казка про золотого півника» (1942), «Говорить Москва» (1945–1946), «Чарівний лист» (1946) інші. Крім цього, він був одним із редакторів 10-томної «Дитячої енциклопедії» (1960–1962) і автором статей 52-томної Великої радянської енциклопедії (1949–1960) [5].

В алфавітній книзі реєстрації народжень євреїв по місту Житомиру за 1911 рік під № 2 значиться Георгій Бабат, батьком якого записаний Іехіель Лейбович Бабат [6]. Водночас у «Книзі реєстрації народжень євреїв по місту Житомиру за 1911 рік» відсутні аркуші із записами № 1–3 через це запису про народження Георгія Баба-та там не збереглося. З даної причини неможливо встановити точну адресу його народження у Житомирі.

Фонди ДАЖО дозволили встановити місце народження Абрама Петровича Штеренберга (1894–1979) — одного з найвідоміших у ХХ столітті радянських фотографів. Впродовж 1930–1970-х років Абрам Штеренберг створив тисячі високохудожніх фото (портрети видатних діячів, натюрморти, пейзажі, репортажі), які були відзначені багатьма нагородами. Зокрема — золотою великою медаллю в Парижі, бронзовою медаллю в Антверпені, почесними дипломами у Відні, Монці, Мілані, Токіо, Осака, Кракові. У період Другої світової війни Абрам Штеренберг був фронтовим фотокореспондентом, а в повоєнні роки довгий час працював фоторепортером АПН («Агентство печати «Новости»). Консультував молодших фотографів — вважаючись одним з найбільш фахових спеціалістів з фотографії в усьому Радянському Союзі [7]. Документ про народження Абрама Штеренберга зберігся у фондах ДАЖО. У «Книзі записів народжених євреїв Житомирського повіту за 1894 рік» внесено запис № 314 про народження 6 червня сина Аврума у житомирського міщанина Пінхоса Лейзоровича Штеренберга і його дружини Фріми Вольківни. Зазначено й

місце народження: Соборна площа, 16 (дім Бойма) [8]. Точне розташування будинку нині встановити неможливо, але за сучасною локацією — це територія в районі площі Перемоги.

У Житомирі народився Дмитро Бабиченко (1901–1991) — видатний радянський режисер в галузі мультиплікації. У 1930–1960-х роках він працював на студії «Союзмультфільм», де створив понад 40 анімаційних картин. Поміж них — мультфільми «Весняні мелодії» (1946), «Олень і вовк» (1950), «Валідуб» (1952), «Брати Лю» (1953), «Мільйон у мішку» (1956), «Привіт друзям» (1957), «Перша скрипка» (1958), «Пригоди Буратіно» (1959, спільно з Іваном Івановим-Вано) та інші. Справжнє його ім'я та прізвище при народженні — Мендель Фарфурник [9]. У фондах ДАЖО зберігається документ про його народження. У «Книзі для запису народжених євреїв Житомирського повіту за 1901» рік внесено актовий запис № 233 про народження 4 травня Менделя Фарфурника [10]. Батьки — житомирський міщанин Нехем Мотелевич Фарфурник, мати — Рівка Мотелівна. Адреса народження: вулиця Велика Бердичівська, 50 (дім Петринського). Нині на цьому місці розташовано чотириповерховий житловий будинок 1950-х років, який має адресу — Велика Бердичівська, 39. По верху метричного запису про народження Менделя Фарфурника зроблено інший запис (олівцем), датований 31 травня 1976 року: «Виправити ім'я Мендель на Дмитро на підставі...» (далі нерозбірливо).

Житомир є батьківщиною Семена Енгельмана, який у 1938–1941 та у 1946–1957 роках був головним архітектором міста. Під його безпосереднім керівництвом у Житомирі було збудовано ряд споруд, які стали окрасою міста [11]. У фондах ДАЖО збереглася «Книга для запису народжених євреїв Житомирського повіту за 1912 рік», у якій під № 34 зроблено запис про народження 14 лютого хлопчика Сімхи у родині Енгельманів: оликського міщанина Мошко Бенюміновича та його дружини Фейги Шмулівни. Зазначено місце народження: «Вулиця Чуднівська, дім Зака» [12]. Теперішнє розташування будинку ще не встановлено — точно відомою є лише локація: це відрізок сучасної вулиці Леха Качинського від Соборного майдану до мосту через річку Кам'янка.

У Житомирі народився Ізраїль Давидович Радомисельський (1914–1986) — видатний український радянський вчений у галузі матеріалознавства. Багато років він працював у Інституті проблем матеріалознавства Академії наук УРСР у Києві. У 1960–1970-х роках відділ був напряму залучений до радянських космічних програм. Зокрема, його фахівці розробили унікальний матеріал С-5 для мотор-колеса «Лунохода». Згодом у відділі під керівництвом І. Радомисельського були розроблені та впроваджені у космічні програми інші унікальні матеріали. Ізраїль Радомисельський був відзначений званнями доктора технічних наук та професора, заслуженого діяча науки УРСР і лауреата Державної премії УРСР [13].

У ДАЖО збереглася «Книга для запису народжених євреїв Житомирського повіту за 1914 рік». Під № 59 в книзі внесено запис про народження Сруля Радомисльського, батьками якого зазначені житомирський міщанин Дувид Бенціонович Радомисльський та його дружина Гітля Іцківна. У документі зроблено пізніші правки: прізвище «Радомисльський» виправлено на «Радомисельський», а ім'я «Сруль» — на «Ізраїль» (як зазначено — «на підставі наказу, оформленого Київським міським загсом 21.06.1954») [14].

Житомир — батьківщина визначного радянського письменника Льва Нікуліна (1891–1967), автора книг «Час, простір, рух» (1933), «Сім морів» (1936), «Боягуз» (1961), «Мертва зиб» (1965) та інших. Справжнє його ім'я та прізвище при народженні — Лейб Ольконницький. У «Книзі запису народжених євреїв Житомирського повіту за 1891 рік» під № 249 внесено відповідний запис про народження 8 травня сина Лейба у подружжя Ольконницьких: міщанина Віленської губернії Німейського повіту містечка Воронова Беньюмана Вульфовича та його дружини Сабіни Овсієвни (уродженої Розенфельд). Місцем народження вказано адресу в Житомирі: вулиця мала Бердичівська, дім Меєрсона [15]. Нині на цьому місці знаходяться будинки № 14 та № 16 по вулиці Малій Бердичівській.

У Житомирі народився Володимир Векслер (1907–1966) — вчений зі світовими ім'ям, авторству якого належать фундаментальні розробки та винаходи у галузі фізики. Поміж них — електронно-ядерні «зливи»,

мікротрони, синхрофазотрони, синхротрони. Векслер був першим директором лабораторії високих енергій Об'єднаного інституту ядерних досліджень у місті Дубна. А також науковим керівником створення протонного прискорювача на 10 гігаелектронвольт, пуск якого відбувся 1957 року [16].

Документ про народження Володимира Векслера зберігається у фондах ДАЖО. У «Книзі запису народжених євреїв Житомирського повіту за 1907 рік» внесено запис № 346 від 1 серпня про народження хлопчика Володимира, і зроблено приписку: «Народився 19 лютого, але по причині хвороби зареєстрований 1 серпня». У графі «батьки» записано: «Батько — Інженер-механік Йосип Львович Векслер, мати — Регіна Вульфівна (Владиславівна), уроджена Руг». У метричному записі вказано адресу народження Володимира Векслера: «Бульварна вулиця, 35» [17]. Дім не зберігся, сьогодні тут розташована підпірна стіна з правого боку наприкінці Старого Бульвару.

Висновки. У фондах Державного архіву Житомирської області (ДАЖО) поміж інших документів зберігаються «Книги запису народжених євреїв» кінця XIX-початку XX століття, завдяки яким вдалося уточнити дати народження та встановити точні місця народження видатних уродженців Житомира — представників єврейського народу. Допомогу в пошуковій роботі в цьому напрямку надали краєзнавці Богдан Ващенко та Борис Дубман.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Житомирської області (ДАЖО), Ф. 67, оп.3, Спр. 581, арк. 337.
2. ДАЖО, Ф. 67, Оп. 3, Спр. 573, арк. 74.
3. ДАЖО, Ф. 67, Оп. 3, Спр. 573, арк. 74.
4. Бовкун С. Житомирські адреси родини Ельясбергів. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та новачії*. Матеріали VI-ї Міжнародної наукової конференції, м. Суми, 8 грудня 2023 р. Суми: ФОП Цьома С. П., 2024. С. 36–39.
5. Бовкун С. Георгій Бабат — геній-винахідник з Житомира. *Житомирщина*. 2023. 7 квіт. С. 6.
6. Лист ДАЖО від 22.02.2023 № Б-628/02.
7. Бовкун С. Людина з фотоапаратом. *Житомирщина*. 2023. 24 лист. С. 6.
8. ДАЖО, Ф. 67, Оп. 3, Спр. 522, арк. 439.
9. Бовкун С. Вітчизняний «Дісней» з Житомира. *Житомирщина*. 2022. 11 лист. С. 6.
10. ДАЖО, Ф. 67, Оп. 3, Спр. 569, арк. 89.
11. Бовкун С. Альтанка в парку і не тільки... *Житомирщина*. 2023. 11 груд. С. 6.
12. ДАЖО, Ф. 67, Оп. 3, Спр. 580, арк. 22.
13. Бовкун С., Закревська Н. Ізраїль Радомисельський: нові деталі родоводу, науковий здобуток у фондах Національного музею космонавтики. *Історія розвитку науки, техніки та освіти*. Матеріали XXII-ї Міжнародної молодіжної науково-практичної конференції, м. Київ, 18 квітня 2024 р. С. 21–26.
14. ДАЖО, Ф. 67, Оп. 3, Спр. 581, арк. 327.
15. ДАЖО, Ф. 67, Оп. 3, Спр. 521, арк. 111.
16. Бовкун С. Володимир, син Йосипа. Чи Давида? *Житомирщина*. 2023. 16 вер. С. 6.
17. ДАЖО, Ф. 67, Оп. 3, Спр. 522, арк. 439.
18. Лист ДАЖО від 23.08.2023 № Б-3561/02.

СВІДЧЕННЯ ПРО ЗЛОЧИН НКВС
В АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ РЕПРЕСОВАНИХ

Анотація: У статті досліджено використання фізичних методів впливу на репресованого під час допитів на основі свідчень і спогадів ув'язнених до яких застосовувалися фізичне, психологічне та моральне насилля з боку слідчих НКВС, котрі зберігаються в архівно-кримінальних справах. Аналіз свідчень жертв злочинів радянських каральних органів у добу «Великого терору» дозволяє не тільки виокремити конкретні методи фізичного впливу, а й сформулювати уявлення як фізичне насилля щодо ув'язненого використовувалося під час процесу «зінання» і стало невід'ємною частиною сталінського режиму та інтегрувалось у репресивний апарат радянської системи. Наведені приклади фізичного насилля щодо заарештованих не були щось новим, схожість таких методів прослідковується з часів російської імперії і до сьогодення, про що також свідчать спогади ув'язнених, як минулого так і сьогодення під час російсько-української війни.

Ключові слова: свідчення, катування, фізичне насилля, НКВС, архівно-кримінальна справа, 1937-1938 рр., політичні репресії.

Abstract: The article examines the use of physical methods of influence on the repressed during interrogations based on the testimonies and memories of prisoners to whom physical, psychological and moral violence was applied by NKVD investigators, which are stored in archival criminal cases. Analysis of the testimonies of victims of crimes of Soviet penal institutions during the era of the «Great Terror» allows not only to single out specific methods of physical influence, but also to form an idea of how physical violence against the prisoner was used during the «confession» process and became an integral part of the Stalinist regime and integrated into the repressive apparatus of the Soviet system. The examples of physical violence against the arrested were not something new, the similarity of such methods can be traced from the times of the Russian Empire to the present, as is also evidenced by the memories of prisoners, both past and present, during the Russian-Ukrainian war.

Keywords: testimony, torture, physical violence, NKVD, archival criminal case, 1937-1938, political repressions.

Вивчаючи історію сталінських політичних репресій кожен дослідник досліджує архівно-кримінальні справи репресованих, що є цінними і особливими історичними джерелами історії радянського режиму. Як зазначав Едуард Петровський у своїх роботах архівно-кримінальні (слідчі) справи репресованих є найбільшим за обсягом документальним масивом, яким можуть користуватися дослідники. Жодне інше джерело не містить настільки повної інформації щодо механізмів терору від часу формування компрометуючих певну особу матеріалів до прийняття репресивних рішень [13, с. 172]. Саме архівно-кримінальні справи відображають механізми дій радянського репресивного апарату та дають можливість усвідомити справжні масштаби та особливості здійснення масового терору радянською владою проти власних громадян.

А від так і сьогодні є актуальним вивчення архівно-кримінальних справ, як цінний джерелознавчий документ, що демонструє злочинність сталінського режиму і дає нам можливість провести історичні паралелі із сьогоденням.

Не можна зазначити, що і сьогодні, попре той значний пласт з вивчення сталінських політичних репресій, ще не в повній мірі акцентується увага на вивченні свідчень репресованих на матеріалах безпосередньо їх архівно-кримінальних справ. У той же час не можна заперечувати вагомий внесок таких робіт, як «Використання архівно-слідчих

справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. Методичні рекомендації» (1997) [3], яка чи не вперше окреслила схему процесу формування документів у справах та надала джерелознавчу характеристику головних документів. Або збірника наукових праць «Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Збірник наукових праць» (1998) [1].

У подальшому вивченню архівно-кримінальних справ, як важливого історіографічного та джерелознавчого джерела, присвятили увагу у своїх працях Сергій Білокінь [2], Едуард Петровський [12], Роман Подкур [14; 15] та низка інших дослідників.

Певним досягненням у вивченні безпосередніх злочинів з боку співробітників НКВС по відношенню до репресованих став трьох томний збірник документів «Відлуння Великого терору» (2017–2019) [4; 5; 6; 7; 8]. Окрім того, вивченню методів фізичного впливу присвячена стаття В'ячеслава Літинського (2024), який вказував, що методи фізичного впливу залежали від вигадливісті слідчого, його власного досвіду та настанов колег й рівня психологічних відхилень [10, с. 1205]. Проте комплексної праці з вивчення свідчень репресованих про злочини радянських каральних органів проти репресованих широкому загалу не відома.

Вивчаючи архівно-кримінальні справи репресованих, особливо доби «Великого терору» 1937–1938 років, ми

не тільки найчастіше зустрінемо свідчення про злочини співробітників НКВС, а й про поширення таких зловживань з їх боку в найбільш жахливі і потворну форму.

З прийняттям оперативного наказу наркома НКВС СРСР Миколи Єжова № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 року [11, с. 81] слідство велося прискорено і в спрощеному порядку, відповідно це породило масові фальсифікації та зловживання і застосування так званих фізичних методів впливу на ув'язнених, які перетворилися на звичайну практику співробітників НКВС. Фактичний дозвіл на тортури та катування були підтверджені Й. Сталіним у його телеграфі керівникам обкомів, крайкомів тощо 10 січня 1939 році [16, с. 40–41].

Катування з боку слідчих НКВС носили різні форми і методи та застосовувалися, як до чоловіків, так і до жінок, для «вибивання» потрібних показів з ув'язнених та пришвидшення в цілому слідства.

Так, про допити та великий тиск з боку слідчих, у тому числі психологічний, Борис Феодосійович Шимкович (1891 р. н.), уродженець м. Новгород-Волинського, науковий співробітник Київського музею революції, у листі до «Верховного» прокурора СРСР у 1940 році писав: «21 квітня 1937 р. я був заарештований Київським обласним відділом НКВС. Того ж дня мене привели до слідчого Мельника, який запропонував мені написати про мою контрреволюційну роботу. На мою заяву, що я 19 років член ВКП(б) жодного разу з партії не виключався та взагалі ніколи по партійній лінії стягнень не мав, гр. Мельник почав мене бити — 3 дня і три ночі мене били, на допомогу Мельнику приходив слідчий Бульба, який сідав мені на голову, а Мельник бив резиною, ніжкою від стільця та ін. На четверту ніч мене почав допитувати слідчий Шпак, який мене не бив, а сказав мені наступне: «Слухай, Шимкович, раз ти сюди потрапив, ти напишеш все що ми хочемо», повів мене в іншу кімнату та показав арештантів. «Ось цей 10 днів сидів, а тепер пише!» так же і інші. Будеш сидіти і стояти поки не напишеш, а здохнеш, біс з тобою. Складемо акт та відвеземо на смітник. Я побачив безвідхідність свого положення і запитав: Що ж писати? Він мені сказав: Пиши про свою есерівську роботу. Я писав все що вони хотіли та диктували, бо хотів спасти своє життя. На сьомий день мене відпустили до в'язниці. 6 днів я не спав і майже не їв.

7 липня 1938 р. мене визвали до слідчого, де мені запропонували підписати попередні звинувачення в участі у військово-фашистській змові. До середини вересня продовжувались періодичні допити, ніяких свідків, ніяких даних про мою контрреволюційну роботу мені запропоновано не було. Мене били і вимагали написати про неіснуючі злочини. Нарешті 17 вересня я був визваний слідчим і мені було запропоновано для підпису готовий протокол допиту в якому було зазначено декілька абсурдних даних про мою есерівську роботу. Коли я підписати відмовився, то слідчий позвав Начальника відділу Простоту, який мені сказав:

«Шимович! Ти ж грамотна людина, ми знаємо, що ти нічого контрреволюційного не робив, але ти колишній СР. Ти повинен поїхати до ведмедів, зараз такий час і ти повинен щось підписати — бо тут в протоколі майже нічого не має. Інакше будемо бити поки не підпишеш...» [18, арк. 26–27 зв.].

Таке відношення і тортури призвели до того, що Борис Шимкович помер у жовтні 1940 році у таборі, і саме про причини такого стану в своєму листі до наркома НКВС СРСР Л. Берія згадував син Шимковича Вадим Борисович 5 липня 1940 року, писавши, що *«... перенісши тюрму, багаточисленні допити з катуваннями та тортурами, нелюдськими умовами життя за зиму 38/39 р., будучи до цього фактично слабким, мій батько став повноцінним інвалідом і непрацездатним. Зараз він лежить в лікарні і помирає»* [18, арк. 19].

Про інший метод тортур писав у своєму листі до наркома НКВС СРСР ув'язнений Лук'янівської в'язниці Зайцев Михайло Іванович 17 квітня 1940 року: *«... 6 листопада 1938 року я був заарештований органами НКВС УРСР, у той же день я був викликаний на допит слідчим Тарасовським ... Я заявив слідчому, що це помилка, що я ніколи не в якій контрреволюційній організації не перебуваю. Після цієї розмови слідчий мене вилаяв і поставив посеред кабінету, сказавши: будеш стояти до тих пір, поки не розповіси, хто тебе вербував, в якій організації ти перебував і кого завербував. З 6-го листопада з 10-ї години ранку я простояв на місці до 11–12 листопада, мені не дозволяли навіть сісти, не дивлячись на те, що в мене сильно відтікали ноги і не давали води. За цей час я піддавався нелюдським катуванням. Не маючи більше сил я заявив слідчому: пишіть, що хочете, я вам підпишу»* [9, арк. 132].

Схожі мотиви є і в заяві Білого Бориса Петровича голові ком.парт. контролю ЦК ВКП(б), секретарю ЦК ВКП(б) Андрієву А. від 25 вересня 1939 року, де Борис Петрович вказував: *«... Я повинен розповісти про умови і методи слідства по моїй справі, бо завдяки цим методам я засуджений, будучи повністю невинним. В ніч арешту мене визвав слідчий НКВС УРСР Друшляк і запропонував «зізнатися у своїх злочинах», після чого став мене бити. Я хотів доводити свою невинність, та Друшляк не давав мені говорити, за одне слово «невинний» я отримував удари кулаками, ногами, ключами. Я втрачав свідомість від ударів, та зрештою не витримав я був змушений підписати вигадані і вибиті свідчення»* [9, арк. 164].

Про застосування тортур у своїй заяві до голови Особливої наради НКВС СРСР у 1939 році вказував і Добротворський Іван Олександрович, начальник полкової школи 183-го артполку, який писав: *«вважаю своїм обов'язком заявити, що висунуто мені звинувачення побудовано на брехні та наклепі. ... слідчий Боровський на першому допиті запропонував написати каяття на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР про свою контрреволюційну роботу. Я як чесний комуніст ... категорично відмовився від такої провокаційної і наклепської пропозиції... Після*

моєї відмови слідчий Боровський заявив: *Добротворський не опирайся, а краще пиши свідчення, інакше напишеш своєю кров'ю. Я ще раз категорично заявив, що ворогом народу я ніколи не був і ніхто мене не зробить. Після моєї другої відмови слідчі в особі слідчого Боровського і його помічників почали мене бити (палицями та ніжками від стільця) доводячи до важкого морального і фізичного стану, вимагаючи від мене свідчень, коли я був доведений до втрати свідомості та приведений до тями за допомоги води, я завдяки своєму фізичному стану не міг далі переносити побої і задовольнив вимоги слідчого написати брехню і наклеп на себе і людей...» [17, арк. 124].*

Застосовували фізичні методи впливу і до жінок. Так, у архівно-кримінальній справі Дашівської Лії Мойсеївни можна побачити заяву до міністерства внутрішніх справ СРСР, написану нею вже під час реабілітації.

11 лютого 1954 року вона писала: «27 липня 1937 р. я була заарештована і поміщена поодинокі Лук'янівської в'язниці м. Києва. У в'язниці я опинилася в лещатах болісних обставин, які довели мене до повної неосудності.

Переживання заарештованої, що не відчувала за собою провини комуністки, ганьба та жах арешту, все це посилювалося тим, що я була матір'ю трьох дітей... Незабаром почалися інші муки, дитині не вистачало мого молока, вона важко захворіла, разом із хворою дитиною почали возити мене на допити, возили нас у металевій кабінці закритої машини, де дитина задихалася і звідки я виносила його напівмертвого. ... На початку я взагалі відмовлялася не тільки, щось писати. Я нічого не розуміла, але стан здоров'я дитини все погіршувався. Лікаря, поодинокі, мені не надсилали, десяти хвилинні прогулянки на день припинили. В одинокій камері дитина задихалася від задушливого сморіду. Від дитячих випорожнень у його ліжку заводилися черв'яки. Я була позбавлена навіть холодної води, щоб підмити дитину. Відчай мій дійшов до краю, одного разу вночі коли дитина забулася я затягла на шії петлю зі свого власного волосся, наглядачем я була приведена до тями, а на ранок переведена до тюремної лікарні. Дитині стало краще, знову почалися допити, цього разу у тюремній лікарні, допитували кілька осіб в військових костюмах. Питання, як і відповіді, були безглузді» [19, том 1, арк. 63–64].

Доповнення до цього стає і прохання Генеральному прокурору СРСР від 28 листопада 1954 року, де Дашівська додавала про здійсненні щодо неї тортури з боку слідчих НКВС, зокрема вона зазначила: «На початку мене з дитиною ввели на допити. На допитах було іноді по кілька людей у військовій формі, мене ввели туди напівнагою, ледве прикриту тюремною сорочкою. Допити велися в знущально-похабній формі, ... Я нерідко на допитах простоювала на ногах по кілька годин і коли обезсилена падала, мене зі сміхом піднімали і як колоду тулили до стінки, продовжуючи знущальний допит, дитину в цей час не дозволяли годувати.

Повертаючись з допиту, вірніше з процедури, де кілька чоловіків забавлялися лихослів'ям, похабними жартами і рукоприкладством знущалися з моєї безпорадності, я знесилена падала на підлогу поруч із застиглою у випорожненнях напівмертвою дитиною» [19, том 2, арк. 6–6 зв.].

Таким чином, наведені свідчення яскраво демонструють нам про цілковите нехтування усіх прав і свобод людини, ігнорування положень закону у найбрутальніший спосіб. Наявні свідчення про застосування фізичних методів впливу з боку слідчих НКВС до репресованих в архівно-кримінальних справах є унікальними і цінними історичними джерелами про здійснення політичних репресій з перших вуст, хоча до них в певній мірі треба підходити критично, аналізуючи не тільки їх зміст, а й по-стать репресованого. Працюючи з архівно-кримінальними справами слід враховувати їхні характерні особливості, зокрема те, що певні документи є особистого характеру, як то листи до керівництва радянської влади, або що архівно-кримінальна справа об'єднує документи різних історичних періодів, і частина безпосередніх свідчень про злочину органів НКВС, створені в період реабілітації репресованих, які пройшли важкі часи не тільки ув'язнення під час слідства, а й роки табірної життя, а від так певна інформація може буде не достатньо деталізована чи конкретизована. Що відповідно впливає на еволюцію оцінок і пам'ятання з боку репресованого. Проте саме ці свідчення про злочини радянських каральних органів найбільш повно розкриває нам злочинну сутність сталінського режиму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання*: Збірник наукових праць / Гол. ред. кол. Р. Пиріг. Київ: УДНДІАСД — ЦДАГО України, 1998. 161 с.
2. Білокінь С. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: джерелознавчий аспект* / Передне слово І. М. Дзюба. 2-ге вид. Київ: «Пенмен», 2017. 768 с.
3. *Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр.* Методичні рекомендації / Упоряд. О. Гранкіна, Д. Омельчук, Н. Московченко. Київ: УДНДІАСД — ЦДАГО України, 1997. 35 с.
4. *Відлуння Великого терору*. Збірник документів. У 3-х томах. Т. I / Авт.-уклад. В. Васильєв, Л. Віола, Р. Поджур. Київ: Видавець В. Захарченко, 2017. 744 с.
5. *Відлуння Великого терору*. Збірник документів. У 3-х томах. Т. II. Кн. 1 / Авт.-уклад. С. Кокін, Д. Россман. Київ: Видавець В. Захарченко, 2018. 728 с.
6. *Відлуння Великого терору*. Збірник документів. У 3-х томах. Т. II. Кн. 2 / Авт.-уклад. С. Кокін, Д. Россман. Київ: Видавець В. Захарченко, 2019. 824 с.

7. *Відлуння Великого терору*. Збірник документів. У 3-х томах. Т. II. Кн. 3 / Упоряд., передмова С. Кокіна. Київ: Видавець В. Захарченко, 2022. 704 с.
8. *Відлуння Великого терору*. Збірник документів. У 3-х томах. Т. III / Відповідал. ред.: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур; Укладачі: А. Савін, О. тепляков, М. Юнге. Київ: Видавець В. Захарченко, 2019. 936 с.
9. ГДА СБУ, Ф. 6, сп. 39835фп, т. 12.
10. Літинський В. Методи фізичного впливу під час слідства у діяльності виконавців Великого терору 1937–1938 рр. (за матеріалами архівно-кримінальних справ). *Вісник науки та освіти*. 2024, № 6 (24), С. 1194–1207. С. 1205.
11. Оперативний наказ наркома НКВС СРСР Миколи Єжова № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 року. *Великий терор в Україні. «Куркульська операція 1937–1938 рр. У 2-х ч. Частина 1. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 614 с. С. 72–82. С. 81.*
12. Петровський Е. *Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках*. Дис. ... канд. іст. наук. Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2006. 306 с.
13. Петровський Е. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «великого терору» 1937–1938 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007, № 1 (28), С. 172–188. С. 172.
14. Подкур Р. *Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.)*. Дис. ... канд. іст. наук. Київ: Інститут історії України, 1998. 274 с.
15. Подкур Р. *За повідомленням радянських спецслужб*. Київ: Рідний край, 2000. 238 с.
16. *Реабілітація. Політичні процеси 30–50-х років / За заг. ред. А. Яковлева*. Москва: Видавництво політичної літератури, 1991. 461 с. С. 40–41.
17. ЦДАГО, Ф. 263, Оп. 1, Спр. 38168фп.
18. ЦДАГО, Ф. 263, Оп. 1, Спр. 39930фп, том 2.
19. ЦДАГО, Ф. 263, Оп. 1, Спр. 46775фп, том 1–2.

Ілля Будзінський
(м. Кам'янське)

ТРАГІЧНА ІСТОРІЯ ЖИТТЯ РОДИН ЧОРПІТИ І ЯЦЕМІРСЬКИХ МОВОЮ АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ РЕПРЕСОВАНИХ, РЕАБІЛІТАЦІЯ, ПАМ'ЯТЬ

Анотація: Віддзеркалення часу політичних репресій через призму періоджерел, а саме архівно-кримінальні справи: засуджений Трійкою УНКВС до розстрілу у 1937 році Яцемірський Григорій Федорович, як член «ПОВ» і Іван Васильович Чорпіта, працював і проживав у Старо-Ушицькому у районі, засуджений Особливою нарадою у 1936 році, як член контрреволюційно-троцькістського угруповання до 3 років позбавлення волі у ВТТ, як неблагонадійних, ворогів народу в період масових сталінських політичних репресій, життя родин надалі у м. Ново-Миргороді Кіровоградської області.

Ключові слова: репресії, Чорпіта І. В., контрреволюційно-троцькістське угруповання, Особлива нарада, позбавлення волі, ВТТ, Яцемірський Г. Ф., член «ПОВ», розстріл, реабілітація.

У 1936 році при формуванні архіву ГУ Державної безпеки НКВС СРСР зареєстрована слідча справа № 290421936 року УДБ НКВС УРСР за звинуваченням Вірника Менделя Шмульовича та інших (всього 3 чол.) Сутність звинувачення: контрреволюційно — троцькістська діяльність. Справа розпочата 03. 09. 1936 р. і закінчена 15. 01. 1937 р. Дата реєстрації справи 23. 01. 1937 р. у 8 відділенні ГУДБ НКВС — читаємо в довідці по архівній справі № 252397. Головним управлінням державної безпеки НКВС справу № 252397 було інвентаризовано в 1941 р. Це справа № 252397 за звинуваченням працівників Китайгородського технікуму Вірника М. Ш. Чорпіти І. В., Гілевського А. Ф. за ст. 54–10 ч. 1. Архівно — слідча справа № 252397 26 березня 1956 року була переглянута і залишена для дальшого зберігання на основі того, що Чорпіта Іван Васильович, Гілевський Август Францович 15. 01. 1937 року Особливою Народою НКВС СРСР засуджені більше 3 — років [2, арк. 2–2 зв.]. Ще 28 жовтня 1955 року УКДБ при РМ УРСР по Хмельницькій області в своєму рішенні за результатами допоміжного розслідування по цій справі, прийшло до висновку, що Гілевський, Чорпіта і Вірник були, не маючи на те підстав, притягнуті до кримінальної відповідальності за антирадянську агітацію, у зв'язку з чим Вірник був реабілітований (моє тлумачення, що не було запиту на реабілітацію Чорпіти Івана Васильовича) [2, арк. 239]. Повністю справу закрито 15 листопада 1965 р. Архівно — кримінальна П-15852 займає один том і розміщена на 246 аркушах. Фонд Р-6193 оп.12.

Іван Васильович Чорпіта на період арешту проживав у с.Косиківці Старо-Ушицького району і працював учителем. В анкеті заарештованого [2, арк. 20] і протоколі допиту від 02 жовтня 1936 р. по справі № 29042, який проводив оперуповноважений СПВ Окрвідділу НКВС Климовський, бачимо скупі слова біографії Чорпіти Івана Васильовича. Народився в 1903 році в бідній селянській родині с. Кривчани Старо-Ушицького району. За соціальним станом до революції — селянин-бідняк, після революції — службовець (рис.1).

Рис. 1. Чорпіта Іван Васильович

Склад сім'ї — дружина Яцемірська Таїсія Григорівна 23 роки, працювала учителем, син Анатолій — 1,5 років. Освіта середня. Був кандидатом партії з 1932–33 років, виключений у 1933 році «за висловлювання, що важко виконувати п'ятирічку». На військову обліку стояв у Кам'янець-Подільському окрвійськоматі. Ще в 1925 році був призваний до війська, прослужив 4 місяці у Гайсині, комісований по хворобі [ар71]. У 29 років зустрів своє кохання, їй 19 років, вона Яцемірська Таїсія Григорівна донька майстра 655 Дунаєвецького дорожньої дільниці Григорія Федоровича Яцемірського. Іван Васильович на той час завідував млином. Це вже тоді починається голод. Незадовго до цих подій помирає його мати і батько одружився на іншій жінці. Мачуха прийняла невістку з радістю. Трішки молоді пожили в Кам'янець-Подільському, потім Іван став працювати директором школи в с.Косиківці. Тут, вже у 1936 році був звинувачений як учасник

контрреволюційно-троцькістської організації, засуджений по сфабрикованому доносу і показами свідків до 3 років позбавлення волі у ВТТ і висланий у Воркуту. Завдяки силі волі, характеру і безмежній любові до своєї дружини і сина вижив. Подальше життя було декілька років пов'язане з Полтавщиною і п'ятдесяті роки 20 століття проживав на Кіровоградщині, Ново-Миргородському районі, де і спочив у 1965 році. Його засудження вплинуло на подальшу долю свого тестя, батька його дружини Таїси, майстра Дунаєвського дорожнього учаснику 655, тодішньої Кам'янець-Подільської області (сучасна Хмельницька) Яцемірського Григорія Федоровича, 1894 року народження, заарештований 12 листопада 1937 року і засуджений до розстрілу Трійкою УНКВС. Вирок виконано 25 грудня 1937 року. В архівній справі № 7571 є Довідка-характеристика Старо-Ушицької сільради від 18 листопада 1937 № 05 на Яцемірського Григорія Федоровича, вказується і Чорпіта, його зять. У 1937 році Чорпіту вислано за зв'язок з троцькістами Вірником та іншими, з якими він мав зв'язок як і з зятем [3, арк. 6–7].

Із протоколу допиту Яцемірського Григорія Федоровича від 21.11.1937 р.: «Запитання. Ви не повністю розповіли про своїх родичів, які були репресовані органами радянської влади.

Відповідь. Так крім тих, яких я назвав, у 1936 році чоловік моєї дочки — Чорпіта Іван — як учасник контрреволюційно-троцькістської організації засуджений органами НКВС до трьох років покарання в концтаборі терміном на три роки. Зв'язок з ним маю через доньку письмово.» [3, арк. 16–16 зв.].

Одним з перших, хто був заарештований, як член контрреволюційно-троцькістського угруповання — колишній студент Китайгородського технікуму Гілевський Август Францович. Із постанови по справі № 29042 від 03 вересня 1936 р., яку склав оперуповноважений СПВ Кам'янець-Подільського Окрвідділу НКВС Климовський, дізнаємось, що розглянувши справу № 29042 по звинуваченню за ст. 54–10 ч. 1 КК УРСР Гілевського Августа Францовича слідством встановлено приналежність до контрреволюційно-троцькістської групи в період з 1930–33 рр. громадян Вірника Менделя Шмульовича і Чорпіти Івана Васильовича, які разом з Гілевським А. Ф. проводили контрреволюційно-троцькістську діяльність і вбачаючи в їх діяльності ознаки злочинів за ст. 54–10 ч. 1. КК УРСР та на підставі ст. 93 п. 2.УКК і ст. 108 УКК розпочато попереднє слідство, об'єднавши його зі справою Гілевського в одне провадження [2, арк. 2]. 25 вересня 1936 р. старший помічник Вінницького облпрокурора по спецсправам Римарчук розглянувши направлений Вінницьким обласним управлінням НКВС матеріал на Чорпіту Івана Васильовича, постановив: «клопотання Вінницького облуправління НКВС про його арешт і утримання під вартою задовільнити» [2, арк. 8]. 29 вересня 1936 р. начальник Старо-Ушицького РВ НКВС Березовський видав Сікорському ордер на арешт жителя с. Косиківці Чорпіту І. В. і проведення обшуку [2, арк. 11]. Обшук про-

ведений в присутності секретаря сільської ради Климова. Були вилучені особисті документи: посвідчення члена с/ради с.Чабанівки № 340, свідоцтво про закінчення технікуму № 3, паспорт, профспілковий квиток, книга «Анти-Дюринг», видана на імя Чорпіти Китайгородським технікумом 02.08.1936 р. [2, арк. 16]. Оперуповноваженим СПВ Кам'янець-Подільського Окрвідділу НКВС Климовським було видано постанову від 30 вересня 1936 р. про заведення кримінальної справи на Чорпіту І. В. і Вірника М. Ш. [2, арк. 2].

Наскороруч була складена постанова по справі № 29042 про утримання під вартою: «м.Кам'янець-Подільськ 02 жовтня 1936 р. Оперуповноважений Кам.Под Окрвідділу НКВС-УРСР Климовський розглянув матеріали по звинуваченню грн. Чорпіти Івана Васильовича, 1903 р. н. жителя села Косиківці, Старо-Ушицького району в злочинах згідно ст. 54–10, ч. 1 КК УРСР ще будучи студентом Китайгородського технікуму знаходився в контрреволюційно-троцькістській групі, проводячи троцькістську діяльність. На основні стат. 145, 143 і 156 УКК УРСР на період ведення слідчих дій Чорпіта Іван Васильович утримується під вартою у тюрмі Кам'янець-Подільсько-го» [2, арк. 5].

В архівно-кримінальній справі наявні матеріали допиту, очних ставок, постанови і вирок Чорпіти І. В. розпочинається з 71 аркуща і справа зшита білими нитками. Питання, які на допитах, очних ставках ставили працівники караючих органів: слідчі, прокуратура, явно були заготовлені раніше і я, ставлю під сумнів, що вони так чітко розбиралися в суспільно-політичному житті країни, розуміли вчення Троцького і розбиралися в поглядах Зінов'єва. Допити звинувачених і свідків проводилися під тиском і їм диктували чи коментували відповіді на поставлені запитання. А, що стосується свідків, які також були студентами Китайгородського технікуму, їх проінформували як оговорити своїх однокурсників і директора технікуму під мотивом того, що вони можуть поповнити ряди звинувачених. Приклеїти їм ярлик «ворогів народу» і таким чином сприяти їх засудженню на різні терміни позбавлення волі у ВТТ, де вони втратили своє здоров'я і навіть життя. Звичайно, допит розпочався із запитань і відповідей. Допит Чорпіти І. В. 02 жовтня 1936 р. оперуповноваженим Кам.Под. Окрвідділу НКВС-УРСР Климовським.

«Запитання: Хто давав рекомендації і за що виключили з партії? Відповідь: Вірник Мендель в період навчання в технікумі виключили із партії в 1933 році за вислів: «Важко виконувати п'ятирічку» [2, арк. 72–72 зв.].

Запитання: Які контрреволюційно-троцькістські розмови проходили у вашій кімнаті між Гілевським, Любецьким та інш.?

Відповідь: В нашій кімнаті ніяких троцькістських розмов не вели.

Ви говорите неправду, слідство має точні дані, що Ви, Гайдук, Гілевський збиралися в кімнаті і вели к-р троцькістські розмови про неможливість [2, арк. 73] побудо-

ви соціалізму в одній країні, про неправильну політику по відношенню до індустріалізації та колективізації сільського господарства.

Відповідь: Ніяких розмов на політичну тематику з секретарем парторганізації Гайдуком Петром не вів. Гайдук займався побутовим розладом в технікумі. Вірник, як директор, не вів ніякої політико-виховної роботи. Під керівництвом Вірника і Гайдука (він був зав. навчальною частиною) робота в технікумі була поставлена погано.

Запитання: Чи чули ви від Вірника контрреволюційно-троцькістські висловлювання?

Відповідь: Не чув» [2, арк. 74]. Були ще допити Івана Васильовича 03 жовтня, 07 жовтня, 11 жовтня 1936 р. Про це свідчать допоміжні протоколи допиту. Протокол допиту від 03 жовтня 1936 р. стосовно того, як Вірник на лекціях у 1932–33 рр. показував діяльність Троцького: «Він називав лівим ухилом, він називав його більш революційною течією спираючись на 2 зїзд партії. Викладав студентам контрреволюційну теорію про революційність троцькізма. А для того, щоб загасити свої контрреволюційні погляди, не дивлячись на те, що троцькізм більш революційна течія, але він не вірний, так як веде на розрив з селянством і фактично примикає до правого уклону» [2, арк. 75]. «Запитання: Слідством встановлено, що ви в період навчання в Китайгородському технікумі були членом контрреволюційно-троцькістської групи? Відповідь: Про існування контрреволюційно-троцькістської групи мені нічого не відомо» [2, арк. 78].

Витяг із протоколу від 07 жовтня 1936 р. «Запитання: Звинувачений Чорпіта, слідство ще раз вимагає від вас правдивих показів про проведення вами контрреволюційно-троцькістської роботи в технікумі? Відповідь: Я контрреволюційно-троцькістської роботи в технікумі не проводив. Запитання: Ви приховуєте свою контрреволюційну діяльність і своїх однодумців. Вимагаю правдивих показів. Відповідь: Я кажу правду».

Витяг із допоміжного протоколу від 11 жовтня 1936 р. «Запитання: Визнаєте ви себе винним за ст. 54–10 ч. 1 КК УРСР, що були членом контрреволюційно-троцькістської групи? Відповідь: Я признаю про те, що під впливом Вірника по деяких питаннях і були троцькістські погляди, і можливо я комусь говорив в своїх діях, по пунктам не визнаю. І далі записано з моїх слів вірно і мною прочитано в чому і підписуюсь. Чорпіта. Допитав оперуповноважений Климовський» [2, арк. 81–82]. Далі були допити свідків і очні ставки. Свідками по справі Чорпіти виступили: Любецький Микола, Добровольський Казимир, Добровольська Віра — колишні однокурсники [2, арк. 114–116]. А протокол допиту свідка Любецького Миколи Антоновича, проведений оперуповноваженим СПВ Кам'янець-Подільського окрвдділу НКВС молодшим лейтенантом держбезпеки Климовським від 15.09.1936 р. розв'язав руки слідчим органам для надуманої справи про наявність у Китайгородському технікумі в 1930–33 роках контрреволюційно-троцькістського угруповання (на кшалт того злочинне). «Запитання: Скажіть свідок, хто був у складі

контрреволюційно-троцькістської групи в Китайгородському технікумі в 1930–33 рр.? Відповідь: В 1930–33 рр. в Китайгородському технікумі існувала контрреволюційно-троцькістська група, яка складалася з слідуєчих осіб: Вірник Мендель Шмульович — директор технікуму, був членом партії, студент Чорпіта Іван Васильович, тепер учитель в Старо-Ушицькому районі, член партії, Гайдук Петро, був завучем, член партії, Гілевський Август Францович студент, член партії, Добровольський Казимір, студент, комсомолец, тепер зоотехнік Кам'янець-Подільського району і Костів (ім'я не пам'ятаю), комсомолец, тепер зоотехнік і працює у Вінницькій інкубаторній станції, Гайдук Петро працював у птахівницькому радгоспі «Райгородок».

Запитання: Скажіть свідок, що вам відомо про контрреволюційно-троцькістську діяльність даних осіб?

Відповідь: За час навчання в Китайському технікумі вказані особи були не згодні з генеральною лінією партії побудови соціалізму в одній країні, а також у питанні індустріалізації та колективізації сільського господарства. З питання побудови соціалізму в одній окремій країні Вірник, Чорпіта, Гілевський, Гайдук виступали з троцькістської формулювання, що побудова соціалізму в одній країні не можлива. Неодноразово в бесідах зі мною Чорпіта висловлювався, що не можливо побудувати соціалізм в одній країні, переходив на те, що партія неправильно веде політику щодо індустріалізації та колективізації сільського господарства. Чорпіта не тільки мені говорив про це, але часто з такими думками виступав на лекціях з окремими групами студентів [2, арк. 106–106 зв.].

Поза лекціями я слухав Чорпіту, Гайдука і Гілевського у себе в кімнаті [2, арк. 107]. В розмові зі мною Чорпіта казав, що Троцький велика людина і оратор і багато зробив для революції, зараз він за кордоном, там працює» [2, арк. 108].

Очну ставку між свідком Любецьким Миколою Антоновичем і звинуваченим Чорпітою Іваном Васильовичем 13 жовтня 1936 року проводив оперуповноважений СПВ Кам'янець-Подільського окрвдділу НКВС мол.лейтенант держбезпеки Климовський. На очній ставці Климовський ставив питання ідентичні, як у протоколі допиту від 15.09.1936 р. [2, арк. 128].

«Запитання Чорпіти: Визнаєте ви правильними покази Любецького?

Відповідь Чорпіти: Я вважаю покази не вірними. [2, арк. 129].

Запитання Любецькому: Підтверджуєте ви попередні покази?

Відповідь Любецького: Так, я повністю підтверджую».

Була проведена очна ставка між директором технікуму і колишнім студентом Китайгородського технікуму. Протокол від 13 жовтня 1936 р. між звинуваченими Чорпітою І. В. та Вірником М. Ш. Очну ставку проводив оперуповноважений СПВ Кам'янець-Подільського окрвдділу НКВС, мол.лейтенант держбезпеки Климовський.

«Запитання Чорпіті: Що вам відомо про контрреволюційно-троцькістську діяльність Вірника?»

Відповідь Чорпіті: В 1930–33р.р. я навчався в Китайгородському технікумі. Вірник був директором. Викладав «Ленінізм». В 1932–1933 рр. Вірник на лекціях протягував троцькістське контрабанду, показував, що лівий уклон в партії більш революційний. Троцький багато зробив для армії, одночасно він відійшов від лінії партії і виславний за кордон.

Запитання Вірника: Правильні покази Чорпіті?

Відповідь Вірника: Я визнаю покази Чорпіті неправильними.

Запитання Чорпіті: Підтверджуєте свої покази?

Відповідь Чорпіті: Так, я свої покази підтверджую» [2, арк. 124].

По справі був складений обвинувальний висновок 17 жовтня 1936 року в Кам'янець-Подільському Окрвідділі НКВС на: 1. Вірника Менделя Шмульовича 1901 р. н.; 2. Гілевського Августа Францовича 1904 р. н.; 3. Чорпіту Івана Васильовича 1903 р. н. за ст. 54–10 ч. I-а КК УРСР де вказується: у Кам'янець-Подільський Окрвідділ НКВС поступили дані, що в період 1930–33 роки в Китайгородському технікумі існувала контрреволюційно-троцькістська група, в яку входили: Вірник М. Ш., Гілевський А. Ф., Чорпіта І. В.. На основі викладеного було проведено слідство по справі, яким було встановлено: в Китайгородському технікумі Кам'янець — Подільського району в 1930–33 роки під ідейним керівництвом директора технікуму Вірника М. Ш. існувала контрреволюційно-троцькістська група, виховуючи студентів в контрреволюційно-троцькістському дусі. (арк.с. 50, 52, 104, 106, 107, 108).

Вірник М. Ш., Гілевський А. Ф., Чорпіта І. В., як на лекціях так і поза ними, виступали проти політики партії по питаннях індустріалізації країни і колективізації сільського господарства і заявляли про неможливість побудови соціалізму в одній країні, вихваляли контрреволюціонера Троцького, протягували троцькістську контрабанду на лекціях, виступали проти спілки робітничого класу і селянства (арк. с. 49–70, 71–83, 89–90, 103–106, 113–118, 122–124, 126, 127). На основі викладеного звинувачення постановив:

Слідчу справу № 29042 на звинувачених за ст. 54–10, ч. 1 КК УРСР Вірника Менделя Шмульовича, Гілевського Августа Францовича, Чорпіту Івана Васильовича через Віноблуправління НКВС направити на розгляд Особливої Наради. Довідка: звинувачені утримуються під охороною в тюрмі Кам'янець-Подільського Вірник М. Ш. з 30.09.1936 р., Гілевський А. Ф. з 03.09. 1936 р. і Чорпіта І. В. з 02.10.1936 р. і цього числа вважаються утриманими під вартою за Віноблуправлінням НКВС [2, арк. 130]. Комісією при Кам'янець-Подільській тюрмі НКВС від 17 жовтня 1936 р. проведений медичний огляд стану здоров'я Чорпіту Івана Васильовича, встановлений діагноз невроз серця кат.І. До фізичної праці підлягає і також до етатування [2, арк. 144].

28 жовтня 1936 р. пом. нач. I відділення СПВ УДБ НКВС по Вінницькій обл. лейтенант дежавної безпеки Гутман, розглянув слідчу справу № 29042 Кам'янець-Подільського Окрвідділу НКВС по звинуваченню Вірника Менделя Шмульовича, Гілевського Августа Францовича, Чорпіту Івана Васильовича в злочинах, що підлягають під ст. 54–10 ч. 1 КК УРСР. Знайшов: слідчі дії по справі проведені повністю [2, арк. 134]. Інкриміновані звинувачення Вірнику, Гілевському, Чорпіті доказані. Керуючись постановою ЦВК СРСР від 10.07. 1934 року постановив: слідчу справу № 29042 по звинуваченню Вірника Менделя Шмульовича, Гілевського Августа Францовича, Чорпіту Івана Васильовича направити на розгляд Особливої Наради при НКВС СРСР.

17 листопада 1936 року Начальник СПВ УДБ молодший лейтенант державної безпеки Бень під підпис повідомив обвинуваченому Чорпіті Івану Васильовича, що слідство по його справі закінчено і справа направляється на розгляд Особливої Наради при Наркоматі внутрішніх справ СРСР [2, арк. 129а].

Матеріал справи був направлений в Київ для дальших дій. «Постанова м. Київ, 1936 р., грудня 1 числа пом. начальника 2 відділення ОПС УДБ НКВС УРСР лейтенант держбезпеки Каневський, розглянув матеріали слідчої справи № 29042 Вінницького Облуправління НКВС по звинуваченню Вірник Менделя Шмульовича, Гілевського Августа Францовича, Чорпіту Івана Васильовича за ст. 54–10 КК УРСР, заарештованих 01.10, 03.09, 02.10.1936 р. знайшов: матеріалами слідства дискримінується заарештованим Вірник, Гілевському і Чорпіті злочин в проведенні контрреволюційно-троцькістської діяльності доказано. Справа слідством закінчена і підлягає передачі на розгляд Особливої Наради при НКВС СРСР. Постановив: клопотати перед Президіумом ЦВК СРСР про продовження терміну утримання під вартою звинувачених Вірника, Гілевського і Чорпіту до 01 січня 1937 року. Слідчу справу № 29042 по звинуваченням Вірника Менделя Шмульовича, Гілевського Августа Францовича і Чорпіту Івана Васильовича направити на розгляд Особливої Наради при НКВС СРСР» [2, арк. 137–138]. А далі був винесений вердикт Особливою нарадою НКВС СРСР.

Витяг з протоколу Особливої Наради при Народному Комісаріаті Внутрішніх Справ СРСР [2, арк. 146] від 15 січня 1937 р. «Слухали: справу № 29042 про Чорпіту Івана Васильовича, 1903 р. н. колишнього канд. ВКП(б). Постановили: допитати Чорпіту Івана Васильовича за к-р троцькістську діяльність, заслати у виправний трудовий табір терміном на ТРИ роки, рахувати термін з 29.09.36 р. Справу здати в архів. Головне Управління Державної Безпеки від 17 січня 1937р. 30/29042/Л Копія. У 8 Відділ УДБ НКВС УРСР місто Київ [2, арк. 149] Припроваджується для виконання і оголошення витягу із постанови Особливої Наради при НКВС СРСР від 15 січня 1937 року по справі № 29042 гр. Чорпіта Іван Васильович, якого належить направити з першим, що відходить етап в м. Котлас, в розпорядження начальника Котлас відділення УХТПУ-

ЛАГА НКВС, Горьківської залізниці, для направлення на Воркуту. Дату направлення підтвердити до 07.02.1937 р.» [2, арк. 149].

Покарання відбував у Воркуті, суровий клімат і важка праця, повал лісу, ноги знаходилися в снігу, воді, що в кінцевому результаті привело захворювання нирок. У справі немає найменування табору де було відбування покарання і скарг про перегляд справи від Чорпіти Івана Васильовича. Його засудження стало трагічною історією життя ще однієї родини Яцемірських, з якою він мав родинні звязки. Тесть Григорій Федорович Яцемірський рішенням Особливої наради НКВС СРСР від 04 грудня 1937 року був засуджений до розстрілу. Вирок здійснено в Кам'янець-Подільській тюрмі 25 грудня 1937 року [3, арк. 51]. Майже через півроку 03 червня 1938 року начальником 8 відділення УДБ УНКВС Фроловим завірена довідка з грифом «Цілком таємно» про виконання вироку і покладена на збереження в кримінальну справу № 61966 на довгі роки [3, арк. 26].

Йшов час, старші діти Григорія Федоровича змирилися з тим, що батька немає, хоча надія була, що ось повернеться. А коли вже виріс найменший його син Анатолій, він почав розшукувати батька. Спочатку був лист в органи державної безпеки, йому прийшла відповідь з Хмельницького обласного відділу МДБ, що батько був засуджений в 1937 році на термін 10 років у ВТТ і помер у 1944 році від грудної жаби. Так старші діти і онуки і знали цю неправдиву інформацію (а органами завідомо давалася неправдива інформація). А потім, 04 листопада 1957 року Анатолій написав листа в прокуратуру Хмельницької області з питання реабілітації свого батька. Він на той час працював агрономом в господарстві Новомиргородського району Кіровоградської області, йому потрібно була інформація, як кандидату в члени партії про політичний світогляд батька. І він не хотів вірити в те, що батько ворог народу [3, арк. 30].

Цей лист, за вхідним № 1174 від 10 листопада 1957 року, прокуратура області вивчала протягом трьох місяців і направила архівну кримінальну справу № 17974 за звинуваченням Яцемірського Григорія Федоровича для додаткової перевірки на ім'я начальника УКДБ при РМ УРСР по Хмельницькій області полковнику Руденко М. Д. за підписом заст. прокурора Хмельницької області радника юстиції А. Применко.

Лист до Верховного суду Української РСР від Яцемірського Анатолія, який вже на той час працював секретарем комсомолу Новомиргородського райкому, датований 30 січня 1959 року свідчив про те, що Прокуратура УРСР 26 листопада 1958 року направила справу його батька на розгляд Верховного суду Української РСР, але засідання ще не було. Він написав, що до 1957 року ніхто з сестер і він особисто нічого не знав. Діти росли сиротами, перша дружина Григорія Федоровича Пелагея померла у 1933 році, друга дружина Ніна, мати Анатолія, померла у січні 1941 року. Важко уявити, як вижили ці діти, війна, розруха, голод. Старші діти взялися ростити

і виховувати менших. А що пережила донька Тамара: вона з 9 років виховувала Тамілу і Анатолія. Потім у Анатолія стала опікуном Таїсія Григорівна, дружина Чорпіти і надалі його життя пов'язано з Новомиргородським районом.

Анатолій просив Верховний Суд УРСР перегляду справи його батька. Він був впевнений, що батько був чесним громадянином країни [3, арк. 66]. 11 березня 1959 року на ім'я Яцемірського Анатолія Григоровича в Новомиргородський РК ЛКСМУ була направлена довідка із судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду УРСР, де вказано, що «хвалою судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду УРСР від 13 лютого 1959 року постанову НКВС СРСР від 04 грудня 1937 року відносно до Яцемірського Григорія Федоровича, працюючого майстром Дунаєвського ДУ-655, відмінено, справу припинено через недоведеність обвинувачення» [3, арк. 74].

Чорпіта І. В. після відбуття покарання, до початку Другої світової війни, працював головою колгоспу в одному і сіл Кам'янець-Подільського району. З початком нацистської окупації України в липні 1941 року, взяв активну участь в евакуації. За вказівкою вищих ешелонів влади, були знищені документи колгоспу, сільськогосподарська техніка і худоба були евакуйовані на схід, а також і своя родина. Вони зупинилися в Борисоглібську у родичів дружини. Тут Іван Васильович 15 грудня 1941 р. був призваний по мобілізації Борисоглібським міським військоматом і був зарахований до складу 962 експлуатаційної роти зв'язку на посаду командира відділення аж до листопада 1942 р. 3 листопада 1942 р. по серпень 1945 — командир відділення 184 окремого батальйону зв'язку. Учасник Другої світової війни, на фронті з 15 листопада 1942 р. по 09 травня 1945 року. Доля розпорядилася так, що за всю війну не був ні разу поранений. За участь в бойових діях 27 квітня 1944 року нагороджений орденом Червоної зірки і медаллю «За перемогу над Німеччиною» 03 квітня 1946 року. Після мобілізації на фронт чоловіка, дружина Таїсія разом з первістком Анатолієм була евакуйована до Середньої Азії, там знаходилася її молодша сестра Ганна з двома доньками Світланою Аллою, чоловік якої також був на фронті. Після демобілізації Чорпіта І. В. 01 серпня 1945 року зустрівся з дружиною і сином і був направлений в Полтавську область у Лохвицю на повоєнну відбудову міста, яке дуже було зруйновано в роки Другої світової війни. Разом з дружиною Таїсією і з 10-річним сином Анатолієм і однорічною донечкою Неллі, яка народилася в 1946 році пережили голод 1947 року. Вже в м. Лохвиці отримав військовий квиток і був взятий на облік в лютому 1948 року. У військовий квиток були внесені дані за попередні роки, починаючи з 1925, коли 26 вересня був призваний Старо-Ушицьким районним військоматом і був зарахований в 9 окремих кавалерійський ескадрон зв'язку телефоністом. Короткі записи у військовий квиток: взятий на облік, знятий з обліку свідчить про часту зміну місця проживання родини Чорпіти Івана Васильовича. Знятий 20 серпня 1949 року з обліку в зв'язку з виїздом

в Київську область. Прийнятий на облік Розкішанською сільською радою 01 вересня 1949 року і знятий з обліку 24 жовтня 1949 року. На думку автора, Іван Васильович з родиною перебрався в село, де легше було винайти житло і працевлаштуватися в школу учителем, але ярлик ворог народу не давав можливість працювати і жити. 23 листопада 1949 року взятий на облік військово-обліковим столом Чигиринського РВ МДБ. Місто Чигирин до 1954 року було в складі Кіровоградської області. 21 серпня 1950 року знятий з обліку у зв'язку з виїздом до Олександрівська. Івана Васильовича направили на посаду директора Новомиргородської інкубаторної станції. 04 вересня 1950 взятий на облік Олександрівським військово-обліковим столом [1].

15 червня 1954 року за № 229 Чорпіті Івану Васильовичу було видано посвідчення, що він навчався і закінчив 2-х місячні курси підвищення кваліфікації зоотехніків — пташників, які були організовані у відповідності з постановою РМ СРСР і ЦК ВКП(б) по трьох річному плану розвитку суспільного колгоспного і радгоспного продуктивного тваринництва при Московській ордена Леніна сільськогосподарській академії імені К. А. Тімірязєва. За час навчання на курсах прослухав і здав випускні екзамени з оцінкою відмінно [4].

Переді мною пожовклі від давності альбомні листи, чорновий варіант заяви Івана Васильовича Чорпіті написана олівцем, текст дуже вигорілий і читається важко. На заяві дати написання не видно, але аналізуючи текст можна допустити 1962–1963 роки і направлена була Новомиргородській міжколгоспній інкубаторної станції: «Я працював на посаді директора інкубаторної станції (рис.2) і в 1958 році отримав позичку в розмірі 5 тисяч крб. В 1959 році я захворів і став інвалідом 2 групи і закінчив свою трудову діяльність. Хвороба прогресувала і в 1961 р. я став інвалідом 1 групи. Будівництво давалося з великими труднощами. Зумів погасити 2120 крб. В 1961 р. ліг в лікарню і пролежав півроку. Зараз лежу дома, з ліжка не встаю. Стан здоров'я дуже важкий і я матеріально не спроможний. Я звертався в райком партії про скасування з мене погашення боргу». Далі тексту більше немає... Ще на одному листі короткий текст. Будівництво будинку розпочато в травні 1957, сад закладений в 1958 р. Чорпітою Анатолієм (син) і Яцемірським Анатолієм (взятий під опіку, після розстрілу його батька у 1937 р.). Іван Васильович в свій дім переїхав 24 жовтня 1961 року вже дуже важко хворий. 18 жовтня 1965 року Чорпіта І. В. відійшов у світ інший, так і не дочекавшись реабілітації [5].

02 жовтня 1965 р. син Гілевського Володимир проживав у м. Чернівці, вул. Декабристів 17, кв. 15 написав заяву на ім'я обласного прокурора Челябінської області, де вказано, що «...мій батько Гілевський Август Францович засуджений 15 січня 1937 р. на 5 років заслання був розстріляний 30 грудня 1937 р. Рішенням Президіуму Челябінського обласного суду від 14 квітня 1964 року він реабілітований посмертно [2, арк. 233]. Відмінено постанову колишньої трійки УНКВС від 27 жовтня 1937 року

і не відмінено постанову Особливої наради від 15 січня 1937 року. Виходить, що батько реабілітований на половину. Прошу Вашого розпорядження про перегляд Постанови Особливої наради від 15 січня 1937 р. по якій мій батько Гілевський Август Францович засуджений на термін 5 років».

Прокурор Хмельницької області направив протест від 25 жовтня 1965 р. № 013–404 по справі в Президіум Хмельницького обласного суду, що згідно постанови Особливої наради при НКВС СРСР від 15 січня 1937 року визнанні винними за ст. 54–10 ч. I КК УРСР і засуджені у ВТТ Гілевський А. Ф., Вірник М. Ш. на 5 років, Чорпіта І. В. на 3 роки ВТТ.

06 грудня 1955 року по протесту прокурора Президіум Хмельницького обласного суду справу по відношенню до Вірника М. Ш. виробництвом припинено за відсутності складу злочину. По відношенню до Гілевського і Чорпіти протест не вносився [2, арк. 227–232].

«Постанова Особливої Народи при НКВС СРСР від 15 січня 1937 р. по звинуваченню Гілевського А. Ф. і Чорпіти І. В. підлягає відмінні, а справа завершена на підставі: із матеріалів попереднього слідства і допоміжного розгляду справи органами держбезпеки в жовтні 1955 р. показано, що Гілевський Август Францович, 1904 р. н. до арешту працював зоотехніком Оринінського райземвідділі. Чорпіта Іван Васильович, 1903 р. н. до арешту працював вчителем в НСШ с. Косиківці. Будучи студентами Китайгородського технікуму Кам'янець-Подільського району Хмельницької області в бесідах з студентами, на заняттях і зборах висловлювали свою думку по окремих питаннях радянського будівництва. Чорпіта і Гілевський винними себе в антирадянській агітації не визнали, але пояснили, що вони допускали непартійне троцькістське тлумачення по окремих питаннях радянського будівництва, індустріалізації країни та колективізації сільського господарства і хвалили Троцького як особистість.

Допитані свідки, які в процесі попереднього слідства і при допоміжному розгляді справи в жовтні 1955 року Старенький П. А., Борчук Ф. М., Пинязюк Ф. З., Андросова Н. М., Любецький М. А., Хошобин А. Н., які знали до арешту Гілевського і Чорпіту показали, що їм нічого не було відомо про існування троцькістської групи в Китайському технікумі». (арк. справи 193, 194, 196, 197, 202, 205, 207, 215).

Таким чином, із матеріалів справи не вбачається наявності у Гілевського і Чорпіти мети підірвати чи послабити радянську владу, що передбачає диспозиція ст. 54–10 КК УРСР.

28 жовтня 1955 року УКДБ по Хмельницькій області в своєму висновку за результатами допоміжного слідства по цій справі прийшло до висновку, що «Гілевський Август, Чорпіта Іван, Вірник Мендель були без відповідних причин притягнуті до кримінальної відповідальності за антирадянську агітацію [2, арк. 223–236]. У зв'язку з повідомленим і керуючись ст. 334 КПК УРСР, прошу: Постанову Особливої наради при НКВС СРСР від 15 січ-

ня 1937 року по звинуваченню Чорпіти Івана Васильовича і Гілевського Августа Францовича відмінити, а справу за відсутності складу злочину провадженням закрити. В.о. Прокурора Хмельницької області Державний радник юстиції 3 класу М. Ляшенко».

Протест прокурора розглядав Президіум Хмельницького обласного суду 06 листопада 1965 р. Постанова № У-33–148.

«Президіум Хмельницького обласного суду в складі: Головуючого тов. Чауша П. Д., членів Президіума т.т. Грудня І. В., Тартаксюка В. Т., Канацької О. А.

При участі прокурора області Ляшенко М. А. розглянули кримінальну справу за протестом прокурора області на постанову Особливої наради при НКВС СРСР від 15 січня 1937 року, яким Гілевський Август Францович підданий за ч.І ст. 54–10 КК УРСР засудженню на 5 років у ВТТ.

Чорпіта Іван Васильович, 1903 р. н. уродженець с. Косіковці Старо-Ушицького району Хмельницької області, українець, безпартійний, з середньою освітою, вчитель Косіковецької школи, підданий за Ч. І ст. 54–10 КК УРСР засудженню на 3 роки у ВТТ.

Розглянувши протест, в якому поставлене питання про відміну постанови Особливої наради і закриття справи із за відсутності складу злочину в діях Гілевського і Чорпіти, вислухавши доповідача Корнеєва і прокурора області, підтримуючого протест, Президіум встановив:

Гілевський Август Францович і Чорпіта Іван Васильович визнанні винними в тому, що вони за час навчання а Китайгородському технікумі в 1930–33 рр. разом з директором технікуму Вірником М. Ш., справа по відношенню якого закрита 06 грудня 1955 р., висловлювали троцькіські погляди по питаннях індустріалізації та колективізації сільського господарства, заявляли про неможливість побудови соціалізму в одній країні. Обговорили протест і перевірили справу, Президіум вважає, що протест підлягає задоволенню по наступним мотивам: Чорпіта і Гілевський винними себе в антирадянській агітації не визнали, але пояснили, що вони допускали непартійне троцькіське тлумачення по окремих питаннях радянського будівництва, індустріалізації країни та колективізації сільського господарства і хвалили Троцького як особистість.

Допитані свідки які в процесі попереднього слідства і при допоміжному розгляді справи в жовтні 1955 року

Старенький П. А., Борчук Ф. М., Пинязюк Ф. З., Андросова Н. М., Любецький М. А., Хошобин А. Н., які знали до арешту Гілевського і Чорпіти показали, що їм нічого не було відомо про існування троцькіської групи в Китайському технікумі.

Таким чином, із матеріалів справи не вбачається наявності у Гілевського і Чорпіти мети підірвати чи послабити радянську владу, що передбачає диспозиція ст. 54–10 КК УРСР.

Рішення Президіуму Хмельницького обласного суду: При такому положенні Президіум рахує, що в діях Гілевського і Чорпіти немає ознак контрреволюційного злочину, а тому керуючись ст. 393, ст. 394 КПК УРСР Президіум постановив: Протест прокурора області задовольнити, постанову Особливості Нарadi при НКВС СРСР від 15.01.1937 року по відношенню до Чорпіти Івана Васильовича і Гілевського Августа Францовича відмінити, а справу провадженням припинити за відсутності в їх діях складу злочину [2, арк. 237–239]. Головуючий — П. Чауш».

Так як заяви на реабілітацію від рідних Чорпіти не поступало, довідка Обласного суду м. Хмельницький від 15 листопада 1965 р. № у-33–148 була видана Гілевському Володимирі Августовичу в тому, що постанова від 15 січня 1937, якою був засуджений гр. Гілевський Август Францович 1904 року народження, постановою Президіума Хмельницького обласного суду від 06 листопада 1965 року відмінено і справу виробництвом припинено за відсутністю складу в його діях — останній реабілітований [2, арк. 242].

Висновок. Архівні документи допомагають встановити історичну справедливість, яка в період тоталітаризму замовчувалась і зберігалась під сімома замками з грифом «Таємно». Сьогоднішній матеріал це життя і трагедія родин Чорпіти і Яцемірських, поневіряння, витримка і нескоренність режиму допомагає нам зрозуміти, як вели себе прості громадяни країни, знищення яких було заздалегідь заплановано і навіть існували конкретні плани кількості заарештованих і знищених по кожному регіону. Режим в кожному громадянину вбачав ворогів народу, приналежності до контрреволюційних організацій, контрреволюційно-троцькіських угруповань, агітації знищення радянської влади, церковників, і таке інше. Знищували сім'ї і цілі родини, а діти були дітьми ворогів народу, для яких не було майбутнього.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Військовий квиток Чорпіти Івана Васильовича, Серія Р, № 626113 виданий 06 лютого 1948 року Лохвицьким районним військовим комісаріатом Полтавської області.*
2. Державний архів Хмельницької області (ДАХМО), Ф. Р-6193, оп. 12, спр. 15852: По звинуваченням Вірника М. Ш., Чорпіти І. В., Гілевського А. Ф. за ст. 54–10 ч. 1. Розпочата 3 вересня 1936 р. і закінчена 15 листопада 1965 р. 246 арк.
3. ДАХМО, Ф.Р — 6193, оп. 12, спр. 7571: По звинуваченню Яцемірського Григорія Федоровича за ст. 54–2 і 54–11 КК УССР. Розпочата 12 листопада 1937 року і закінчена 11 березня 1959 року. 74 арк.
4. *Посвідчення Чорпіти Івана Васильовича за № 229 про закінчення 2-х місячних курсів підвищення кваліфікації зоотехніків — пташників, при Московській ордена Леніна сільськогосподарській академії імені К. А. Тімірязєва.*
5. *Спогади Цуканової Анжели, онучки репресованого Чорпіти І. В.*

УДК 908(477.65)

Віктор Голобородько
(м. Олександрія)**«ПОЧЕСНИЙ ГРОМАДЯНИН» XIX–XXI СТОЛІТЬ В МІСТІ ОЛЕКСАНДРІЇ:
ВІД СТАНОВИХ ПРИВІЛЕЇВ ДО МОДЕРНИХ КОМЕМОРАТИВНИХ
ПРАКТИК — СЕМАНТИКА, ЕВОЛЮЦІЯ, ХРОНОЛОГІЯ**

Анотація: У статті розглядається еволюція громадсько-політичного феномену «почесний громадянин» у місті Олександрії — від часу виникнення відповідного стану в Російській імперії до трансформації у почесне звання в радянський період та за доби незалежної України. Для з'ясування особливостей стану та звання проаналізовано нормативно-правову базу та конкретні біографії почесних громадян, які відображають ключові соціальні й політичні маркери епох. Особливу увагу приділено використанню інституту почесного громадянства як інструмента комеморації, засобу легітимації влади та формування історичної пам'яті громади.

Ключові слова: Кіровоградська область, Олександрія, почесний громадянин, звання, стан, комеморація.

Abstract: The article examines the evolution of the socio-political phenomenon of the «Honorary Citizen» in the city of Oleksandriia — from the emergence of this status in the Russian Empire to its transformation into an honorary title during the Soviet period and in the era of independent Ukraine. To clarify the specifics of both the status and the title, the study analyzes the legal framework and selected biographies of honorary citizens, which reflect the key social and political markers of different epochs. Particular attention is paid to the use of the institution of honorary citizenship as a tool of commemoration, a means of legitimizing power, and a mechanism for shaping the historical memory of the community.

Фрагментація суспільства з наданням окремим його представникам звань чи відзнак є давньою традицією, яка сягає своїми коренями у часи племінних об'єднань та первісних держав. На думку науковців, сепарація суспільства на тих, хто має статус видатного, взірцевого представника громади, та звичайного, рядового, пояснювалась необхідністю стимулювання осіб, що збройно захищали або створювали важливі для громади цінності, формулювали та підтримували нематеріальні ідеї для блага громади. Ці дії неможливо виконати з примусу, а для їх реалізації потрібні значні фізичні та інтелектуальні зусилля.

Система вшанування людини за її визначні, героїчні дії сформувалася у звичному для нас розумінні ще за часів Давньої Греції. Саме тоді виникли такі види комеморації пам'яті про видатних осіб, як виготовлення та встановлення на публічних місцях (площі, парки, вулиці) пам'ятників у зріст людини (іноді верхи на коні), погруддя, стели з викарбованими іменами героїв. Існувала і така форма пошанування як усна похвала за діяння. Це мало політичне та суспільно-виховне значення. Адже кожна така нагорода вручалася публічно, а імена тих, хто її отримував, повторювали оратори на зібраннях [30, с. 130–139]. Згодом відповідне титулування змінювалося, однак суть нагородження залишалася тією ж, яку в неї вкладали громадяни давньогрецьких полісів, — моральний стимул та настанова всім, що громада пам'ятати ме видатні дії кожного. У цілому створення почесних звань та титулів є одним із важливих елементів такого явища, як комеморація пам'яті, тобто формування свідомої конструкції минулого, де одночасно відбувається два протилежні процеси — переосмислення минулого, формування поточного національно-консолідуючого

розуміння фактів, явищ, подій та забуття окремих подій, явищ, що були в минулому. Власне сама комеморація вже перетворює плин часу у нову традицію, яка, знову ж таки, може підлягати трансформуванню у ближчий час, коли з'являться нові об'єктивні обставини та потреби суспільства, сформується рефлексія на явища і події [11, с. 15–20]. Саме з огляду на вагомість і значущість комеморативних практик, зокрема і в напрямку увічнення окремих осіб, розглянемо питання присвоєння звання «Почесний громадянин» на Задніпров'ї — північно-східній частині сучасної Кіровоградської області. Деталізуємо об'єкт нашого дослідження — практики, пов'язані з містом Олександрією, що є одним з історичних міст центральноукраїнських земель.

Насамперед слід звернути увагу на існування одразу двох сенсів терміну «почесний громадянин». Первинний зміст цього терміну на території Задніпров'я, пов'язаний з реалізацією бюрократичною системою імперського уряду впровадження окремого стану в соціальній структурі держави. Маніфест імператора Миколи I «Про встановлення нового стану під назвою Почесних громадян» 10 квітня 1832 року спрямований на підсилення реакційних, консервативних «реформ» імператора закріплював жорсткі вертикальні зв'язки та вказував на необхідність збереження соціальної сепарації суспільства. У преамбулі відповідного законодавчого акта, який був прийнятий як маніфест імператора, а тому не потребував жодних ратифікаційних дій, чітко зазначалася мета: «бажаючи новими відзнаками прив'язати жителів міст (в оригіналі — «городских обывателей») до їх становища, від розквіту якого залежать успіхи в торгівлі та промисловості...». Таким чином імперська влада намагалася надати нематеріальні блага у вигляді почесного

звання і натомість здобути матеріальну вигоду, формулюючи передумови для розвитку економіки міст, сталості суспільної ієрархії, а відповідно — додаткового контролю за громадами. Формально імперська влада декларувала, що відповідні рішення забезпечать насамперед захист «почесних родів» від занепаду, проте насправді формування «середнього стану» мало дати конкретну вигоду імперській владі та посилити її фінансову та організаційну ресурсність.

Перехід у стан «почесного громадянина» надавав певні привілеї, зокрема, «почесні» звільнялись від «подушного окладу» — фіксованого податку з усіх жителів імперії, який сплачувався незалежно від рівня доходів. Тільки привілейовані стани — дворяни, духовенство, найбагатші купці — не платили його. Тому відповідний статус підкреслював перехід до стану привілейованих громадян імперії. Почесні громадяни звільнялися від рекрутської повинності та мали імунітет від застосування «тілесного покарання» у разі скоєння злочину. Такий привілей мали лише вищі стани імперії. «Почесні» здобували право брати участь у виборах на міські «громадські посади» з урахуванням цензу нерухомості, що прирівнювався у цьому випадку до цензу купців вищих гільдій. Почесні громадяни, які були вченими та митцями, отримували виборче право за їх згодою і без необхідності володіння ценовою нерухомістю. Належність до мистецького або наукового кола підтверджувалася певними формальними діями та наявністю документів, зокрема підтвердженням здобуття освіти в академічних вишах та наявності у кандидата наукової посади чи звання. Серед публічно-моральних переваг, які отримували почесні громадяни імперії, — право використовувати під час укладання індивідуальних документів («в актах») позначати свій стан разом із прізвищем. Хоча така дія не була обов'язковою, вона додавала значущості відповідному громадянину та підкреслювала його особливий статус у державі.

Важливо вказати, що належність до стану «почесних» могло бути як індивідуальним по життєвим, так і спадковим. Спадковий почесний громадянин-чоловік передавав відповідні права та обов'язки усім своїм «законним» дітям, які були народжені у шлюбі чи визнані «законними» (всиновлені) у разі належності їх до будь-якого «вільного стану». Тобто спадковий стан «почесного» не могли здобути, наприклад, діти-кріпаки за походженням. Стан спадкового почесного громадянина отримували і діти, які були нащадками за жіночою лінією, хоча й з певними обмеженнями. Неспадковий стан почесних громадян міг надаватися всім, хто здобув університетську освіту певного рівня, а також митцям, які підтвердили свій фах у вишах. Перехід у стан «неспадкового» персонального почесного громадянина був доступний також іноземцям, які були вченими, митцями або бізнесменами, що мали значний капітал, а також у випадку, якщо уряд визнавав значну користь від їхньої діяльності. Доступ до відповідного персональ-

ного почесного громадянства мали також дворяни, купці та громадяни інших «вільних станів». Купці могли отримати спадковий стан почесних громадян, проте для цього мали обіймати високе цивільне звання за «Табелем про ранги» — не нижче комерц-радника або мануфактур-радника. Ще один варіант — здобуття стану після отримання імперської нагороди високого рівня чи завдяки наявності бездоганної репутації і належності до вищих купецьких гільдій (не менше 10–20 років).

Процедура надання стану почесного громадянства була тривалою та бюрократизованою і не залежала від думки місцевої громади та позиції органів місцевого самоврядування. Почесні громадяни здобували відповідний стан як загальноімперський, і перехід у відповідний стан не пов'язувався з конкретною громадою, здобутками людини для громади де він проживав або проживає, або реалізацією «почесним» проєктів для розвитку відповідних громад. Це підтверджує і деталізація механізму переходу у відповідний стан. Прохання про перехід громадянина у стан «почесного» надсилалися в Герольдію, яка після перевірки всіх наданих документів та доказів передавала справу на розгляд правлячому Сенату. Сенат міг ухвалити позитивне рішення і видати два варіанти документів: «спадкові грамоти» — тим, хто отримував привілейований стан спадкового почесного громадянина; або особисте «свідоцтво» — тим, хто мав обмежене у спадковості персональне почесне громадянство.

В Олександрії, як території, що входила у так звану «межу розселення» єврейського етносу у Російській імперії, перейти у стан почесних громадян могли і євреї. Це був неабиякий соціальний ліфт для єврейського населення, що мало вагоме значення для євреїв, які жили на теренах центральної і південної України. Для євреїв, що публічно визнавали причетність до відповідного етносу, вводилися такі критерії здобуття стану «почесних»: «незвичайні» заслуги або «зразкові успіхи» в науці, мистецтві, торгівлі, «мануфактурній» промисловості. Відповідні рішення схвалювалися за іншою процедурою. Для цього потрібно було не сенатське рішення, а указ імператора. Це було складнішим і тривалішим у часі процесом, а клопотання мали вищу імовірність відмови.

Імперський маніфест про «почесних громадян» запроваджував не лише спосіб здобуття почесного громадянства, але й механізм реверсивної дії — позбавлення відповідного стану, як це, до речі, передбачалося і для деяких інших станів імперії. Підставою для позбавлення стану могли бути три виняткові випадки: судове рішення про скоєння тяжкого злочину, позбавлення «доброго імені» судом (за шахрайство, порушення присяги, підробку документів та інші злочини проти «добропорядності»), а також причетність почесного громадянина до злочинного банкрутства, тобто умисного злочину, де банкрутство було прогнозованим наслідком і його спричинили умисні дії «почесного». Позбавлення звання відбувалося автоматично також у випадку переходу почесного громадянина у такі цехові об'єднання, де не було

гільдій, або якщо «почесний» виконував функцію робітника за наймом в «домашніх роботах». Слід вказати на важливу особливість, яка має значення під час дослідження відповідного стану: діти спадкових почесних громадян не втрачали обумовлених законом привілеїв цього стану, навіть якщо їх батьки переходили у стан цехових майстрів або рядових міщан [17, с. 193–195]. Якщо підсумувати згадані вимоги, то втрата статусу пов'язана з діями, що були несумісні з уявленням про почесних громадян як основу економіки та соціальної сталості міст, виконання функції «серединної» верстви населення імперії, що мала забезпечувати стабільність розвитку громад і гарантувати спадковість відповідних традицій.

Для здобуття стану необхідно було виконати важливу формальність. Указом Сенату «Про мито з грамот на почесне громадянство» запроваджено стягування окремого виду збору за перехід до стану. Наприклад, за отримання спадкового стану треба було сплатити не менше 1000 рублів на благодійність та в якості «інвестицій», а також ще 100 рублів за видачу оригіналу грамоти. Водночас митці та вчені які отримували стан «почесних», сплачували не більше 100 рублів за отримання підтверджуючих документів [17, с. 196]. Якщо врахувати вартість золота у першій третині XIX століття та ціни в Україні в 2025 році, то вартість послуг з формалізації спадкового почесного громадянства (1000 рублів) становить у перерахунку на сучасну українську валюту приблизно 2–2,5 мільйона гривень. Цей розрахунок включає вартість «миколаївських рублів», яка визначалась нормативно і становила 1 рубль сріблом $\approx 1,036$ г золота.

Стан почесних громадян був ніби окремих, «серединний», між міщанами, купецтвом, дворянством і духовенством та мав статус, що поширювався на всю територію імперії. Тобто здобуття відповідного стану як персонального, так і спадкового, визначалося вищими імперськими інституціями, але не залежало від позиції громади та не було пов'язано із громадою. У першій половині XIX століття законодавство лібералізувалося і почало включати у коло потенційних отримувачів стану «почесних» значно ширше коло кандидатів, зокрема відставних військових, інженерів, театральних діячів та інших людей, які не мали «благородного» походження або не мали відповідного капіталу [9, с. 281–299].

Загалом термін «почесний громадянин» перегукується із терміном *bourgeois honoraire*, який виник в епоху Великої Французької революції. Його можна перекласти з французької як «громадянин, що здобув почесний титул». У містах Європи відповідне титулування громадянина не надавало йому жодних привілеїв щодо оподаткування або розширених політичних прав. Тобто це було лише визнання пошани людині, морально-соціальний стимул. Запровадження звання *bourgeois honoraire* датується 1789 роком у Франції, а незабаром схожі титули з'явилися і на теренах Німеччини — у 1790 році в містах Саарбрюккен і Ганновер. Таким чином походження звання «почесний громадянин» в сучасній Україні має зміс-

товний зв'язок саме з традиціями європейського самоврядування і не пов'язано зі станом почесних громадян в Російській імперії [3, с. 60].

Системного дослідження питання належності до стану почесних спадкових чи персональних громадян в Олександрії наразі не проведено, як і немає відповідного дослідження про надання оновленого за змістом звання «почесного громадянина», що виникає в середині XX століття.

За довідковими виданнями можна прослідкувати належність певних осіб до стану «почесних». Зокрема, спадковим почесним громадянином був Петро Селіванов, який, як це і передбачено статусом «почесного», мав соціальне навантаження — був «другим піклувальником» Олександрійської гімназії [16, с. 32]. Спадковим почесним громадянином був почесний мировий суддя А. А. Шапошников. Шапошников обирався гласним земства, де виконував обов'язки секретаря зібрань [7, с. 16]. Почесним громадянином, який мав спадкове право на відповідний статус, був Михайло Олексійович Аврамов — власник садбиби у лісовому масиві Вільна Чута [15, с. 2]. «Почесним» був також Єрофеев Іван Іванович (землевласник Краснопілля) [1, с. 14], Кієревская А. К. — спадкова почесна громадянка (землевласниця Спасомажарівки) [1, с. 17] та громадянин Піліптей І. Х. [1, с. 28]. Навіть побіжний аналіз згаданих «почесних» вказує на те, що вони в більшості випадків не мали видатних заслуг перед громадою. Згаданий перелік підкреслює етимологію стану «почесних» — виконання умов щодо наявності певного капіталу та передбачуваної рамкової соціальної поведінки за загальноімперськими вимогами.

Значніша демократизація процесу здобуття почесного громадянства, вже за межами ключових вимог до імперського стану, відбулася на рівні місцевого самоврядування з початком діяльності повітових земств. В Україні деякі земства створили альтернативну систему нематеріальних винагород у вигляді присвоєння звань «місцевих» почесних громадян. Така форма пошани набагато ближча за формою та змістом до сучасного розуміння відповідного статусу в громадах. Проте відшукати у документах конкретне рішення чи посилення на подання щодо присвоєння почесного громадянства Олександрійського повітового земства або міської думи Олександрії XIX–XX століття, нам поки що не вдалося. У відомих нині мемуарних та інших джерелах, згадки про почесне позастанове громадянство, немає. Ймовірно, в місті та повіті такої відзнаки за межами імперського «почесного громадянства» не існувало.

Повертаючись до першого етапу існування інституту почесного громадянства, слід зазначити, що на території України відповідний стан формально зберігався до 1920-х років XX століття, тобто включно до моменту встановлення і закріплення радянської більшовицької влади на всій території УСРР. Саме тоді почав діяти в межах етнічних земель України один з перших декретів

російських більшовиків. Цей декрет проголошував ліквідацію всіх станів та цивільних звань. Декретом, що мав статус закону, ліквідовувалися всі стани, звання, титули, зі встановленням статусу громадянина без будь-яких додаткових привілеїв чи особливостей для певного кола [5, с. 72]. Однак незабаром більшовики повернулися до традиції встановлення суспільного пошанування і градації заслуг громадян. Відповідні відзнаки були державними нагородами, які отримали нову форму й зміст і мали слугувати підсиленню ідеологічного «фронту» більшовиків. Питання почесних звань на рівні громад — міст, районів або областей — жодним чином не регулювалося, хоча є згадки про існування різноманітних звань, які мали символічний характер та нормативно не закріплювалися: почесний учитель, почесний робітник, тощо. Цю лакуну ліквідували на місцевому рівні на початку епохи «застою» в СРСР. Відповідний період позначився згортанням хрущовських ліберальних, хоча і обмежених реформ у політиці та економіці, стрімким ренесансом планово-формального управління державою. Зупинка економічних реформ тягла за собою погіршення рівня життя. Відповідно, партійні та радянські органи влади шукали нематеріальні стимули, моральні види заохочень для тих, хто продуктивно працював на благо радянської системи. Саме тому для пошанування відбирали осіб, які вже стали живими символами СРСР. Імовірно, саме тому вперше у СРСР звання почесного громадянина міста присвоїли у 1961 році космонавту Юрію Гагаріну, який став частиною позитивної радянської міфотворчості. Перші аналогічні звання в УРСР з'явилися у 1964–1965 роках. Поява таких почесних звань місцевого рівня дає підстави вважати, що відбулося формування інституту почесного громадянства, проте вже на іншому підґрунті та з інших причин, ніж це було за часів Російської імперії [2, с. 20–27].

Ключова відмінність почесного громадянства в радянську епоху — відсутність будь-яких вагомих матеріальних стимулів та благ для тих, кому воно присвоювалося. Друга відмінність — місцева локалізація подання, розгляду і ухвалення відповідного рішення, відсутність залучення для його легалізації вищих органів влади. Почесне звання перетворювалося на складову системи винагород і стимулів, сформовану місцевою партійною та народно-господарською елітою. Відбулось формування нового стимулу для громадян у вигляді нематеріальної «валюти» місцевої влади. Слід трохи детальніше зупинитися на тому, чому виникла можливість місцевій владі ухвалювати відповідні рішення самостійно навіть у централізованій системі урядування часів СРСР. Річ у тім, що міські ради на межі 1960–1970-х років ХХ століття за радянським всесоюзним законодавством були перетворені на місцеві органи державної влади. Тобто органи місцевого самоврядування, якими формально залишалися ради до того часу, були на законодавчому рівні перетворені у long arm («довгі руки») більшовицької Москви чи партійно-номенклатурного Києва.

В цьому аспекті слід звернути увагу на рішення Президії Верховної Ради УРСР від 31 травня 1957 року, що ґрунтувалося на Конституції УРСР 1937 року та надавало місцевим радам компетенцію ухвалювати рішення з необмеженого кола питань, включно з поданнями про нагородження, присвоєння звань на державному рівні. Таким чином з формального погляду відповідні рішення про відзначення громадян званням «почесний громадянин», ухвалювались в межах більшовицької законодавчої системи що поєднувала в собі «схрещування» партійної і радянської вертикалі влади [26, с. 171–182].

Встановлення звання «Почесний громадянин» в Олександрії почалося з другої половини ХХ століття. Першим кандидатом, який і був затверджений у відповідному званні, став маршал Петро Кошовий. Відповідне рішення ухвалено 27 жовтня 1967 року на 5-й сесії міської ради. Інформацію про встановлення звання «Почесний громадянин міста Олександрії» доповідав секретар виконкому міської Ради М. Ф. Безродний. Під час сесії «депутати схвалили положення і порядок присвоєння звання «Почесний громадянин міста Олександрії». Удостоєний цього звання наш земляк, двічі Герой Радянського Союзу, генерал армії П. К. Кошовий», — повідомляла місцева преса [14, с. 1]. Цікаву інформацію щодо заснування звання «Почесний громадянин міста Олександрії» надає краєзнавець А. Кохан у своїй публікації, присвяченій одному з дівців міста епохи інтенсивної індустріалізації П. Чаговцю. Дослідник вказує, що «Павло Пилипович був ініціатором встановлення звання Почесний громадянин Олександрії» [10, с. 11].

Причину встановлення звання «Почесний громадянин міста» в офіційних повідомленнях не вказували. Проте як цілком імовірну версію можна вважати, що напередодні відзначення в СРСР 07 листопада 1967 року ключовою для партійно-ідеологічної системи дати — 50-річчя «Великого Жовтня» — місцеві чиновники вирішили створити місцеву нагороду, наслідуючи приклад інших міст. У цьому ж 1967 році присвоєно звання «Почесний громадянин міста» двом жителям Кіровограда (нині — Кропивницький) — одного посмертно, а іншого — за життя. Саме так вшанували і двох олександрійців — за життя Кошового та посмертно — Діброву.

Рішення про присвоєння почесного звання в Олександрії ухвалювалося вищим колегіальним місцевим органом влади — міською Радою депутатів трудящих. За затвердженим положенням, це мало відбуватися у чітко визначений часовий проміжок — «напередодні роковин Великого Жовтня», тобто до 07 листопада. Дата символічна для радянської епохи, оскільки в історіографії СРСР це був день «Великої Жовтневої соціалістичної революції», а в західній та сучасній українській — «Жовтневий більшовицький переворот» [6, 773 с.]. Проте згадане обмеження багато разів порушувалося. Зокрема зовсім в інших часових рамках схвалено рішення про присвоєння звання наступному «почесному» — у груд-

ні 1967 року. Поза встановленим часовим проміжком ухвалювалися рішення і в 1971 році, і в 1980-х роках, коли місцева влада затвердила відповідні відзнаки Івану Попову, Борису Сапунова, Леоніду Попову та Валерію Рюміну [29, с. 1; 12, с. 1].

Критерії присвоєння звання містили шість вимог до кандидатів. Кандидат мав відповідати хоча б одній з зазначених вимог, які стосувалися наявності в біографії кандидатів певних подій. Звання могли присвоїти «громадсько-політичним діячам, старим більшовикам, активним учасникам Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєни та іншим знатним людям». Крім того, рішення ухвалювалося за «особливо видатні заслуги перед Батьківщиною». Почесним громадянам вручався диплом і стрічка з написом, а міська рада мала вести «Книгу почесних громадян міста» [8, с. 1].

Паралельно із заснуванням звання «Почесний громадянин міста Олександрії» з'явилося й звання «Почесний громадянин Олександрійського району». Відповідне рішення ухвалено на 5-й сесії Олександрійської районної Ради депутатів трудящих наприкінці жовтня 1967 року. Затвердженням положенням про присвоєння звання передбачалося його надання за згаданий вище перелік чеснот: належність до громадсько-політичних діячів, когорти «старих більшовиків» або «трудящих району за особливо видатні заслуги перед Батьківщиною». Почесні громадяни району мали свої «регалії» — диплом і червону стрічку з відповідним написом. Влада виокремлювала їх і символічними преференціями: «На будинках, де проживають почесні громадяни району, встановлюється дошка з написом: «Тут проживає Почесний громадянин Олександрійського району». Почесний громадянин району обирається до президії на урочистих зборах чи засіданнях. Його ім'я заноситься в книгу «Почесних громадян району», яка зберігається у виконкомі районної Ради депутатів трудящих». Першими почесними громадянами району стали: Микола Попович — керуючий Новопраським відділенням «Сільгосптехніки»; Віра Ручка — доярка Протопопівського колгоспу, партторг ферми; Степан Федченко — робітник Королівського хлібоприймального пункту, ветеран Великої Вітчизняної війни, кавалер трьох орденів «Слава» [19, с. 1].

Необхідно зазначити, що паралельно зі званням «Почесний громадянин Олександрії», в УРСР та в межах СРСР існували й інші численні почесні звання. Для Олександрії, де переважала буровугільна промисловість, важливими були «Почесний шахтар», «Почесний колгоспник», оскільки регіон тісно пов'язаний із аграрною галуззю. Існували й інші відзнаки, наприклад привілей потрапити на Дошку пошани — особливо оздоблене місце в центральній частині Олександрії перед приміщенням партійних і радянських органів влади, доступне для огляду. На дошці були зазначені прізвища кращих працівників, іноді з розміщенням їхніх портретів і фотографій.

Зміни в суспільстві, спровокували і зміни у визначенні поняття «почесний громадянин». 31 березня 1994 року Олександрійська міська рада затвердила нове положення про присвоєння звання. Формулювання критеріїв змінилося — зникли згадки про належність до комуністичної партії, що змінювало і сенс звання. З 1994 року воно «присвоюється громадсько-політичним діячам, ветеранам праці та Великої Вітчизняної війни, працівникам народного господарства, науки, культури та іншим знатним людям за особливо видатні заслуги, які прославили місто Олександрію». Звання, як і раніше, присвоювала міська Рада народних депутатів. Вперше було введено обмеження щодо локалізації: «тільки громадянам із числа уродженців та мешканців міста» [27, с. 1]. Першим рішенням у межах «версії 2.0» стало присвоєння звання Олександрі Жарій «за видатні заслуги в сфері народної освіти, виховання молоді міста, великий вклад в організацію міського краєзнавчого музею» [24, с. 1]. Згодом у положення були внесені зміни, зокрема вилучено пункт про обов'язок міської влади встановлювати мармурові дошки на будинках почесних громадян. З березня 1996 року відбулась суттєва модифікація сенсів звання. Почесний громадянин отримував тепер не лише моральні, але і матеріальні блага — з'явилися виплати з бюджету саме цій категорії громадян. Це передбачено оновленим положенням, де уточнено також і критерії присвоєння звання: «громадським діячам, ветеранам праці та Великої Вітчизняної війни, працівникам народного господарства, науки, культури та іншим знатним людям за особливо видатні заслуги». Також визначено новий порядок ухвалення рішення — напередодні Дня міста і один раз на рік. Коло кандидатів залишалось тим самим: «тільки громадянам із числа уродженців та мешканців міста». Окремим пунктом вперше передбачалися додаткові матеріальні блага: щомісячні виплати у розмірі трьох мінімальних пенсій, встановлення пам'ятника на могилі за зразком, затвердженням міськвиконкомом, та додаткова допомога на поховання [21, с. 1]. Запровадження відповідних пільг та виплат було викликано тим, що звання присвоювалось в основному людям похилого віку, і необхідність матеріальної підтримки була важливою, особливо в часи економічної кризи, яка спостерігалася в Україні з середини та до кінця 90-х років ХХ століття.

У 2000 році міська рада змінила положення і встановила обмеження щодо надання відповідного звання, акцентуючи, що його слід присвоювати «мешканцям міста, які прожили в місті не менше 20 років, як правило, не більше ніж одній особі» [20, с. 1]. У 2010 році Олександрійська міська рада витлумачила положення чинного на той час Статуту громади щодо присвоєння звання «Почесний громадянин Олександрії». Зокрема, цим рішенням було вказано, що міськрада під термінами «народились в місті» і «працюють у місті» розуміє осіб, які мають сталий зв'язок із громадою [28, с. 1].

Новим текстом Статуту Олександрійської територіальної громади Кіровоградської області, затверджене

ним рішенням сесії у серпні 2021 року, передбачено існування почесних відзнак територіальної громади. Статут вперше визначає поняття почесних звань і відзнак для осіб «які здійснили значний внесок у соціально-економічний розвиток територіальної громади, підвищення добробуту її жителів, примноження культурних, духовних надбань та інших цінностей, зміцнення місцевого самоврядування і демократії». Відповідний порядок нагородження визначається положеннями про почесні звання і відзнаки [31, с. 1]. У 2021 році нове Положення про присвоєння звання «Почесний громадянин міста Олександрії», зазначало вперше, що це звання є «вищою формою громадського визнання видатних заслуг перед територіальною громадою та найвищою відзнакою міста». Його присвоюють громадянам України та інших держав, які «своєю професійною та громадською діяльністю зробили вагомий внесок у розвиток міста Олександрії, що сприяло піднесенню його авторитету на місцевому, державному або міжнародному рівні». Звання присвоюється рішенням ради один раз за життя і є довічним. Рішення приймається раз на рік, як правило, одній особі напередодні Дня міста Олександрії (остання неділя травня). Це нове положення також деталізує підстави для присвоєння звання. Щодо матеріальних заохочень, тепер встановлені оновлені форми підтримки почесних громадян: грошова винагорода у розмірі 35% мінімальної заробітної плати щомісячно. Виплата продовжується і після смерті (загибелі) особи — її отримує дружина (чоловік) «почесного». Положення також передбачає можливість позбавлення звання «Почесний громадянин міста Олександрії». Подання може ініціювати громадянин або юридична особа. Клопотання розглядається спеціальною комісією, яка готує рекомендації для сесії ради. Рада може більшістю голосів підтримати або відхилити подання [23, с. 1].

Зазначимо, що процедура позбавлення звання «Почесний громадянин» у різних громадах регулюється по-різному та не є уніфікованою. Наприклад, у місті Кропивницький відповідне рішення треба ухвалювати двома третинами голосів депутатів. Крім того, рада визначила виключні підстави для позбавлення звання: присвоєння звання особі, яка підпадає під дію анти тоталітарного, антиімперського та деколонізаційного закону; наявність обвинувального вироку суду, який набрав законної сили, «про визнання такої особи винною у вчиненні тяжких, особливо тяжких злочинів або злочинів проти основ національної безпеки України [25, с. 1].

Зазначимо декілька проблемних датуваль відповідного звання та його здобуття окремими персонами. Не вдалось у рамках дослідження підтвердити зазначену на офіційному сайті міської ради дату присвоєння звання Никифіру Луценку (є різночитання щодо написання імені). У відповідній публікації сайту вказано, що це відбулось 13 листопада 1970 року. Проте у місцевій пресі тих часів жодної згадки про рішення ради не було, хоча саме у 1970 році Н. Луценко згадується в одній з публі-

кацій як почесний громадянин [13, с. 3]. Не вдалось встановити точної дати присвоєння звання «Почесний громадянин міста Олександрії» члену ЦК Компартії України у 1974–1986 роках Крючкову Георгію Корнійовичу. Офіційні електронні ресурси міської ради підтверджують інформацію про присвоєння звання, однак перевірити цю інформацію за паралельними джерелами поки що не вдалось [18, с. 1]. В деяких випадках датування присвоєння обмежується роком і ймовірним місяцем ухвалення, оскільки звіти про хід сесій міських рад подавались із не чітким часовим проміжком проведення сесій: «нещодавно», «днями» та інше. Здобуті під час дослідження дані систематизовані у вигляді додатка до публікації — хронологічного списку «Почесних громадян Олександрії» з складанням відповідного списку джерел.

Узагальнюючи наявну інформацію, можна вказати, що поняття «почесний громадянин» мало декілька етапів розвитку, як і містило декілька сенсів у різні часові проміжки та мало різні комеморативні практики.

Перший етап — з 1832 до 20-х років ХХ століття, позначав почесними громадянами людей, які мали певний стан. Почесні громадяни отримували моральні, матеріальні та інші стимули. Проте належність до стану не було пов'язано з діяльністю в громаді, а жителі громади не мали жодного впливу на присвоєння чи позбавлення відповідного статусу. Комеморативну функцію здобуття стану не виконувало.

Другий етап — 1967–1996 роки. В цей час створено оновлений сенс звання «Почесний громадянин міста Олександрії» (1967 рік). Цей сенс у вигляді морального стимулу для «радянської людини» залишався незмінним до 1996 року. Етап визначається більшовицьким, радянським підходом до присвоєння звання: уникнення матеріальних стимулів, створення максимальної кількості моральних стимулів для відзначених, формування комеморативних практик у вигляді збереження пам'яті про важливі для влади події, концепти, явища — «Велика Жовтнева революція», «Велика Вітчизняна війна», «старі більшовики».

Третій етап — з 1996 року до сьогодні. Перехід на гібридну модель відзначення відповідним званням за загальноєвропейським і водночас за радянською моделлю. Звання зберегло моральні, але очищені від компартиїно-радянських ідеологем стимули. Водночас звання має і певні матеріальні стимули, хоча є практика відмови деяких почесних громадян від отримання виплат, які передбачені громадянам, що мають це звання. Продовжується тенденція використання звання для сучасних комеморативних практик, що підтверджують зокрема присвоєні звання у 2025 році (детальніше — у додатку).

Окрім надання громадянам індивідуальних моральних і матеріальних благ, присвоєння звання «Почесний громадянин Олександрії» з 1967 року виконує чітко виражену комеморативну функцію «пригадування» певної особистості, а відповідно і її діяльності. У рішеннях,

які формалізують встановлення згаданого звання, вказані відповідні значущі події, явища, що пов'язані з конкретною особою та внаслідок чого пошанований званням громадянин стає елементом поточної комеморативної практики «пригадування» важливих для суспільства у певний проміжок часу, подій. Почесний громадянин сам стає суб'єктом такого пригадування та відповідно і поширення знань про події чи явища, в яких він брав участь або був причетним до важливих в історії міста або держави, подій.

З огляду на кількісний і якісний склад почесних громадян Олександрії, слід вказати, що більшість з них стали певним чином символами епохи, в якій вони відзначені. Тобто через їх біографію, опис дій «почесних», влада намагається поділити час і події на такі, які призначені до забуття, та такі, які мають залишитись як сталі орієнтири для наступного покоління. Важливо зазначити, що тільки частина «почесних», із зафіксованої практики присвоєння звань, отримали відповідне відображення у народній, усній історичній пам'яті. Тобто комеморативна практика влади не є на 100% вдалою та продуктивною, а спадковість радянської практики взагалі є проблемною як з моральної точки зору, так і з позицій виконання норм антитоталітарних законів.

Стійкість певного ряду комеморативних практик щодо почесних громадян міста демонструє, наприклад, присвоєння під час декомунізаційних процесів нових назв топонімам в Олександрії, збереження меморіальних об'єктів. Наприклад, збережено місця пам'яті (бюсти) та назви вулиць, площ, бульварів, пов'язаних з почесними громадянами Олександрії — Іллею Дібровою та Петром Кошовим. Збережено назву провулків на честь почесних громадян Никифора Луценка і Миколи Герасюти, а також назву сквера Юрія Кравченка. Переіменовані вулиці на честь почесних громадян: «Радянська» — на Олексія Скічка, «Максима Горького» — на Юрія Осмоловського, «Клари Цеткін» — на Анатолія Кохана, «40 років Перемоги» — на Іллі Шевченка, «Паризької Комуни» — на Пилипа Гриценка. Також переіменовані провулки: «Мурманський» — на прову-

лок Інни Шульги, «Герцена» — на Анатолія Яблонського, «Гастелло» — на Павла Чаговця [22, с. 1].

Аналіз біографій згаданих почесних громадян демонструє і зміщення акцентів комеморативних практик залежно від потреби формування відповідного актуального переліку «пригадування» подій та їх «забуття». Перші «почесні», які здобули це звання, — представники руху опору чи ветерани Другої світової війни, а також представники партійних органів. Відповідний акцент зберігався тривалий час. На зміну цьому напрямку на зламі століть — у 1999–2000 роках — починає з'являтися значна гуманітарна складова серед списку визначних почесних громадян: лікар, священник, культпрацівник, краєзнавець, профспілковий лідер. У 2011–2015 роках під час ухвалення рішень щодо визначення почесних громадян, повернулись до радянської традиції — ветерани, учасники Другої світової війни. З 2016 року частотність ухвалення рішень про присвоєння звання зменшилась, а напрямки діяльності почесних громадян теж зазнали зміни акцентів: культура, меценатство, медицина, спорт, участь у захисті України під час російсько-української війни. Тобто спостерігається відновлення гуманітарної складової серед комеморативних орієнтирів, хоча і з віддзеркаленням ключової поточної події — агресії Російської Федерації проти України.

Колективна пам'ять з огляду на практику присвоєння звань почесним громадянам міста Олександрії, є динамічним явищем. На зміст колективної пам'яті чинить тиск соціальне підґрунтя, нові дані про події, переосмислення ціннісних орієнтирів суспільства. Досліджувана нами комеморативна практика визначення звання «Почесний громадянин» вказує на те, що цінним для створення багатоманітної і ефективної «пам'яті громади» є, на нашу думку, різноманітність «пригадуваних» фактів та явищ. Дихотомічні образи, біографії почесних громадян відкривають шлях до багатовимірного розуміння історії краю, минулого конкретної громади. А саме в цьому і є прояв справжньої історичності — активного й дієвого осмислення та переосмислення минулого задля поступу у майбутнє [4, с. 37–46].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Александрійская уездная земская управа. Общій отчет Александрійской уездной земской управы о положении земского хозяйства*. Александрія, 1890. С. 14, 17, 2.
2. Беляев И. Н. Почетное гражданство и его правовые основы. *Советское государство и право*. 1984, № 7, С. 20–27.
3. Водотика Т., Водотика С. Почесне громадянство міст підросійської України у другій половині XIX ст.: стратегії вдячності та лояльності. *Український історичний журнал*. 2019, № 6, С. 60.
4. Воляннюк О. Я. Закономірності суспільної пам'яті: політологічний аналіз. *Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць*. 2012, Вип. 5, С. 37–46.
5. *Декреты Советской власти*. Т. I. М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. С. 72.
6. *Енциклопедія історії України*: Додатковий том. — Кн. 1: А–Я / Гол. редкол. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2021. 773 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=velyka_zhovtneva_sotsialistychna_revoljutsija (дата звернення: 03.05.2025).
7. Журнали засідань XXXIX очередной сессии Александрійского уездного земского собрания 10–11 мая 1903 года. *Журнали засідань Александрійского уездного земского собрания майской XXXIX очередной и сентябрьской чрезвычайной сессий 1903 г. с приложением докладов управы и комиссий*. Александрія, 1903. С. 16.

8. І. Д. Діброва — Почесний громадянин міста. *Ленінський прапор*. 1967. 19 грудня. С. 1.
9. Канторович Я. *Законы о состояниях*. Санкт-Петербург: Юридичес. книжный склад «Право», 1911. С. 281–299.
10. Кохан А. Павел Чаговец: штрихи к портрету. *Городской курьер/Міський кур'єр*, 2008. 5 червня, № 23. С. 11.
11. Кривда Н. Ю. Конструювання української ідентичності: виклики комеморації. *Вісник: Українські культурологічні студії*. 2018, Т. 1, № 2, С. 15–20.
12. Кроки в одинадцяті п'ятирічку. *Ленінський прапор*. 1980. 28 листопада. С. 1.
13. Луценко Н. Наше місто вчора. Сторінку веде почесний громадянин міста Олександрії Никифір Харитонович Луценко. *Ленінський прапор*. 1971. 28 квітня. С. 3.
14. На сесіях міської та районної Рад депутатів трудящих. *Ленінський прапор*. 1967. 31 жовт. С. 1.
15. *Общій отчет Александрійской уездной земской управы о положении земского хозяйства*. Александрія, 1890. С. 2.
16. *Памятная книжка Одесского учебного округа на 1913–14 учебный год*. Одесса: Управление учеб. округа, 1914. С. 32.
17. *Полное собрание законов Российской Империи*. Собрание Второе. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его Императорс. Величества Канцелярии, 1833. С. 193–195, 19.
18. *Почесні громадяни Олександрії*. URL: https://olexrada.gov.ua/gov_history/nymy-pyshayetsya-oleksandriya/honorific_citizens.html (дата звернення: 01.10.2023).
19. Почесні громадяни району. *Ленінський прапор*. 1967. 31 жовтня. С. 1.
20. *Про внесення змін до положення про присвоєння звання «Почесний громадянин міста»*: рішення від 19.05.2000 № 324. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c014415>
21. *Про доповнення до рішення міської Ради народних депутатів № 228 від 31.03.94 р. «Про Положення про присвоєння звання «Почесний громадянин міста Олександрії»*: рішення від 15.03.1996 № 85. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c013316>
22. *Про затвердження єдиного переліку топонімів Олександрійської територіальної громади*: рішення від 24.12.2024 № 970. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c0113199>
23. *Про затвердження Положення про присвоєння звання «Почесний громадянин міста Олександрії» у новій редакції*: рішення від 14.05.2021 № 177. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c0110730>
24. *Про клопотання організації міста про присвоєння звання «Почесний громадянин міста Олександрії»*: рішення від 31.03.1994 № 228. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c013019>
25. *Про погодження проекту рішення Кропивницької міської ради „Про внесення змін до рішення міської ради від 22 червня 2018 року № 1732 „Про затвердження Положення про присвоєння звання „Почесний громадянин міста Кропивницького»*. Кропивницька міська рада. URL: https://www.kr-rada.gov.ua/uploads/documents/42636-rish_1146_15-12-2023.pdf (дата звернення: 18.08.2025).
26. *Про положення про місцеві Ради та постійні Комісії місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР*: Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: в 7 т. Т. 4: 1957–1958 рр. Київ: Держполітвидав УРСР, 1964. С. 171–182.
27. *Про Положення про присвоєння звання «Почесний громадянин міста Олександрії»*: рішення від 31.03.1994 № 228. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c013018>
28. *Про тлумачення статті 26 Статуту Олександрійської міської територіальної громади щодо визначення категорії кандидатів на присвоєння звання «Почесний громадянин міста Олександрії»*: рішення від 21.05.2010 № 1485. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c01598>
29. П'ятирічка Олександрії. Із сесії міської Ради депутатів трудящих. *Ленінський прапор*. 1971. 28 грудня. С. 1.
30. Скржинська М. Найдавніші державні нагороди на землях України. *Український історичний журнал*. 2006, № 4, С. 130–139. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2006_4_130
31. *Статут Олександрійської територіальної громади — Олександрійська міська рада*. Олександрійська міська рада. URL: https://olexrada.gov.ua/gov_history/city_statut.html (дата звернення: 18.08.2025).

ДОДАТОК

Хронологія рішень щодо присвоєння звання
«Почесний громадянин міста Олександрії» (1967–2025)

1967 — Кошовий Петро Кирилович. (Детальніше — у тексті статті) [9, с. 1].

1967 — Діброва Ілля Данилович. Звання присвоєно посмертно як «відважному партизанському командирі у роки громадянської та Вітчизняної воєн... за видатні заслуги перед Батьківщиною і трудящими міста» [4, с. 1].

13 листопада 1970 року — Луценко Никифір Харитонович — голова міського виконавчого комітету 1946–1950 років, працював на керівних посадах в Олександрійському районі та області, один з ініціаторів створення краєзнавчого музею [8, с. 3; 1, с. 142].

Грудень 1971 р. — Попов Іван Федосійович — гірник шахти «Верболизівська», Сапунов Борис Петрович — заступник голови Держбуду УРСР (Державного комітету РМ УРСР у справах будівництва) «за активну участь у розвитку промисловості міста» [43, с. 1; 3, с. 1].

25 листопада 1980 р. — Попов Леонід Іванович — олександрієць, льотчик-космонавт, Рюмін Валерій Вікторович — напарник Л. Попова по космічному польоту тривалістю 185 днів (на той час — рекорд) [7, с. 1; 2, с. 1].

Не раніше квітня 1981 р. — Козенець Григорій Максимович — працював на керівних посадах у поліграфічній галузі, на час присвоєння звання — заступник директора видавництва «Профвидав» [5, с. 2].

Березень 1982 р. — Герасюта Микола Федорович — олександрієць, науковець-теоретик, конструктор-ракетобудівник, один із співзасновників КБ «Південне», розробник ракетних комплексів від Р-12 до Р-36М (SS-18) стратегічного призначення [6, с. 3].

Вересень–жовтень 1982 р. — Худякова Антоніна Федорівна — Герой Радянського Союзу, ветеран Другої світової, директор міського краєзнавчого музею на громадських засадах [44, с. 2].

31.03.1994 р. — Жарій Олександра Василівна — вчитель, активіст краєзнавчого музею [10, с. 1].

21.10.1994 р. — Томілін Борис Семенович — учасник визволення міста у грудні 1943 року під час німецько-радянської війни [11, с. 1].

24.02.1995 р. — Гончаренко Василь Миколайович — депутат міської ради багатьох скликань, активний учасник громадського життя міста [12, с. 1].

03.10.1995 р. — Криуленко Антоніна Тимофіївна — вчитель, активний учасник громадського життя міста, діяльності краєзнавчого музею, автор книг, зокрема краєзнавчих нарисів [13, с. 1].

20.12.1996 р. — Осмолівський Юрій Володимирович — лікар-хірург, один із новаторів у застосуванні сучасних методів оперативного втручання, головний лікар міської лікарні, ветеран Другої світової війни [14, с. 1].

29.05.1998 р. — Шульга Інна Антонівна — музеєзнавець, засновник Музею миру в Олександрії, краєзнавець [15, с. 1].

29.05.1998 р. — Настасєв Григорій Кирилович — вчитель, керівник навчальних закладів, ветеран Другої світової війни, автор книг, зокрема краєзнавчих видань [16, с. 1].

28.05.1999 р. — Куницький Василь Захарович — учасник Руху опору, ветеран Другої світової війни, працював в аграрній галузі, голова Ради міського Музею миру [17, с. 1].

28.05.1999 — Холодов Олександр Хомич — лікар-хірург, депутат міської ради, керівник хірургічного напрямку в міській лікарні [18, с. 1].

24.12.1999 — Яблонський Анатолій Григорович — настоятель Свято-Покровського собору міста Олександрії з 1979 року, ініціатор і організатор відбудови православних храмів міста [19, с. 1].

19.05.2000 — Кравченко Юрій Федорович — олександрієць, громадсько-політичний діяч, правознавець, у 1995–2001 роках — міністр внутрішніх справ України. Загинув за нез'ясованих до кінця обставин у 2005 році [20, с. 1].

19.05.2000 — Саєнко Віктор Митрофанович — голова виконкому Олександрійської міської ради народних депутатів (24 грудня 1979–25 грудня 1981), директор промислових підприємств, президент концерну «Лан», ініціатор комбайнобудування в Олександрії [21, с. 1].

26.05.2005 — Кірейцев Іван Григорович — ветеран Другої світової війни, працівник вугільних підприємств, активіст ветеранського руху; Дзбановський Юрій Ігорович — художній керівник і режисер Народного театру Олександрії, працював на підприємствах вугільної галузі; Цапюк Степан Кирилович — Олександрійський міський голова (1998–2006, 2010–2020 роки) [22, с. 1].

24.05.2006 — Карпов Віталій Семенович — заслужений працівник культури України, педагог, очільник з 1970 року Олександрійського училища культури [23, с. 1].

25.05.2007 — Пастовенський (Постовенський — в інших джерелах) Михайло Миколайович (звання присвоєно посмертно) — заступник голови виконавчого комітету Олександрійської міської ради народних депутатів з питань народної освіти, культури, охорони здоров'я і соціального забезпечення, торгівлі і громадського харчування, фізичної культури і спорту (3 квітня 1990 — жовтень 1994) [24, с. 1].

20.05.2008 — Лавренко Микола Миколайович — президент професійного футбольного клубу «Олександрія», керівник промислових підприємств; Ніколенко Степан Федорович — ініціатор створення і багаторічний директор Олександрійської дитячої художньої школи, художник; Чаговець Павло Пилипович (звання присвоєно посмертно) — колишній головний інженер дирекції капітального будівництва комбінату «Олександріявугілля», ініціатор будівництва та мистецького оздоблення

громадських будівель Олександрії епохи радянського модернізму [25, с. 1].

22.05.2009 — Горобець Василь Трифонович — колишній головний інженер тресту «Олександріятяжбуд» [26, с. 1].

22.05.2009 — Мірошніченко Людмила Григорівна. Звання присвоєно посмертно. Культпрацівник, працювала у бібліотеках міста, профспілковий діяч, активна учасниця громадського життя міста [27, с. 1].

22.05.2009 — Моцний Василь Кузьмович — громадсько-політичний діяч, голова Олександрійської міської ради народних депутатів, голова виконкому (липень 1994 — квітень 1998), очільник обласної адміністрації, працював на керівних посадах у міністерствах [28, с. 1].

21.05.2010 — Кохан Анатолій Ілліч — лікар-педіатр, краєзнавець, журналіст, кандидат медичних наук. Автор видань з історії міста, зокрема путівника «Олександрія», нариса «Театральна Олександрія» [29, с. 1].

20.05.2011 — Діброва Людмила Іллівна — учасниця Руху опору часів Другої світової війни, активна учасниця громадсько-політичного життя міста, донька почесного громадянина І. Діброви [30, с. 1].

25.05.2012 — Томіліна Лідія Марківна — учасниця визволення міста у 1943 році під час Другої світової війни, педагог, учасниця громадського життя міста [31, с. 1].

14.05.2013 — Шевченко Ілля Антонович — педагог, кандидат наук, прихильник впровадження принципів В. Сухомлинського у педагогічній діяльності, учасник бойових дій під час Другої світової війни [32, с. 1].

28.05.2014 — Заболотній Василь Іванович — учасник бойових дій під час Другої світової війни, працював начальником бюро інвентаризації, був «живою енциклопедією» міста, писав краєзнавчі публікації, активний учасник громадсько-політичного життя міста [33, с. 1].

28.05.2014 — Соловйов Микола Сергійович — гвардії полковник, учасник бойових дій під час Другої світо-

вої війни, активний учасник ветеранських організацій, військово-патріотичного виховання [34, с. 1].

28.05.2014 — Абажей Григорій Петрович — працівник культури, балетмейстер, керівник народного ансамблю танцю «Віночок», керівник міського будинку культури, активний учасник громадсько-політичного життя міста [35, с. 1].

22.05.2015 — Нікітенко Григорій Феодосійович — партизан, ветеран Другої світової війни, працівник культури, викладач, учасник громадсько-політичного і патріотичного руху в місті [36, с. 1].

17.05.2016 — Скляр Володимир Павлович. Звання присвоєно посмертно. Працівник культури, керівник народного аматорського хору «Веселка», автор пісень та музики, обробок фольклорних творів [37, с. 1].

17.05.2016 — Скічко Олексій Омелянович. Звання присвоєно посмертно. Голова Олександрійської міської ради народних депутатів та голова виконкому Ради (1990–1994), Олександрійський міський голова (2006–2010), працював на державних та народно-господарських посадах, зокрема віце-президентом концерну «Лан» [38, с. 1].

23.05.2017 — Поляцький Анатолій Васильович — підприємець, засновник «Катеринославських меблевих майстерень», меценат [39, с. 1].

14.05.2021 — Табунець Олександр Іванович. Звання присвоєно посмертно. Лікар-інфекціоніст, активний учасник громадсько-політичного життя міста. Організував лікування містян під час пандемії COVID-19 [40, с. 1].

22.05.2025 — Небелиця Максим Михайлович — олександрієць, Герой України, проходить службу в лавах Національної гвардії України, зокрема в підрозділі спеціального призначення «Омега» [41, с. 1].

22.05.2025 — Ротань Руслан Петрович — головний тренер команди «ФК Олександрія». Під його керівництвом команда стала срібним призером Української Прем'єр-ліги сезону 2024/25 [42, с. 1].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА ДО ДОДАТКА:

1. Голобородько В. *Олександрія: як міська влада відділилася від районної. Олександрійський район: пам'ять століть. Рік дві тисячі шістнадцятий*. Кіровоград, 2016. С. 142.
2. Гостинність і тепло сердець — зоряним побратимам. *Ленінський прапор*. 1981. 28 липня. С. 1.
3. До нових рубежів. Із сесії міської Ради депутатів трудящих. 1972. 25 квітня. С. 1.
4. І. Д. Діброва — почесний громадянин міста. *Ленінський прапор*. 1967. 19 грудня. С. 1.
5. Колесников В. Життєвий шлях. *Ленінський прапор*. 1981. 11 квітня. С. 2.
6. Колесников В. Шкільний ювілей. *Ленінський прапор*. 1982. 22 травня. С. 3.
7. Кроки в одинадцять п'ятирічку. *Ленінський прапор*. 1980. 28 листопада. С. 1.
8. Луценко Н. Наше місто вчора. Сторінку веде почесний громадянин міста Олександрії Никифір Харитонович Луценко. *Ленінський прапор*. 1971. 28 квітня. С. 3.
9. На сесіях міської та районної Рад депутатів трудящих. *Ленінський прапор*. 1967. 31 жовтня. С. 1.
10. *Про клопотання організацій міста про присвоєння звання «Почесний громадянин міста Олександрії»*: рішення від 31.03.1994 № 31. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c013019>
11. *Про присвоєння звання «Почесний громадянин міста Олександрії»*: рішення від 21.10.1994 № 31. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c013262>
12. ... від 24.02.1995 № 49. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c013280>
13. ... від 03.10.1995 № 69. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c013300>

14. ... від 20.12.1996 № 130. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c013361>
15. ... від 29.05.1998 № 30. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c014121>
16. ... від 29.05.1998 № 31. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c014122>
17. ... від 28.05.1999 № 149. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c014240>
18. ... від 28.05.1999 № 150. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c014241>
19. ... від 24.12.1999 № 273. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c014364>
20. ... від 19.05.2000 № 322. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c014413>
21. ... від 19.05.2000 № 323. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c014414>
22. ... від 26.05.2005 № 674. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c016186>
23. ... від 24.05.2006 № 65. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c016447>
24. ... від 25.05.2007 № 364. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c016653>
25. ... від 20.05.2008 № 695. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c016910>
26. ... від 22.05.2009 № 1017. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c017125>
27. ... від 22.05.2009 № 1018. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c017126>
28. ... від 22.05.2009 № 1057. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c017150>
29. ... від 21.05.2010 № 1486. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c01599>
30. ... від 20.05.2011 № 294. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c01946>
31. ... від 25.05.2012 № 614. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c011509>
32. ... від 14.05.2013 № 1006. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c012138>
33. ... від 28.05.2014 № 1356. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c012649>
34. ... від 28.05.2014 № 1357. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c012650>
35. ... від 28.05.2014 № 1358. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c012651>
36. ... від 22.05.2015 № 1642. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c013529>
37. ... від 17.05.2016 № 82. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c014061>
38. ... від 17.05.2016 № 83. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c014062>
39. ... від 23.05.2017 № 293. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c017662>
40. ... від 14.05.2021 № 178. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c0110731>
41. ... від 22.05.2025 № 1029. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c0113389>
42. ... від 22.05.2025 № 1030. URL: <https://olexrada.gov.ua/zakon/kartka.php?i=c0113390>
43. П'ятирічка Олександрії. Із сесії міської Ради депутатів трудящих. *Ленінський прапор*. 1971. 28 грудня. С. 1.
44. Сповна використати наявні резерви. Із сесії міської Ради народних депутатів. *Ленінський прапор*. 1982. 2 жовтня. С. 2.

З ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА КІРОВОГРАДЩИНІ КІНЦЯ ПІЗНЬОСТАЛІНСЬКОГО ТА ПОЧАТКУ ХРУЩОВСЬКОГО ПЕРІОДІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ)

Анотація: У статті розглядаються матеріали, представлені на сторінках газети «Кіровоградська правда», які безпосередньо або дотично стосуються музейної діяльності на Кіровоградщині у 1951–1957 рр., в кінці пізньосталінського та на початку хрущовського періодів. Наведені факти засвідчують досить активну роботу музейних закладів області. Як важливі, в баченні владних структур, пропагандистські центри «виховної роботи», вони керувалися відповідними настановами партійних органів, виконуючи їх рішення, реагуючи на ідеологічні «дати» тощо. Поряд з цим, окремі газетні публікації демонструють також і загальнокультурні ціннісні аспекти роботи музеїв. Перші ознаки лібералізації та десталінізації, характерні для хрущовської «відлиги», що відобразилися і в музейній справі, проявлялися досить повільно й невиразно. У залучених газетних матеріалах на цю тенденцію найбільше вказує поступове зникнення прямих або опосередкованих згадок про Сталіна в публікаціях про музейну діяльність.

Ключові слова: музейна діяльність, Кіровоградщина, пізній сталінізм, хрущовська «відлига», 1951–1957 рр., газетна періодика.

Музейна галузь в радянській Україні завжди була політизованою сферою діяльності, зумовленою ідеологічними засадами, що домінували у суспільному житті держави на певному історичному етапі. Це в повній мірі стосується і періоду, обраного для даної публікації. Ми мали намір висвітлити деякі факти і тенденції, які стосуються музейної справи на Кіровоградщині в часових рамках 1951–1957 рр. — кінця пізньосталінського та початку хрущовського періодів. Одним із джерел інформації для їх висвітлення може слугувати місцева газетна періодика. Майже всі наведені факти взяті з обласної газети «Кіровоградська правда», тому далі у тексті цю назву ми вже не повторюємо, вживаючи лише слово «газета» та похідні від нього словосполучення.

Основним суб'єктом музейної діяльності, яка знайшла своє відображення на сторінках газети, виступає Кіровоградський обласний краєзнавчий музей, що в той час носив ім'я маршала І. С. Конєва. Зокрема, в короткій замітці 15 липня 1951 р. «Експерсії в історико-краєзнавчий музей» читаємо наступне: «Великий інтерес проявляють трудящі області до експонатів історико-краєзнавчого музею імені Конєва. В його залах щодня можна бачити багато відвідувачів. З увагою вони розглядають документи, фотографії, картини, скульптури і макети, які відображають історичне минуле нашого краю, життя і діяльність знатних земляків. З початку року в музеї побувало 125 екскурсій робітників, колгоспників, студентів, школярів. Експертанти не тільки знайомляться з експонатами, але й слухають лекції, які читають працівники музею» [3]. Загалом за 1951 рік цей музей відвідали понад 20 тисяч чоловік. Він обслужив 360 екскурсій. Його наукові працівники прочитали за рік 173 лекції. Також було організовано п'ять виставок, які оглянули близько 50 тисяч чоловік [24].

Однак попри ці, здавалося б виключно позитивні показники, останні роки післявоєного (пізнього) сталінізму були дуже непростими для цього музейного закладу. 1951 рік для України характерний посиленням ідеологічного тиску, що був частиною загальної політики сталінського правлячого режиму, спрямованої на зміцнення своєї влади та контроль над усіма аспектами життя радянського суспільства. Поштовхом до цього стала редакційна стаття, надрукована в газеті «Правда» 2 липня 1951 р. «Проти ідеологічних перекручень в літературі», де критикувався вірш В. Сосюри, як такий, що «в основі своїй є ідейно порочним твором». Поету ставили у провину, що він оспівує якусь одвічну Україну, Україну взагалі, а не «нову квітучу Радянську Україну, створену волею нашого народу, керованого партією більшовиків», що вона «подана тут самотньою, без зв'язку з іншими народами Радянського Союзу, та що «під такою творчістю підпишеться будь-який недруг українського народу з націоналістичного табору, скажімо Петлюра, Бандера і т. ін.» [18]. Наводилися й інші негативні, в баченні московського центру, приклади, робилися узагальнення про «серйозні хиби і помилки в ідейно-виховній роботі на Україні», стверджувалося, що «ідейно-виховна робота з інтелігенцією на Україні поставлена слабо» [18].

На місцях поспішали відреагувати, визнаючи зокрема у серпні 1951 р., що «викриті газетою «Правда» хиби і помилки в керівництві ідеологічною роботою повністю стосуються Кіровоградської міської парторганізації» [9]. Фіксувалося, що ідеологічна робота в місті поставлена ще незадовільно, лекційна пропаганда відстає від вимог сучасного дня. Піддавалися критиці різні культурноосвітні заклади, та відзначалися, наприклад, «серйозні хиби в діяльності театрів», слабкість і неповноцінність в художньому відношенні деяких вистав. Подібне стосувалося

і роботи в клубах міста багатьох гуртків художньої самодіяльності, репертуар яких «обмежується побутовою тематикою, не відбиває у всій своїй величчї нашу радянську дійсність». Зазначалися великі помилки, допущені в роботі обласної філармонії, критикували обласний Будинок народної творчості, констатувалася низька активність членів обласного відділення Товариства для поширення політичних та наукових знань та ін. [див. 9].

Через деякий час серйозної критики зазнав і обласний краєзнавчий музей.

16 листопада 1951 р. газета надрукувала статтю викладачів Кіровоградського педінституту імені О. С. Пушкіна кандидатів філологічних наук Г. Самаріна та Г. Стеценка «Докорінно перебудувати роботу музею». Стаття розпочиналася з твердження, що відвідання музею лишає в пам'яті людей глибокий слід, впливає на формування їх переконань, поглядів. Все це зобов'язує працівників музею з особливою відповідальністю ставитись не лише до тих експонатів, які потрапляють в експозицію, але й до їх розміщення, до кількісного і якісного співвідношення, до художнього оформлення. Відзначено, що в післявоєнні роки «тут зібрано величезну кількість цінних, часом дуже рідкісних експонатів». Але розміщення їх в експозиції, на думку авторів статті, не може не викликати заперечень. Бо зміст радянського музею має «давати правильне уявлення про хід історичного розвитку», а також «переконливо показувати переваги нашого соціалістичного ладу над ладом буржуазним чи феодальним» [22].

Цей принцип, вважали автори статті, в Кіровоградському краєзнавчому музеї порушено. Найкращі, добре освітлені зали було відведено для відділу природи, який у значній мірі побудований незадовільно, бо «мало зв'язаний з проблемами перетворення природи» в умовах нашої області. Найяскравіше враження справляють відділ дофеодальних часів і відділ феодалізму. Проте й тут показ окремих красивих речей переважає над показом правдивих картин — тяжкого становища пригноблених мас. У тій частині експозиції, яка присвячена показу козаччини, не висвітлено експлуаторської ролі козацької старшини. З експонатів цих відділів глядач так і не одержить повного правильного уявлення про те, «як жили, до чого прагнули і як боролися трудящі маси за здійснення своїх мрій». Не дає такого уявлення і відділ, присвячений показові капіталізму. Своїм оформленням експозиція цього відділу нагадує швидше якийсь склад картин чи антикварну крамничку. Випадкові різних розмірів речі, що їх бачить тут глядач, безсистемне розміщення їх в експозиції зводить майже нанівець і пізнавальне і виховне значення відділу [22].

«Почуття гіркого розчарування» викликала у дописувачів експозиція, присвячена українській культурі. Тут можна бачити портрети І. К. Тобілевича, М. Л. Кропивницького та деяких артистів, імена яких пов'язані з колишньою Єлисаветградщиною (П. П. Саксаганський, М. К. Заньковецька та ін.). Є тут і макет Єлисаветградського реального училища, яке, на думку авторів статті,

«до речі, не відіграло помітної ролі в житті діячів української культури». Але немає тут експонатів, які «свідчили б про нерозривний зв'язок української літератури, зокрема драматургії, з літературою братнього російського народу». Зазначалося, що «в місцях теперішньої Кіровоградської області свого часу перебував О. М. Горький, який був близький до українського театру, зокрема до драматургічної творчості Тобілевича і Кропивницького», і що відображення творчого зв'язку Горького з корифеями українського реалістичного театру «наочно показало б зв'язки української і російської культур» [22].

В експозиції, критично зауважують автори статті, проглядає тенденція показувати видатні культурні події, що відбувалися на території теперішньої Кіровоградщини, «ізолювано від розвитку культурного життя на Україні і в Росії». А кілька вивішених тут портретів російських революційних демократів і портрет Шевченка «становища не рятують». Ці портрети не супроводжуються ніякими переконливими написами, а ще поруч з портретами Белінського, Чернишевського, Шевченка, Добролюбова «красується» фото могили одного з прихильників реакційного слов'янофільства професора В. І. Григоровича. Люди різних політичних переконань, що за життя ворогували між собою, з легкої руки керівників музею «уживаються» в його експозиції [22].

Та найбільше заперечень у критиків викликав відділ, «який повинен бути головним у музеї — відділ соціалістичного будівництва». Працівники музею не подбали про його систематизацію, про добір для експозиції найбільш яскравих, найбільш значущих експонатів. В результаті стіни залу, відведеного для цього відділу, завішені великою кількістю різних матеріалів, а яскравого враження від них у глядача не лишається, бо незадовільна організація експозиції відділу не зосереджує на собі уваги. Взагалі відділ у теперішньому його стані, вважали дописувачі, не відбиває в достатній мірі ні боротьби за перемогу Великої Жовтневої революції на Кіровоградщині, ні боротьби трудящих за виконання сталінських п'ятирічок, ні періоду відбудови й розвитку нашої Батьківщини, зокрема відбудови колгоспів і підприємств в області, не відбиває і величезних досягнень в галузі розвитку соціалістичної культури українського народу. Констатувалося, що незадовільна організація та оформлення відділу, який повинен відображати розквіт соціалістичного будівництва, приводять до того, що музей імені Конєва ще не може в повній мірі виконувати своє основне призначення — бути важливим осередком комуністичного виховання [22].

Критично оцінювалася у цій публікації і науково-дослідна робота закладу та робився висновок, що «й з цим завданням музей імені Конєва не справився». Стосовно «Наукових записок» музею за 1950 рік стверджувалося, що «в усьому збірнику немає навіть елементів наукового дослідження», і вони складаються з більш чи менш вдалим компіляцій з відомих уже в радянській науці наукових та науково-популярних праць. Але й компіляції

«могли б мати якесь позитивне значення, якби збірник був позбавлений грубих методологічних помилок» [22]. Чимало його статей написано «з позицій буржуазного об'єктивізму». В ряді статей збірника помітне намагання їх авторів «нанизати побільше фактів», не задумуючись, чи потрібні вони, чи мають «політично-виховне значення». Через «відсутність партійного підходу» до добору фактів реакційні елементи з історії української культури ставляться з прогресивними як рівноцінні. Наприклад, у статті тов. Пшеничного «Іван Карпенко-Карий (Тобілевич)» поруч з іменами декабристів, що відбували заслання в околицях Єлисаветграда, стоїть «ім'я українського ліберала, реакційного письменника О. Кониського». А поруч з іменами С. В. Тобілевич та П. К. Саксаганського, які супроводили труну з покійним Карпенком-Карим, згадане також «ім'я ворога українського народу Чикаленка, якого наш народ вигнав разом з Петлюрою, Винниченком та іншими бандитами за межі нашої Батьківщини» [22]. В ряді статей збірника немає чіткого розмежування між реакційною і прогресивною течіями в розвитку української національної культури, і «недостатньо розкриваються зв'язки між культурами двох братніх народів — російського та українського». А ще основна увага співробітників музею спрямована на опрацювання тем, пов'язаних з давно минулими часами, сучасна ж тематика ними нехтується, не знаходить задовільного висвітлення в їхніх працях [22].

В кінці своєї статті Г. Самарін і Л. Стеценко констатували, що працівники обласного краєзнавчого музею, і зокрема його директор тов. Пшеничний, не зробили належних висновків з постанов партії про ідеологічну роботу, не перебудували роботу закладу так, як цього вимагають більшовицька партія і уряд. Проте автори публікації стверджували, що музей імені Конєва має всі можливості, щоб «стати справжнім пропагандистом марксистсько-ленінсько-сталінських ідей», та що «громадськість чекає від музею докорінної перебудови всієї роботи відповідно до вимог і вказівок більшовицької партії» [22].

Як впливає з інших джерел, в результаті цієї гострої критики були зроблені відповідні оргвисновки, і музей якийсь проміжок часу перебував без директора. Звіт про роботу музею за 1952 рік підписала в якості виконувача обов'язків директора співробітниця музею В. Гордієнко з ремаркою: «... Крім того, вже півроку відсутній директор» [21, с. 43]. У квітні 1954 р. на посаду директора Кіровоградського обласного краєзнавчого музею була призначена Олена Ноземцева, яка перебувала на цій посаді до січня 1967 р. [21, с. 44].

А його колишній директор Микола Пшеничний згодом був призначений директором Кам'янського літературно-меморіального музею О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського. В газетній замітці від 11 лютого 1953 р. «Пушкінський вечір у Кам'янці» він згадується як директор цього музею [див. 19]. У цей час Кам'янський район входив до складу Кіровоградської області,

а в січні 1954 р. він був переданий до складу новоствореної Черкаської області. Дещо раніше, у серпні 1951 р., роботу Кам'янського музею і його директора тов. Кладкового також піддавали критиці. Відзначалося, що працівники цієї установи — рідкі гості в колгоспах, мало виступають перед трудящими з лекціями. У музеї відсутній відділ, «який би відображав великі соціалістичні перетворення, що відбулися в Кам'янському районі за роки радянської влади» [17].

Згідно публікації в газеті, у березні 1952 р. в обласному краєзнавчому музеї імені І. С. Конєва було відкрито відділ соціалістичного будівництва, що за короткий час «здобув велику популярність». До початку вересня його відвідали понад сто груп екскурсантів. Зазначалося, що по змісту і оформленню відділ соціалістичного будівництва займає центральне місце в усій експозиції музею. Він «відкривається портретами великих вождів пролетаріату, геніїв людства В. І. Леніна і Й. В. Сталіна» [2]. Першими за тематикою у цьому відділі були вказані матеріали, які відбивають «період підготовки і здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції», зокрема «фотокопії з відомих картин про діяльність вождів у роки підготовки і проведення революції». Відзначено, що «на великій кількості фотоматеріалів, картин, копій документів наочно показано роль більшовицької партії як натхненника й організатора радянського народу на всіх етапах соціалістичного будівництва». Згадані «цікаві картини, надіслані сюди з Республіканської партизанської виставки», та на окремому стенді — портрети Героїв Радянського Союзу, зокрема кіровоградців [2].

Далі у публікації читаємо, що у великому розділі «Наш край в період сталінських п'ятирічок» показані «досягнення соціалістичного сільського господарства, здійснення сталінського плану перетворення природи». Зокрема, у тексті згадано «спеціальний щит про зобов'язання хліборобів області перед товаришем Сталіним — зібрати в 1952 році високий урожай зернових, технічних та інших культур, збільшити поголів'я громадського тваринництва та піднести його продуктивність». Публікація завершувалася висновком, що «експонати музею розповідають про героїчну боротьбу радянського народу за нові досягнення соціалістичного будівництва в нашій країні» [2].

В газетному оголошенні у березні 1953 р. про цей музей було сказано, що він відкритий для широких мас трудящих та має три відділи: природи, історії і соціалістичного будівництва. Зазначалося, що при колективних відвіданнях музею проводяться пояснювальні бесіди та лекції на природничо-наукові, історичні і краєзнавчі теми. Для учнів середніх шкіл тут можуть читатися лекції по експозиції музею, пов'язані з поглибленням навчальної програми з історії, Конституції СРСР, географії, природознавства, астрономії [15].

Після смерті Сталіна у березні 1953 р. перші ознаки лібералізації та десталінізації, що відобразилися також і в музейній справі, проявляються ще досить повільно

та невиразно. Свідченням про їх наявність є насамперед поступове зникнення прямих чи опосередкованих згадок про Сталіна у відповідних публікаціях. Ще нещодавно, як і в попередні часи, подібні згадки були характерними для переважної більшості газетних матеріалів, пов'язаних з музейною проблематикою [див. 6]. Зараз ця тенденція поступово змінюється. Спочатку вона майже нічим не відрізняється від попередніх років, однак в подальшому незначна лібералізація та непослідовна поверхнева демократизація політичної системи часів хрущовської «відлиги» даються взнаки. Сталінська тематика і пов'язані з нею ідеологеми поступово затушовуються та зникають.

В газетній замітці 22 квітня 1953 р. про відзначення в області чергової річниці з дня народження Леніна серед іншого було сказано: «Велику виставку підготували працівники обласного краєзнавчого музею. Численні документи, представлені на ній, розповідають про життєвий шлях і революційну діяльність Володимира Ілліча Леніна і Йосифа Вісаріоновича Сталіна» [25].

У травні 1953 р. цей же музей підготував експозицію на тему «XIX з'їзд КПРС і його історичне значення», де були зібрані фотоілюстративні матеріали, що «відображають боротьбу трудящих за успішне виконання п'ятої сталінської п'ятирічки». Зокрема, зазначалося, що складовою експозиції є «перше видання геніальної праці Й. В. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», та що її вже проглянули сотні трудящих області [5]. Тим же часом датується замітка про екскурсію школярів з Бобринецького району, які у Кіровограді «відвідали історико-краєзнавчий музей імені Конева, де ознайомилися з експозиціями про життя і діяльність великих вождів В. І. Леніна і Й. В. Сталіна, з економікою нашого краю та його історичним минулим» [11].

А через два роки, у квітні 1955 р., в газетній публікації про виставку в обласному краєзнавчому музеї до 85-річчя з дня народження Леніна жодної згадки про Сталіна вже немає [10].

Наприкінці грудня 1954 р. газета вмістила статтю директора музею О. Ноземцевої «Важлива ділянка виховної роботи» (з підзаголовком «По залах обласного музею імені І. С. Конева»). В ній зазначалося, що після тимчасової перерви, яка була пов'язаною з ремонтом та з перебудовою експозицій відділу «Соціалістичне будівництво», музей знову відчинив свої двері. В ньому є три відділи: природи, дореволюційної історії та соціалістичного будівництва [13].

Експозиція природи краю знайомила «з геологічним минулим області, тваринним і рослинним світом, корисними копалинами та їх використанням». Вказано, що експозиція, яка присвячена дореволюційному минулому, «на справжніх речах і документах, образотворчому й науково-допоміжному матеріалі показує економіку, культуру, побут, весь тягар і безпросвітність життя робітників і селян області до революції, піднесення революційного руху». Відзначено також, що в цій експозиції

відвідувачі дізнаються, що земля Кіровоградщини — батьківщина ряду видатних письменників, діячів науки і мистецтва. А ще вони мають можливість ознайомитися з матеріалами про перебування на території області полководців, поетів, революційних діячів [13].

Основну увагу в статті О. Ноземцевої приділено опису експозиції відділу, присвяченого радянському періоду. Зазначалося, що вона в музеї відкривається добре оформленим текстом із тез ЦК КПРС про 300-річчя возз'єднання України з Росією. Коротко описуючи матеріали, які стосуються «Жовтневої революції, громадянської війни та відбудовчого періоду», серед іншого згадується про перебування на Єлисаветградщині агітпоїзда на чолі з М. І. Калініним, Першої Кінної армії на чолі з К. Є. Ворошиловим і С. М. Будьонним [13].

Якісь прямі згадки про Сталіна у тексті цієї статті відсутні, хоча раніше у подібних публікаціях вони обов'язково були наявні. Для порівняння, в серпні 1947 р., у статті про одну із виставок в обласному краєзнавчому музеї серед іншого читаємо таке: «Матеріали виставки розповідають також як в грізні роки громадянської війни Ленін і Сталін керували розгромом контрреволюційних повстань на Єлисаветградщині (Григор'євщина, Махновщина)», як за вказівкою Леніна і Сталіна тут, на Єлисаветградщині, їхні соратники Ворошилов і Калінін проводили велику партійну, державну і військову роботу» [20].

Також у статті О. Ноземцевої вже не бачимо характерних для попередніх років назв тематики в музейній експозиції про досягнення «сталінських п'ятирічок». Лише одне формулювання, опосередковано пов'язане зі Сталіним, є в цій публікації — згадка про письменника-земляка Юрія Яновського, лауреата Сталінської премії. Принагідно зауважимо, що в описі музейної експозиції, присвяченій Великій Вітчизняній війні, яка була «наново перебудована», у цій же статті згадується радіоприймач партизанського загону імені Хрущова, що діяв на території Кіровоградської області [13].

У двох залах обласного краєзнавчого музею була представлена сучасна Кіровоградщина із такими назвами розділів експозиції: «Промисловість краю», «Сільське господарство», «Підвищення добробуту і культури трудящих», «Наука і мистецтво», «Дружба народів у боротьбі за мир». Наголошувалося, що «колектив музею включив в основу експозиції відповідні рішення партії, показуючи перетворення в галузі економіки й культури, підкреслюючи керівну мобілізуючу роль Комуністичної партії» [див. 13].

Зокрема, деталізувалося, що експозиція «Промисловість краю» відбиває героїзм трудящих заводів «Червона зірка» та «15 років Жовтня», збільшення випуску продукції підприємств. Зазначалося, що привертають увагу моделі копра шахти, пневматичного пресового верстата, електроерозійного олівця заводу «Червона зірка», виготовленого учнями Кіровоградського ремісничого училища № 1. Деталі машин, які випускає завод

«15 років Жовтня», продукція жиркомбінату доповнюють уявлення про промисловість нашої області [13].

В розділі «Сільське господарство» музей знайомив відвідувачів з його провідними галузями в області, пропагував досвід новаторів колгоспного виробництва Героїв Соціалістичної Праці О. В. Гіталова, С. Я. Єзана та інших, показував «сучасне матеріально-технічне озброєння сільського господарства області», документи про участь кіровоградців в освоєнні цілинних та перелогових земель тощо [13].

У статті констатовалося, що відділ радянського будівництва «має зараз добре оформлені експонати». Проте «хотілось би мати більше експонатів про трудові перемоги», а для цього музею потрібна допомога ряду організацій і установ. В цьому плані наголошувалося, що окремі керівники неправильно вважають, що досягнення керованих ними підприємств не обов'язково показувати в музеї, і оздоблюють свої кабінети моделями, макетами та іншими експонатами музейного значення. Керівникам місцевої промисловості та управління сільського господарства пропонувалося «серйозно задуматися над створенням своїх стендів у краєзнавчому музеї» [13].

На період, який розглядається, припали різні заїдеологізовані круглі та ювілейні дати, що знайшли своє відображення в діяльності музейних установ.

5 лютого 1952 р. газета писала, що Кіровоградський педінститут «активно готується відзначити 115-річчя з дня смерті О. С. Пушкіна». Викладачі вишу вже підготували ряд лекцій і доповідей, які будуть прочитані на науковій сесії. В цій сесії «також візьмуть участь наукові співробітники Кам'янського музею О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського» [7].

У травні 1953 р. газета згадує про підготовку Кіровоградського обласного краєзнавчого музею до 300-річчя так званого «возз'єднання України з Росією». Зацитуємо: «Готуючись до 300-річчя возз'єднання України з Росією, колектив музею поповнив новими експонатами експозицію розділу «Визвольна війна українського народу і возз'єднання України з Росією». Серед них — репродукція картини художника Хмелька «Переяславська Рада», бюсти соратників Б. Хмельницького Івана Богуна і Максима Кривоноса, килим із зображенням картини Кившенка «Рада у Філях», де поруч з М. І. Кутузовим зображений наш земляк герой вітчизняної війни 1812 року М. М. Раєвський» [5].

В березні 1954 р. в цьому ж музеї відкрилася виставка образотворчого мистецтва, присвячена зазначеній ювілейній даті. На ній експонувалися твори живопису, графіки, кераміки, скульптури, які «відбивають визвольну війну українського народу проти польської шляхти 1648–1654 рр., акт возз'єднання українського народу з російським у 1654 році, розповідають про трудові будні радянських людей». На ній були представлені роботи місцевих авторів — В. Федорова, М. Бондаренка, В. Кир'янова, Б. Вінтенка, О. Талєєва, І. Щербини, В. Параконьєва, С. Філімонова, І. Марченка та ін. [див. 12].

За «сюжетним задумом і виконанням» кращою роботою цієї виставки в газетній статті названо картину В. Федорова «Російські послы в Чигирині». Картина М. Бондаренка «Богдан Хмельницький під Жовтими Водами» характеризується як цікава за своїм задумом, проте «виконання її залишає бажати набагато кращого». Картина І. Щербини «Шевченко в Чигирині» була названа такою, що «суперечить дійсності, а також має багато технічних погрішностей». Як «творча вдача молодого художника» у цій публікації була оцінена скульптура В. Параконьєва «Богдан Хмельницький» [див. 12].

Слід зауважити, що в той час у приміщенні Кіровоградського обласного краєзнавчого музею влаштувалися різні художні виставки. Так восени 1956 р. Дирекція художніх виставок України організувала тут пересувну виставку творів українських радянських художників, яка включала 120 експонатів живопису, графіки, скульптури, створених митцями за останні п'ять років. Були представлені картини художників К. Трохименка, М. Бельського, В. Кравченка, В. Сахненка, В. Симашкевича, В. Зарецького, М. Глуценка, Л. Семикіної, В. Забашти, О. Томенка, Г. Гуревич, І. Юхна, Ю. Ятченка, графічні роботи О. Данченка, М. Дерегуса, О. Пашченка, В. Парчевського, А. Резніченка, скульптурні твори І. Кавалерідзе, О. Ковальова, Л. Петрашевич та ін. [див. 1].

У січні 1957 р. тут відкрилася виставка широкого кола місцевих митців, які працювали в галузі живопису, графіки, скульптури, художньої вишивки. Автор газетної статті Л. Тендюк відзначає, що в центрі уваги представлених робіт — трудові будні радянських людей і героїчні подвиги воєнних років. Також оспівується природа рідного краю, неповторна краса українських сіл і міст. Були згадані живописні роботи Б. Вінтенка, М. Добролежі, Д. Дегтярюка, Н. Великого, Г. Зайцева, І. Марченка, В. Федорова, І. Гладіліна, Я. Ляшенка, В. Волхова, Т. Семенихіна, В. Гееца; вишивки Н. Слинченко, А. Добролежі, Г. Барішнікової, Г. Самородченко, Ю. Анциферової, Л. Мухамеджанової, Р. Селезньової, Л. Блинової; різьбярські та керамічні вироби В. Рябошапки, І. Молчанова, Г. Нагуляна; скульптура М. Яковенка [див. 23].

У 1957 р. музейна діяльність в області в значній мірі була спрямована на підготовку до відзначення ще однієї заїдеологізованої ювілейної дати — 40 річчя так званої «Великої Жовтневої соціалістичної революції». У липні 1957 р. науковий працівник обласного краєзнавчого музею Р. Турбай публікує статтю, де коротко характеризує нові матеріали, які передали в музей активні учасники подій 1917–1920 рр., перші керівники радянських і партійних організацій на Єлисаветградщині. Йшлося про «численні документи, фотографії, листівки, газети, брошури, які відбивають революційні події того часу», а також про «спогади, грамоти, посвідчення від старих більшовиків» [26]. У цій статті згадувалися матеріали, які були надані Й. Могилевським, І. Матусевичем, Т. Гуляницьким, М. Дичковим, В. Спренжиним, М. Степа-

новим, Я. Шкандою, К. Скульським, О. Федоровим, К. Крадожоном та іншими [див. 26].

Також у липні того ж року в цьому музеї відкрилася обласна ювілейна виставка образотворчого мистецтва, присвячена тій же події. Були представлені живописні твори місцевих художників В. Федорова, О. Великого, Т. Тихонова, І. Бондаренка, М. Риженка, скульптура М. Яковенка, графіка В. Параконьєва, Б. Панчішного, майоліка А. Койди, порцеляна Г. Нагульяна, різьба по дереву І. Мартологі, вишивки В. Любимової та ін. [див. 8].

В період, який розглядається, окрім вже згаданих, в газеті були вміщені повідомлення про поповнення музейних фондів новими експонатами. Так у травні 1953 р. для Кам'янського державного літературно-меморіального музею О. Пушкіна і П. Чайковського придбали «скульптури Богдана Хмельницького, М. В. Гоголя та медалі з зображенням П. І. Чайковського і Т. Г. Шевченка» [27]. Також у той час відділ історії Кіровоградського обласного краєзнавчого музею поповнився значною кількістю експонатів, що «відображають класову боротьбу в період феодалізму і капіталізму». Серед них — картина «Повстання в Києві в 1113 році», портрети ватажків селянських повстань Степана Разіна і Омеляна Пугачова, портрет «героя громадянської війни В. Н. Боженка, уродженця с. Бережинки», ряд фотокопій архівних документів про продаж селян-кріпаків Бобринецького повіту [5].

У вересні 1955 р. ще одна газетна стаття О. Ноземцевої присвячувалася новим експонатам обласного краєзнавчого музею, які були розміщені в розділі «Культура краю» та знайомили з життям і творчістю Юрія Яновського. Його дружина Тамара Юріївна Яновська передала музею портрети, фотографії, документи, книги з автографом та власні речі письменника [14].

Газета друкувала і матеріали про нові цікаві археологічні знахідки, якими поповнювалася колекція обласного краєзнавчого музею. В номері за 14 травня 1953 р. у статті В. Гордієнко «Нові експонати музею» читаємо: «Недавно музей придбав нові експонати. Їх знайшли громадяни А. І. та В. А. Карандукови на околиці міста — Кушівці. Серед них — п'ять кам'яних сокир різної величини, два напівциліндричних камені, прикладені один до одного з жолобом посередині, що очевидно було пристосуванням для свердління отворів у сокирах. Є також камені форми невідтесаної сокири тощо. Ці знахідки підтверджують, що на території Кіровограда ще з давніх часів існували поселення» [5].

19 жовтня 1955 р. газета вмістила статтю наукового працівника обласного краєзнавчого музею С. Черникова «Археологічні розкопки на Кіровоградщині». В ній повідомлялося, що влітку цього року велику роботу по археологічному дослідженню нашого краю провели наукові співробітники Середньобузького загону неолітичної експедиції Інституту археології АН УРСР. Співробітники експедиції «уважно переглянули археологічний матеріал, зібраний за останні роки науковими працівниками музею і трудящими області» [28].

Відзначалося, що серед експонатів музею особливо увагу привертають знаряддя первісної людини. Далі зачитуємо: «На околиці міста Кіровограда знайдено кам'яні сокири ранньої пори бронзового віку, сокиро-молоти з непросвердленими отворами для держаків, кілька крем'яних відбивачів, просвердлювачів, брусків, використовуваних для шліфування знарядь. Серед кісткових виробів певний інтерес являє обрядова мотика, виготовлена з оленього рога, красиво орнаментована. Вона знайдена місцевими жителями на правому березі річки Тясмину в Новогеоргіївському районі» [28].

Також у статті повідомлялося, що за археологічними матеріалами музею експедиція Академії наук УРСР провела розвідку неолітичних поселень у Червоновершці та в інших місцях Компаніївського району. На правому березі Південного Бугу біля селища Саврань співробітники експедиції виявили «житло № 2 часів неоліту». На його долівці знайдено багато фрагментів глиняної кераміки, кісток тварин, вогнище, маленькі ножеподібні пластинки, скребки, кремій. Цікавими були розкопки біля села Березівки Гайворонського району. Тут знайдено знаряддя праці, скупчення черепашок, великий нуклеус — кусок каменю, з якого виготовлялися знаряддя. Зібрано багато археологічного матеріалу біля Березівської ГЕС — «понад 30 кам'яних знарядь, найбільш характерні з них — кам'яний відбійник, наконечник кремінного дротика» [28].

Ще йшлося у цій публікації про те, що на схилі берегової тераси (підритій екскаваторами при будівництві Березівської ГЕС) поблизу села Завалля Гайворонського району було виявлено залишки поселення раннього Трипілья. У двох землянках знайдено статуетку жінки, фрагмент посуду із скульптурним зображенням бика, підвіску з ікла кабана для намиста, частину кінської вуздечки. На долівці житла виявлено поди двох печей, посудину для зберігання зерна, фрагменти кераміки, кремінні знаряддя, мотику з кісток. Недалеко від Березівки у скіфській могилі знайдено залишки матеріальної культури, що належать до V–IV ст. до н.е. [28]. Газетна стаття завершувалася констатацією того, що робота, розпочата експедицією, не припиняється. В першій половині серпня того ж 1955 року було обстежено верхів'я річок Інгульця і Серебрянки. Знайдено фрагменти глиняної кераміки, кістки тварин, кремінні скребки, ножоподібні пластинки. Розвідки й археологічні розкопки значно поповнили краєзнавчий музей новими цікавими експонатами [28].

У вересні 1957 р. Кіровоградський обласний краєзнавчий музей відкрив меморіальну кімнату, присвячену життю і творчості видатного українського письменника-драматурга І. К. Тобілевича (Карпенка-Карого). В експозиції тут були представлені оригінали його фотографій з братами М. К. Садовським, П. К. Саксаганським, а ще з М. Л. Кропивницьким та з сином Назаром. Також були висталені книги з особистої бібліотеки письменника з його підписами й інші документи. В газетній замітці зокрема відзначалося, що привертають увагу «портрети

й картини, написані кращими художниками Кіровограда й Києва, бюст, зроблений скульпторами К. Ф. Супруном і А. С. Білостоцьким» [4].

Також у вересні 1957 р. на хуторі «Надія» (на той час це була територія Великовиківського району Кіровоградської області) відбулися «урочисті збори трудящих, присвячені вшануванню пам'яті І. К. Тобілевича в день 50-річчя з дня його смерті та з нагоди відкриття філіалу літературно-меморіального музею на садибі драматурга». В газетній публікації відзначалося, що сюди «з усіх сіл Великовиківського району, з Кіровограда, Києва і Москви прибули сотні трудящих, знайомі і рідні, щоб вшанувати пам'ять видатного драматурга, корифея українського театру» [16].

Загалом, наведені факти, пов'язані з історією музейної діяльності на Кіровоградщині у 1951–1957 роках

та відображені у газетній періодиці, дають можливість скласти певне уявлення про роботу музейних закладів в той час. Як важливі, в баченні партійних і радянських владних структур, пропагандистські центри «виховної роботи», вони зобов'язані були керуватися відповідними настановами партійних органів, обов'язково виконувати їх рішення, реагувати на ідеологічні «дати» тощо. Поряд з цим, окремі публікації демонструють для нас також і загальнокультурні ціннісні аспекти роботи музеїв. Перші ознаки лібералізації та десталінізації, що відобразилися і в музейній справі, виявлялися досить повільно й невиразно. У залучених газетних матеріалах на цю тенденцію найбільше вказує поступове зникнення прямих чи опосередкованих згадок про Сталіна в публікаціях про музейну діяльність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Альтерман В. Пересувна виставка творів українських радянських художників. *Кіровоградська правда*. 1956. 19 жовтня, № 205, С. 4.
2. Баліна Л. Цікавий відділ музею. *Кіровоградська правда*. 1951, 8 вересня, № 178, С. 3.
3. Бродський М. Екскурсії в історико-краєзнавчий музей. *Кіровоградська правда*. 1951, 15 липня, № 139, С. 4.
4. В краєзнавчому музеї. *Кіровоградська правда*. 1957, 15 вересня, № 183, С. 3.
5. Гордієнко В. Нові експонати музею. *Кіровоградська правда*. 1953, 14 травня, № 116, С. 2.
6. Грінченко В. З історії музейної справи на Кіровоградщині у повоєнні роки (за матеріалами газетної періодики). *Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії*: Збірник тез Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 170-ї річниці від Дня народження Володимира Ястребова. 22–23 травня 2025 р. Кропивницький: РВВ ЦДУ ім. В. Винниченка, 2025. С. 90–95.
7. До 115-річчя з дня смерті О. С. Пушкіна. *Кіровоградська правда*. 1952, 5 лютого, № 26, С. 3.
8. Добролежа М. Звітують художники. *Кіровоградська правда*. 1957, 17 липня, № 140, С. 3.
9. Збори партійного активу Кіровограда. *Кіровоградська правда*. 1951, 28 серпня, № 170, С. 2.
10. Кальчинська Т. На виставці про великого вождя. *Кіровоградська правда*. 1955, 17 квітня, № 77, С. 2.
11. Мамай Г. Побували на екскурсії. *Кіровоградська правда*. 1953, 31 травня, № 106, С. 2.
12. Монастирська В. Виставка образотворчого мистецтва. *Кіровоградська правда*. 1954, 28 березня, № 67, С. 4.
13. Ноземцева О. Важлива ділянка виховної роботи. *Кіровоградська правда*. 1954, 25 грудня, № 254, С. 3.
14. Ноземцева О. Нові експонати музею імені І. С. Конєва. *Кіровоградська правда*. 1955, 14 вересня, № 184, С. 2.
15. Обласний краєзнавчий музей ім. І. С. Конєва [оголошення]. *Кіровоградська правда*. 1953, 27 березня, № 62, С. 4.
16. Пам'яті І. К. Тобілевича. *Кіровоградська правда*. 1957, 18 вересня, № 186, С. 2.
17. По-більшовицькому керувати ідеологічною роботою. *Кіровоградська правда*. 1951, 24 серпня, № 167, С. 3.
18. Проти ідеологічних перекирвань в літературі. *Кіровоградська правда*. 1951, 6 липня, № 132, С. 2.
19. Пушкінський вечір у Кам'янці. *Кіровоградська правда*. 1953, 11 лютого, № 30, С. 4.
20. Пшеничний М. Славні сторінки історії партії. *Кіровоградська правда*. 1947, 14 листопада, № 224, С. 3.
21. Рогозовська Л. Д. *Функціонально-змістове наповнення веб-сайту Кіровоградського обласного краєзнавчого музею*. Кваліфікаційна магістерська робота: спец. 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» / наук. керів. Л. В. Глебова; Центральноукраїнський національний технічний університет. Кропивницький: ЦНТУ, 2024. 88 с. URL: <https://dspace.kntu.kr.ua/server/api/core/bitstreams/b9179bb2-042a-41d2-97b8-b764a692a4e2/content>
22. Самарін Г., Стеценко Л. Докорінно перебудувати роботу музею. *Кіровоградська правда*. 1951, 16 листопада, № 226, С. 3.
23. Тендюк Л. Пензлем і різцем. *Кіровоградська правда*. 1957, 23 січня, № 16, С. 4.
24. Тисячі екскурсантів у музеях. *Кіровоградська правда*. 1952, 22 лютого, № 38, С. 3.
25. Трудящі області відзначають 83-і роковини з дня народження В. І. Леніна. *Кіровоградська правда*. 1953, 22 квітня, № 80, С. 4.
26. Турбай Р. Нові експонати в музеї. *Кіровоградська правда*. 1957, 14 липня, № 138, С. 4.
27. Чайков Б. У Кам'янському музеї. *Кіровоградська правда*. 1953, 27 травня, № 103, С. 4.
28. Черников С. Археологічні розкопки на Кіровоградщині. *Кіровоградська правда*. 1955, 19 жовтня, № 208, С. 3.

ДО ІСТОРІЇ МИНУВШИНИ ЧИГИРИНА ЗА ДОКУМЕНТАЛЬНИМИ МАТЕРІАЛАМИ
ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація: У даній статті розглядається історія заснування міста Чигирин, етапи становлення, розвитку та занепаду. Основна увага приділяється важливості існування Чигирини, як основного козацького військового та політичного центру. Особливе місце в історії України займає період Національно-визвольної війни українського народу 1648-1657 рр. на чолі з видатним державним діячем і полководцем Богданом Хмельницьким. Чигирин з невеликого козацького міста перетворився у один з найважливіших центрів політичного життя Східної Європи, Тут визначались шляхи вирішення військово-політичних проблем, важливих для долі всієї Європи.

Ключові слова: поселення, фортеця, козацька столиця, військовий ремісничий центр, гетьманська резиденція.

Сліди проживання людей на території Чигирини сягають в глибоку давнину. Під час археологічних розкопок було відкрито поселення епохи бронзи (III — I ст. до н.е.), предмети скіфських поселень (VII — III ст. до н.е.), а також залишки поселень черняхівської культури (II—V ст.н.е.). Ряд археологічних знахідок свідчить про те, що у XI — XIII ст. на цій території розташовувалося велике поселення [1, 4]. Територія Чигиринщини була південним прикордонним районом Древньоруської держави, а у XII — XIII ст. — Київського князівства [2, 40]. Недалеко від Чигирини по лінії від Дніпра понад Тясмином, на південний захід простягались залишки земляних валів, споруджених для оборони від степових орд [3, 139].

У XIV — XV ст. Чигиринщина спочатку потрапляла під владу Великого Князівства Литовського, а пізніше перетворилася на безлюдне урочище в глухій глибині лісної місцевості, так званого Дикого поля, яке утворилося в результаті численних спустошливих походів печенігів, половців, турків і татар [4, 5].

Нове заселення цих земель пов'язане з розвитком феодалізму, з посиленням феодално-кріпосницької системи у XV — XVI ст. Селяни Волині, Поділля, Галичини, Росії, Білорусі, Литви, Польщі, одні втікаючи від кріпосництва, інші шукачі кращого життя, оселялися в спустошеному середньому Подніпров'ї — «Дикому полі», і саме вони збудували перші оселі на місці сучасного Чигирини. Особливо багато з'явилося їх після Люблінської Унії 1569 р. та Брестської православно-католицької унії 1596 р., які значно полегшили справу Річі Посполитій у завойовуванні українських земель. Перша писемна згадка про Чигирин відноситься до 1577 р. [5, 359]. У XVI ст. Чигирин пов'язаний з українськими козаками черкасами, які були готові відбити ворогів, а також згадується, як один з козацьких зимівників, що мав на той час фортецю. У цей час Чигирин розвивається як типові місто козаків черкас. Місто мало й свою емблему на якій було зображено три стріли, розміщені навхрест, як символ постійної військової готовності до походів та оборони міста [6, 82].

Щодо назви міста існує кілька припущень. Так, одні дослідники вважають, що назва міста пов'язана з лікуваль-

ною чудодійною чигир-травою, яка часто зустрічалась в тій місцевості, інші вважають — від непрохідних диких чагарників, яких було багато на спустошеній і довгий час не заселеній людьми території, ще інші — від тюркської назви «чигир», що означала «дорога», чи від прізвища Чигир — Богатиря [7, 70].

З військового погляду, розташування Чигирини було дуже зручним. Неподалік від Чигиринської гори, ще у XV ст., проходив торговельний шлях з Києва до Криму. Цим шляхом кримські татари найчастіше пробирались в Україну для пограбування сіл і міст. Проте саме ця природна місцевість дозволяла затримувати ворога. З півдня місто було захищене Кам'яною горою, яку річка Тясмин охоплювала великим півколом. Зі сходу, півночі та заходу схили гори були дуже круті, і тільки вузька смуга схилу гори єднала її зі степом.

Місто поділялося на дві частини: мале місто на горі, де була побудована ще на початку XVI ст. фортеця та велике місто, розташоване під горою, які були обнесені муром. У 1532 р. Чигиринська фортеця була віддана у володіння прославленому у боях з ворогом Черкаському старості Євстафію Дашкевичу [8, 28]. Трохи згодом, Чигирин був зруйнований татарами [9, 2], і відбудований у 60-ті роки XVI ст. та відданий у володіння наступному Черкаському старості — Михайлу Вишневецькому, який вів боротьбу проти татар і турків [10, 50].

Однак, у неприступну фортецю його перетворив Богдан Хмельницький у XVII ст. На горі були встановлені укріплення з рублених стін дерев'яної вежі і трьох мурованих башт, товщина фундаментів мурів сягала 2,5 метра, а довжина більше кілометра. Під горою, на великому плато, розміщались подвір'я і будинок Богдана Хмельницького, а нижче, у долині, розкинулось розкішне місто. У Чигирині, щорічно, відбувалися два великі ярмарки та щотижнево — торги [11, 84].

Відомий сирійський мандрівник Павло Алеппський, відвідавши у 1655 р. писав: «Місто, що є постійним місцеперебуванням Богдана Хмельницького зветься Чигирин. Цитадель височиною і спорудженням своїм дуже схожа на фортецю у моєму м. Алеппо у Сирії. Нас запросили

в честь Успенія в дерев'яну церкву, що знаходиться поруч палацу гетьмана. Міська фортеця не має собі рівної у всій країні козаків черкас на Україні по своїй височині, величині гори, на якій вона побудована, по своїй обширності та силі болот і води, що її оточують. З цієї причини вона дуже сильна. В місто веде лише один вхід» [12, 101]. Ця характеристика міста співпадає з описанням турецького вченого, поета і мандрівника Евлія Челебі, який писав: «Чигиринська фортеця стоїть на крутій високій скелі, має три ряди товстих стін. Навколо неї є три ряди глибоких непрохідних ровів. У центрі фортеці стоїть великий арсенал, гармати, монастир з дзвіницею-баштою. Фортеця має близько 40 тис. озброєних козаків черкас. На нижньому плато розташовано 10 тис. будинків, 27 дзвіниць, маса прекрасних садів: вишні, сливи, яблука, груші, абрикоси. Ровом, що оточував передмістя, течуть води річки Тясмин, а в тих водах можна було бачити піки, сталеві луки» [13, 82].

Зростання Чигирини і перетворення його на одну з найгірших фортець того часу пов'язано із славним іменем Богдана Хмельницького, який ставши у 1638 р. чигиринським сотником, а з 1648 р. гетьманом війська запорізького почав енергійно укріпляти місто гарматами з фортеці острова Кодак, що на Дніпрі та інших фортець [14, 27]. У 1647 р. Б. Хмельницький переніс столицю запорізьких козаків черкас з м. Черкас, яке 271 рік, починаючи з 1386 р., було столицею, у м. Чигирин [15, 47]. У Чигирині була зосереджена вся державна адміністрація. Гетьман там приймав іноземних послів та звідси посилав послів у різні країни. У Чигирині розроблялися і впроваджувалися в життя універсали пов'язані з становленням української держав-

ності. «Даний з міста столичного Чигирин», — такий підпис ставився на гетьманських листах та універсалах, що розходились по всій Україні [16, 4].

У 1648–1654 рр. Чигирин став одним з найбільших військових ремісничьких центрів України. Тут виготовлялись рушниці, порох, кувалися мечі, шаблі, списи, інше військово спорядження та шили одяг для козаків черкас [17, 8].

Зі смертю Б. Хмельницького, у 1657 р. Чигирин став занепадати, а у 1678 р. військами 200-тисячної турецько-татарської армії під командування Кара-Мустафи, ціною величезних втрат з обох воюючих сторін, було зруйноване. Османи захопили Чигирин, з якого залишилися самі руїни, але виснажені боротьбою і частими набігами запорожців під проводом Івана Сірка вони також залишили зруйнований Чигирин. Тоді ж Чигирин втратив своє значення як військового та політичного центру. Гетьманська резиденція була перенесена у м. Глухів, а пізніше до Батурина.

Отже, очевидно, що територія Чигиринщини була південним прикордонним районом Київської Русі та відоме своєю багатою історією, зокрема, як перша гетьманська столиця України. З 1648 року Чигирин став резиденцією гетьмана Богдана Хмельницького та фактично столицею Гетьманщини. Щоб загарбати українські землі турецькі війська, разом із військами кримського хана, багато разів намагалися оволодіти найважливішим сухопутним шляхом з Криму до Києва, тому місто Чигирин був надзвичайно важливим пунктом у боротьбі з іноземною агресією та являло собою грізну фортецю, яка відстоювала київську і європейську цивілізацію і культуру від східних ворогів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Логвин Г. Н. Чигирин. Суботів. К., 1954.
2. *Древности Приднепровья*. 1907, Вып. 6.
3. Антонович В. *Археологическая карта Киевской губернии*. М., 1895.
4. Державний архів Черкаської області (ДАЧО), Ф. 712, Оп. 1, Спр. 64.
5. *Słownik geograficzny królestwa Polskiego in innych krajów Słowiańskich*. Т. XV. Warszawa, 1900.
6. *Архив Юго-Западной России*. Ч. V. Т. I. К., 1869.
7. *Сборник императорского русского исторического общества. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными*. Москва, 1884.
8. Маркевич М. *История Малороссии*. Т. I. М., 1842.
9. ДАЧО, Ф. 697, Оп. 3, Спр. 4.
10. Ригельман А. *Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще*. Т. I. М., 1847.
11. *Архив Юго-Западной России*. Ч. V. Т. I. К., 1876.
12. *Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским*. Вып. 4. М., 1709.
13. Челеби Е. *Книга путешествия*. Вып. I. М., 1961.
14. Цапенко М. *Архитектура левобережной Украины XII–XVIII веков*. М., 1967.
15. Роздольский Х. Д. *Город Черкассы. Из прошлого города Черкассы*. — К., 1911.
16. ДАЧО, Ф. Р-5704, Оп. 1, Спр. 7.
17. ДАЧО, Ф. Р-4178, Оп. 1, Спр. 537.

УДК 930.253 (477.65): 378.091.8–057.875(=221.31)»1980/1989»(045)

Олександр Ковальков
(м. Кропивницький)АФГАНСЬКІ СТУДЕНТИ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ м. КІРОВОГРАДА В 1980-ті РОКИ
МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація: У статті проаналізовано документи фондів навчальних закладів м. Кіровограда з Державного архіву Кіровоградської області, які уможливають дослідити проблему підготовки афганських студентів у Радянському Союзі як засіб реалізації політики «соціалістичної орієнтації», яку СРСР здійснював у державах Азії та Африки в 1960–1980-х рр. Це фонди Кіровоградського вищого льотного училища цивільної авіації, Кіровоградського середнього міського професійно-технічного училища №8, Кіровоградського медичного училища ім. Є. Й. Мухіна, Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування. Доведено, що документи ДАКіроО здатні стати дієвим засобом локалізації історії, адже вони конкретизують, подекуди персоналізують і підкреслюють загальносоюзну тенденцію, яка зазвичай висвітлюється узагальнено, на макроісторичному рівні. Своєю чергою, це доводить, що й обласні архіви мають значний джерелознавчий потенціал для вивчення окремих проблем всесвітньої історії.

Ключові слова: Афганістан, Державний архів Кіровоградської області, історичні джерела, Кіровоградське вище льотне училище цивільної авіації, Кіровоградське середнє міське професійно-технічне училище №8, Кіровоградське медичне училище ім. Є. Й. Мухіна, студенти, «соціалістична орієнтація».

Історіографічна революція другої половини ХХ ст., становлення «нової історичної науки» і ціле розмаїття методологічних напрямів в її межах, і навіть «постмодерністський виклик» не спромоглися спростувати запропонований італійськими гуманістами в ХІV ст. й абсолютизований Л. фон Ранке і його послідовниками в другій половині ХІХ ст. принцип-гасло «Ad Fontes!» («До джерел!»). Якщо факти, за загальновідомою формулою, це «кістяк історії», то джерельна база — це фундамент будь-якого історичного твору, а мистецтво опрацювання джерел — основа методології наукового історичного дослідження. Тож жодна цифровізація чи діджиталізація не здатна применшити значення архівів як установ, які зберігають, систематизують і упорядковують те, без чого неможлива історія як наука — історичні джерела.

Найбільш доступними, особливо в сучасних безпечних умовах, є обласні архіви. Поза сумнівами, переважна більшість фондів і документів у них мають регіональне походження, що лягають в основу локально-історичних розвідок і досліджень, генеалогічних розслідувань, а також наукових студій з різних періодів історії України. За усталеною думкою (яку часто можна почути від колег, студентів чи учнів-членів Малої Академії Наук України), історикам-всесвітникам немає чого «ловити» в обласному архіві. Утім, досвід вивчення політики СРСР щодо Афганістану в 1978–1991 р. [4] засвідчив, що джерельний потенціал Державного архіву Кіровоградської області виходить далеко за межі регіональної чи вітчизняної історії.

Важливе місце в зовнішній політиці Радянського Союзу посідали десятки новоутворених держав Азії та Африки, які з розпадом колоніальних імперій у 1950-х — першій половині 1970-х років в умовах «холодної війни» орієнтувалися на «першу в світі соціалістичну державу». Оскільки, згідно марксистської концепції,

вони були не готові до переходу до «реального соціалізму», радянські історики й пропагандисти «вигадали» для них перехідний статус — «країни соціалістичної орієнтації». Вважалось, що для початку «переходу до соціалізму» колишні колонії й напівколонії мали сформувати політичні режими на чолі з «марксистсько-ленінськими» або ж «авангардними» партіями, здійснити форсовану індустріалізацію, ліквідувати «феодальні й напівфеодальні» пережитки в сільському господарстві, а також здійснити «культурну революцію», яка, своєю чергою, мала виплекати ті орієнтовані на СРСР прошарки інтелігенції й пролетаріату, які й візьмуть на себе тягар будівництва соціалізму [5, 259–262]. Одним із дієвих засобів цього, як уважали в Кремлі, було навчання молоді з цих країн у радянських навчальних закладах різного типу [див. 1].

З-посеред кількох десятків держав «соціалістичної орієнтації» Афганістан був єдиною, де форсована соціалістична модернізація здійснювалася в умовах громадянської війни й окупації цієї країни 100-тисячним радянським військовим контингентом у 1979–1989 рр. Остання ж була лише одним із засобів «експорту соціалізму» до цієї азійської країни. Важливим з них було навчання афганців, що було започатковано ще в кінці 1950-х рр. Громадяни Афганістану підвищували свою кваліфікацію на радянських промислових підприємствах. Серед перших були семеро працівників хлібокомбінату і 40 робітників авторемонтно-механічного заводу з Кабула, дев'ятеро нафтовиків-буровиків тощо. Чимало афганців навчалися у радянських вищих навчальних закладах та закладах професійно-технічної освіти. Так, у 1961–1972 рр. радянські дипломи про вищу освіту отримали 1188 афганців, більшість з яких навчалися у республіках Середньої Азії. Утім, з 1963–1964 навчального року в Українській РСР щороку навчалися понад 100 афганських студентів. Після підписання 5 червня 1969 р. радянсько-афганського

Протоколу про еквівалентність документів про середню, середню спеціальну, вищу освіту та наукові ступені кількість студентів з Афганістану в СРСР зросла. Лише продовж 1971–1974 рр. радянські ВНЗ закінчили понад 500 афганців, що склало 22% усіх громадян країни, що здобули освіту за кордоном [3, 88–89].

Захоплення в квітні 1978 р. влади в Кабулі прорадянською Народно-демократичною партією Афганістану (НДПА) і перехід цієї країни до складу держав «соціалістичної орієнтації» докорінно змінили її зовнішню політику та радянсько-афганські відносини. Якщо до цього СРСР був одним з багатьох міжнародних партнерів Афганістану, то з весни 1978 р. він став фактично безальтернативним донором кабульського режиму, який підтримувала мізерна частка афганців. Так, у перші місяці після «саурського» перевороту (він же «Квітнева революція» в радянській редакції¹) було укладено 29 радянсько-афганських угод про співпрацю в різних сферах на загальну суму в 104 млн. дол. Продовж наступного року за сприяння СРСР в Афганістані було зведено понад 60 господарських об'єктів. СРСР надавав Афганістану пільгові кредити, поставляв промислове обладнання, озброєння, споживчі товари. В партійних, урядових і військових структурах, а також на господарських об'єктах працювали тисячі радянських фахівців — радників. Всебічна підтримка режиму НДПА з боку СРСР зростала щороку. В грудні 1979 р. до неї додалася ще й військова, яка була життєво важлива для кабульського режиму в умовах загальноафганського спротиву радикальним лівачьким експериментам, які він запроваджував у патріархальній ісламській країні [4, 64–125; 247–298].

Після захоплення влади афганськими марксистами змінилися принципи відраджження громадян цієї держави на навчання за кордон. Якщо до 1978 р. головним критерієм відбирання кандидатур до радянських навчальних закладів був фаховий, то після «саурської революції» визначальним став партійний. Потрапити до переліку потенційних студентів могли лише лояльні до марксистського режиму люди: переважно це були члени НДПА, Демократичної організації молоді Афганістану (ДОМА, аналог радянського комсомолу) чи Демократичної організації жінок Афганістану (ДОЖА) [4, 90].

У 1979–1990 рр. у вищих, технічних та професійно-технічних освітніх закладах Радянського Союзу навчалися тисячі афганців. Більшість їх, що природно, їхали до Москви, Ленінграда та республік Середньої Азії. Утім, чимало навчались і в інших союзних республіках. Так, у кінці 1979 р. у «цивільних» ВНЗ Української РСР навчались 522 громадяни Демократичної республіки Афганістан (207 у Києві, 122 у Харкові, 103 у Донецьку, 18 у Запоріжжі, 13 у Сімферополі, і п'ять у Вінниці). Ще 190 осіб навчались у військових училищах Києва, Львова, Одеси, а також 186 — у Харківській школі Міністерства внутрішніх справ (міліції) [10, 456]. У 1980-ті рр. кількість

студентів-афганців у СРСР, а відтак і в Україні, суттєво зросла [4, 91].

Громадяни Афганістану навчалися не лише в Києві й великих містах. У провінційному Кіровограді у кількох навчальних закладах були представницькі афганські спільноти. Документи з фондів кількох таких освітніх установ з Державного архіву Кіровоградської області є предметом дослідження в цій статті. Це фонди «Ф. Р-7168. Кіровоградское высшее летное училище гражданской авиации» (нині Українська державна льотна академія), «Ф. Р-7439. Кіровоградское среднее городское профессионально-техническое училище № 8» (нині «Кропивницький професійний ліцей» Кіровоградської обласної ради), «Ф. Р-6628. Кіровоградское медицинское училище им. Е. О. Мухина» (нині Кіровоградський фаховий медичний коледж ім. Є. Й. Мухіна), а також окремі документи фонду «Ф. Р-823. Кіровоградский институт сельскохозяйственного машиностроения» (нині Центральноукраїнський національний технічний університет), які дотичні до розглядуваної проблеми.

Кіровоградське вище льотне училище цивільної авіації (КВЛУЦА, рос. КВЛУГА) було одним з провідних у Радянському Союзі спеціалізованих ВНЗ (інший такий був у російському Ульяновську), який готував пілотів, штурманів та інженерів керуванням повітряним рухом. Заклад також здійснював перенавчання льотного та технічного складу на літаках Як-40, Ан-24, Ан-26 та Ан-30. Серед таких курсантів було чимало громадян держав, в яких авіаційний парк складали літаки радянського виробництва. А це були, що природно, здебільшого соціалістичні держави або ж країни «соціалістичної орієнтації». Так, в «Отчете о работе КВЛУГА за 1978 год по основной деятельности» читаємо, що за звітний період заклад підготував для іноземних авіакомпаній 93 особи, серед яких було шестеро афганців [12, арк. 4]. Неабиякий інтерес становить «Протокол соглашения между «Авиаэкспортом» и «Бахтар Афган Эйрлайнз» о подготовке пилотов в Кіровоградском высшем летном училище гражданской авиации на Ан-24 согласно контракту № 76–22/01205 от 5. 10. 1980» [16, арк. 5–6]. Цей документ передусім підкреслює «статусність» КВЛУЦА: кіровоградське льотне училище було «призначене» виконавцем по міжвідомчій міждержавній угоді. Окрім цього, він містить персоніфіковані дані про підготовку продовж зими — весни 1981 р. 16-ти афганських фахівців. Серед них були пілоти Мустафа Шинварі, Аліахмед Какар, Мохаммед Назир Хемат, Нур Мохамед, Саймехді Сайді, Абдуль Хамід Зазаї; бортмеханіки Шир Мохамед, Хан Мохамед, Махмед Масум; інженери Мухаммад Рафік, Абдул Вахаб, Абдул Вахід Азіз; техніки Мухаммад Афзал, Абдул Азіз, Сайд Факір. «Документи (протоколи, характеристики, сводные ведомости успеваемости) об обучении иностранных граждан в училище в 1981 г.» засвідчують, що кваліфікація афганських авіаторів була далекою від оптимальної. Так, у характе-

¹ 27 квітня 1978 р., коли відбувся військовий переворот у Кабулі, відповідає 7 саура 1351 р. за мусульманським календарем.

ристиці на Абдуля Хаміда Заая йдеться: «Під час проходження програми льотної підготовки мав труднощі при виконанні кермування, а також при пілотуванні літака за приладами при заході на посадку... В польоті не завжди помічає відхилення літака від заданого режиму польоту» [2, арк. 127]. Інші звіти такі ж критичні: «Під час навчання спостерігалися деякі ускладнення в освоєнні польотів з використанням радіотехнічних засобів» (Нур Мохамед, [2, арк. 128]); «При проходженні програми льотної підготовки мав ускладнення при виконанні заходу на посадку за системами через недостатні навички в пілотуванні за приладами» (Саймехді Сайді, [2, арк. 129]); «Під час проходження льотної підготовки мав труднощі при виконанні кермування, а також при виконанні заходу на посадку за приладами з використанням посадкових систем» (Мухаммед Надір Хемат, [2, арк. 130]).

Фонди КВЛУЦА містять не менш цінні документи, які ілюструють особливості ідейно-політичної «обробки» студентів з «братніх» держав у радянських ВНЗ, які мали компенсувати прогалини в засвоєнні програми освітньо-професійної підготовки. Як свідчить «Положение об участии партийной и общественной организации в проведении идейно-воспитательной работы с иностранными учащимися в Кировоградском высшем летном училище гражданской авиации», «Ідейно-виховна робота з іноземними учнями здійснюється всіма факультетами, службами і підрозділами училища спільно з громадськими організаціями під керівництвом партійного комітету училища і на підставі перспективних і поточних планів ідейно-виховної роботи» [15, арк. 2]. Ба більше, в льотному училищі, як і в інших навчальних закладах, в яких навчались іноземці, функціонували Ради у справах іноземних студентів. Так, у відповідному положенні в переліку завдань цієї інституції читаємо: «пропаганда серед іноземних учнів рішень і документів ЦК КПРС і Радянського уряду» та «роз'яснювальна робота з внутрішньої і зовнішньої політики СРСР» [13, арк. 7]. Відповідно ж до «Положения об отделе по работе с иностранными учащимися и авиационными специалистами», першим за порядком завданням була «організація ідейно-виховної роботи з іноземними учнями» [14, арк. 30]. Схоже, правильне ідейно-політичне виховання мало компенсувати проблеми з пілотуванням за приборами чи заходом на посадку афганськими пілотами і бортмеханіками.

Найбільше афганське земляцтво було в кировоградському середньому професійно-технічному училищі № 8. Там готували кваліфікованих фахівців з багатьох виробничих спеціальностей: плиточників-лицювальників, малярів, мулярів, мозаїстів, штукатурів, слюсарів-сантехніків, електромонтажників, електро- і газозварювальників, машиністів автокрана, екскаватора, бульдозера, грейдера, будівельних столярів, монтажників залізобетонних конструкцій. Як видно з документів фонду училища, у 1984 р. там навчалися 85 афганських учнів (з загального контингенту 880 осіб, тобто 10%), які мешкали в гуртожитках [9, арк. 14]. Зауважимо, що на офіційному сайті закладу

в рубриці «Історія ліцею» є світлина з підписом «Афганська історія ПТУ № 8. м. Кіровоград». На ній дев'ятеро смаглявих юнаків позують з ношами з піском і лопатами. У приватній розмові відомий історик і краєзнавець Юрій Митрофаненко, який мешкав у тому районі міста, розповідав автору статті, як дітлахом спостерігав за футбольними баталіями за участю афганців з Восьмої «бурси». «Комплексный план идейно-воспитательной, учебно-методической и организационной работы с иностранными учащимися на 1985–1986 учебный год» свідчить, що афганці перебували на повному державному утриманні. Так, для придбання одягу на кожного учня виділялося 300 руб. на увесь період навчання. Ще по 3 руб. виділялося для «організації культурного відпочинку» (кінотеатри, театр, філармонія) кожного учня щомісяця [7, арк. 13].

У документах середнього професійно-технічного училища № 8 не вдалося віднайти жодної інформації про навчальні досягнення учнів з Демократичної республіки Афганістан. Натомість куди більше інформації знаходимо про «ідейно-теоретичне» виховання майбутніх творців «світлого майбутнього». Поза сумнівами, цій складовій освітньо-виховного процесу надавачі освітніх послуг приділяли куди більше уваги. Як і в КВЛУЦА, у СПТУ № 8 плідно функціонувала Рада у справах іноземних учнів [8, арк. 2]. Зважаючи на численність афганської громади, адміністрація училища мала спиратися на її актив. «Комплексный план идейно-воспитательной, учебно-методической и организационной работы с иностранными учащимися на 1983–1984 учебный год» наголошував на необхідності «Обрати актив афганских учнів, проводити регулярно, не рідше 2-х разів на місяць, засідання активу з актуальними порядками денними», при цьому особливо спиратися на учнів-членів НДПА і ДОМА [6, арк. 2]. В іншому документі з пафосною назвою «Краткая характеристика проведенной работы по повышению эффективности учебно-воспитательного процесса, качества подготовки квалифицированных рабочих в соответствии с решениями Апрельского (1984) Пленума ЦК КПСС, требованиями реформы общеобразовательной и профессиональной школы» читаємо, що саме ці члени активу афганської громади мали честь їздити разом з учнями-комсомольцями училища «по місцях бойової і трудової слави радянського народу», працювати на суботниках, відвідувати мітинги і маніфестації, наприклад, до Дня перемоги [9, арк., 14]. «Комплексный план... на 1983–1984 учебный год» свідчить про надзвичайно насичений графік цього афганського «активу», який розривався між різноманітними зборами і розподілом громадських доручень, здійсненням підписки на «потрібні» періодичні видання і розподілом серед афганців політичної літератури, узагальненням інформації про події в Афганістані тощо [6, арк. 13].

В решті афганських петеушників було не менш насичене життя, про що свідчить уже цитований надзвичайно інформативний «Комплексный план... на 1983–1984 учебный год». Керівництво їхньої Alma-Mater переконливо змушувало їхніх же безпосередніх наставників «У процесі

теоретичного і виробничого навчання настійливо і цілеспрямовано формувати в іноземних учнів марксистсько-ленінський світогляд про розвиток природи і суспільства, патріотизм і інтернаціоналізм, високу моральну культуру», спрямовувало педагогічних працівників до «Корегування перспективно-тематичних планів і конспектів викладачів, доповнюючи їх матеріалами миролюбної зовнішньої політики СРСР, матеріалами червневого (1983) Пленуму ЦК КПРС, промовами на Пленумі Генерального Секретаря ЦК КПРС т. Андропова Ю. В., матеріалами XIX з'їзду ВЛКСМ, XVII з'їзду профспілок, новими досягненнями науково-технічного прогресу» [6, арк. 4]. Підготовка слюсарів, штукатурів і екскаваторників для Афганістану була немислима без «вивчення у процесі занять першоджерел праць класиків марксизму-ленізму», таких як творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна ну і, звісно ж, Ю. В. Андропова. У позаурочний час (окрім згаданого вище футболу) над афганськими юнаками домокловим мечем висіли семінар «Конституція розвиненого соціалізму» (з лекціями: «Створення СРСР — продовження справи Великого Жовтня», «Ленінський комсомол — помічник і резерв партії», «Розвиток світової соціалістичної системи», «Антирадянська сутність сучасного капіталізму»), спецсеминар «Актуальні проблеми боротьби за мир і розрядку на міжнародній арені» (з темами: «Програма миру на 80-ті роки, висунута на XXVI з'їзді КПРС», «Радянські мирні ініціативи — найважливіші кроки до обмеження озброєнь і забезпечення безпеки на Землі», «Антиімперіалістична боротьба народів Азії і Латинської Америки», «Шляхи розв'язання близькосхідної проблеми»), перегляд і обговорення «історично-революційних, хронікально-документальних і науково-популярних фільмів», «місячники» на кшталт «Торжество ленінської національної політики», «Пропаганда миролюбної зовнішньої політики СРСР», «Місячник атеїстичного виховання», не кажучи вже про численні заходи до 40-річчя Перемоги [6, арк. 4–7]. Серед, схоже, «повсякденних» і «рутинних» заходів лише продовж 1983–1984 рр. згадані регулярний випуск стінних газет «Моя Батьківщина — Афганістан», урочистий мітинг афганських учнів на честь утворення НДПА, святковий вечір з нагоди афганського Нового року, урочисті збори на честь 6-ї річниці «квітневої революції», мітинги солідарності з народами країн, що розвиваються, а також незмінна участь у Всесоюзному ленінському суботнику [6, арк. 8–9]. Важко навіть уявити, скільки ж часу залишалося в афганських юнаків для опанування тією професією, заради якої вони подолали кілька тисяч кілометрів?

Найменш інформативними з погляду досліджуваної проблеми є щорічні «Отчеты о выполнении плана и результатах деятельности медицинского училища». Так, у звіті за 1986–1987 навчальний рік згадані «іноземні учні нашого училища з Афганістану», яких запросили на зустріч з радянськими ветеранами-«афганцями» [10, арк. 12]. В тому ж звіті читаємо про «іноземних фармацевтів» [10, арк. 29], що уможливорює припустити, що саме на цьо-

му відділенні навчалися громадяни Афганістану. Тут же читаємо, що з шести студентів-іноземців навчальну практику на «відмінно» склали двоє осіб, решта були оцінені на «добре» [10, арк. 30]. У звіті за 1988–1989 навчальний рік йдеться, що на відділенні «фармація» був 21 іноземець [11, арк. 2]. Чи були серед них афганці — встановити неможливо. Цікаво, що показчик успішності серед іноземних учнів був найнижчим по училищу: 95,7% кількісний і 51% якісний показчики [11, арк. 8].

У Кіровоградському інституті сільськогосподарського машинобудування (там навчалися студенти з-понад десятка соціалістичних держав і країн «соціалістичної орієнтації») афганців не було, проте звіт секції російської мови як іноземної цього вишу за 1980–1981 навчальний рік уможливорює з'ясувати принципові підходи до навчання студентів із «братніх» країн. Лексику, пунктуацію й орфографію «великого і могутнього» іноземці вивчали через навчальні тексти «Радянська Армія», «В. І. Ленін», «1 травня — День міжнародної солідарності трудящих», «Радянська Україна: підсумки і перспективи», «Вони були делегатами XXVI з'їзду КПРС». Беззаперечно, з тогочасного погляду, дидактичну цінність мали спеціально розроблені комплекти слайдів «Жовтень» і «В. І. Ленін» [17, арк. 4]. Іноземні студенти залучалися до олімпіад, вікторин, літературних вечорів з типовою для СРСР тематикою: «Жовтень у радянській поезії», «В. І. Ленін у поезії», «Чи знаєте ви життя В. І. Леніна» тощо [17, арк. 8]. Ось ще декілька промовистих цитат зі звіту: «Навчально-виховна робота у звітному році здійснювалася під знаком підготовки до XXVI з'їзду КПРС і пропаганди його рішень. На уроках російської мови іноземні студенти вивчали «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР». Був складений план заходів з втілення в навчальний процес матеріалів, пов'язаних зі значенням XXVI з'їзду КПРС»; «На заняттях з російської мови постійна увага приділялася вихованню в студентів діалектико-матеріалістичного світогляду» [17, арк. 7].

Поза сумнівами, що здобуття освіти громадянами однієї держави в освітніх закладах інших країн є нормальною практикою міждержавних взаємин. Для слаборозвинених країн це було і залишається вагомим засобом підготовки висококваліфікованих кадрів, що, своєю чергою, об'єктивно сприяє модернізації. Проте в умовах глобального ідеологічного протистояння, якою була «холодна війна», це був ще й елемент політики, спрямованої на просування інтересів наддержав у світі. Цю тенденцію виразно ілюструють радянсько-афганські відносини. За роки такої цілеспрямованої роботи в радянських вищих і професійно-технічних навчальних закладах було не лише підготовлено тисячі кваліфікованих афганських фахівців найрізноманітніших спеціальностей, але й виховано ціле покоління нових людей. Після навчання в Радянському Союзі до Афганістану повертались у своїй масі носії «марксистсько-ленінського світогляду», які щиро захоплювалися радянською дійсністю і бажали перенести хоча би окремі її елементи на Батьківщину. Тож навчання

в СРСР у 1980-ті рр. було засобом формування чисельної прорадянської верстви афганського суспільства [3, 93].

Ми свідомі того, що документи фондів кількох навчальних закладів з Державного архіву Кіровоградської області не можуть бути вичерпним джерелом вивчення проблеми підготовки афганських студентів в Українській РСР чи тим більше в Радянському Союзі. Утім, системність, методичність і уніфікованість освітньої галузі СРСР, яка перебувала під цілковитим контролем радянських державно-компартійних органів, уможливило з великою долею вірогідності припустити, що загальні умови

підготовки іноземних студентів у Кіровограді мали чим принципово різнитися від гіпотетичних Києва, Черкас, Чебоксар, Москви чи Ташкента. З огляду на таке припущення, документи ДАКіроО здатні стати засобом локалізації історії, адже вони конкретизують, подекуди персоналізують і підкреслюють загальносоюзну тенденцію, яка зазвичай висвітлюється узагальнено, на макроісторичному рівні. Своєю чергою, це доводить, що й обласні архіви мають значний джерелознавчий потенціал для вивчення окремих проблем всесвітньої історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Брицкий П. П. *Помощь стран социализма в подготовке кадров для освободившихся государств*. Львов: Вища школа, 1986. 180 с.
2. *Документы (протоколы, характеристики, сводные ведомости успеваемости) об обучении иностранных граждан в училище в 1981 г.* // Державний архів Кіровоградської області (ДАКіроО), Ф. Р-7168, Кіровоградское высшее летное училище гражданской авиации, Оп. 3, Спр. 32. 185 арк.
3. Ковальков О. Л. Підготовка афганських студентів у навчальних закладах Української РСР у 1980-х рр. (на прикладі м. Кіровограда). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2021, №1, С. 87–97. DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-87-97
4. Ковальков О. Л. *СРСР в Афганістані (1978–1991 рр.): остання спроба експорту соціалізму*: монографія. Харків: Мачулін, 2021. 614 с.
5. Ковальков О., Савченко О. Політика СРСР на деколонізованому Сході в 1960–1980-х рр.: неокolonіалізм, теорія «соціалістичної орієнтації» чи постколоніальний підхід? *Історія & Археологія*. 2025, Вип. 1, С. 255–273. DOI: 10.32782/cusu-hist-2025-1-24
6. *Комплексный план идейно-воспитательной, учебно-методической и организационной работы с иностранными учащимися на 1983–1984 учебный год* // ДАКіроО, Ф. Р-7439, Кіровоградское среднее городское профессионально-техническое училище №8, Оп. 1, Спр. 142. 34 арк.
7. *Комплексный план идейно-воспитательной, учебно-методической и организационной работы с иностранными учащимися на 1985–1986 учебный год* // ДАКіроО, Ф. Р-7439, Оп. 1, Спр. 166. 14 арк.
8. *Комплексный план идейно-воспитательной, учебно-методической и организационной работы с иностранными учащимися на 1986–1987 учебный год* // ДАКіроО, Ф. Р-7439, Оп. 1, Спр. 181. 27 арк.
9. *Краткая характеристика проведенной работы по повышению эффективности учебно-воспитательного процесса, качества подготовки квалифицированных рабочих в соответствии с решениями Апрельского (1984) Пленума ЦК КПСС, требованиями реформы общеобразовательной и профессиональной школы* // ДАКіроО, Ф. Р-7439, Оп. 1, Спр. 156, Арк. 12–71.
10. *Отчет о выполнении плана и результатах деятельности медицинского училища за 1986–1987 учебный год* // ДАКіроО, Ф. Р-6628, Кіровоградское медицинское училище им. Е. О. Мухина, Оп. 1, Спр. 572, 60 арк.
11. *Отчет о выполнении плана и результатах деятельности медицинского училища за 1988–1989 учебный год* // ДАКіроО, Ф. Р-6628, Оп. 1, Спр. 620. 56 арк.
12. *Отчет о работе КВЛУГА за 1978 год по основной деятельности* // ДАКіроО, Ф. Р-7168, Оп. 1, Спр. 109. 44 арк.
13. *Положение о Совете училища по делам иностранных учащихся* // ДАКіроО, Ф. Р-7168, Оп. 2, Спр. 844, Арк. 7–11.
14. *Положение об отделе по работе с иностранными учащимися и авиационными специалистами* // ДАКіроО, Ф. Р-7168, Спр. 844, Оп. 2, Арк. 29–33.
15. *Положение об участии партийной и общественной организации в проведении идейно-воспитательной работы с иностранными учащимися в Кіровоградском высшем летном училище гражданской авиации* // ДАКіроО, Ф. Р-7168, Оп. 2, Спр. 844, Арк. 1–6.
16. *Протокол соглашения между «Авиаэкспортом» и «Бахтар Афган Эйрлайнз» о подготовке пилотов в Кіровоградском высшем летном училище гражданской авиации на АН-24 согласно контракту №76-22/01205 от 5. 10. 1980* // ДАКіроО, Ф. Р-7168, Оп. 3, Спр. 32, Арк. 5–6.
17. *Секция русского языка как иностранного. Годовой отчет о работе секции за 1980–81 гг.* // ДАКіроО, Ф. Р-823, Кіровоградский институт сельскохозяйственного машиностроения, Оп. 1, Спр. 521, 10 арк.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК СВІДЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОВІТОВОГО МІСТА ЛЕТИЧЕВА В ХІХ СТОЛІТТІ

Анотація: У статті проаналізовано архівні матеріали Державного архіву Хмельницької області як джерельну базу для вивчення соціально-економічного розвитку повітового міста Летичева в ХІХ столітті. Основну увагу зосереджено на документах двох архівних фондів: Летичівського міського магістрату, який діяв до 1866 року, та Летичівського повітового суду, що перебрав на себе адміністративно-судові функції після ліквідації магістрату. У дослідженні висвітлено різні аспекти міського життя: розвиток торгівлі й ремесел, стан комунікацій і забудови, соціальну структуру населення, правові відносини, злочинність, діяльність органів місцевого самоврядування та судочинства. Представлені архівні документи розкривають динаміку змін у повсякденному житті Летичева, а також є цінними свідченнями трансформацій, пов'язаних із загальнодержавними адміністративними реформами. Стаття підтверджує вагомості значення локальних архівних джерел для реконструкції історії малих міст Поділля.

Ключові слова: Летичів, ХІХ століття, архівні джерела, соціально-економічний розвиток, Поділля, міська історія, ДАХМО, джерелознавство, повітове місто.

Історія містечок Поділля в ХІХ столітті є важливою складовою вивчення соціально-економічних процесів на теренах Правобережної України. У цьому контексті повітове місто Летичів, яке впродовж століття залишалося адміністративним, торговельним і релігійним центром, становить особливий інтерес для дослідників. Його багатовекторний розвиток, зумовлений одночасним впливом імперської політики, локальних ініціатив, природних чинників і стихійних лих, потребує комплексного аналізу з урахуванням широкої джерельної бази.

Одним із найцінніших джерел для реконструкції соціально-економічного становища Летичева є документи, що зберігаються у фондах Державного архіву Хмельницької області. Йдеться передусім про матеріали Летичівського магістрату, земських і духовних установ, які містять інформацію про податкову політику, стан ремесел, розвиток торгівлі, діяльність ярмарків, міське самоврядування, побут населення. Особливу увагу серед цих документів заслуговують джерела, пов'язані з великими пожежами, які неодноразово призводили до значних руйнувань і викликали економічну кризу, змінюючи забудову міста, обсяги бюджетних витрат та характер взаємодії влади з місцевим населенням.

Актуальність теми зумовлена зростаючим інтересом до локальної історії, а також потребою осмислення соціальних трансформацій на рівні повітового міста в умовах імперської модернізації. Мета статті — здійснити джерелознавчий аналіз архівних документів Державного архіву Хмельницької області, що дозволяють реконструювати ключові аспекти соціально-економічного життя Летичева впродовж ХІХ століття. У фокусі дослідження — не лише кількісні показники та управлінські рішення, але й прояви локального досвіду мешканців міста в ситуаціях кризи, змін та адаптації.

Архівні справи фонду 28 «Летичівський міський магістрат» містять унікальні відомості про правові, економічні та соціальні відносини у Летичеві в середині ХІХ

століття. Магістрат виконував не лише адміністративні, а й судові функції, опікувався забудовою міста, контролював оборот нерухомості, займався рекрутськими справами й дотриманням паспортного режиму.

Для аналізу ми опрацювали 32 архівні справи, які охоплюють широкий спектр документів і свідчень. Їх було умовно згруповано у чотири тематичні блоки, що дає змогу цілісно осмислити повсякденне життя містян і роботу магістрату в конкретних напрямках.

1. Господарські та цивільно-правові справи (борги, комерційні конфлікти, нерухомість). Ця група документів репрезентує приватно-правові відносини між мешканцями міста. справи про борги, спори щодо власності, спадку, застав і оренди демонструють побутову практику регулювання фінансових зобов'язань та майнових конфліктів через розгляд магістрату. Вони особливо цінні для дослідження економічної активності, рівня правосвідомості та взаємин між представниками різних соціальних і конфесійних груп міського середовища.

Серед найтипівіших документів — справи про повернення боргів. Наприклад, справа за позовом Гладьша М. до Розентуля Д. стосувалась сплати боргу (21 і 30 липня 1847 р.) і налічує 64 аркуші [1]. Інша подібна справа — за позовом Зільберманової Б. (6 і 21 липня 1847 р.) — має ще більший обсяг, аж 82 аркуші [2]. Це свідчить про те, що приватне кредитування серед міщан було поширеним і могло призводити до тривалих судових процесів з численними свідченнями, борговими розписками, витягами та листуванням.

Важливою групою документів є справи про право власності на нерухомість. справа Мальчика Ф. проти Мальцева П. (26 серпня 1848 р. — 16 червня 1853 р.) [10] стосується права на майно і має 50 аркушів. Аналогічно, справа Лукашевича Г. проти Морозова А. щодо права власності на дім і лавку (17–25 березня 1848 р.) нараховує 53 аркуші [11, арк. 1–53], а справа Сверлика і Зимбермана (15 березня 1848 р.) [12, арк. 1–46]. Серед господар-

ських справ також виділяється справа Меша К. проти Вассермана І. (16 листопада — 4 листопада 1849 р.) [13, арк. 1–27], що ймовірно стосується комерційного спору. Справи про продаж нерухомості, як-от купівля будинку Коробчу у Синовського (3 квітня 1848 р. — 17 квітня 1848 р.) [14, арк. 1–17], є джерелами для реконструкції міської топографії, стану міщанської забудови, участі нотаріусів і магістрату в угодах. У господарсько-цивільній площині перебуває справа № 193 — позов Томашевського В. до Глейтне про стягнення боргу (2 березня 1849–26 червня 1852 р.) [23, арк. 1–84]. Справа Нагіга до Зисільського (10 грудня 1849–20 травня 1850 р.) містить 121 аркуш [24]; схожий обсяг має справа № 194а — Цитковський проти Кучеренка (1849 р.), 121 арк. [25]. Значний інтерес становить справа № 196 — Гошовський проти Гориштейну (13 червня 1849–1 серпня 1857 р.), що охоплює 318 аркушів [26]; справа № 197 — позов Крута Ф. про стягнення боргу (15 червня 1849–2 серпня 1852 р., 102 арк.) [27]; справа № 192 — Костель Г. проти Броварника З. про неустойку (6 лютого 1849–23 липня 1853 р., 72 арк.) [28]. Соціально значущою є справа № 185 — Холминської С. про пенсію після смерті чоловіка (9 лютого 1849–21 липня 1852 р., 43 арк.) [29]; справа № 191 — Тищинська М. про введення у володіння маєтком (31 березня 1849–7 лютого 1850 р.) [30, арк. 1–7].

2. Міська інфраструктура та забудова. Документи, що стосуються забудови міста, фіксують архітектурні зміни, регулювання будівництва, межування ділянок та інші форми втручання магістрату в організацію міського простору. Ці джерела дозволяють простежити, як формувалося планування Летичева в середині XIX століття, які об'єкти зводилися, хто виступав забудовником і як регламентувалися відповідні процедури.

Справи, що стосуються забудови міського простору, є важливими джерелами для реконструкції тогочасної урбаністики. Наприклад, справа за участі Портного Е. та Розентуля М. (15 квітня — 27 серпня 1847 р.) стосується спорудження будівель на міських вулицях і містить 49 аркушів [3].

3. Кримінальні справи: підробки, вбивства, крадіжки, службові злочини. Кримінальні провадження, які розглядав магістрат, охоплюють як побутові, так і складні правопорушення — від підробки документів до крадіжок, вбивств, а також злочинів проти державної служби. Вони висвітлюють особливості слідчого процесу, ролі свідків, доказової бази та логіки винесення рішень. Такі справи важливі для реконструкції кримінального права, соціальних страхів та форм девіантної поведінки в тогочасному міському середовищі.

Зокрема, справа проти Бендермана Д. про переховування сина від рекрутської повинності (5 жовтня 1848 р. — 9 вересня 1851 р.) містить 55 арк. [4]. Справа проти Лейтмана Л. з обвинуваченням у розгульному житті, що звалось тоді «сокогульством» (16 жовтня 1848 р. — 13 листопада 1850 р., 42 аркуші) [5]; справа Івахнова С., Соболева Н. і Якімова І. про фальсифіка-

цію і порушення паспортного режиму (5–25 листопада 1848 р., 244 арк.) [6]; обвинувачення Трахмана в смерті дитини (3 травня 1848 р. — 8 липня 1849 р., 178 арк.) [7]; справа проти становго пристава Коленковського за зловживання службовим становищем (18 листопада — 29 грудня 1848 р., 130 арк.) [8]; справа про крадіжку коней Бритманом А. (28 грудня 1848 р. — 11 січня 1851 р., 199 арк.) [9]. У 1849 р. особливо виділяються: справа № 186 — Іванович А. і Наумов А. у підробці документів (24 серпня 1849 р., 175 арк.) [16]; справа № 184 — Єліна Ш. та інші у справі про підробку документів Волька (25 вересня 1849 р., 602 арк.) [18]; справа № 187 — Маркус З. у вбивстві немовляти (25 липня 1849–22 листопада 1850 р., 179 арк.) [19]; справа № 189 — Бірокго П. і Зільбермана про крадіжку (26 серпня 1849–30 травня 1857 р., 137 арк.) [20]; справа № 190 — Моржінський Т. у крадіжці коней (23 квітня 1849–19 березня 1851 р., 693 арк.) [21]; справа № 198 — Войтович К. за образу Циммана Ю. (23 лютого 1849–25 серпня 1854 р., 47 арк.) [22]; справа № 188 — Циммерман І. про неуплату податків (2 квітня — 12 лютого 1849 р., 20 арк.) [17].

4. Адміністративні та загальні справи магістрату. Цей тип джерел охоплює внутрішню документацію установи, журнали засідань, книги реєстрації угод, листування та загальні справи магістратських службовців. Вони розкривають щоденну адміністративну практику, діловодство і функціонування органу як міської інституції в рамках імперської бюрократичної системи.

Справи № 199 і № 200 — систематичні книги й журнали магістрату: «Книга запису контрактів» за 1849 р. [31, арк. 1–26] і «Журнал засідань магістрату» за 1850 р. (9 березня 1850–17 липня 1852 р. [32, арк. 1–32]. Нарешті, маємо справу «Інші справи членів магістрату за 1846 рік», що містить 10 аркушів [15], яка ймовірно містить загальну документацію: реєстри, протоколи, адміністративні звіти — тобто матеріали з повсякденної роботи магістрату.

У даній статті здійснено також спробу введення до наукового обігу джерел фонду 4 «Летичівський повітовий суд», що безпосередньо стосуються повітового центру — міста Летичева. Хронологічно документи охоплюють період 1842–1872 років.

Загалом у межах фонду виявлено 74 одиниці зберігання, які безпосередньо пов'язані з Летичевом. Слід зауважити, що це не вичерпний перелік матеріалів, оскільки додаткові свідчення про повітовий центр містяться також у журналах та протоколах судових засідань, нотаріальних актах, звітах, листуванні та інших документах судового характеру. У межах цієї публікації увагу зосереджено лише на тих справах, які розкривають історію міста Летичева впродовж XIX століття.

Особливістю джерелознавчого масиву є його жанрова та змістова строкатість, що ускладнює спробу класифікації документів у чіткі групи за тематикою. Разом з тим, аналіз дозволяє виокремити окремі блоки матеріалів за ключовими напрямками.

Найбільшу частину становлять справи, що висвітлюють зловживання владою з боку місцевих урядовців — загалом 7 одиниць зберігання. Так, у 1864–1865 роках повітовим судом розглядалася справа про неправомірні дії колишніх членів та секретаря Летичівського магістрату [33]. Упродовж 1865–1870 років тривало слідство щодо службовців Летичівського земського суду — Монастирського, Добровольського та інших — з приводу втрати трьох справ, що перебували у провадженні суду [34]. У 1868 році фігурантом справи про перевищення повноважень став безпосередньо суддя Летичівського повітового суду — Борисов [35]. Цього ж року розпочалося розслідування щодо неправомірного укладення угоди між чиновником Симашком та місцевими властями про оренду його будинку для розміщення повітових канцелярій; процес тривав до 1872 року [36]. Упродовж 1869–1872 років суд розглядав справу колишнього судового слідчого 1-ї дільниці Соколова, обвинуваченого у порушеннях під час ведення слідчих дій [37].

У 1871–1872 роках було ініційовано провадження щодо виявлених зловживань у Летичівській міській думі [38]. Нарешті, у 1872 році на лаві підсудних опинився секретар Летичівського поліцейського управління Андріан Милевський, який не задекларував державні кошти та привласнив їх для особистого використання [39].

Інший тематичний блок — також 7 справ — стосується купівлі, продажу та правового оформлення різних форм нерухомості. Зокрема, Ганна Матвіївна Синькевич звернулася до суду з проханням про поновлення документів на купівлю в 1856 році будинку з ділянкою у Григорія Гренченка [40]. У документах за 1857–1859 роки зафіксовано справу про реалізацію майна колишнього міського голови Летичева Великошелика [41]. У 1860–1861 роках йшлося про примусову реалізацію будинків місцевих євреїв Малевича та Шмідта для погашення боргів перед дворянином Добровольським і Шахроцькою [42]. У 1861–1863 роках повітовий суд ухвалив рішення про продаж нерухомості єврея Гершка Шойхетмана через боргові зобов'язання перед Юзьковцем, Огрудзинським і Клименковою [43].

У 1861 році суд визнав право власності на землю за міщанином Павлом Проколюком, яку той придбав ще у 1843 році в іншого летичівського міщанина Трохима Костриці [44]. Наступного року ухвалено постанову про продаж майна єврея Фроїма Гослата з м. Летичева через борги [45]. Раніше, у 1858 році, до суду звернувся відставний унтер-офіцер Матвій Ладвецький з проханням юридично закріпити за ним будинок та земельну ділянку в межах міста [46].

У цьому ж році будівельний комітет з Вінниці просив суд накладати арешт на будинок купця Берка та його дружини Енти Моргуліс у Летичеві, у зв'язку з борговими зобов'язаннями останніх як підрядників [47]. Інша справа 1860 року стосується укладення договору оренди будинку під стану квартиру 1-го стану Летичівського повіту [48].

До зазначеної групи тяжіють справи, що стосуються конфліктів довкола власності релігійних громад. У 1864–1870 роках православне духовенство звернулося до суду зі скаргою на римо-католицьке духовенство, яке самовільно зайняло територію старого православного цвинтаря, облаштувавши на ньому город, криницю, збудувавши житлове приміщення та господарські прибудови [49]. У 1865–1867 роках аналогічна справа стосувалася нових обвинувачень щодо самовільного захоплення цієї ж ділянки, проте тепер документи містять формулювання «нібито римо-католицьке духовенство захопило...» [50]. У 1861 році вже православне духовенство (причт Свято-Успенської церкви) незаконно заволоділо земельною ділянкою, яка належала губернському секретарю Михайлу Комканському [51].

У фонді Летичівського повітового суду наявні матеріали, що стосуються порушень у сфері виробництва та торгівлі алкогольними напоями у місті Летичеві впродовж 1869–1872 рр. У 1869–1870 рр., згідно з поданням наглядача акцизного управління, було порушено кримінальну справу щодо безакцизного пивоваріння на Залетичівському заводі, що належав поміщику графу Маркову. У скоєнні цього правопорушення обвинувачували орендаря заводу, єврея Шмуля Зініберга [52, арк. 1–75].

У 1870–1872 рр. тривало розслідування щодо порушення правил торгівлі спиртними напоями мешканцем м. Летичева, євреєм Іцком Коренем [53, арк. 1–44]. Подібна справа 1870–1871 рр. стосувалася єврейки Шиндлі Мальманової, яка здійснювала незаконний продаж спиртних напоїв у межах повітового центру [54, арк. 1–32].

У ті ж роки суд розглядав матеріали щодо масових порушень правил відкриття торговельних закладів з продажу алкоголю, що їх здійснили окремі мешканці Летичева [55, арк. 1–48]. Впродовж 1871 р. була завершена справа про конфіскацію у шинку, що належав єврею Арону Манкиману, 6/10 відра горілки, яка зберігалася в неопломбованій діжці без відповідних документів [56, арк. 1–38]. У 1871–1872 рр. розглядалася справа про виявлення безпатентних горілки та спирту в будинку летичівського єврея Лейби Коломейського [57, арк. 1–46].

Окрема група справ у фонді стосується підтвердження прав власності та введення у володіння нерухомістю мешканців Летичева. Йдеться, зокрема, про справу 1862 р. щодо введення у володіння земельною ділянкою єврея Сруля Фінкельштейна, придбаною в чиновниці Лозицької [58, арк. 1–9]; про введення Голдшмідів у володіння міським будинком у 1862–1863 рр. [59, арк. 1–9]; про справу щодо надання прав на необроблену земельну ділянку єврею Елю Блівку (1863 р.) [60, арк. 1–6]; про право власності відставного полковника Федора Клявера на будинок у Летичеві (1863–1864 рр.) [61, арк. 1–11]; а також про передачу у 1863–1864 рр. кам'яної крамниці з торговим складом міщанину Шулиму Рухциману після смерті його матері [62, арк. 1–21].

Фонд також містить кримінальні справи щодо фальшування грошових знаків. У 1867 р. наглядач міської тюрми Княгницький виявив у в'язня Антона Ваврича фальшиві російські банкноти [63, арк. 1–56]. У 1868 р. до повітового казначейства було подано відомості про підроблений 100-рублевий кредитний білет, яким намагався сплатити податок єврей Цік Ройтман [64, арк. 1–40]. У 1869–1870 рр. міщанин Силанковський опинився під слідством за введення в обіг підробленої трьохрублевої банкноти [65, арк. 1–21]. У 1869 р. особа на прізвище Бартков подала до казначейства фальшивий десятирублевий кредитний білет [66, арк. 1–14]. У тому ж році селянин із села Ставниці Кіндрат Кінський намагався здійснити оплату за допомогою фальшивого п'ятирублевого білета [67, арк. 1–18].

Окрему категорію становлять справи щодо пожеж і підпалів. Усього у місті Летичеві зафіксовано чотири подібні справи. Перша, найоб'ємніша за кількістю аркушів у фонді, стосувалася пожежі, що сталася 9 квітня 1854 р., і розслідувалася до 1857 р. [68, арк. 1–922]. У 1866 р. зафіксовано пожежу в будинку єврея Зусі Кигеля, справу було завершено 1869 р. [69, арк. 1–30]. У тому ж році розглядалася справа про загоряння у помешканні відставного унтер-офіцера Василя Давидовича [70, арк. 1–51]. Особливий інтерес становить справа 1871–1872 рр. про спробу підпалу пивоварного заводу, орендованого євреєм Ароном Олендором; у злочині звинувачувалися Аба Кігель та Мортко Шиндельман [71, арк. 1–112].

Фіксуються також численні крадіжки, переважно з культових споруд. У 1865–1868 рр. тривало слідство у справі про викрадення цінностей із Летичівського костелу, підозрюваним був Іван Піотровський [72, арк. 1–44]. У той самий період розглядалася справа про крадіжку 300 рублів сріблом з церковної комори [73, арк. 1–302]. У 1871 р. із стайні протоієрея Лазаркевича було викрадено коня після зламу замка [74, арк. 1–16].

Досить широким є блок справ про тілесні ушкодження та особисті образи. У 1857–1863 рр. розслідувалося побиття Марії Митліченко, дружини міщанина, губернським секретарем Северином Нартовським, що призвело до втрати нею дитини [75, арк. 1–286]. У 1860–1862 рр. розглядалася справа про побиття міщанина Павла Жуковського унтер-офіцером Яковом Гунчаком [76, арк. 1–56]. У 1865 р. зафіксовано напад Григорія Синькевича на депутата квартирної комісії Григорія Бурдинського [77, арк. 1–62].

У 1870–1871 рр. тривало слідство у справі про образ «дією» поліцейських службовців міщанином Степанковим [78, арк. 1–31]. У 1871 р. бухгалтер міської думи Шахновський завдав особистої образи (фізичної) поліцейському Євдокиму Онуфрієву [79, арк. 1–51]. Того ж року єврей Мордко Рапопорт зневажливо висловився на адресу діловода повітового справника Білостоцького; справа розслідувалася до 1872 р. [80, арк. 1–18].

Окрему увагу заслуговують справи про заворушення в пенітенціарних установах. У 1865–1869 рр. суд роз-

глядав дві подібні справи: першу — щодо безпорядків у Летичівському тюремному замку [81, арк. 1–64], другу — щодо заворушень у Летичівській міській тюрмі [82, арк. 1–64].

Окрему групу становлять справи, розглянуті Летичівським повітовим судом, що стосуються переходу з православ'я до католицизму. У першій справі, що велася впродовж 1844–1845 рр., обвинувачення висувалося на адресу дочок покійного уніатського священника Томашевського за прийняття католицького обряду, а також летичівського міщанина Коровицького, який був охрещений Томашевським за католицьким канонам [83, арк. 1–131]. У другій справі фігурували лише дівиці Томашевські [84, арк. 1–17].

Значна кількість справ (26) кримінального або напівкримінального характеру, що розслідувалися судом у місті Летичеві, не піддається чіткому тематичному групуванню через значну розбіжність їх змісту, їх можна об'єднати в три основні групи.

Кримінальні та напівкримінальні справи (13): серед них — звинувачення у позашлюбних зв'язках і спробах отруєння [85], справи про підроблення документів та затримання осіб із чужими паспортами [86, 88], втечі арештантів [90], затримання військових дезертирів [91], отруєння конвоїрів [92], інциденти з підробленими документами та порушеннями громадського порядку [93, 94, 96], а також справи про загибель унаслідок нещасних випадків і затримання груп без документів [95, 97].

Цивільні справи (7): ця група охоплює порушення адміністративних дозволів (наприклад, викладання без дозволу) [98], майнові спори щодо передачі млинових каменів [99, 100], питання орендної плати за використання будівель [101], грошові борги [102] та невиконання договірних зобов'язань [103].

Політичні справи (2): до них належать розслідування, пов'язані з польським повстанням 1863–1864 років: виявлення «патріотичних хрестиків» у будинку єврейки Бабки Данклерової [104] та затримання осіб за підозрою в політичній неблагонадійності [105].

Таким чином, документи Летичівського повітового суду дають багатовимірну уяву про соціальні, релігійні, адміністративні та політичні реалії повітового центру Подільської губернії упродовж XIX століття. Викладена інформація може стати корисною джерельною базою для дослідників історії провінційних міст України.

Опрацювання архівних фондів Державного архіву Хмельницької області — № 28 «Летичівський міський магістрат» (32 справи) та № 4 «Летичівський повітовий суд» (74 одиниці зберігання) — засвідчило значний потенціал цих джерел для вивчення соціально-економічного розвитку Летичева впродовж XIX століття. Документи магістрату репрезентують аспекти міського самоврядування, господарської діяльності, оподаткування, ремесел і торгівлі, тоді як фонд повітового суду містить велику кількість матеріалів судочинства, що дозволяють реконструювати соціальні відносини, питання власності,

побуту, а також виявляють побутові конфлікти, спадкові спори, захист честі й гідності тощо.

Хоч обсяг проаналізованих справ у межах кожного фонду не є вичерпним, проте вже нині можна стверджувати: ці джерела є незамінним підґрунтям для написання мікросторії міста, дослідження динаміки розвитку локального самоврядування, ролі окремих родин, гро-

мадянських ініціатив, а також трансформацій соціальних структур повітового центру Поділля. Подальше залучення цих фондів, а також інших документів з архівосховищ України, відкриває широкі можливості для поглибленого історико-краєзнавчого аналізу Летичева в контексті загальноімперських змін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Хмельницької області (ДАХмО), Ф. 28, Оп. 1, Спр. 165.
2. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 167.
3. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 163.
4. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 181.
5. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 172.
6. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 173.
7. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 174.
8. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 171.
9. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 175.
10. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 176.
11. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 178.
12. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 179.
13. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 180.
14. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 177.
15. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 170.
16. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 186.
17. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 188.
18. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 184.
19. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 187.
20. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 189.
21. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 190.
22. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 198.
23. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 193.
24. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 195.
25. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 194а.
26. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 196.
27. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 197.
28. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 192.
29. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 185.
30. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 191.
31. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 199.
32. ДАХмО, Ф. 28, Оп. 1, Спр. 200.
33. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 701.
34. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 753.
35. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 888.
36. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 889.
37. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 960.
38. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1121.
39. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1187.
40. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1356.
41. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1368.
42. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1481.
43. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1513.
44. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1534.
45. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1547.
46. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1426.
47. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1429.
48. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1485.
49. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 711.
50. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 759.
51. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1533.
52. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 989.
53. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1067.
54. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1069.
55. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1073.
56. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1135.
57. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1136.
58. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1554.
59. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1556.
60. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1570.
61. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1571.
62. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1572.
63. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 852.
64. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 889.
65. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 985.
66. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 986.
67. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 988.
68. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 421.
69. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 824.
70. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 826.
71. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1169.
72. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 748.
73. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 749.
74. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1179.
75. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 475.
76. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 529.
77. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 772.
78. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1082.
79. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1144.
80. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1150.
81. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 735.
82. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 736.
83. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 360.
84. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 361.
85. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 320.
86. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 380.
87. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 463.
88. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 556.
89. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 579.
90. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 708.
91. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 840.
92. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 859.
93. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 875.
94. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 901.
95. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 922.
96. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1046.
97. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1111.
98. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 815.
99. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1264.
100. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1265.
101. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1313.
102. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1436.
103. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1559.
104. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 647.
105. ДАХмО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 737.

МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ПРИЧИНИ РОЗЛУЧЕНЬ
У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Анотація: У статті на прикладі матеріалів Державного архіву Житомирської області розглянуто причини розлучень серед православного і католицького населення у Волинській губернії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Автором доведено, що значна кількість справ була закрита або вердикт було винесено заперечний, адже на державному рівні і на рівні повсякденної свідомості ставлення до розірвання шлюбу, особливо в католиків, було негативним. Відповідно і відсоток розлучень серед населення Волинської губернії був надзвичайно низьким. Забюрократизованість системи судочинства розтягували процес розлучення на десятиліття.

Ключові слова: шлюб, розлучення, духовна консисторія, Синод, перелюб, перепис населення, православ'я, католицизм.

Розлучення у Російській імперії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. було можливим лише у духовних установах; для православних обов'язковим був дозвіл Синоду. Якщо брати за основу законодавство щодо православних, то для розлучення необхідною була наявність однієї з причин: 1) доведений факт перелюбу (за наявності свідчень мінімум двох осіб або існування позашлюбної дитини, доведене метричними актами); 2) двошлюбність; 3) наявність дошлюбної хвороби, яка заважає подружнім стосункам; 4) тривала відсутність чоловіка (понад п'ять років); 5) засудження за важкий злочин, що включало в себе заслання чи позбавлення прав стану; 6) чернецтво (якщо немає малих дітей).

Справу про розірвання шлюбу розглядала в першій інстанції духовна консисторія за місцем проживання позивача, апеляційною інстанцією був Синод.

Зауважимо, що за даними Першого загального перепису населення Російської імперії (1897), у Волинській губернії розлучені становили: серед чоловіків — 0,07% (607 осіб), серед жінок — 0,18% (1585 осіб), тобто всього 2192 людини, в той час як одружених серед чоловіків було 62,99%, а серед жінок — 65,38% [13, с. V]. А загалом ні держава, ні суспільство, зокрема у сільській місцевості, не заохочували до розірвання шлюбу і прагнули, або шлюбів було якнайбільше, а розлучень — якнайменше.

За матеріалами Державного архіву Житомирської області спробуємо відтворити, як на практиці можна було реалізувати своє право на розлучення й укладання нового шлюбу, якими були відмінності у розгляді справ з розірвання шлюбу серед православних і католиків.

Джерелами дослідження є матеріали таких фондів Державного архіву Житомирської області: Ф. 1 «Волинська духовна консисторія м. Житомир, Волинської губернії», Ф. 18 «Волинська палата кримінального суду, м. Житомир, Волинської губернії», Ф. 19 «Волинська об'єднана палата кримінального і цивільного суду м. Житомир, Волинської губернії», Ф. 178 «Луцько-Житомирська римо-католицька духовна консисторія, м. Житомир, Волинської губернії».

Одним з найпоширеніших приводів до розлучення була подружня зрада (перелюб). В архівних документах натрапляємо як на прохання одного з членів подружжя розлучити його з невірною дружиною чи чоловіком, так і, навпаки, примусити до співжиття. І вже тут знаходимо розбіжності у прийнятті рішень вищого духовного керівництва у православних і в католиків. Розлучитися православним було набагато простіше. До прикладу, 1 лютого 1910 року селянин Житомирського повіту Тимофій Зарицький надіслав прохання на ім'я Архієпископа Волинського, Житомирського священноархімандрита Почаєвської Успенської лаври Антонія, в якому просив дозволу на розірвання шлюбу із селянкою Оленою Мамулою й на нове одруження. З його слів, дружина зраджувала його, залишила після декількох місяців спільного життя й жила окремо, ще й народила від іншого дитину. Тобто Зарицький акцентував на перелюбі як причині розлучення [4, арк. 1–1 зв.]. Олена Мамула не заперечувала проти розлучення, однак аргументувала перелюб тим, що свого чоловіка ніколи не кохала, а у шлюбі з ним піддавалася насильству [4, арк. 15–15 зв.]. Спершу подружжю було рекомендовано пройти процедуру примирення, однак Тимофій виступив проти цього [4, арк. 20]. 27 серпня 1911 року приставом третього стану Житомирського повіту під присягою було здійснено допит свідків у цій справі: всі троє підтвердили, що Тимофій і Олена вже давно не живуть разом, що дійсно є факт народження дитини [4, арк. 32–33]. Було також з'ясовано, що шлюб укладено 1903 року, дитина народилася 1906 року, коли чоловік і жінка жили вже окремо, була охрещена і записана в церкві як син Тимофія [4, арк. 47–47 зв.]. Урешті-решт, 13–14 серпня 1912 року Волинська духовна консисторія постановила: шлюб розірвати через перелюб дружини, дозволити Тимофію Зарицькому та Олені Мамулі одружитися із іншими, однак чоловікові надавалося дане право одразу, а Олені — лише через сім років, після дотримання церковної епитимії під наглядом священника [4, арк. 64–64 зв.]. Офіційно шлюб було розірвано 24 квітня 1913 року [4, арк. 80]. В кінці архівної справи знаходимо прохання Олени Мамули

від 22 травня 1916 року скоротити строк епитимії, аби жінка могла укласти новий шлюб і зайнятися господарською діяльністю. Це прохання було задоволено 7 липня 1916 року, оскільки прохачка впродовж двох років активно виконувала епитимію, свідченням чого був рапорт священника Михайловського [4, арк. 83–83 зв.].

Ще одна особливість законодавства, що діяла по відношенню до православних: просити про розлучення могла лише сторона, невинна в перелюбі. На підтвердження цього — справа «Про розірвання шлюбу Гликерії Юхимчук з її чоловіком Семеном» (1909). Селянка Луцького повіту Гликерія Юхимчук просила архієпископа Волинського і Житомирського Антонія розірвати шлюб із нелюбим чоловіком Семеном, який жорстоко ставився до неї, зраджував і завдавав фізичного насильства. Залишивши свого чоловіка, Гликерія пішла служити і невдовзі стала на шлях розпусти. Повертатися до чоловіка тепер жінка вважає аморальним зі свого боку, тим більше знає, що Семен має намір одружитися з іншою. Вона визнає свою провину, називає імена свідків, які готові підтвердити її слова, й навіть не проти сплатити гербовий збір, якщо буде потреба. Однак у розірванні шлюбу селянці було відмовлено, бо звертатися з проханням про розлучення мала не вона, а її чоловік Семен [3].

А от у католиків розлучитися через перелюб було набагато складніше. Так, 4 лютого 1881 року житомирський міщанин Осип Житкевич звертався до імператора Олександра Миколайовича. Шістнадцять років тому він одружився із круглою сиротою Аполонією Минаєвою, римо-католицького віросповідання. Як з'ясувалося невдовзі, наречена вже не була цнотливою, однак, за словами Житкевича, він пробачив їй «гріх молодості». Тим не менш, спільне сімейне життя тривало лише три роки, й впродовж цього часу подружні зради з боку дружини були явищем буденним. За дев'ять років до появи листа Житкевича Аполонія звернулася до житомирської поліції з проханням про розлуку із чоловіком, й до листопада 1880 року подружжя не жило разом: чоловік перебував у Житомирі, а дружина — в Луцьку. За словами позивача, у листопаді 1880 року дружина до нього повернулася, й вони разом прожили три місяці в Житомирі. Однак Аполонія пішла на цей крок, бо нібито потребувала грошей. Забравши їх хитрістю в Житкевича, вона знову його залишила й поїхала до свого коханця в Дубно. Отже, образений чоловік просить здійснити розслідування, опитавши його, дружину та свідків, а потім примусити дружину до співжиття. Під час розгляду справи було з'ясовано, що 1873 року Житкевича було заарештовано за побиття дружини, що він часто перебував у стані алкогольного сп'яніння й навіть прагнув зарізати дружину, власне, саме через це Аполонія й просила «розлуку». Версії чоловіка і дружина часто не збігалися [7, арк. 1–8, 14, 22].

Дещо схожу історію спостерігаємо у справі 1911 року «За проханням Ігнатія Бабинського про розірвання шлюбу його з дружиною Францишкою». Мешканець Києва, селянин Ігнатій Бабинський, 5 травня 1911 року пише

прохання до Волинської консисторії розлучити його. Одружився із міщанкою Францишкою Боровською він 19 вересня 1899 року. Жінка не була цнотливою до шлюбу, сімейної вірності не дотримувалася, чоловіка зраджувала й навіть заразила його сифілісом, а 13 березня 1908 року безслідно зникла. Однак Луцько-Житомирська римо-католицька духовна консисторія прохання Ігнатія Бабинського відхилила, адже «причини, що їм прописуються: перелюб його дружини зі сторонніми чоловіками і невідома їй відлучка, за канонічними правилами римо-католицької церкви, не становлять приводу до розірвання шлюбу» [10, арк. 6 зв.]

Частина справ, які зберігаються у фондах Держархіву, містять прохання про розшук дружини. Зокрема 31 травня 1882 року до Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії надійшло прохання від селянина Антона Заремби про розшук його дружини Марії. Селянин скаржився, що одинадцять років тому його дружина (дівооче прізвище — Самопалова) зникла. Причини пошуку дружини — потреба мати помічницю у хазяйстві, адже батьки Заремби вже немолоді люди, та й самому позивачеві вже 38 років. Далі у проханні йде опис зовнішності дружини (29 років, середній зріст, колір волосся — темно-русявий, дещо довгасте обличчя зі шрамом з лівого боку). Насамкінець Антон Заремба зауважує: якщо дружина жива, то нехай буде відправлена до нього через земське начальство, якщо ж померла, тоді, можливо, Консисторія надасть йому дозвіл на другий законний шлюб [8, арк. 1–1 зв.]. Невідомо, чи вдалося Антонові Зарембі одружитися вдруге, однак на наступних сторінках справи (68 аркушів) знаходимо рапорти деканів (Луцького, Звенигородського, Ковельського тощо) про те, що в приходах даного деканату Марії Заремби знайти не вдалося, а сам розгляд справи загалом тривав з 1882 по 1897 роки [8, арк. 2–68].

З подібним проханням зверталася до Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії 23 квітня 1911 року Юзефа Бровковська. Однак вона знала, де перебуває її чоловік: 22 грудня 1900 року його було відправлено на каторгу, тобто понад десять років жінка проживала без чоловіка. Пані Бровковська просила дозволу вступити в новий шлюб, однак її прохання було залишене «без руху», адже жінка мала сплатити збір у розмірі двох 75-копійочних гербових марок. На жаль, так і залишилося невідомим, чи сплатила пізніше Юзефа Бровковська цей збір й чи змогла розлучитися із чоловіком-каторжанином [9].

Обидві ці справи не дають відповіді на питання, чи тривала відсутність одного з подружжя могла слугувати причиною для розлучення. Відповідь на нього допомагає встановити наступний документ: «За проханням Йосипа Шубартовського про дозвіл йому укласти новий шлюб» (1911). Суть справи: Йосип Шубартовський з Володимир-Волинського повіту 10 травня 1911 року звернувся до Луцько-Житомирської римо-католицької консисторії з проханням дозволити одружитися вдруге, адже

чотирнадцять років тому його дружина Варвара зникла без вісти. Після сплати гербового збору справу було таки розглянуто, однак у розлученні відмовлено, адже «безвісна відлучка одного з подружжя, за канонічними правилами римо-католицької церкви, не є підставою для розірвання шлюбу» [12, арк. 4 зв. — 7].

Ще однією причиною до розлучення була неспроможність чоловіка виконувати свої сексуальні функції. Цікавою з цього приводу є справа Михалини Карабієвської. 4 січня 1912 року селянка Михалина Карабієвська дала заперечення Луцько-Житомирській римо-католицькій духовній консисторії на пояснення свого чоловіка від 6 серпня 1911 року. За словами жінки, до одруження вона майже не знала свого чоловіка, а у першу шлюбну ніч з'ясувалося, що він є імпотентом [11, арк. 5–5 зв.]. 12 січня 1912 року селянка зверталася до Управляючого епархією прелата Баєвського, аби він надіслав їй прохання папі римському у справі наданні їй диспенсації (дозволу) на вступ у новий шлюб [11, арк. 10–10 зв.]. Під час розгляду справи Лікарняне відділення Волинського губернського Правління просило Консисторію зробити розпорядження про явку селянина Віктора Карабієвського 19 травня 1912 року для медичного огляду [11, арк. 21]; 23 січня 1914 року було допитано родичів Карабієвського та його брата, а невдовзі Михалині Карабієвській було відмовлено у визнанні її шлюбу недійсним [11, арк. 30, 40]. Тим не менш, Михалина не припиняла боротьби. 2 квітня 1915 року було розглянуто її апеляцію у Могилівській архієпархіальній раді зі шлюбних та інших справ. Позивачка заперечує перший медичний огляд й надає три медичні свідоцтва, згідно з якими вона досі є цнотливою. Рішення другої інстанції духовного суду — доручити першій інстанції духовного суду ще раз перевірити цнотливість Михалини Карабієвської, призначивши для цього нову лікарську комісію, й якщо жінка дійсно виявиться незайманою, тоді звернутися до Його Святійшості, аби дарувати подружжю Карабієвських диспенсацію. Чим завершилася справа, на жаль, не відомо, однак на сторінках архівного документа знаходимо свідчення лікарів, які доводили, що Карабієвська цнотливою не була [11, арк. 96–96 зв.].

Законодавство Російської імперії відзначалося значною бюрократизацією. Їй часто розлучення було неможливим через вимогу збирання значної кількості паперів. У цьому плані характерною є справа «Про розірвання шлюбу Іллі Кондратьєва через хворобу його дружини Олени» (1909–1910). Із першим проханням до Волинської духовної консисторії помічник класних наставників Острозької гімназії Ілля Кондратьєв звернувся ще 1899 року. Він апелював до ст. 37 т. X, оскільки в його дружини Олени після укладення шлюбу почали проявлятися ознаки психічного захворювання (галюцинації, нервові припадки). Вдруге подібне прохання надійшло 1903 року. Однак невдовзі з'ясувалося, що відповідно до законодавства, справа про шлюби, укладені за умови божевілья одного із подружжя, є кримінальними

злочинами і розглядаються в кримінальному суді. Саме тому духовна консисторія вказала Кондратьєву звернутися до окружного суду. Однак 18 серпня 1904 року прокурор Луцького окружного суду у розгляді справи відмовив [2, арк. 1–1 зв.]. 20 грудня 1908 року Кондратьєв знову звертається з проханням до Волинської духовної консисторії розірвати його шлюб, але йому знову було відмовлено (17 лютого 1909 року) й рекомендовано вирішувати проблему в окружному суді [2, арк. 5 зв. — 6]. Після відмови консисторії Кондратьєв звернувся до Синоду. Той відреагував і наказав консисторії засвідчити стан здоров'я Олени. Лікарське відділення Губернського Правління підтвердило, що жінка з 14 років страждає на періодичні нервові зриви тривалістю від двох до чотирьох тижнів. Однак під час самого огляду Олена Кондратьєва перебувала у «світлому проміжку». 10 лютого 1910 року Синод відмовив Іллі Кондратьєву, оскільки його дружина страждає на «періодичний психоз й то доволі короткочасний», «такий хворобливий стан Олени Кондратьєвої не підходить під те визначення божевілья, про яке йдеться у діючому законі» [2, арк. 32 зв. — 33, 39–39 зв.]. Далі у справі знаходимо нові прохання на адресу Волинської консисторії з боку Іллі Кондратьєва з новими свідоцтвами від лікарів й нові відмови Консисторії розглядати цю справу [2, арк. 44–45, 46–46 зв.]. Останній документ у справі датовано 31 липня 1918 року: Ілля Кондратьєв, викладач Черкаської чоловічої гімназії, знову звертається до Волинської духовної консисторії з проханням про визнання його шлюбу недійсним. Він наголошує на тому, що подане 1910 року до Синоду прохання досі не розглянуто. Великі надії має позивач на законодавство Української Держави. На жаль, чим закінчилася дана справа, так і залишається невідомим [2, арк. 65].

Прикметна деталь: підставою для розірвання подібних шлюбів міг бути психічний розлад, який розпочався до одруження. У лютому 1909 року Волинська духовна консисторія відмовила селянці Ковельського повіту Наталії Шиманській у праві розлучитися й укласти новий шлюб. Позивачка стверджувала, що її чоловік Никифор Шиманський з'їхав з глузду, коли перебував на військовій службі, вже після одруження. Висновок консисторії звучав так: «...психічний розлад, що стався після шлюбу, за законом не може слугувати підставою до розлучення» [1, арк. 2].

Цікавою є справа «Про солдатку Стефаніду Григорівну Матвійчукову, обвинувачену у двошлюбності» (1877). Солдатка Стефаніда Матвійчукова одружилася вдруге після офіційного повідомлення про смерть її першого чоловіка Івана Матвійчука. Відповідно Волинська палата кримінального і цивільного суду визнала другий шлюб законним [6]. Менше пощастило селянці Капітоліні Горватовській, яка, бажаючи одружитися із житомирським дворянином Василем Поляковським, підробила свідоцтво про смерть свого живого чоловіка, оголосивши себе вдовою. Волинська палата

кримінального суду 1866 року засудила Горватовську на вісім місяців, а Полясковського — на чотири місяці [5, арк. 50 зв. — 51].

Наведені приклади справ, хоч і не відображають всіх причин до розлучення, що існували в Російській імперії наприкінці XIX — на початку XX ст., все ж дають змогу зробити такі висновки: розлучення серед християн, а особливо католиків, з боку держави і духовних інстан-

цій не заохочувалося, а самого факту перелюбу чи факту хвороби одного з членів подружжя було недостатньо. Через бюрократичний характер держави справи про розлучення могли тривати десятиріччями. В наявних архівних документах подеколи натрапляємо на інформацію, що позивачі відмовлялися сплачувати гербовий збір або взагалі виїжджали за кордон, вирішивши, що справа триває занадто довго.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Житомирської області (ДАЖО), Ф. 1, Оп. 37, Спр. 24. 3 арк.
2. ДАЖО, Ф. 1, Оп. 37, Спр. 28. 65 арк.
3. ДАЖО, Ф. 1, Оп. 37, Спр. 34. 8 арк.
4. ДАЖО, Ф. 1, Оп. 38, Спр. 66. 83 арк.
5. ДАЖО, Ф. 18, Оп. 2, Спр. 772. 106 арк.
6. ДАЖО, Ф. 19, Оп. 8, Спр. 332. 6 арк.
7. ДАЖО, Ф. 178, Оп. 28, Спр. 36. 81 арк.
8. ДАЖО, Ф. 178, Оп. 28, Спр. 542. 68 арк.
9. ДАЖО, Ф. 178, Оп. 40, Спр. 24. 9 арк.
10. ДАЖО, Ф. 178, Оп. 40, Спр. 44. 11 арк.
11. ДАЖО, Ф. 178, Оп. 40, Спр. 59. 122 арк.
12. ДАЖО, Ф. 178, Оп. 40, Спр. 62. 8 арк.
13. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. VIII. Волынская губерния.* СПб.: Тип. кн. В. П. Мещерского, 1904. 312 с.

Сергій Кучерук
(м. Хмельницький)

ІСТОРІЯ ОДНОГО ЖИТТЯ

Народився (Леонід Білик) я 18 лютого 1937 р. в райцентрі Гриців, Кам'янець-Подільської області, Україна, в сім'ї сільських учителів. Гриців був окупований 04 липня 1941 р. Рівно через місяць, 04 серпня, німці провели перший масовий розстріл євреїв, в якому була розстріляна моя мама, Білик Марія Лазарівна. Всіх євреїв зібрали в місцевій школі та розвели по класам. Потім людей виводили, а на виході стояли, два німці і керували кому направо, кому наліво — додому. До цього був наказ всім євреям у віці від 16 до 50 років взяти з собою лопати (ніби для ремонту дороги) і вивели всіх в ліс, де наказали вирити рів. І всіх, у той же день, розстріляли в цьому лісі. Ті, кого не вивели на розстріл, діти та літні люди залишились поки в гетто. Вижили і ті чоловіки, які сховались, будучи впевненими, що жінок та дітей карателі не розстріляють.

В цьому, першому розстрілі були вбиті наші рідні: брат і сестра мого батька, Мотя з дружиною і Роза разом із чоловіком та їх діти (Хая, Роза, Гілля — були розстріляні в Старокостянтинівському Гетто в березні 1942 року під Поповецьким лісом). До речі, Грицівське гетто було закрито 24 квітня 1942 року, а людей перегнали на «вільні» місця в Старокостянтинівське гетто. У свою чергу Старокостянтинівське гетто також припинило свою страшну місію 29 листопада 1942 року.

Для того, щоб зрозуміти, як важко було вижити євреям необхідно осмислити адміністративний устрій окупованої України. Дослідник Гурський В. С. зазначає, що адміністративно Старокостянтинівщина тоді входила до Кам'янець-Подільської області, що на даний час входить до Хмельницької. Старокостянтинівщину гітлерівські війська окупували 08 липня 1941 р. Місто Старокостянтинів стало центром Старокостянтинівського гебітскомісаріату, до якого увійшли Грицівський, Остропільський, Старокостянтинівський та Старосинявський райони. Очолював його гебіт Шродер. Старокостянтинівський гебітскомісаріат став найголовнішим органом нацистської влади на Старокостянтинівщині.

Щодо органів німецької цивільної влади то можна зазначити, що в окрузі Старокостянтинівщини працювали українські органи місцевого самоуправління, які підпорядковувалися німецькій цивільній владі. У директиві Гітлера від 12 вересня 1941 року говорилося: «Боротьба проти більшовизму вимагає нещад-

них та енергійних дій, насамперед, проти євреїв, котрі є головними носіями більшовизму». До проведення акцій по знищенню євреїв залучались новостворені формування допоміжної поліції, які в м. Старокостянтинів та м. Острополі охороняли гетто. Окупаційний режим здійснювався гестапо, військами СС, Службою безпеки (СД). Діяла також допоміжна адміністрація з місцевих жителів (бургомістри, старости, поліція).

Необхідність керування окупованими територіями України вимагала великого і розгалуженого адміністративного апарату, створити який без участі місцевого населення було важко. Окремі мешканці Старокостянтинівщини за певних обставин співпрацювали з окупаційною владою. Більшість із них складала ті, хто став жертвою сталінської репресивної системи, бажав помститися радянській владі. Вони йшли в окупаційні органи, поліцію, каральні підрозділи. Саме вони сприяли арештам і знищенню антигітлерівського підпілля на Старокостянтинівщині та в інших завойованих населених пунктах окупованої України, допомагали знаходити комуністів, радянських активістів, євреїв, прирікаючи їх на знищення; іноді колабораціоністи безпосередньо брали участь в «акціях знищення».

У м. Старокостянтинів була створена міська управа в підпорядкуванні Кам'янець-Подільській області. Кам'янець-Подільська область підпорядковувалась Генеральній окрузі «Волинь», а вищою владою став рейхкомісаріат «Україна» з резиденцією в м. Рівне.

Одного разу, в кінці 1941 року в Грицеві батько зустрів свого знайомого, який проживав недалеко від м. Старокостянтинів. Цей чоловік розповів йому про те що його дружина Маня врятувалась, жива та знаходиться в Старокостянтинівському гетто, і він сам її бачив. Ця звістка надала сили батькові, вселила надію. Батько — Ісаак Мойсейович вночі пішов до ближнього села, в якому жила його колишня учениця, написав листа своїм двоюрідним сестрам Хаї, Розі та Гілі, які знаходились в Старокостянтинівському гетто. Він попросив їх передати листа в Старокостянтинівське гетто, де, як він надіявся, знаходилась його дружина. Дівчина разом з своїм батьком збрала їжу та виконали прохання. Сестри відповіли на лист мого батька. Ось фотокопія цього листа, написаного 16-го січня 1942 року із Старокостянтинівського гетто і передане батькові в Гриців (рис. 1).

Дорогий Ісаак!

Твоєю метівку ми пошукали.
Вона нам зовула ще більше
горя і плачу. А нині, а в мене
руки здропеать, як у старої
людини. Ти пишеш ти немоє
в нас твоєї **Мамі**. Де ти
бачив? Ой гореньку! Як би
Маминка була в нас, то хіба
ми мовчали б до цього часу?
Ми зночі прообразили б до тебе
нішки що б тебе сповістими.
Уже була б радість не тільки
для нас, а для всіх наших
нещасних беззрадних людей. В
нас повилася б маленька,
маленька радія. Ні, дорогий брат!
Померла, навіть померла радія!
Наших забраних людей з Костян-
тинова і в талу шелі нашу

рідну маму любим і всі вони
лепають під Костянтинівським
лісом. Ми скривим шматком
внес два ради ходим на вели-
чезні страшки мошом.

Страшке нещастя! Нещастя,
якого ще історія не знала!
Т знаходяться гади які сиплять
сіль на наши ради. Ніхто нас
тепер не піднає. Навіть ні, згину
ми вважали кохав зручши ми не
змушдаються над нами. Нам
не треба їсти, нам не треба
пити, бо і не будемо пити,
ми кожені хвилини сповідаєм
смерті. Да, смерті, ... такої
самой смерті, якою вже за
коротесенький час померли сотні
тисяч, а монее і міліони таких
невинних і беззрадних як і і ми.

Але не ну хвищку яку ми певемо
хочемься їсти, ко що не ми будем їсти?

В цьому ми можемо завдати
півому камильовому сусідові Бутовцевому
мокремові Твакошуківі Лазорові.

Нам нас переганяли в гето, то
Лазар і його Варочка „силько на-
люжи нас“, передожили нам все
наше добро перекести до них, бо
кімци його заберуть. Ми так і зробили
і з собою нічого не взяли в гето,
але не могли ми через кілька
днів піти до них щоб взяти
дуже для обміну на хліб по величчю
внес нас не впізнали, вигнали
нас з хати і хотіли бігти
за кімцями, щоб нас тут не
і побачили. Так хотів би мабуць
козицязанцев каз тобою мой шевкаш
що писав писку про Мамю.

Не бір тепер нікому! Я не знаю,
як ми міг тепер знайти таких
друзів як ці люди що нарочно
привезли нам записку від тебе.

Дякували їм вони нам і буханку
хліба і кусок сала дали. Більше
нивати я не можу. Остаємось
кецаєні сироти в опенданкі
страшної, страшної смерті, бо
померла навіть померла казія!

Вилучили тебе і твоїх дітей в гето.
Твої сестри Білька Хай, Роза і Гіля.
Тривай твої і дрібні сиротам-
дітями наших незабутніх Розі і Моті.

Трощайвай!!!

16-І-1942 р.

Рис. 1.
Продовження

Мене та інших, хто лишився ще в живих, євреїв з Грицівського гетто 24 квітня 1942 року перегнали (як худобу) на «вільні» місця в Старокостянтинівське гетто. Батько розповідав, що його сестер там вже не було, вони були розстріляні. На місті розстрілу євреїв вони самі копали великий рів в продовження попереднього. Коли їх вели на розстріл, всі вже знали куди їх ведуть. З розповіді місцевих жителів, коли на розстріл йшла нова колона то деякі люди викидали обручки, прикраси, годинники. Були люди, які піднімали, щоб виміняти на хліб, а дехто принципово не піднімав та своїм дітям суворо забороняв. Перед кожним розстрілом відбирали євреїв — ортодоксів (єврейська релігійна група, яка неухильно дотримувалася єврейського закону (Талахи), як правило це були вчителі, лікарі, равини та інші впливові люди. Їх відводили від загальної могили більше кілометра та теж під лісом тільки під пагорбом розстрілювали. За дослідженнями комісії, яка вивчала злочини нацизму, там розстріляно приблизно 328 євреїв-ортодоксів. А там, де розстріляні сестри Білик Хая, Роза, Гіля було розстріляно біля 5300 євреїв. На території, що біля сучасного елеватора в Старокостянтиніві розстріляно 3200 євреїв та військовополонених. На всіх могилах встановлені пам'ятні знаки. «Понад 20 тис. невинних мирних громадян, серед яких була велика кількість євреїв, розстріляні і закатовані у Старокостянтиніві». (П. Я. Слободенюк).

Леонід Білик продовжує, що мій батько приклав максимум зусиль для спасіння нас, своїх дітей — Леоніда та Лізи. На той час вже діяв невеликий партизанський загін, де Білик Ісаак Мойсеевич був заступником командира з політичних питань. Задля порятунку своїх дітей, за проханням батька партизани загону, пов'язавши на рукавні німецькі пов'язки ввечері приїхали до огорожі гетто (ми з Лізою пролізли через колючий дріт та заховавались у возі з соломою). Таємно, вночі, об'їзними дорогами привезли нас в дім лісника біля села Губча. Через кілька днів, знову вночі, мене вивезли за 15–20 кілометрів в Антонінський район, який не входив в Старокостянтинівське гебітскомісаріатство. Там «підкинули» в одному із сіл, де мене стовідсотково ніхто не знав. Лізу підкинули в інше село з метою, що якимось чином виявлять, що я чи Ліза євреї, то є шанс хоч комусь лишитись живим. Мені тоді було 5 років та 7 місяців.

Дуже раннім ранком мене, не зупиняючись, викинули з повозки. Я впав на узбіччя, весь побився, з подертим обличчям, з колін та рук сочилася кров. Підбрали чергові конюхи, які доглядали та сторожували коней на фермі, розпитали, почистили від пилюки. Дводенний

«інструктаж» дав свій результат, я говорив на чистій українській мові без акценту, очі голубі, волосся без кучерів. Прийшов староста, зібрались люди, обшуквали. Я відрекомендувався як Кошук Степан, а в штанах записка «Хто спасе цю дитину, буде Богом спасений». Староста розпочав перший допит, і прочитав вголос записку. Запитав у людей, хто візьме до себе сироту. Погодились жіночка, яку звали Катерина, вона жила в ближньому селі. За дорученням старости, я був доставлений в райцентр м. Антоніни на допит до німецького коменданта. (Не дай Бог, жидиня!). Допит відбувався з двома перекладачами — роздягали, принохувались, запитували «де мама, де батько»? Відповідав: «Батько на фронті, мати мене кинула». Нічого підозрілого не виявили, запропонували дитячий будинок, але я вперто повторював, що хочу до бабусі Каті. Німець відпустив та дав старості письмове розпорядження, що перевірка проведена, дані уточнені, по-можливості допомагати опікунам продуктами.

Можливо, і хто здогадувався — хто насправді Степан Кошук. Та в людей своїх проблем було достатньо. Головне я в цій трагедії лишився живий. Хоча однолітки та старші хлопці дражнили мене «жидиням». Коли пас корову, граючись, міг себе видати. Та богу дякувати, дорослі не звертали уваги на дітей.

У бабусі Каті один син був вивезений в Німеччину на роботи, а другого війна застала в Червоній Армії, але обоє повернулись живими та здоровими.

Після визволення Хмельниччини партизанка, яка брала участь у підкиданні дітей, повернулась за мною. Розшукали мене в полі, де пас корову. І перше, що я попросив, коли зібрались люди, чи можна сказати своє справжнє ім'я та прізвище.

Одне врятоване життя: то мало чи багато? Напевно дуже багато. Тому що не було б дітей, онуків! Продовження роду. У 1997 р. Леонід виїхав до Ізраїлю, живе в Ашкелоні. Одружений, дружина Маргарита — інженер-економіст. Син Олег, інженер, живе в Петах Тикві, працює технологом в Бейт Шемеші. Онук Павло, 22 роки, працює в Ариелі. Сестра Ліза з 2000 р. проживає в Ізраїлі. Як рятувалась Ліза ми напевне вже ніколи не довідаємось.

Завдяки цьому листові стали відомі ще четверо людей, які чекали смерті, про що думали в очікуванні смертної години. Родина Біликів точно знає, де похоронені родичі. Та, нажаль, війна в Україні знову продовжується. Знову біженці, сироти та знову гинуть діти, які вже ніколи не будуть мати своїх дітей та онуків. Кожна людина — це безцінний скарб.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Спогади Леоніда Білика.
2. Арад Й. *Холокауст. Катастрофа європейського єврейства (1933–1945)*: Сб. статей Ієрусалим, 1990. С. 148.
3. Гурський В. С. *Дипломне дослідження другої світової війни*. Національний університет «Острозька Академія».
4. Слободянюк П. Я. *«Єврейські жертви на Поділлі в роки Другої світової війни»*.
5. *Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945)*: Зб. документів і матеріалів. Львів: Каменяр, 1969. С. 93.

УДК 94 (477.65)»18/...19»: 352.07:336.72(045)

Олег Марченко
(м. Кропивницький)

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО МІСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО БАНКУ

Анотація: У статті розглядається еволюція міських громадських банків у Російській імперії до початку ХХ ст., проаналізовано основні етапи розвитку банківського законодавства. Насамперед звернена увага на Положення про міські громадські банки 1857, 1862, 1883, 1912 років, які регламентували діяльність банків і вносили зміни до їхньої структури, повноважень, компетенції залежно від політичних, соціально-економічних, зовнішньополітичних умов, що відбувалися в країні в зазначений період.

У представленому дослідженні систематизовано розлогий комплекс опублікованих і неопублікованих джерел до історії міського громадського банку Єлисаветграда другої половини ХІХ — початку ХХ ст. у контексті функціонування міського самоврядування. До опублікованої бази віднесено імперське законодавство: Жалувана грамота містам 1785 р., Міське положення 1870 та 1892 років, Положення про міські громадські банки 1857, 1862, 1883, 1912 років, діловодні матеріали Єлисаветградської міської думи та управи, урядові ревізії міського банку, статистичні огляди Херсонської губернії, міські довідники-щорічники, місцева періодика. Неопублікований пласт репрезентують фонд 18. Єлисаветградська міська дума і фонд 78. Єлисаветградська міська управа Державного архіву Кіровоградської області: протоколи, кореспонденція з губернською владою і міністерствами, звіти ревізійних комісій, баланси банку, дані про кадровий склад правління банку, про фінансові банківські операції тощо.

Сукупність джерел дає змогу реконструювати організаційну структуру, фінансово-кредитні механізми й соціальну роль Єлисаветградського міського громадського банку, простежити взаємодію банківських і міських інституцій, обсяги трансферів на благодійність і міські потреби, а також окреслити поведінкові моделі місцевої еліти.

Ключові слова: Єлисаветградський міський громадський банк, правління банку, міське самоврядування, міська дума, кредитно-фінансові операції, джерельна база.

Перед тим як перейти до викладення основного матеріалу статті, коротко з'ясуємо повноваження міського громадського банку та прослідкуємо його еволюцію до початку ХХ ст.

Згідно зі ст. 153 Жалуваної грамоти містам від 21.04.1785 р. міські громади з прибутків могли організувати власні банки для ведення торгівлі, задоволення міських потреб, дрібного кредитування в межах міста [7, с. 382]. Такі банки діяли на основі власних статутів, міська дума сама здійснювала його управління. Більш детальну інформацію про діяльність міських громадських банків до середини ХІХ ст. дивись у статті О. М. Марченка [13, с. 51–54].

Поступово центральна влада намагалася регламентувати банківську сферу і впливати в такий спосіб на міське самоврядування. Так, 10.06.1857 р. було прийнято Положення про міські громадські банки, яке визначало їхню структуру, порядок діяльності, компетенцію [3]. Цей правовий документ лежав в основі послідовних унормувань діяльності міських громадських банків, які були видані в 1862 [4], 1883 [14], 1912 [10] роках і вносили певні зміни у функціонування громадських банків залежно від політичних, соціально-економічних, зовнішньополітичних обставин.

Якщо коротко охарактеризувати порядок формування, структуру, повноваження міського громадського банку, то можна зазначити наступне. Банк підпорядковувався місцевій міській думі, яка обирала правління банку (складалося з директора і двох членів), канцеля-

рії банку. Банківські працівники отримували заробітну плату, яку визначала міська дума.

Міські громадські банки мали такі повноваження: приймали вклади від містян незалежно від стану під 4–5% річних, а також капітали, що зберігалися в місцевих міських думах та інших інституціях; видавали позички тільки мешканцям міста, що створювало для них конкурентне обмеження перед державними чи приватними кредитними установами: під облік векселів, під заставу застрахованого майна, застрахованого від вогню товарів російського виробництва, які не були місцевим виробом, під заставу білетів кредитних установ, золотих, срібних, перлових та інших дорогоцінних предметів. Розмір позичок залежав від стану та спроможності клієнта й надавався в строки від 3 місяців (під заставу білетів кредитних установ, товарів) до 3 років (нерухомість) і 12 років (земельні ділянки). Діяльність міського банку перебувала під контролем приказу громадської опіки, міської думи, громадськості (річний банківський звіт оприлюднювався для ознайомлення). Міська громада, міська дума мала можливість із прибутків банку фінансувати облаштування та утримання благодійних установ: лікарень, богаділень, училищ, ремісничих шкіл, витрачати кошти на різні добродійні потреби міста тощо.

Положення про міські громадські банки від 06.02.1862 р. з'ясувало вже повноваження посадових осіб банку, деталізувало кредитно-фінансову (розмір відсотків закладами визначався правлінням банку разом із міською думою, уже дозволялося працювати з клієн-

тами з інших населених міст повіту чи губернії), звітну діяльність банку (встановлювався банківський документообіг), регламентувалася відповідальність вкладників, правління банку (особиста, майнова) за порушення правил ведення фінансових операцій тощо [4]. Міські громадські банки отримали більшу свободу дій, ніж раніше, що відповідало потребам насамперед середнім верствам городян.

Практика функціонування міських громадських банків у 50–70-х роках XIX ст. не завжди була позитивною. Спостерігалися випадки створення фінансових «пірамід», надання кредитів під незабезпечені зобов'язання, часто особам, які були наближені до банківських чи впливових міських кіл. Правління банків інколи вдавалися до ризикових операцій спекулятивного характеру, щоб отримати, зокрема, додатковий прибуток, а нерідко приймали непрофесійні рішення, що призводило до банкрутства банків.

Були й об'єктивні обставини краху міських кредитних установ, які були спричинені наслідками російсько-турецької війни 1877–1878 років, кризовими явищами в політичній та економічній сфері країни, пов'язаними з убивством Олександра II в березні 1881 року та згортанню ліберальних реформ. Міське самоврядування, господарство і фінанси в нових умовах потребували реорганізації. А відтак, було прийнято нове Положення про міські громадські банки від 26.04.1883 р. [14]. За ним міські громадські банки частково позбавлялися своєї колишньої самостійності, послаблювалася залежність правління банку від органів міського самоврядування і водночас встановлювався жорсткий контроль за банками з боку уряду.

Про фінансову діяльність Єлисаветградського міського громадського банку за 80–90-і роки XIX ст. дивись статтю О. М. Марченка [12, с. 103–109].

На рубежі XIX–XX ст. спостерігалось економічне піднесення в Російській імперії та певна політична лібералізація, що дало можливість уряду піти на деяке розширення повноважень міських громадських банків, надати їм більшої конкурентоздатності. 13.01.1912 року був ухвалений новий закон про міські громадські банки [10]. За ним, наприклад, міські банки могли відкривати тимчасові агентства на ярмарках в інших промислових пунктах і містах, де не було міських громадських банків; щоб ефективно контролювати клієнтську базу банку при ньому формувалася обліково-позичковий комітет у складі не менше 5 осіб; вклади приймалися вже на суму не менше 25 руб. (раніше — не менше 50 руб.), тобто залучалися кошти бідних городян; дозволялося вести облік російських і іноземних векселів, цінних паперів; були збільшені короткострокові позики до 3 років (раніше до року), довгострокові позики під заставу майна терміном до 15 років (раніше до 8 років), під заставу кам'яних будинків та землі — до 30 років, кредити строкові фізичній особі видавалися до 20 років (раніше до 12 років) тощо. Перемога радянської моделі

державного устрою у 20-х роках XX ст. призупинили діяльність міських громадських банків.

Джерельна база з історії Єлисаветградського міського громадського банку включає як опубліковані, так і неопубліковані матеріали.

Серед опублікованих джерел можна виділити такі:

1. Законодавчі акти: Жалувана грамота містам від 1785 р. [7], Міське положення 1870 [5] та 1892 років [6], у яких відображено, зокрема, взаємовідносини органів міського самоврядування з міськими громадськими банками. Про повноваження, структуру, порядок діяльності, компетенцію власне міських банків нам дають інформацію Положення про міські громадські банки від 1857 [3], 1862 [4], 1883 [14] та 1912 [10] років. Значна кількість індивідуальних законів, які суттєво впливали на діяльність міського самоврядування та міських громадських банків, міститься в збірниках «Повного видання законів Російської імперії».

2. Документальні джерела, які розкривають сутність діяльності Єлисаветградського міського громадського банку, Єлисаветградської міської думи, взаємовідносин думи з Херсонськими губернськими органами влади, а також специфіку діяльності органів місцевого самоврядування та оцінюванні їхньої ефективності очима чиновництва. Це — укази Сенату, Херсонського губернського правління, звіти губернаторів, відомості про соціально-економічний стан міста, фінансові звіти тощо.

Єлисаветградська міська дума в процесі діяльності користувалася численними власними документами діловодно-довідкового характеру. Можна виділити такі їхні підвиди: протоколи, журнали засідань думи (містять інформацію з питань обрання та структури думи, порядок формування бюджету міста, стягування недоборів, благоустрою міста тощо); службові листи; звіти й доповіді (наприклад, про прийняття і виключення гласних із думи, зведення про стан та фінансове становище міського господарства, участь у його управлінні органів місцевого самоврядування, доходи та витрати міського бюджету, розвиток муніципального виробництва, проблеми освіти, медицини, санітарного стану, модернізації інженерно-технічної інфраструктури міста, стан і діяльність самоврядування); заяви і скарги (про службовців органів місцевого самоврядування, їхні неправомірні або корупційні дії); формулярні листи (про біографії депутатів та канцеляристів, особисті заслуги, нагороди тощо). До вказаної групи можна віднести опубліковані журнали засідань Єлисаветградської міської думи за 1871–1903 роки, звіти управи, інструкції, розпорядження, постанови та інші діловодні документи міського самоврядування [18].

У зазначеному «Систематичному збірнику постанов Єлисаветградської міської думи за 1871–1903 роки» окремим розділом представлені матеріали, що стосуються діяльності місцевого громадського банку. Наприклад, тут можна знайти інформацію про вибори

членів правління і директора міського банку, про розміри їхньої зарплати та виплату дивідендів за діяльність [18, с. 471–475], про персональний склад, оплату та іншу інформацію канцелярії банку [18, с. 475–478], про регулювання відсоткових вкладів клієнтів банку, про різні фінансові операції банку, про дозволи на вексельні і кредитні операції різним категоріям городян [18, с. 478–491], про діяльність облікового комітету [18, с. 491–493], про регулювання позик під заставу цінних паперів, товарів, нерухомого майна, земельних ділянок, нерухомого майна міського громадського управління [18, с. 493–504], про регулювання оцінювання майна оцінщиками [18, с. 504–505], про страхування майна, яке надавалося під заставу [18, с. 505–507], про порядок повернення дострокової позики [18, с. 507–508], про регулювання поточних рахунків під державні й урядові гарантовані папери [18, с. 508–509], про отримання доходів за векселями та іншими строковими документами і відсотковими паперами [18, с. 509], про припинення переводу грошових сум в інші міста, які в 1880 р. принесло банку збиток [18, с. 510], про порядок купівлі і продажу відсоткових цінних паперів, коштовних металів, монет, злитків [18, с. 510–511], про порядок закладення і перезакладення цінних паперів та здійснення інших фінансових операцій із банківськими активами [18, с. 511–514], про розгляд різних скарг щодо видання кредитів та інших випадків, про роботу з банківськими боржниками [18, с. 514–531], як розподілявся прибуток банку [18, с. 531–535], питання звітності ревізійної комісії банку й діловодства [18, с. 535–544], як здійснювалися виконання постанов думи та порядок оскарження рішень [18, с. 544–545], про діяльність ревізійної комісії банку [18, с. 546–555] та інше.

Заслуговує уваги досить детальний звіт урядової ревізії Єлисаветградського міського громадського банку за період з 1865 по 1900 роки, членами якої були представники від міської думи А. О. Яцевич та Г. М. Цицерошин [15]. У ньому подані дані про історію заснування міського громадського банку, його повноваження, персональний склад, про майже 40-річну діяльність банку, про його успіхи та невдачі при здійсненні фінансово-кредитних операцій тощо. У звіті представлені таблиці, у яких міститься різноманітна фінансова інформація щодо активів, пасивів банку, річного обігу, проведення ним фінансових, кредитних, вексельних, залогових, позичкових та інших банківських операцій за 1865–1900 роки. Зі статистичних даних можна з'ясувати розмір банківського прибутку за певні роки й на які цілі він витрачався. Також у звіті є інформація про переписку правління банку, Єлисаветградської міської думи з губернською владою, міністерством фінансів, Сенатом щодо врегулювання різних спірних питань, покращення функціонування банку, забезпечення інтересів громади міста.

3. Серед статистичних опублікованих збірок документів і матеріалів, які торкаються питань місце-

вого самоврядування та функціонування, зокрема, Єлисаветградського міського громадського банку, можна віднести статистико-економічні огляди Херсонської губернії з 1879 по 1912 роки, універсальні щорічники, наприклад, «Справочная и адресная книга по г. Елисаветграду и уезду» за 1913 [8] та 1914 роки [9], які видані під назвою «Ежегодник Голоса Юга». Вони містять важливий фактичний, статистичний, узагальнювальний матеріал про стан Єлисаветградського міського управління, міського господарства, відомості про кількість населення та їхні заняття, фінансову статистику про доходи та видатки, борги, недобори, санітарно-гігієнічну, медичну, освітньо-культурну, інфраструктурну, благодійницьку діяльність муніципалітету, статистику торговельної, ремісничої та промислової діяльності тощо. Щодо Єлисаветградського міського громадського банку, то тут подана коротка інформація про заснування банку, персональний склад правління банку на 1913 чи 1914 роки, фінансово-кредитну діяльність тощо.

4. Матеріали періодичної преси виконують допоміжну роль, але там можна віднайти певну інформацію про діяльність як органів міського самоврядування Єлисаветграда, так і функціонування міського громадського банку. Це такі періодичні видання: «Елисаветградский вестник: Газета политическая, литературная и общественная» (1876–1894) (часопис містив чотири сторінки, на яких друкувалися новини імперії та міста, реклама та оголошення, висвітлювалося виробниче, торгове та культурне життя), «Ведомости Елисаветградского общественного управления» (1892–1905) (у виданні друкувалися журнали засідань міської думи, розпорядження і постанови міської думи і управи, нові проекти, з якими мали ознайомлюватися міська дума, відомості про міські справи, часопис розсилався всім гласним), «Елисаветградские новости: Ежедневная газета» (1903–1908) «Голос Юга» (1904–1919) та інші. У зазначених виданнях публікувалися публіцистичні, аналітичні матеріали щодо діяльності міського самоврядування Єлисаветграда на ниві благоустрою, історичні описи, були оприлюднені різні матеріали щодо міського самоврядування, звернення до громадськості, подавався аналіз фінансово-економічної діяльності міста, дані про розвиток господарства, торгівлі, опубліковано велику кількість документів, ордерів, заміток та інших матеріалів.

Серед неопублікованих джерел певний масив інформації про Єлисаветградський міський громадський банк міститься в Державному архіві Кіровоградської області насамперед у фондах 18 Єлисаветградська міська дума та 78 Єлисаветградська міська управа. Наприклад, у фонді 18 представлені журнали засідань міської думи за різні роки, у яких розглядалися і питання про міський громадський банк, звіти ревізійної комісії, розміри банківських відсотків по вкладах, кадрові та фінансові питання щодо правління банку тощо. Як приклад, звіт про діяльність правління міського банку за 1885 рік [11].

У фонді 78 можна віднайти справи, у яких, наприклад, міститься інформація про переписку між Єлисаветградським міським громадським банком та міською думою, між ними та губернським правлінням, урядом за 1911 рік [16], про діяльність Єлисаветградського міського громадського банку за 1912 рік (звіт ревізійної комісії) [17], баланс банку за 1912 рік [1] та 1914 рік [2] та інші справи.

Висновки. Таким чином, опрацьоване коло неопублікованих і опублікованих матеріалів свідчить, що в розпорядженні дослідника щодо питання історії та діяльності Єлисаветградського міського громадського банку є широка, досить репрезентативна джерельна база, комплексний аналіз якої дозволяє більш глибоко та всебічно проаналізувати становлення та розвиток міських

громадських банків в Україні в другій половині XIX — на початку XX ст.

Залучення до наукового обігу нових джерел дасть змогу розкрити та продемонструвати різнобічну діяльність банківських установ, які були створені та перебували під управлінням і контролем міської громади. Громадський банк значні кошти перераховував місту на благодійність та різноманітні потреби, що свідчило про дієву співпрацю правління банку та гласних міської думи, які турбувалися про потреби містян і в міру своїх повноважень та можливостей належно виконували свої обов'язки. Розгляд зазначених вище питань дасть змогу об'єктивніше встановити поведінкову модель місцевої еліти насамперед тієї, яка була залучена в діяльності органів міського самоврядування, визначити особливості та специфіку міста.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Баланс Єлисаветградського міського громадського банку за 1912 рік / / Державний архів Кіровоградської області (ДАКіроО), Ф. 78, Оп. 7, Спр. 386. 17 арк.; Ф. 78, Оп. 7, Спр. 390б. 38 арк.
2. Баланс Єлисаветградського міського громадського банку за 1914 рік / / ДАКіроО, Ф. 78, Оп. 7, Спр. 410. 162 арк.
3. Высочайше утвержденное Положение о городских общественных банках, 10 июня 1857 г. *Полное собрание законов Российской Империи*. Собр. 2. Т. XXXII. Отд. 1-е. № 31967. 1857. С. 524–527.
4. Высочайше утвержденное Положение о городских общественных банках 1862 г. *Полное собрание законов Российской Империи*. Собр. 2. Т. XXXVII. Отд. 1-е. № 37950. СПб., 1865. С. 111–125.
5. Городовое положение 16 июня 1870 г. *Полное собрание законов Российской Империи*. Собр. 2. Т. LXV. отд. 1. № 48498. СПб., 1873. С. 820–839.
6. Городовое положение 11 июня 1892 г. *Полное собрание законов Российской Империи*. Собр. 3. Т. XII. № 8708. СПб. 1895. С. 430–456.
7. Грамота на права и выгоды городам Российской империи от 21 апреля 1785 г. *Полное собрание законов Российской Империи*. Собр. 1. Т. XXII. № 16188. 1830. С. 358–384.
8. *Ежегодник Голоса Юга. 1913 г.* URL: <https://old.library.kr.ua/elib/golosuga1913/golosuga1.html>
9. *Ежегодник Голоса Юга. 1914 г.* URL: <https://library.kr.ua/wp-content/elib/golosuga1914/golosuga1914.pdf>
10. Закон об издании нового Положения о городских общественных банках. 13 января 1912 г. *Полное собрание законов Российской Империи*. Собр. 3. Т. XXXII. Отд. 1. № 36457. Петроград, 1915. С. 48–67.
11. Звіти про діяльність правління міського банку, надані міському управлінню для доповіді міській думі (травень 1885 — вересень 1885) / / ДАКіроО, Ф. 18, Оп. 1, Спр. 564. 28 арк.
12. Марченко О. М. Фінансове становище Єлисаветградського міського громадського банку в 1884–1900 роках. *Гілея: науковий вісник*. 2020, Вип. 159 (№ 11-12), Ч. 1, «Історичні науки», С. 103–109.
13. Марченко О. М. Взаємовідносини органів міського самоврядування та міських громадських банків у XIX — на початку XX ст. (на прикладі Єлисаветградського міського громадського банку). *Історія та археологія*. 2024, № 1, С. 49–62.
14. Об изменении и дополнении нормального Положения о городских общественных банках, 26 апреля 1883 г. *Полное собрание законов Российской Империи*. Собр. 3. Т. III. № 1526. СПб., 1886. с. 207–211.
15. *Отчет по правительственной ревизии городского банка. Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг.* Т. I / Сост. Л. К. Брейер. Елисаветград: тип. М. А. Гольденберга, 1905. С. 555–633.
16. *Переписка з питань Єлисаветградського міського громадського банку за 1911 р.* / / ДАКіроО, Ф. 78, Оп. 7, Спр. 375а. 133 арк.
17. *Про діяльність Єлисаветградського міського громадського банку, доклад ревізійної комісії за 1912 рік* / / ДАКіроО, Ф. 78, Оп. 7, Спр. 383. 97 арк.
18. *Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг.* Т. I / Сост. Л.К. Брейер. Елисаветград: тип. М. А. Гольденберга, 1905. 773 с.

Олександр Пилипенко
(м. Київ)

МАЛОВІДОМІ НАУКОВІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Загалом наукові джерела з історії зовнішньоекономічної діяльності Наддніпрянської України можна поділити за видовою ознакою на декілька груп:

- *законодавчі (нормативні) акти*, які стосуються історії України [1].
- *діловодна документація центральних урядових установ*: схвалені царем висновки Державної Ради та положення Комітету Міністрів, циркуляри Міністерства фінансів, циркуляри Міністерства торгівлі та промисловості, розпорядження Департаменту митних зборів тощо [2]. Ця група документів має високий ступінь достовірності інформації і характеризує загальні тенденції зовнішньоекономічної політики царського уряду в країні;
- *діловодна документація місцевих урядових установ та їх представників*: циркулярні накази і розпорядження начальника Одеського митного округу, циркуляри Херсонського губернатора, розпорядження начальників морських портів Херсона, Миколаєва та Одеси тощо [3]. Цей комплекс документів найкращим чином характеризує усі напрямки втілення в життя політики уряду у зовнішньоекономічній сфері;
- *звітна документація*: звіти, матеріали і доповідні записки губернаторів, портових митниць, постів, застав та їх відділень, комітетів біржової торгівлі, начальників морських портів [4]. Названа група документів представляє офіційні матеріали, які майже кожного року направлялись до Петербурга і містили відомості про стан справ у кожній із ланок, яка бере участь у зовнішньоекономічній діяльності країни та регіону;
- *документи органів місцевого і станового самоврядування*: протоколи засідань, матеріали з розгляду справ, постанови, звіти і листування з різних питань, а також документи Особливого у міських справах присутствія. Органи місцевого самоврядування вирішували питання щодо покращення обладнання портових споруд, напрямки залізничного будівництва та будівництва зерносковищ, відстоювали права та інтереси місцевої торговельної еліти перед центральним урядом тощо [5]; *матеріали загальноросійської, губернської і місцевої статистики*: статистичні відомості, зібрані місцевими статистичними комітетами, статистична звітність портових митниць та митного округу, статистика зовнішньоекономічної діяльності портів тощо. Статистичні матеріали та огляди, що містять такі дані, у даному дослідженні є найголовнішим видом дже-

рела. Сюди можна віднести статистико-економічні огляди Херсонської губернії, звіти про роботу Миколаївського, Одеського та Херсонського торгових портів, звіти Одеського товариства торгівлі та мануфактур, огляди хлібної торгівлі, звіти про діяльність біржових комітетів Миколаєва та Херсона тощо [6]. Окрім загального аналізу, вони дають багатий статистичний матеріал про об'єми зовнішньої торгівлі портів Причорномор'я, видові характеристики товарів за вивозом та привозом, національний характер морського торговельного флоту, розподіл вантажів за місцем призначення тощо. Обробка даних матеріалів дозволила автору включити в роботу статистичні таблиці, які дали можливість реконструювати динаміку, об'єм, товарообіг та деякі інші параметри торгівлі через порти Чорного і Азовського морів;

- *періодика*: публікації з періодичних видань того часу у чисельних періодичних виданнях багатьох українських міст, а «Николаевская газета», «Южная газета», «Николаевский курьер», «Николаевские отголоски», «Южанин» (Миколаїв), «Юг» (Херсон), «Одесский листок», журнали «Вестник сахарной промышленности», «Пищевая промышленность»;
- *матеріали довідкового характеру, адрес-календарі*: до цієї групи джерел відносяться довідники, путівники, адрес-календарі, в яких є інформація про торгові підприємства та українські порти [7]. Опрацювавши значну кількість історичних джерел з історії зовнішньоекономічних зв'язків можемо особливо відзначити категорію статистичних і довідкових матеріалів. Сюди можна віднести, в першу чергу, статистичні збірники [8].

Переважно статистичні збірники містять інформацію про загальний вивіз продукції з Російської імперії. Але допитливий дослідник може знайти інформацію, яка стосується окремих українських губерній або портів. Окрему групу джерел складають доповіді провідних українських спеціалістів на різноманітних нарадах та форумах. Великий масив документів дозволяє відтворити картину правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності українських земель у складі Російської імперії. Вони свідчать, що торгова політика російського царату була спрямована на захист, в першу чергу, інтересів російських губерній імперії. Це дуже чітко видно у випадку регулювання експорту руди, цукру, продуктів харчування. Царський уряд дуже часто просто забороняв їх експорт з метою забезпечення власної промисловості відносно дешевою сировиною. Дослідження

вивозу продукції через українські порти показують, що провідна роль у цій торгівлі належала Одесі. Збереглася значна кількість джерел, які дозволяють дослідити роль Одеси у зовнішній торгівлі Російської імперії. За висновками більшості вчених це славетне українське місто входило до п'яти найбільш важливих портів імперії. Також є дані про значення у зовнішній торгівлі Росії інших українських міст.

Значна література присвячена участі України у міжнародному обміні робочою силою. На теперішній час є достатній масив документів, які дозволяють дослідити трудову імміграцію іноземних громадян до українських земель у XIX — на початку XX ст. Ці матеріали є цінним джерелом при дослідженні основних видів занять та інших аспектів трудової імміграції іноземців до багатих українських земель. Велику допомогу у дослідженні зовнішньоекономічних зв'язків надають документи, які стосуються міжнародних угод Росії наприкінці XIX — на початку XX ст. Це тим більше важливо з огляду на те, що вони найбільше впливали на розвиток зовнішньої торгівлі українських земель. Особливо це яскраво проявлялось напередодні та в роки Першої світової війни, коли більшість торгових міжнародних угод було переглянуто імперським урядом, на жаль, не на користь

українців [9]. Як і в більшості досліджень, велику роль відіграють спогади сучасників тієї епохи. Вони допомагають зрозуміти цінності, які турбували сучасників тогочасних подій в українських землях. Документи свідчать про те, що царизм змушений був рахуватись із вирішальною роллю українських земель у зовнішній торгівлі імперії. У 1912 р. російський цар змушений був погодитись на створення Південно-Західного відділення Російської експортної палати у Києві, яке було наділено певними пільгами та правами, зокрема правом визначати країни, з якими українським підприємцям слід вести торгівлю, та асортимент товарів. Філії Південно-Західного відділення були в Києві, Харкові, Одесі, Кременчуці та інших українських містах.

Таким чином, джерельна база з даної тематики складається з опублікованих (законодавчі акти, збірники документів, статистичні матеріали, публіцистика, мемуари, спогади, періодична преса, адрес-календарі) і архівних матеріалів. З огляду на те, що тема належить до кола малодосліджених проблем вітчизняної історії, автор прагнув до вивчення та використання максимальної кількості опублікованих статистичних даних.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Свод законов Российской империи*. Т. XIV. СПб., 1890; Там само. Т. XVI. СПб., 1892; *Свод законов Российской империи, повелением Государя императора Николая Первого составленный*: В 9 т. Т. VI. СПб., 1892; Уставы таможенные. Гл. II, п. 11 // *Свод законов Российской империи*. Т. XII. Ч. 2. СПб., 1893; Анисимов А. *Устав о пошлинах (Свод законов с разъяснениями Сената. Т.V, 1895 г.)*. СПб., 1900; *Важнейшие узаконения последнего времени в общедоступном изложении с текстом законов и предметным указателем* / Сост. А. Л. СПб., 1904; *Ведомости нормальных цен на землю и строения*. Одесса, 1902; *Свод законов Российской империи*. СПб., 1906. Т.VI.; *Сборник узаконений и циркуляров по таможенному делу за 1910 г.* СПб., 1911.

2. Тур Н. О. *О товарных складах с правом выдачи документов для продажи и заклада товаров с приложением Нового Положения иностранных законов*. СПб., 1888; Федоров А. Ф. *Торговое право*. Одесса, 1911; Носенко Д. А. *Вексельные уставы 1902 и 1893 гг. С разъяснениями*. СПб., 1910; *Справочная книга по торгово-промышленной части для российских консулов*. СПб., 1912; Чельшов М. *Законодательное предположение о мерах к упорядочению нашей вывозной хлебной торговли*. СПб., 1911–1912; *Собрание ныне действующих торговых трактатов России с иностранными государствами*. СПб., 1877; *Правительственные распоряжения*. СПб., 1896; *Устав службы на судах добровольного флота*. СПб., 1898; *Промышленность и торговля в Законодательных учреждениях 1907–1912 гг.* СПб., 1912; *Справочная книга по торгово-промышленной части для императорских российских консулов*. СПб., 1912; *Положение о Российской экспортной палате*. СПб., 1914 та ін.

3. *Статистический сборник Министерства путей сообщения. Внутреннее судоходство в 1907–1909 гг.* СПб., 1914.

4. *Отчет губернатора Волынской губернии*. Житомир, 1912; *Отчет начальника Николаевского торгового порта за 1907–1913 гг.* Николаев, 1914; *Отчет о деятельности Николаевского Биржевого Комитета за 1902–1913 гг.* Николаев, 1914; *Отчет о деятельности биржевого комитета при Херсонской бирже за 1906–1914*. Херсон, 1915. та ін.

5. *Записка по поводу хранения и очистки хлеба*. Екатеринослав, 1912; *Отчет о деятельности Совета съездов мукомолов по 1 янв. 1910 г.* СПб., 1910; *Русское экспортное товарищество. Отчет за первый операционный период с 14 мая 1909 г. по 1 янв. 1910 г.* М., 1910 та ін.

6. *Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1913 год*. Херсон, 1915; *Статистические сведения о Николаевском хлебном экспорте в 1910–1913*. Николаев; *Статистические сведения по экспорту зерна, 1907–1908 гг.* // *Николаевский биржевой контроль*. Николаев, 1908;

7. *Официальный каталог фабрично-заводской художественно-промышленной и сельскохозяйственной выставки в Одессе*. Одесса, 1910; Москвич Г. *Иллюстрированный практический путеводитель по Одессе*. Одесса, 1904;

Прошлое и настоящее Одессы. Изд. Одесской городской аудиторией народных чтений ко дню столетнего юбилея г. Одессы. 1794–1894. Иллюстрированный путеводитель. Одесса, 1900; *Результаты однодневной переписи г. Одессы 1 декабря 1892 г.* Одесса, 1894; *Отчёт Одесского еврейского центрального комитета по оказанию помощи пострадавшим от погромов 1905 г.* Одесса, 1908; *Память Одесской выставки 1884 г.* Одесса, 1884 та ін.

8. Блау А. А. *Торгово-промышленная Россия. Справочная книга для купцов и фабрикантов.* СПб., 1899; Гурко В. Наше государственное и народное хозяйство. Доклад V съезду уполномоченных объединённых дворянских обществ. СПб., 1909; Могилевский Е. А. К вопросу о перевозке Донецкого угля в Прибалтийский район. Доклад XXIX съезду горнопромышленников Юга России (24 ноября 1904 г.). СПб., 1907; Остапенко С. С. *Железнодорожные перевозки скота и продуктов животноводства.* Х., 1916; Ханенко Б. И. Доклад Совету Киевского общества сельского хозяйства о переговорах с национальной ассоциацией по продаже русского хлеба Франции. К., 1891 та ін.

9. Державний архів Чернігівської області (ДАЧВО), Ф. 1688, Оп. 1, Спр. 19, Доклад члена правления Всероссийского общества сахарозаводчиков Г. Н. Логачёва Всероссийскому съезду сахарозаводчиков, Арк. 4; *Первый Всероссийский съезд мукомолов.* СПб., 1911; *Записки по делу заключения договора с Бельгийским акционерным обществом.* Одесса, 1908; *Краткий очерк и перевод контрактов с добавочными постановлениями.* СПб., 1913; *Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства 1878–1917.* М., 1939; *Торговые сношения России с Францией.* К., 1918; *Собрание ныне действующих торговых трактатов России с иностранными государствами.* СПб., 1877; *Правительственные распоряжения.* СПб., 1896.

ПРОВЕДЕННЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ МАЛОВИСКІВЩИНИ (1930–1931 РОКІВ)

Анотація: Стаття присвячена процесам здійсненню радянським режимом колективізації на території, яка нині охоплює сучасний Новоукраїнський район та окремі частини сусідніх районів. За працями дослідників та матеріалами архіву, нами вивчено основні особливості проведення колективізації, виокремлено способи її здійснення. Свідчення очевидців, використані у статті, дають унікальну можливість зрозуміти всю абсурдність та жорстокість дій радянського керівництва. Враховуючи стан війни в сучасній Україні, стаття покликана висвітлити трагізм перебування українського народу та наших земель у складі СРСР, адже саме концепт відновлення Радянського Союзу лежить в основі сучасної російської пропаганди, спрямованої на виправдання здійснення територіальних загарбвань в Україні.

Ключові слова: колективізація, репресії, Маловисківщина, хлібозаготівлі, виселення, розкуркулення.

Постановка проблеми. Колективізація, запроваджена радянським режимом, була втіленням ідеології, мета якої полягала у знищенні приватновласницьких відносин на селі. Сформована керівництвом ціль — підкорення українського селянства, не обирала засобів, а поєднувала як фізичний, так і моральний тиск щодо нього. Наступ на село завершився величезною трагедією, що випала на долю українського народу — Голодомором (1932–1933 рр.). Він став логічним завершенням боротьби радянської влади, яка не могла втриматися ніяким іншим способом як тільки шляхом терору і насильства, що свідчить про її ворожий характер для українського народу.

Мета статті: комплексно дослідити суцільну колективізацію на теренах Маловисківщини (більшою мірою територія сучасного Новоукраїнського району, Кіровоградської області), охарактеризувати особливості накладання хлібозаготівельного плану; за біографічними відомостями та матеріалами засідань, дослідити і визначити характер колективізації; вивчити методи стягнень та мотивації, що використовувалися для її здійснення.

Територіальні межі дослідження: поняття «Маловисківщина» не є статичним. Воно еволюціонувало і трансформувалося одночасно із неодноразовими змінами адміністративно-територіального устрою території. Тому, в нашому дослідженні під «Маловисківщиною» розуміються території, які адміністративно належали до неї станом на 30-ті роки ХХ ст., а також ті терени, що знаходяться в околицях м. Малої Виски та традиційно сприймаються населенням як Маловисківщина.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед найбільш вагомих праць чільне місце посідає комплексна робота Івана Петренка, в якій автор розглянув конкретну ситуацію періоду розкуркулення та колективізації на Кіровоградщині. Автор зазначає, що голод був спричинений хлібозаготівлями осінньо-зимового періоду 1932–1933 рр. [11]. Дослідник Сергій Сіренко зупиняється на процесах здійснення колективізації на території Маловисківщини [12]. Події 1932–1933 рр. та процеси, що передували Голодоморові на території сіл Велика Виска та

Ерделівка і Копанки дослідив у своїх монографіях Борис Шевченко [14], [15].

Отримані відомості нами розширено, доповнено та підтверджено масив джерельного матеріалу, який зберігається у Державному архіві Кіровоградської області (далі ДАКіроО) [1–9].

Виклад основного матеріалу. Політична верхівка Радянського Союзу прийняла рішення про скасування нової економічної політики наприкінці 1928 р. У досить стислі терміни передбачалося провести колективізацію, про що свідчить Пленум ЦК ВКП(б), що відбувся листопаді 1929 р. 24 лютого 1930 р., С. Косіор підписав інструктивний лист ЦК КП(б)У місцевим партійним організаціям України, в якому встановлювалися завдання: «Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної кампанії, а всю Україну — до осені 1930 року» [16, с. 224].

Супроводжувалася колективізація примусовим створенням колгоспів. Як правило, колгоспи створюються за рахунок одноосібного сектору. Рішення про вступ до колгоспу селяни мали приймати на зборах. Оскільки вони не бажали відмовлятися від своєї власності та передавати її в колгоспи, досягти цього вдалося тільки методами адміністративного тиску. Швидкість суцільної колективізації зумовлювала виступи, які жорстоко придушувалися.

21 січня 1930 р. Й. Сталін виступив у газеті «Червона зірка» із заявою про застарілість схваленої XV з'їздом ВКП(б) політики обмеження й витіснення капіталістичних елементів села і повідомив про перехід радянської влади до політики «ліквідації куркульства як класу». Контури цієї політики визначилися постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Селян, які мали бути репресовані, поділили на 3 категорії. До першої зараховували «контрреволюційний актив», який підлягав негайній ліквідації шляхом ув'язнення в концтаборах або розстрілу. Друга категорія означала депортацію у віддалені місцевості СРСР. Ті, хто потрапляв до третьої категорії, залишалися на місці, але повинні були розселитися за межами колгоспних масивів [10].

Дослідник Іван Петренко, вивчаючи процеси розкуркулення в с. Плетений Ташлик Маловисківського району, зазначає, що 2 лютого 1930 р. у селі відбулася конференція колгоспної молоді, яка «цілком підтримала політику партії на ліквідацію куркуля й вимагала негайно розкуркулити куркулів» [11, с. 48].

За планом роботи Зінов'євського окружного відділу ДПУ від 1 лютого 1930 р. у Маловисківському районі, планувалося ліквідувати 100 куркульських господарств у яких проживало 400 осіб [11, с. 49].

До селян, які не здавали хліб і посівматеріал, застосовувалися тортури та катування. Їх здійснювали місцеві активісти, які приєднувалися до «буксирних» бригад. У с. Паліївка Маловисківського району людей роздягали, поміщали у холодний хлів, погрожували «наганом», а їхню худобу відбирали [11, с. 152].

Про жорстокість комуністів та непідйомність плану хлібозаготівель свідчать спогади жителя с. Злинка Олександра Колечкіна (1909 р. н.). Він зазначає, внаслідок великих норм у селах майже не залишилося хліба для прожиття селян. «Буксирні» бригади з числа комуністів та активу сіл проводили рейди, забираючи останню жменю зерна з сільського подвір'я [13].

Колективізація також супроводжувалася виселеннями. За інформацією історика Бориса Шевченка у с. Велика Виска розкуркулено родину Кириленків. Підставою для вислання, стало те, що родина мала 35 дес. власної, 15 дес. орендованої землі, а також використовувала найману працю. Схожий випадок відбувся з жителем с. Велика Виска Йосипом Пожара, який не зумів заплатити 600 крб. штрафу за невиконання плану по хлібозаготівлі, і тоді забрав частину свого майна і зник разом з дружиною [14, с. 117].

На початку березня 1930 р. під час загальних зборів щодо посівного матеріалу в с. Олексіївка Маловисківського району, селяни закрутили дротом двері, і пострілом через вікно, намагалися вбити секретаря парторганізації Гусарова, але йому пощастило, що куля влучила в стіну на 2 см вище голови [11, с. 155].

2 березня 1930 р. виходить стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів». Так звані «перегини» щодо куркулів і середняків були засуджені. Він переклав відповідальність за допущені помилки на місцевих керівників.

Офіційна влада відреагувала на інцидент поглибленням розколу в селах і зміною тактики примусу. Ті, хто виходив з колгоспів і повертався до одноосібного господарювання, стикалися з підвищеними податками, гіршим розподілом землі і неповерненням худоби, тоді як держава гарантувала колгоспникам соціальне забезпечення і кредити.

Так про непідйомність податків можна знайти свідчення у статті Сергія Сіренка «Голодомор у Центральній Україні (на прикладі Маловисківщини)», де дослідник наводить фрагменти спогадів жительки села Краснопілки Маловисківського району Мотрі Роздайбиди: «Мій батько, Довгоп'ятий Андрій, не вступив до колгоспу. Мав невелику ділянку землі, якщо зважити на те, що наша сім'я

складалася з одинадцяти чоловік ... Можна тут бути куркулем?! Усі працювали — сапали, копали. Трошки обжилися. Було двоє коней та сівалка. Але батько нею не сів — не встиг. Його вигнали з хати і дітей повиганяли». Ця сім'я не змогла сплатити податок, і майно було продано на стихійному сільському аукціоні. Про інший випадок, який відбувся, згадує колишній голова комітету бідноти с. Копанок: «Уночі ми намітили списки куркулів, і при допомозі ДПУ забрали їх і вивезли. Ні один не повернувся... Так виконували наказ Сталіна про ліквідацію куркульства як класу, що був оголошений у грудні 1929 р. У місті Мала Виска розкуркулення починалося з гасла: «Кулак, дайош, хліб!» [12].

У регіоні Семенастівської сільради Новоукраїнського району стався випадок розкуркулення Луки Бобришева у 1930 р. Зокрема, аналіз справи свідчить про те, що своїм обов'язків перед державою щодо здачі та продажу хліба не виконує. Через борги його майно підлягає ліквідації. За розпорядженням Уповноваженого ДПУ Чернова громадянина Луку Бобришева було вислано до концтабору на три роки [5, арк. 1–9].

Про механізм розкуркулення і депортацію куркулів на північ залишила спогад жителька м. Мала Виска Клавдія Балан (1923 р. н.): «Для мене страшне життя почалося у 1930 р. з розкуркулювання. Комнезами серед ночі приходили і виганяли людей з домівок. Прийшли і до нас вночі. Людей звозили з усього району в приміщення, де зараз знаходиться ліцей. Тих, кого розкуркулили, вважали ворогами народу, і їх вирішили ізолювати. Це було взимку, тримали нас там більше тижня. Потім пригнали 23 вагони. В них нічого не було, крім діжок для відходів. Коли людей погрузили, вагони заперли та запломбували. Повезли нас невідомо куди. Везли дуже довго, і лише у Волгограді зробили зупинку, щоб вичистити вагони від відходів та бруду. Після цієї зупинки повезли нас далі на північ. Кінцева зупинка була — Соловецькі острови. З вагонів нас виграли в чисте поле, де мороз був 40°. Потім перевели до казарм Петра I. Цілий місяць тримали в казармах, згодом погнали на роботу — вирубку лісів і будівництво лісопильних заводів» [13].

У березні 1930 р. радянська влада активно використовувала різноманітні засоби примусу і тиску, спрямовані на тих, кого вважала причетними. Це робилося з метою спонукати інших селян до прояву більшої лояльності. На Райпарт зборах Маловисківського району від 26 березня 1930 р. було запропоновано спочатку партосередкам зосередити увагу на мобілізації коштів та звернути особливу увагу на роботу серед жінок; поставити гостро питання про виживання куркулів з існуючих колгоспів; до куркуля вжити всіх заходів, щоб останні не знищували і не ліквідували зараз своєї худоби [1, арк. 44–45]. Забій худоби став на той момент масовим явищем, яке здійснювалося з метою уникнення її передачі до колгоспу.

У квітні 1930 р. Івана Коломійченка жителя с. Злинка заарештували і заслали (умовно) до північного краю на

три роки з конфіскацією «залишків фуражу», оскільки він був віднесений до 3-ї категорії куркулів. Радянська влада дуже жорстоко обійшлася з подружжям Кривохижами Фросиною і Пантелеймоном, які мешкали у с. Злинка. У 1930 р. їх розкуркулили, віднесли до куркулів 2-ї категорії та депортували в Архангельську область. Після повернення на Батьківщину в 1935 р. Фросина «незаконно» зайняла свій будинок і посяла жито на городі, за ці дії у 1937 р. її розстріляли [11, арк. 68].

Вже до середини квітня можна говорити, що окреслилися результати здійснення колективізації. Так, 14 квітня 1930 р. на засіданні Маловісківського РПК констатовано: закріпити досягнення в галузі колективізації району, шляхом правильної організації праці в колгоспах [1, арк. 22].

8–9 травня 1930 р. відбулася Перша районна конференція КП(б)У Маловісківського району в період проведення політики розкуркулення. Присутні на ній громадяни (Соловійов, Желдак, Чередник) повідомили про стан колективізації в районі. У Плетеному Ташлику МТС, на думку доповідача Соловійова, питання виникло так, що потрібно фізично знищити куркуля. Желдак, житель с. Олексіївки константував, що робота серед жінок, знаходиться у нашому районі в занепаді. Як зазначав, Чередник житель у с. Мануйлівка, розкуркулення було проведено достатньо [1, арк. 3–6].

Наступна хвиля колективізації почалася восени 1930 р. Вже 25 вересня 1930 р. відбувся Об'єднаний Пленум Маловісківського РПК та Рай КК, на якому, як зазначено в протоколі № 2 затверджено додатковий план хлібозаготівлі у кількості 71 тис. пудів згідно з постановою ЦК ВКП(б). Зазначалося: «Сучасний хід хлібозаготівлі не лише загрожує здійсненню вересневого плану, а й не може забезпечити виконання річного плану. Темпи неприпустимо низькі, потрібна дійсна мобілізація мас навколо хлібозаготівлі (зустрічний план, соцзмагання, громадський буксир). Лише непримирима реальна боротьба парторганізації проти куркуля забезпечить успішне втілення в життя плану хлібозаготівлі» [1, арк. 25–26].

В цей же час, відповідно до відомостей про стан колективізації по Великовісківському району від 20 листопада 1930 р., всього було 267 куркульських господарств [8, арк. 26].

17 листопада 1930 р. на Третньому Об'єднаному Пленумі Маловісківського РПК та Рай КК висловився Смірнов, заявивши, що голова сільради не може знайти куркулів і партійний осередок повинен вказати на них [1, арк. 36].

У матеріалах архіву фіксується один випадок жительки с. Володимирівка Євдокії Чабаненко, що мав місце 19 листопада 1930 р., яка вважала, що голова сільської ради Іван Піридрієнко, примушує її працювати в артілі. Жінка з хворобою нирок домогалася довідки про непрацездатність [6, арк. 5].

Відповідно до даних про стан колективізації у сусідньому Великовісківському районі станом на 20 листопада 1930 р. нараховувалися 267 куркульських господарств [9, арк. 26].

Органи ДПУ здійснювали тотальний контроль не лише за куркулями, а й за працюючими середняками і бідняками. Відбувалися такі випадки, коли радянська влада могла застосувати до селян помилкове розкуркулення. Житель с. Велика Виска Петро Кириленко у 1930 р. вступив в Артіль ім. Сталіна та здав все майно, яке у нього було. Він розповідав, що збори підтвердили його розкуркулення як помилкове. 18 травня 1931 р. відбулося засідання Президії Великовісківської Рай. КК РСІ на якому ухвалено: «Вважати, що доведення закону ВУЦВК Флорівської сільради було неправдиве, тому що Кириленко виявився середняком, справу про перекручення класової лінії направити наслідчому на предмет притягнення винних до відповідальності» [7, арк. 1–27].

Григорій Бабанський, житель с. Олексіївка Великовісківського району домагається повернення свого будинку та майна, стверджуючи, що його несправедливо розкуркулили. Він отримав домашню освіту, працював в школі за низьку зарплату, мав двох коней, корову і два наділи землі.

Велика маса селян чинила різними засобами спротив хлібозаготівлі. Показовий випадок стався в с. Велика Виска, де у 1930 р. житель Тихон Панченко був розкуркулений, який навмисно не здавав зерно та одержав штраф у розмірі списання майна [2, арк. 1–3].

Спробу організувати діяльність, яка була спрямована на агітацію проти радянської влади, здійснив житель м. Мала Виска Петро Онойко. Він розповідав: «Коли на півдні Україні з'явився голод, селянство почало голодувати. Я був проти заходів хлібозаготівлі проведених в теперішній час». Четверо мешканців м. Малої Виски, причетних до цього інциденту, займалися контрреволюційною агітацією: Михайло Сніцар, Іван Артишко, Григорій Сандул, Олексій Телятник. 10 серпня 1933 р. на особливій нараді при Колегії ОГПУ було прийнято рішення: Петра Онойка ув'язнити на один рік і шість місяців, Михайла Сніцаря ув'язнити на один рік з дня винесення цієї постанови, Івана Артишка ув'язнити на шість місяців, Григорія Сандула ув'язнити у виправному трудовому таборі на два роки, Олексію Телятнику термін попереднього ув'язнення зарахувати в строк покарання, підписку про невіїзд зняти [8, арк. 2–108].

На засіданні Великовісківської районної комісії РСІ від 18 травня 1931 р. відхилили вимоги Григорія Бабанського та вирішили вважати дії Олексіївської сільради правдивими [3, арк. 1–11].

2 січня 1931 р. відбулося засідання бюро Маловісківського РПК, на якому було передбачено посилити втягнення у колгоспи бідняцько-батрацькі та середняцькі маси, організовуючи вербувальні бригади з колгоспників та партійців [4, арк. 9–15].

Так, було у випадку з Мар'яною Кравченко. Її незаконно виселили з власного будинку. Зокрема, у заяві від 26 січня 1931 р. ця жінка писала: «Мене виселяють з дому, бо я не можу платити податки». Жінка хворіла, мала п'я-

теро дітей і чоловіка, а її соціальне становище було бідним і неблагополучним [6, арк. 3].

В 1931 р. кількість «буксирних» бригад збільшилася і влада набрала комсомольців та студентів в них. Більшовики організовували «буксирні» бригади з колгоспників і відправляли їх у сусідні села, щоб позбавити колгоспників зерна і продуктів харчування. За свідченнями жителя Миронова, активісти з Володимирівки забрали геть весь хліб до одного фунта» [9, арк. 12].

5 лютого 1931 р. на засіданні бюро Маловисківського РПК розглянули доповідь Горбаня, відповідно до змісту якої пропонувалося партійним осередкам негайно розгорнути масову роботу по хлібозаготівлі. Вжити всіх заходів до куркульсько-заможних господарств, які не виконали твердих завдань по хлібозаготівлі. Невиконуючи тверді завдання застосовувати різні репресивні заходи встановлені законом [4, арк. 38].

До селян, які відверто висловлювались проти вступу в колгосп, або не хотіли виконувати хлібозаготівельний план, застосовувалися арешти та заслання до виправно-трудових таборів.

Дослідник Б. Шевченко провів активну пошукову роботу і знайшов офіційні списки куркульських господарств. Він зазначає: «Станом на 10 липня 1931 р. на території Флорівської сільради було 10 заможних і 11 куркульських господарств. До категорії куркульських були віднесені господарства Дем'яна Сіденка, Зараха Салова, Олексія Нагорного, Сави Луньова, Федора Луньова, Антона Матвієнка, Єгора Пісчанського, Семена Візіра, Дмитра Домаскина, Йосипа Лефтора, Тихона Козися».

Всі вони були жителями с. Велика Виска, яких розкуркулили за невиконання плану хлібозаготівель. «Загалом по Великовисківському району на 10 липня 1931 р. нараховувалося 260 заможних та 117 куркульських селянських господарств», — наголошує Б. Шевченко [14, с. 120].

Хлібозаготівельний план був надто великий, що спонукало районну партійно-господарську верхівку припинити видачу натурвансів, а згодом розпочати пошук прихованого зерна. Як згадувала, Лідія Ткаченко (1926 р. н.) жителька м. Мала Виска, її мати вкрала мішок зерна під час весняної посівної кампанії [13].

За словами Любов Ярошенко, жительки с. Олександрівки, активісти зібрали людей в одному з будинків та наказали одному з членів сім'ї принести їм 2 кг зерна. Вони змушували заручників терпіти голод, поки хтось із членів сім'ї не приносив зерно. У своїх спогадах Віра Клімова (1918 р. н.), жителька м. Мала Виска, стверджує, що людей примушували вступати до колгоспу, а тих, хто не погоджувався, забирали в контору і там з ними «проводили роботу» [13].

Висновок. Отже, в нашому дослідженні було проілюстровано фактами та доповнено новими архівними свідченнями здійснення колективізації на території Маловисківщини. Доведено її репресивний насильницький і злочинний характер. Робота стане корисною для глибшого вивчення процесів колективізації та передумов Голодомору. Отримані відомості мають інтегруватися у загальноукраїнські дослідження з вивчення історії геноциду та злочинної діяльності радянського режиму в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКіроО), Ф. П-208, Оп. 1-р, Спр. 32. 59 арк.
2. ДАКіроО, Ф. Р-1351, Оп. 1-р, Спр. 31. 10 арк.
3. ДАКіроО, Ф. Р-1351, Оп. 1-р, Спр. 104. 11 арк.
4. ДАКіроО, Ф. П-208, Оп. 1-р, Спр. 35. 44 арк.
5. ДАКіроО, Ф. П-7251. 14 арк.
6. ДАКіроО, Ф. Р-1351, Оп. 1-р, Спр. 88. 18 арк.
7. ДАКіроО, Ф. Р-1351, Оп. 1-р, Спр. 76. 31 арк.
8. ДАКіроО, Ф. П-6780. 152 арк.
9. ДАКіроО, Ф. Р-253, Оп. 1-р, Спр. 648. 106 арк.
10. Кульчицький С. Розкуркулення політика. *Енциклопедія історії України*. Інститут історії України НАН України. [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=rozkurkulennja_polityka (останній перегляд: 27.06.2025 р.)
11. Петренко І. *Видібане життя*. (Розкуркулення на Кіровоградщині). — Кіровоград, 2009. — 312 с.
12. Сіренко С. *Голодомор у Центральній Україні (на прикладі Маловисківщини)*. — ОУНБ ім. Чижевського, 2007. — с. 9–14.
13. *Спогади із експозиції комунальної установи Музею історії Маловисківщини імені Олександра Сергійовича Ковтуна*.
14. Шевченко Б. *Велика Виска та її околиці. Історія від найдавніших часів до сучасності*. — Кропивницький, 2019. — 234 с.
15. Шевченко Б. *Ерделівка і Копанки. Нариси з історії від найдавніших часів до сучасності*. — Кропивницький, 2021. — 276 с.
16. Шитюк М., Шкварець В. *Наслідки колективізації на Миколаївщині. Інститут історії України НАН України*. [Електронний ресурс]. URL: <http://history.org.ua/JournALL/pro/5/10.pdf> <http://history.org.ua/JournALL/pro/5/10.pdf> (останній перегляд: 27.06.2025р.)

ФОНД ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ КРАЄЗНАВЦЯ НЕТРЕБСЬКОГО ВАЛЕРІЯ ПЕТРОВИЧА В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація: У розвідці описано документи краєзнавця Нетребського В. П., особовий фонд якого після проведення експертизи цінності було прийнято на постійне зберігання до Державного архіву Одеської області. Фонд представлений документами різними за видами: дарчими написами, статтями про фондоутворювача, епістолярієм, творчими та зображувальними документами.

Ключові слова: краєзнавство, особовий фонд, архів, опис, одиниця зберігання, екскурсія.

Валерій Петрович Нетребський народився 30 грудня 1945 року. Батько був офіцером, мати займалась громадською діяльністю. В школі, в якій навчався Нетребський В. П., історію викладав Тобі Ааронович Фукс, який зумів його зацікавити історією краю. Вихідні дні Валерій Петрович із друзями ходив вулицями та провулками Одеси, вивчав архітектуру фасадів, спілкувався з місцевими старожилами, слухав їх історії життя.

У 1968 році Нетребський В. П. вступив на історичний факультет Одеського державного університету імені І. І. Мечникова, паралельно працював вчителем історії в школі. На історичному факультеті у Нетребського В. П. викладав професор Петро Йосипович Каришковський, який вів лекції на шести історичних курсах, був розробником спецкурсів з давньої та середньовічної історії, його відданість історичній науці сприяла усвідомленню Валерієм Петровичем її важливості та підштовхнула до подальшого занурення в краєзнавчу тематику.

Закінчивши університет у 1973 році, Валерій Петрович влаштувався на роботу до Одеського бюро екскурсій та подорожей, де пропрацював 40 років. У 1974 році в одеській газеті «Моряк» вийшла друком його перша публікація, з цього моменту розпочався шлях у журналістику, за роки життя ним було опубліковано понад 1000 статей у різних періодичних виданнях: «Південь», «Моряк», «Вечірня Одеса», «Гудок», «Порто-Франко», «Час Ч».

Займався педагогічною практикою, викладав естетику в морехідній школі, в школах № 17 та № 101, ліцеї № 1 м. Одеса викладав історію, в автодорожньому технікумі — суспільствознавство.

На початку 2000-х років Нетребський В. П. створив громадський клуб краєзнавців «Моя Одеса», який об'єднав понад 80 ентузіастів. З учасниками клубу Валерій Петрович проводив екскурсії. Ці прогулянки лягли в основу серії книг «Краєзнавчі прогулянки старою Одесою від А до Я», які у 2015 році були об'єднані у видання «Портрети одеських вулиць». У співавторстві з Шерстобитовим В. В. побачили світ такі видання Нетребського В. П. як «Аура одеських бульварів» та «Аура Молдаванки», які стали цінним джерелом інформації для вивчення історії Одеси.

У 2015 році до сімдесятиріччя Нетребський В. П. отримав Почесний знак міського голови «Трудова слава». Помер 22 серпня 2019 року в Одесі [1].

Після смерті Валерія Петровича його документи передавались до Державного архіву Одеської області в 2020–2021 роках. В результаті проведення експертизи цінності документів на державне зберігання було відібрано та сформовано 160 справ із загальною кількістю 6088 документів, відкрито фонд особового походження № Р-8330 «Нетребський Валерій Петрович (1945–2019) — краєзнавець», складено опис № 1 за 1960–2020 роки, який систематизований за структурно-хронологічним та тематичним принципами.

Окремими групами виділені: творчі документи (нарис, статті, тексти, власноруч укладені списки), дарчі написи, епістолярій, документи, зібрані Нетребським В. П. (альбоми, періодичні видання, статті, друковані видання, добірки документів на різні теми), документи про фондоутворювача, документи, що відклались у фонді, зображувальні документи.

Творчі документи представлені 14 справами: тексти екскурсій, інтерв'ю Нетребського В. П., краєзнавчі нариси, 3 томи рукописних текстів, власноруч укладені списки статей фондоутворювача, алфавітний покажчик історичних осіб, пам'ятників архітектури, храмів м. Одеса. Понад шість десятків статей Нетребського В. П., опублікованих в періодичних виданнях [2].

До опису увійшли різні за видами документи. Зокрема, дарчі написи від Головка А. Я., Грейнер Р. М., Дусмана Л. М., Калуст'яна Л. Х., Крейцера А. А., Кучера А. А., Малиновського А. В., листи від Абрамової Н. А. [3].

Біографічні документи Нетребського В. П. не представлені. Натомість, є документи про фондоутворювача: вірші-присвяти, гумористичний календар з фотографіями Нетребського В. П., статті про нього в періодичних виданнях, привітання від Сироти В. А. у вигляді каталогу-путівника зі спільних прогулянок, вірш-некролог Слісарчука В., присвячений Нетребському В. П. [4].

Найбільше в фонді відклалось документів, зібраних фондоутворювачем — 122 справи: альбоми з газет-

ними вирізками та вклейками на теми «Де рібас», «Дюк де Рішельє», «Жевахова гора», «Куяльник» [5]; підшивки одеських газет 1980–2000-х років — «Пале Рояль», «Одесский вестник», «Окна», «Свобода» [6]; друковані видання Сильченка І., Моргуліса М. Г., Новомирова К. І., Селінова В. І. [7]. Змістовні добірки документів поділені на три блоки: документи з історії Одеси (60 справ), документи з історії України та зарубіжних країн (25 справ), біографістика (19 справ).

До першого блоку входять добірки на такі теми: «Одеські діячі культури та науки», «Антична Одещина», «Одеський маяк», «Історія вулиць», «Історія районів Одеси», «Знать Одеси» (5 томів), «Одеса — багатонаціональна», «Архітектура Одеси», «Одеська реклама. Магазины», «Одеські бані та перукарні», «Водопостачання Одеси», «Мости Одеси», «Музеї Одеси», «Політичне, соціально-економічне життя Одещини в 1990-х рр.», «Козацтво Одещини» та інші [8].

До другого блоку — «Українські культурні діячі», «Історія промислових закладів України», «Український флот: РТПіТ7, ЧМП», «Чорнобильська катастрофа», «Український національний рух», «Прийняття Конституції України», «Євреї в революції», «Історія пращурів українців», «Козацькі вожді України», «Голодомор 1932–1933 рр.», «Історичні події в Україні в 1990-х — на початку 2000-х рр.», «Політичне життя в Україні в 1990-х рр.» та інші [9].

До третього блоку — «Винахідник Джавецький Степан Карлович», «Гліб Павловський», «Родина Донського В.», «Гетьмани України: Богдан Хмельницький, Іван Мазепа», «Сибіряков О. І.», «Українські національні діячі: Степан Бандера, Євген Коновалець, Роман Шухевич», «Політичні діячі СРСР» (2 томи), «Політичні діячі України» (5 томів) [10].

Документи, що відклались у фонді: плани м. Одеси за різні роки, рекламні плакати підприємств та магазинів м. Одеси ХІХ-поч. ХХ ст., оригінал атестату про завершення курсів учениці Одеського народного училища, тексти екскурсій по Одесі Атанасової Л., передані Нетребському В. П., копія зошиту для запису уроків учня 5 гімназії м. Одеси на 1900–1901 навчальний рік [11].

Зображувальні документи представлені фотографіями Нетребського В. П., переважно в групах з різних людей [12].

Отже, у Державному архіві Одеської області знаходиться на постійному державному зберіганні понад 180 фондів особового походження. Це документи діячів культури, науки та техніки, викладачів, краєзнавців, які зробили свій внесок у розвиток Одещини. Документи особового походження є достатньо інформативними джерелами для вивчення історії краю та повсякденного життя його мешканців. Особовий фонд Нетребського В. П. є прикладом особового зібрання, документи якого можуть бути використані для вивчення різних сфер життя міста.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Слісарчук В. *Валерій Петрович Нетребський — справжній одеський краєзнавець*. URL: <https://vslisarchuk.od.ua/uk/node/223>
2. Державний архів Одеської області (ДАОО), Ф. Р-8330, Оп. 1, Спр. 1-14.
3. ДАОО, Ф. Р-8330, Оп. 1, Спр. 15-22.
4. ДАОО, Ф. Р-8330, Оп. 1, Спр. 146-152.
5. ДАОО, Ф. Р-8330, Оп. 1, Спр. 24-27.
6. ДАОО, Ф. Р-8330, Оп. 1, Спр. 31-32, 34-35.
7. ДАОО, Ф. Р-8330, Оп. 1, Спр. 38, 40-41.
8. ДАОО, Ф. Р-8330, Оп. 1, Спр. 42-101.
9. ДАОО, Ф. Р-8330, Оп. 1, Спр. 102-126.
10. ДАОО, Ф. Р-8330, Оп. 1, Спр. 127-145.
11. ДАОО, Ф. Р-8330, Оп. 1, Спр. 154-156, 158-159.
12. ДАОО, Ф. Р-8330, Оп. 1, Спр. 160.

Костянтин Ткачук
(Київ)

ЖУРНАЛ «КІЕВСКАЯ СТАРИНА» — ДЖЕРЕЛО АРХЕОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ: АРХІВНА РУКОПИСНА ЮДАЙКА (ЗА ПІДТРИМКИ THE MFJS)

Анотація: Пропонується огляд публікацій з теми юдаїка на шпальтах журналу «Кіевская старина» в контексті археографії. Увагу приділено інформації про те, в яких архівах зберігались використані наприкінці 19 — на поч. 20 ст. дописувачами журналу рукописи ранньомодерного періоду. Прослідковано те в яких сучасних архівах можуть зберігатись ці документи. Зроблено висновки про те, що для журналу було підготовлено до першої публікації суттєву документів з колишніх архівів Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Війська Запорізького та Малоросійського приказу (колегії), які вже перебували під загрозою зникнення наприкінці 19 ст. Зважаючи на процеси становлення археографії як науки, більшість опублікованих археографічних легенд про рукописи недостатня для розуміння назв документів та архівів, де вони зберігались на період їх опрацювання дослідниками.

Ключові слова: Кіевская старина, Киевская старина, археографія, архівна евристика, юдаїка.

Актуальність дослідження. Археографія як спеціальна історична дисципліна, розробляє теорію та методику вивчення архівних джерел, зокрема рукописних пам'яток, з метою їх залучення до суспільного та наукового обігу. Отже, польова, евристична та едиційна археографія має справу в дещо іншими вимірами роботи із архівними джерелами, ніж читання та інтерпретація їх змісту. Завдяки археографії текст історичного документу функціонує в часі та просторі, як матеріальний об'єкт, а не тільки «тут і зараз» в призмі окремої наукової публікації, яка завжди буде суб'єктивною. Лише завдяки археографічній легенді [8, с. 128] можливо розуміння умов в яких та ким було створено документ, повторне та постійне звернення до нього, як до об'єкту матеріальної культури, а не лише «спостереження» за відтвореним текстом [8, с. 128].

Предметом цього дослідження є журнал «Кіевская старина» на шпальтах якого в науковий обіг було введено помітний корпус архівних рукописних джерел юдаїки. Метою вивчення матеріалу стало опрацювання інформації про провенанс рукописних джерел юдаїки — з яких архівів походили документи, де зберігались і виявлені дослідниками 19 ст. Рівну увагу приділено як архівам — університетів, міст та губерній, так і приватним колекціям. Це важливо, адже дає розуміння процесів збереженості архівів Ранньомодерної доби (Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Війська Запорізького та Малоросійського приказу (колегії)) внаслідок державотворчих процесів, становлення та розвитку української археографії та архівної справи в 19 ст. Іншою метою дослідження є спроба визначити чи зберіглись рукописи в сучасних українських і зарубіжних архівах, як реально існуюча культурна спадщина України та її національних спільнот.

Для того, щоб більш чітко окреслити предмет, необхідно зробити деякий термінологічний відступ. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського дає таке визначення своєї колекції юдаїки — документи і література про історію, культуру, вірування, звичаї та

мову єврейського народу. Бібліотека зосередила в цій колекції єврейську літературу та рукописи, тобто джерела, створені на івриті або ідиш. Міжнародна міждисциплінарна сертифікатна програма з юдаїки дає ще одне визначення. Юдаїка — це гуманітарна дисципліна, спрямована на вивчення історії, культури, літератури, релігії єврейського народу. До юдаїки входять також дослідження єврейської філософії та права, аналіз класичних єврейських текстів, студії з єврейських мов тощо. В цьому визначенні відсутня вказівка на так би мовити «національну ідентичність» джерел досліджень — національну приналежність авторів або інституцій-творців документів або мову документів. Основна мета полягає у вивченні всього того, що складає собою ретроспективне, актуальне та перспективне міждисциплінарне знання про єврейський народ. Отже, в широкому розумінні, до юдаїки варто зачислити всі джерела та дослідження різними мовами, які стосуються євреїв.

Історіографія та джерела. Знання про «Кіевскую старину» складаються з вітчизняних історичних, етнографічних та літературознавчих наративів, польського та мінімального російськомовного: советського (дві публікації) та російського (одна публікація). Цю проблематику також досліджувала американська історикня та архівістка Патриція Кеннеді Грімстед (*Archives and manuscript repositories in the USSR. Ukraine and Moldavia*. 1988).

Ключовою дослідницею феномену журналу «Кіевская старина» в культурному контексті епохи стала проф. Марина Палієнко. За її підрахунками вийшло 94 томи журналу і 6405 публікацій. В науковому доробку Палієнко, яка у 1994 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Журнал «Кіевская старина» в науковому та громадському житті України (кін. 19 — поч. 20 ст.)», як мінімум дев'ять тематичних публікацій. Однак, всі наявні на сьогодні публікації, окрім монографії Миколи Андрійчука (Українсько-єврейський дискурс. 2013), збірника факсимільних копій публікацій журналу за редакцією Владислава Давидюка

(История Уманщины на страницах «Киевской старины» (1882–1889 г.г.). 2013) та статті Ірини та Ігоря Кривошеїв, а також Людмили Якименко (Історія Уманщини на сторінках «Кієвської старины» // Уманська старовина. 2017. № 3), не висвітлюють ролі журналу в популяризації а ні юдаїки, а ні досліджень національних спільнот України, як самостійних явищ. У свою чергу, Олександр Понамарьов зробив вибірку з понад 30 публікацій про Коліївщину в «Кієвській старині» (Неопубліковані документи про Коліївщину // Архіви України. 2018. № 4). Ця вибірка дозволяє узагальнити репертуар публікацій з питань антиєврейського насильства в ранньомодерній Україні. Пропоноване дослідження робить внесок в історіографічні студії культурної канви України кін. 19 — поч. 20 ст., а не лише юдаїки. Вивчення цієї теми було започаткована нами в 2022 р. [Ткачук К., Куцаєва Т. Єврейська друкована й рукописна спадщина в часописі «Кієвська старина» // Бібліотека. Наука. Комунікація: матеріали Міжнар. наук. конф. 2022; Ткачук К., Куцаєва Т. Про один рукопис з уманської синагоги зі статті Іллі Галанта в часописі «Кієвська старина» // Бібліотека. Наука. Комунікація: матеріали Міжнар. наук. конф. 2023].

Перший в Україні історико-етнографічний та літературний журнал «Кієвська старина», який виходив впродовж 1882–1906 рр., став важливим для збереження та популяризації єврейської культурної спадщини України з кількох причин. На шпальтах ключового українознавчого наукового, потім науково-популярного та літературно-публіцистичного видання, приділили увагу маловідомим до того джерелам соціальної та політичної історії, культури, релігії та повсякдення єврейської спільноти. «Кієвська старина» стала тим ресурсом, який через опубліковані тексти зберіг не тільки пам'ять про події, а в ряді випадів археографічну інформацію про низку книг, рукописних і фольклорних джерел, що втрачені. Українська наукова спільнота, як когорта одностудців, незалежно від національної приналежності, наприкінці 19 ст. визнала важливість культурної спадщини національних спільнот як самобутніх явищ. Якщо на українську в «Кієвській старині» тиснули цензурні рамки та великодержавний шовінізм, яким рясніли офіційні історичні джерела, то на опубліковану юдаїку, ще й антисемітизм. В цілому, «Кієвська старина» дозволяє «прочитати» ті образи та ролі, часто стереотипи, які впродовж кількох сторіч побутували щодо ідентичності євреїв. Ці ролі були контрастними та, часто, драматичними.

Характерними рисами публікацій стало те, що в багатьох випадках не можливо реконструювати бодай мінімальну археографічну легенду процитованих документів. На це вплинув початковий стан становлення археографії як науки.

Публікації з юдаїки, отже студії з юдаїки в Україні того часу, були рандомними презентаціями унікальних архівних знахідок для більшості авторів журналу:

єврейських, російських, українських і поодиноких польських інтелектуалів. Дописувачі журналу Герман Барац, Ілля Галант та Іона Берхін, були серед тих єврейських інтелектуалів, наукова спадщина яких започаткувала школу юдаїки в Україні в 2-й пол. 19. До формування єврейської історіографії долучились також представники інших національностей — автори-співробітники журналу, наприклад, українські інтелектуали Степан Ніс, Сергій Бершадський та Аполлон Скальковський. Єврейська історіографія та археографія в Україні проходила процес свого становлення в даний період і роль журналу «Кієвська старина» в цьому процесі помітна. Це суттєво, зважаючи на те, що до заснування санкт-петербурзького науково-історичного журналу «Єврейська старина» в 1909 р., була відсутня «профільна» платформа для презентації здобутків на всіх східноєвропейських теренах. Дослідники обмежувались монографіями або окремими публікаціями в різних виданнях.

В «Кієвській старині» наукові розвідки, повідомлення та рецензії на нові видання з історії, етнографії, фольклору та повсякдення єврейської діаспори в Україні, Литві, Польщі та російських євреїв, публікували з різною інтенсивністю впродовж усього період існування журналу. Майже 25 років, до моменту закриття, «Київська старина» (в останній рік існування — «Україна») в Україні залишалась єдиною науковою платформою поширення наукової інформації.

Щодо стану архівних матеріалів і не тільки юдаїки, з якими довелось працювати дослідникам 19 ст., варто навести кілька цитат. «Випадково вціліла копія ця належить Володимирі Антоновичу», писав історик та археограф Никандр Молчановський [9, с. 32] про копію люстраційного акту від 13 січня 1664 р., який зафіксував фрагменти грамот з привілеями єврейській общині Луцька, а також рішення щодо скарги общини на утищення з боку міщан (опублікований в «Кієвській старині») [12, с. 32]. «Цей документ було відшукано мною серед купи старого рукописного непотребу у одного з євреїв-антикварів у Львові ...», писав Іван Франко про свою знахідку «Записка про стан Поділля в 1843 році», якій він присвятив публікацію в «Кієвській старині» в 1896 р. [7, с. 87; 9, с. 126].

Загалом нами каталогізовано 62 тематичні статті з журналу (деякі були опубліковані в кількох частинах). Класифікувати тематику статей можна так: про стародруки та книги, опубліковані сучасниками авторів журналу «Кієвська старина», передруки статей, огляди рукописів мемуарів 19 ст., огляди історіографії та аналітичні статті (27 публікацій); про рукописні документи з архівів ранньомодерного періоду Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Війська Запорізького (з українських архівів), Малоросійського приказу\колегії (з російських архівів), давні рукописні документи юдаїки різними мовами з приватних та неказаних колекцій (28 публікацій), фольклор (6 публікацій) та іконографія (одна публікація). До пропонованої цифри

включено лише кілька ключових публікацій про антиєврейське насильство під час Національної революції 1648–1676 рр. та національно-визвольного руху 1768–1769 рр. в Правобережній Україні. Ця тема потребує окремого вивчення.

Якщо країну походження певного рукопису, навіть при відсутності вказівки на це, можна зрозуміти із його тексту, то місце його виявлення (зберігання) — ні. Саме це є ключовою пересторогою для розуміння сучасного потенційного місця знаходження рукопису. Найбільш значущу інформацію з публікацій про юдаїку в «Кіевской старине» про архіви 19 ст., де зберігались цікаві нам рукописи можна узагальнити таким чином.

Достеменно можна прослідкувати «мандри» документів на яких ґрунтувалось повідомлення «Єврейський полон у Запоріжжі 1770–1772» (1884. № 1) Аполлона Скальковського одного з піонерів архівної евристики в Україні. Він писав: «В нещодавно добутих мною обривках архіву «останньої» Січі Запорізької, я серед тисяч паперів, майже зітлілих та невільно відданих мною вогню, віднайшов ще багато доволі цікавих документів ... якими бажаю поділитись з читачами «Кіевской старини»» [11, с. 159]. В Дніпрі, в архіві Катеринославського губернського правління Скальковський виявив унікальний «архів» Запорізької Січі. Скальковський придбав частину цього архіву у приватну власність, опублікував його впродовж 1830–1880-х рр. (та був підданий критиці за те, що обмежив до нього доступ і не передав якій небудь інституції). Інша частина архіву була передана в розпорядження санкт-петербурзьких чиновників [3, с. 194].

Так само перебуває за кордоном справа про «Вбивство одного християнина євреями в ніч на Різдво Христове» [5, с. 287] з Малоросійської колеґії\приказу («Городня — місце тріпанья євреїв 18 ст.» (Олександр Ханенко. 1883. № 1) та «Як тріпали євреїв на поч. 18 ст.» (Микола Костомаров. 1883. № 1. Початок; № 3. Завершення). Документ від самого початку опинився в російських архівах, адже його було підготовлено для докладу царю Петру I. «Українська частина» архіву Колеґії\приказу, до якого були ще долучені справи Генеральної військової канцелярії Гетьманщини, були придбані Петром Єфименком на кошти меценатів у Чернігівського губернського правління. Матеріали передали Харківському університету для створення Архіву Малоросійської колеґії [3, с. 194, 196]. Частина матеріалів з Чернігова опинилась також в історичній музейній колекції московського Рум'янцевського музею, в Києві та Полтаві [3, с. 194, 196]. «Три невеличкі, понурі і холодні кімнати, — писав [історик і правник] Іван Теличенко, — які відведені в приміщенні Харківського університету, являють зараз злиденне сховище залишеного нам минулими часами дорогоцінного багатства документів з внутрішньої та побутової історії 18 ст.» [8, с. 110].

З Чернігова також походить Універсал короля польського і Великого князя Литовського, Великого

князя Руського Владислава IV Ваза від 8 лютого 1623 р. Цьому універсалу присвячена публікація Стапана Носа «Вигнання юдеїв» (Нос-фон Ст. 1883. № 1). Він був набутий автором в 1860-х рр. з архіву губернського правління або з приватної колекції. Очевидно те, що Ніс володів однією з офіційних копій, якщо не оригіналом Універсалу з нерозбірливою печаткою. Ще одним приватним архівом, де зберіглись археографічні знахідки із ранньомодерних архівів є збірка Володимира Антоновича. На її основі було підготовлено публікацію «Суперечки луцьких євреїв з міщанами в 2-й пол. 17 ст.» (Никандр Молчановський. 1888. № 1–3), де було опрацьовано копію люстраційного акту із привілеями єврейської общині від 13 січня 1664 р.

Повідомлення «До історії єврейських землевласницьких колоній в половині 19 ст.» та «Скарга єврейського рабина в Думу про недотримання євреями обрядів» були підготовлені Іваном Павловським (1906. №№ № 5–6, 11–12) [4]. В якості джерел досліджень автор використав документи полтавського міського архіву. Визначити з якого «міського архіву» представлений Павловським документ, складно. Будучи першим археографом, архівістом та упорядником архівної системи Полтавщини, Павловський працював в архівах губернського правління, губернського земства, міської управи, духовної консисторії та в архіві депутатських зборів. Документи можуть знаходитись в Державному архіві Полтавської області, який є найбільшою скарбницею документів з історії Полтавщини, де зберігається понад 6910 фондів, 1310 тис. справ і найдавніший документ датується 1693 р. [2].

Ціла «серія» публікацій Олексія Мердера під рубрикою журналу «Дрібниці архівів південно-західного краю», ґрунтувалась на основі документів, що він виявив тоді, коли окрім основної служби, займався впорядкуванням архіву київського генерал-губернаторства. Можливо, ці документи зберіглися в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ («Заходи до впорядкування торгівлі та розрахунків євреїв з християнами» та «Зупинка переселення євреїв до Сибіру» (1901. № 10); «З епохи гонінь на вуса та бороди» (1901. № 5); «Проект заснування під Києвом «передмістя» для богомольців та євреїв (1873)» (1900. № 10); «Християнин в ролі Гамана на єврейських святках Пурим» (1903. № 6); «Щодо прав євреїв на володіння кріпосними та державну службу (1828)» (1902. № 10); «Проект виселення євреїв з сіл Київської губернії» (1902. № 2); «Клопотання київських громадян про виселення з Києва євреїв (1830)» (1901. № 10)).

Ілля Галант в своїй ґрунтовній праці «Виселення євреїв з Києва року 1835-го» (опублікована окремо) також атрибутував 43 документи з сучасного Центрального державного історичного архіву України, м. Київ. Він опрацював «Дело о выселении изъ города Киева евреевъ. 1829 г.»; по полицейской части канцелярії київскаго военнаго, подольскаго и волынскаго

генераль-губернатора. Київський центральний історичний архів ім. В. Антоновича [1, с. 149]. Під цією архів функціонував впродовж 1922–1925 рр. та 1941–1943 рр. будинку Софійської духовної школи на Софійському подвір'ї [6].

Археографічні знахідки Іллі Галанта були надзвичайно важливими. В публікації «Київський митрополит Петро Могила та його ставлення до євреїв.» (1905. № 5) дослідник першим опрацював «Грамоту, що благословляє християн у євреїв зарізати ними купувати», видану Митрополитом Петром Могилою. Документ належить до «Грамот Зразкових» (Грамоты образцовые) — рукописного збірника бібліотеки московської синодальної типографії при Друкарському дворі (про цей збірник інформації ми не виявили). Документ без дати та підпису був наданий Галанту професором Київської духовної академії та Київського університету Степаном Голубевим, церковним істориком. Список цієї грамоти може зберігатись в російському державному історичному музеї [13]. Для публікації «Молитва на пам'ять уманської різанини та лист, що стосується цієї ж події» (1895. № 3) Галант опрацював та переклав опублікований напередодні Хаїмом Іоною Гурляндом текст синагогальної елегії — кіну або кінот на біблійному івриті. Гурлянд виявив документ в азійському департаменті не вказаної установи. Очевидно те, що це був документ з Другої збірки Авраама Фірковича, яка була придбана санкт-петербурзькою публічною бібліотекою.

Спроби віднайти оригінали всіх перелічених рукописів, окрім документу «Вбивство одного християнина євреями в ніч на Різдво Христове» (російський архів давніх актів) — це важливий етап досліджень.

Можна зазначити те, що перевіреним місцезнаходженням ще одного цікавого архівного документу, що було введено в науковий обіг на шпальтах журналу, є Державний архів Київської області, фонд 1248. Публікація Ореста Левицького «Про винищення єврейських

безцензурних книжок та судове переслідування євреїв за їх приховування» (1900. № 7–8) стосувалась Наказу Київського губернського правління про притягнення до відповідальності рабина м. Животів (Вінницька обл.) за збереження в будівлі синагоги забороненої цензурою єврейської книги «БаХ» від 19 травня 1857 р. Аж до нині повторне звернення дослідників до цього комплексу документів — не відбулось.

Висновки. В більшості публікацій про рукописи з теми юдаїки в журналі «Кіевская старина» відсутня археографічна легенда. Втім, доступна інформація відкриває яскраву мозаїку провенансу документів ранньомодерного періоду, умов та місць їх зберігання в період становлення української архівної справи 19 ст. Архівні матеріали Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Війська Запорізького та Гетьманщини, які стали надбанням російської імперської влади внаслідок політичних процесів, були розсіяні в губернських, міських, університетських та інших архівах. Лише частину з цих документів вдалось виявити в сучасних українських та російських архівах. Вони склали реально існуючу культурну спадщину України та її національних спільнот. Зрозуміло те, який колосальний пласт історії було збережено, але відчутна ностальгія за культурною спадщиною, яка втрачена. Важливо також наголосити на тому, що якщо в 19 — на поч. 20 ст. журнал «Кіевская старина» дав можливість оприлюднити архівні документи юдаїки, то нині, в більшості випадків, він є єдиним джерелом, що зберігає інформацію про них. Левова частина опрацьованих археографами та істориками 19 ст. документів втрачена або «забута», досі не ідентифікована в сучасних українських та зарубіжних архівах. Отже, пошук реального місця зберігання рукописів, відповідно їх археографічних легенд, актуальний.

Подяки. Проведення дослідження для підготовки цієї публікації стало можливим завдяки the Memorial Foundation for Jewish Culture, the USA.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Галант І. Виселення євреїв з Києва року 1835-го. *Зб. праць жи...ї історично-археографічної комісії*: у 2 ч. Київ: Всеукр. акад. наук, 1928. (Зб. іст.-філолог. відділу / Всеукр. Акад. Наук; № 73). Кн. 1. 1928. IX, 250 с. С. 149-197.
2. *Державний архів Полтавської обл.* URL: <https://poltava.archives.gov.ua/pro-arkhiv/zahalna-informatsiia>
3. Ефименко П. Архив Малороссиской коллегии при Харьковском университете. *Кіевская старина*. 1882, № 1, С. 193-198.
4. *История Полтавы*. Сайт Бориса Тристанова. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/component/content/article?id=8051>
5. *Малороссийский приказ. Описи фонда № 229 российского государственного архива древних актов* / Отв. ред. Т. Г. Таирова-Яковлева. Древлехранилище, 2012. 496 с.
6. Міяковський В. В. *Центральний Історичний Архів ім. В. Б. Антоновича в Києві*. Архівна справа. 1925 р. Кн. 1. С. 101-118. URL: <https://archive.lnu.edu.ua/v-miyakovskiy-tsentralnyj-arhiv-im-antonovycha-v-kyjivi-1922-1925-r-r/>
7. Мирон. Записка о состоянии Подолии в 1843 г. *Кіевская старина*. 1896, № 3, Отд. 2, С. 87-94.
8. Палієнко М. «Кіевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX — початок XX ст.). Київ: «Темпора», 2005. 384 с.
9. Палієнко М. «Кіевская старина» (1882-1906): Систематичний покажчик змісту журналу. Київ: Темпора, 2005. 608 с.

10. Петренко-Цеунова О. Імені Антоновича. *Український тиждень*. 19.01.2024. URL: <https://tyzhden.ua/imeni-antonovycha/>
11. Скальковский. А. Еврейский плен в Запорожье 1770-1772 гг. *Кіевская старина*. 1884, № 1, С. 159-165.
12. Споры луцких евреев с мещанами во второй половине XVII в. *Кіевская старина*. 1888, № 1-3, С. 30-35.
13. Шпирт А. Православная церковь и дисциплинаризация иудейско-христианских отношений в Речи Посполитой в первой половине XVIII в. URL: <https://www.jcrelations.net/ru/stati/stati/pravoslavnaja-cerkov-i-popytki-disciplinarizacii-iudeisko-khristianskikh-otnoshenii-v-rechi-pospolitoi-xvii-vv.html>

КІЄВСКАЯ СТАРИНА

ЕЖЕМЪСЯЧНЫЙ

ИСТОРИЧЕСКІЙ ЖУРНАЛЪ.

УДК 94(477.65)''1944'':356/358(430)(091)(045)

Андрій Чемерис
(м. Кропивницький)**ПАНЦЕР-ГРЕНАДЕРСЬКА ДИВІЗІЯ GROßDEUTSCHLAND
В БОЯХ НА КІРОВОГРАДЩИНІ (СІЧЕНЬ–БЕРЕЗЕНЬ 1944-го)
(за матеріалами воєнно-історичної документації)**

Анотація: В данній розвідці пропонується до уваги дослідження бойових дій панцер-гренадерської дивізії «Großdeutschland» (далі G.D./ «Велика Німеччина») на території Кіровоградщини у січні — березні 1944 року. Стаття побудована на основі воєнно-історичної документації, зокрема оперативних зведень, наказів та донесень німецьких штабів, відтворено хід воєнних операцій, у яких брала участь дивізія, тематичних інтернет-джерел та спогадів безпосередніх учасників. Данні напрацювання увібрали в себе офіційно зареєстровані втрати дивізії в вище зазначений період. Автор, опираючись на відповідні джерела намагається реконструювати події січня-березня 44-го, та зрозуміти роль даного елітного з'єднання Вермахту у боях на теренах Кіровоградщини.

Ключові слова: Східний фронт, дивізія, Кіровоградщина, втрати, документація, оборона, Großdeutschland.

Джерельна база представлена низкою архівних німецькомовних документів з Федерального архіву Німеччини (нім. Bundesarchiv) [1] та Національного управління архівів та документації США (англ. National Archives and Records Administration/NARA) [2]. У даних архівосховищах зберігаються документи дивізій, армійських корпусів, армій, танкових армій, груп армій та вищого командування. В фондах зазначених архівосховищ зберігаються різні види документів та матеріалів, з-поміж яких знаковими для данної теми є журнали бойових дій та додатки до них, оперативні карти, матеріали, звіти та статистичні дані, загальні опис ситуації на фронті, телеграфні та радіоповідомлення. Більшість документів машинописні тексти німецькою мовою, хоча трапляються і рукописи, зокрема написані хімічним (простим) олівцем та чорнилами. Журнали бойових дій переважно збереглися у задовільному стані. Усі документи нині доступні дослідникам як оцифровані копії. Недоліком деяких документів NARA (оперативних карт, креслень) можна визначити їхній чорно-білий формат, однак деякі матеріали з Федерального архіву Німеччини оцифровані в кольорі. Під час пошуку джерельної бази були виявлені недоліки, а саме відсутність журналів бойових дій дивізії за період січня — березня 1944-го року, щоб компенсувати даний недолік було вирішено залучити документацію корпусу, до якого входила дивізія. Варто додати, що під час роботи з архівами, пошук можна проводити за ключовими словами, як от «Großdeutschland». Не менш важливими є і спогади безпосередніх учасників тих подій, а тому було залучено і спогади дивізійника Гельмута Шпатера [3; 4], який фактично став історіографом панцер-гренадерської дивізії. Інтернет-джерела в дослідженнях сьогодні мають значущу роль, цифрові копії документів дозволяють дослідникам швидко отримувати доступ до необхідних матеріалів, а тому дана розвідка увібрала в себе матеріали низки Інтернет-джерел, як от інформацію офіційних сайтів Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge (Volksbund) або ж Народний союз Німеччини з догляду

за військовими могилами [5], Deutsches Rotes Kreuz (DRK) [6] або ж німецький червоний хрест, який має в своєму розпорядженні поіменні журнали з фотографіями солдатів вермахту, які вважаються зниклими безвісти та Ancestry.com [7] — приватна і найбільша генеалогічна інтернет-компанія в світі. Дана компанія за окрему суму надає частковий або повний доступ до необхідної документації. Варто звернути увагу і на любительські тематико-історичні форуми Forum der wehrmacht [8], SAMMLER.ru [9] такі форуми включають в собі велику кількість інколи маловідомої, або ж вже не доступної для вільного користування і можуть складатися як з текстового так і графічного наповнення.

Виклад основного матеріалу. Попередньо, у районі Дніпра лінію фронту, яку утримувала 1-ша танкова армія, простягалася від півдня Запоріжжя до північного заходу від Кривого Рогу. Радянський 3-й Український фронт під командуванням генерала Малиновського не зміг прорвати німецьку оборону на цій ділянці.

Слабкий стан 8-ї німецької армії, яка межувала з 1-ю танковою армією, ставив її в критичне становище. Постійне розширення Кременчуцького плацдарму надало 2-му Українському фронту під командуванням генерала Конєва базу для зосередження військ на правому березі Дніпра. Крім того, радянські війська зуміли переправитися через Дніпро по обидва боки Черкас, що зрештою змусило 8-му армію залишити майже 100-кілометрову ділянку річки й зайняти нові позиції західніше.

На початку січня 1944 року з'явилися чіткі ознаки наміру радянських військ атакувати східний фронт 8-ї армії. 2-й Український фронт під командуванням генерала Конєва зосереджував війська з очевидною метою — прориву на захід по обидва боки Кіровограда і з'єднання з 1-м Українським фронтом, що наступав із півночі, в районі Умані — Первомайська. У разі успішної реалізації цього плану, 8-му армію могла спіткати така ж доля, як колись 6-ту армію під Сталінградом.

Панцер-гренадерська дивізія «Гросдойчланд», згідно з директивами німецького командування мала з передовими підрозділами прибути у вечірній час 7 січня 1944 р. до визначеного рубежу на південний захід від Кіровограда. Її завданням було забезпечити замикання фронту південніше міста та стабілізацію оперативної ситуації на даній ділянці. До моменту підходу дивізії основною метою німецьких військ залишалось виграти час та стримування наступу радянських сил на позиції «Шперве» (умовна назва оборонної лінії). Зазначені обставини зумовили характер бойових дій у подальші дні, для яких були властиві безперервні зіткнення, під час яких оборонні та наступальні дії постійно змінювали одна одну [10].

У районі на південний захід від Кіровограда панцергренадерській дивізії «Велика Німеччина» до вечора 8 січня 1944 р. вдалося здійснити охоплення флангу радянських військ, які через с. Федорівка просувалися у напрямку дороги Dg. IV (найменування дороги). У ході бою противник був відкинутий за лінію Федорівка — Анненська. Водночас прогалину в обороні, що простягалася до річки Інгул, було частково ліквідовано завдяки контратакам новоприбулої корпусної зведеної частини А, яка діяла з тимчасово сформованими підрозділами. Спроба радянських військ, що полягала у прикритті наступом власного південного флангу та прагненні охопити панцергренадерську дивізію «Велика Німеччина» з метою виходу на оперативний простір у напрямку м. Новоукраїнка, змусила німецьке командування припинити розпочатий наступ, спрямований на закриття фронтового розриву південніше Кіровограда у бік північного сходу. Виникла необхідність завдати удару по радянському угрупованню, яке просувалося на південний захід у напрямку Карлівка — Димине, з метою його знищення. Уже 10 січня височинна місцевість поблизу Карлівки знову опинилася під контролем німецьких військ. Ворожа група, що складалася з двох стрілецьких дивізій та частин кількох танкових бригад, у районі північніше Диминого зазнала розгрому [11].

Дивізія Großdeutschland, яка до 7 січня входила до складу 30-го армійського корпусу і стояла західніше Дніпра і Запоріжжя вимушена передислокуватися в район південно-західніше Кіровограда та стати під командування 52-го армійського корпусу, який в свою чергу входив до 8-ї армії. Причиною цього став коридор утворений між 14-ю танковою дивізією та корпусною групою «А», яка сформована з залишків 161, 293 та 355-ї піхотних дивізій, тому було прийнято рішення закрити прогалину східного флангу 8-ї армії панцер-гренадерською дивізією.

Починаючи з 7 січня дивізія підпорядковується 52-му армійському корпусу, командувачем дивізії до 31 січня був генерал-лейтенант Вальтер Гернляйн [12].

У перші дні січня 1944 року в районі на схід від Кіровограда перед позиціями 8-ї армії Вермахту стали помітні ознаки підготовки радянського наступу [13].

Дані наземної, радіо- та авіарозвідки підтверджували підготовку до наступу: східніше Кіровограда розташовувалися 5-та гвардійська армія та 5-та гвардійська танкова армія, а північніше міста — 53-тя армія. Панцер-гренадерська дивізія G.D., яка після боїв поблизу Кривого Рогу з 4 січня 1944 р. рухалася на захід у напрямку Умані, вже 5 січня була змушена зупинитися через радянський наступ у районі Кіровограда. Підрозділи дивізії розгорталися для дій південніше від головного ударного угруповання противника, орієнтовно в районі Рівне — Бобринець. На початковому етапі радянського наступу, що розпочався масованим артилерійським обстрілом, стало очевидним: війська 2-го Українського фронту не прагнули безпосереднього штурму Кіровограда, а намагалися прорватися на північ і південь від міста з метою подальшого зімкнення ударних угруповань та утворення оточення. Вже 6 січня радянські війська розпочали маневр охоплення, використовуючи чисельну перевагу в бронетехніці. Попри активні дії німецьких частин на передових позиціях, 7-й механізований корпус Червоної армії прорвався через річку Інгул у районі Северинки та перерізав головну дорогу з Кіровограда на захід. Аналогічна ситуація складалася й на південному напрямку фронту, де радянські підрозділи форсували Інгул і намагалися закріпитися на його західному березі. Оперативна обстановка залишалася невизначеною. У цей час дивізія «Велика Німеччина», що виконувала функції резерву групи армій, отримала завдання ліквідувати прориви противника та створити суцільну лінію оборони [14].

7 січня 1944 р., щойно підпорядкована 52-му армійському корпусу панцергренадерська дивізія Großdeutschland, перебуваючи на стадії передислокації, з першими прибулими підрозділами зайняла населені пункти Роздолля (при цьому було знищено п'ять радянських танків), Мухтарівку та Аннінське, а також забезпечила контроль над с. Федосіївка і висотою 202,2, розташованою за 8 км на північний захід від Лозуватки. Попри те, що дивізія все ще перебувала у процесі збору в районі н.п. Компанієвка — Федосіївка — Лозуватка, перед нею було поставлено завдання очистити територію між річкою Інгул та дорогою Dg. IV від радянських підрозділів. Водночас складна ситуація на західному березі Інгулу змусила командування 52-го армійського корпусу негайно розпочати наступ за участі дивізії «Велика Німеччина», яка ще перебувала у процесі зосередження, у напрямку, визначеному армійським командуванням, не чекаючи прибуття всіх її підрозділів. У радіограмі до корпусу дивізія повідомляла, що зосередження її піхотних частин у визначених районах буде завершено до 16:00, тоді як прибуття важкого озброєння, артилерії та бронетехніки очікувалося не раніше вечора того ж дня. Починаючи з 11:30, дивізія отримала новий наказ по радіозв'язку: бойова група полку, що діяла в районі Компанієвки, мала до ранку наступного дня оволодіти населеними пунктами Зелене та Юр'ївка, а зранку

здійснити головний дивізійний удар з району Компанієвка — Зелене — Федосіївка у напрямку н.п. Клинци [15].

Наступ радянських військ, який тривав на захід по обидва боки міста Кіровоград, змусив 52-й корпус відступити на позицію під кодовою назвою «Валькірія» [16]. Увечері 7 січня 1944 р. було отримано план дій на наступний день. Відповідно до нього, 52-й армійський корпус мав утримувати попередню лінію фронту на схід від річки Інгул. На західному березі Інгулу корпус зосереджував основні сили: дивізію G.D., а також броньовані групи 13-ї танкової дивізії та танково-гренадерської дивізії СС «Тотенкопф». Переліченим з'єднанням наказувалося у найкоротший термін, вийшовши з району зосередження по обидва боки села Федосіївка, розпочати концентрований наступ у північно-східному напрямку через Інгул. Метою наступу визначалося знищення радянських сил між річкою Інгул та дорогою Dg. IV, а також ліквідація розриву у фронті на цьому відтинку [17].

Розуміючи що ситуація на фронті вкрай складна, генерал армії Отто Велер 7 січня звернувся до війська з такою промовою:

«52-й армійський корпус та 47-й танковий корпус вже протягом кількох днів ведуть найзапекліші, героїчні бої. Противник зосередив значні сили та прагне здійснити великий прорив на захід. Битва досягла свого апогею і призвела до тяжких власних втрат. Але противник зазнав ще значно більших втрат у живій силі та бойовій техніці. У глибині він більше не має резервів. Моя безумовна вимога — без розривів оволодіти й утримати «Оборонну лінію Шпервер» та знищити ворога західніше цієї головної лінії фронту зосередженими силами — тепер є цілком здійсненою. Я дякую командуванню та військам за їхню виняткову самовідданість. Я очікую і знаю, що вони впораються зі своїми тяжкими завданнями. Слава Фюреру!» [18].

8 січня корпус утримував наявні позиції, зокрема висоту на схід від с. Тарасівка, не допускаючи подальшого просування радянських військ через лінію Вигода — Роздольне. Одночасно, завдяки контратаці щойно підпорядкованої дивізії «Велика Німеччина», було ліквідовано розрив на лівому фланзі корпусу [19]. Того ж дня дивізія Großdeutschland зранку завдала концентрованого удару по радянських підрозділах у районі Федорівка — Безводна — Мухартівка, внаслідок чого противника було знищено. Після цього дивізія розгорнула наступ у напрямку головного удару — на с. Клинци — в бік річки Інгул і оволоділа рубежем Губівка — Масляниківка, та зупинив спроби противника у районі селища Леніне просунути магістральною дорогою Dg. IV у південно-західному напрямку [20]. У ході запеклих боїв у післяобідні години «Велика Німеччина» оволоділа селом Федорівка, зазнавши при цьому значних власних втрат, але знищивши 15 радянських протитанкових гармат. Кілька контратак радянських військ за підтримки танків, спрямованих проти Федорівки, а також

у напрямках на Мухартівку й Аннінське в ніч на 9 січня, були відбиті. Ті підрозділи противника, яким вдалося прорватися, були відкинуті у ході контрудару. На лівому фланзі дивізії, в районі висоти 202,2 уздовж магістральної дороги Dg. IV, охоронні підрозділи були відтиснені переважаючими силами радянської піхоти та танків до висоти 206,8. Однак після прибуття власних танкових підрозділів позицію було відновлено й утримано протягом усієї ночі, незважаючи на безперервні атаки противника, під час яких було знищено кілька його танків. З метою вивільнення сил для утримання центральної та лівофлангової ділянок, що перебували у складному тактичному становищі, командування дивізії G.D. звернулося по радіозв'язку з проханням про заміну свого саперного батальйону, розташованого в Роздоллі, корпусним підрозділом «А» [21].

Зробивши висновки за перші дні січня, противник на лінії фронту 52-го корпусу перейшов до оборонних дій, водночас зосередивши основну частину щойно введених у бій сил у районі Кіровограда. На лівому фланзі корпусу він перемістив свою головну ударну групу з дороги Dg. IV у долину річки Сугоклея і звідти здійснив спробу, за підтримки 18-го танкового корпусу та щонайменше однієї стрілецької дивізії, атакувати фланг дивізії G.D. з метою запобігти подальшому звуженню власного прориву. За оцінками командування, 10 січня очікувалися окремі атаки противника, насамперед уздовж річки Інгул і по обидва боки шосе Кіровоград — Бобринець. На захід від Інгулу противник неодноразово наступав силами до роти на позиції корпусної групи А. Усі ці атаки, за винятком незначного прориву біля Мар'янівки, який було ліквідовано контратакою, були відбиті. Лівий фланг корпусної групи А вів наступ у північному напрямку по обидва боки шосе Бобринець — Кіровоград і, долаючи сильний опір противника, зайняв висоту 177,8 та край висот на південь від Суслового. Вночі та в ранкові години противник за підтримки окремих танків і піхотних підрозділів просувався долиною річки Сугоклея на південний захід і захід, досягнувши передових позицій у районі Єлисаветівки. У зв'язку з цим командування корпусу скасувало запланований наступ на північний схід, який мала здійснити дивізія «Велика Німеччина». Замість цього, після зосередження в районі Лозоватки, усі наявні сили дивізії були кинуті в контратаку в напрямку Назарівки. У ході бою дивізія змусила ворожі маршові колони змінити напрямок руху на захід та завдала їм значних втрат. З цього дня дивізія «Велика Німеччина» була виведена з підпорядкування корпусу і безпосередньо підпорядкована 8-й армії, з технічних міркувань за для координації зв'язку [22; 23].

Особливе значення мало утримання дороги Кіровоград — Лозоватка, якою радянське командування підтягувало резерви. Для її блокування 10 січня планувалося завдати контрудару силами танкового полку дивізії у взаємодії з піхотою та артилерією. Проте вже 8–9 січня

радянські танкові частини прорвалися у район Карлівки, Диминого та Костянтинівки, що створювало реальну загрозу охоплення з флангів. Попри спротив та окремі успіхи в тактичних боях (зокрема знищення кількох радянських танків силами підрозділів ППО), загальне становище дивізії залишалось критичним. Ситуацію ускладнювали як чисельна перевага Червоної армії, так і несприятливі погодні умови [24].

Оперативне управління штабу дивізії «Велика Німеччина» повідомило про захоплення радянськими військами населених пунктів Альт-Данціг і Карлівка, а також про просування окремих танкових підрозділів у південно-західному напрямку від Назарівки. У зв'язку з цим командування дивізії звернулося з проханням про надання підкріплень для ліквідації розриву між її позиціями та оборонними рубежами сусідніх частин на лівому фланзі. Водночас по радіо було отримано наказ припинити наступальні дії на схід і закріпитися на рубежі Федорівка — висота 193,3 — висота 202,2, утримуючи район Альт-Данціг. Дивізії ставилося завдання не допустити охоплення лівого флангу та здійснювати розвідувальні дії в напрямку залізниці на південь від Грузького. Додатковим розпорядженням наказувалося всіма наявними силами завдати удару по противнику в районі Назарівки.

Згідно з розпорядженням верховного командування 8-ї армії, 52-й армійський корпус мав утримувати наявні позиції на схід від річки Інгул та у маневреному бою в смузі між Інгулом і дорогою Dg. IV по лінії південніше Губівки — Сасівки — Федосіївки — південніше Аннінки, не допускаючи просування противника на південь. У найкоротший термін передбачалося здійснити наступ силами танково-гренадерської дивізії «Велика Німеччина» з району Лозоватки на північ з метою розгрому радянських військ у долині річки Сугоклея та встановлення з'єднання з флангом 47-го танкового корпусу. Початок атаки мав бути визначений додатковим повідомленням, а точкою з'єднання з 47-м танковим корпусом визначено висоту 191,1, розташовану за 1 км на північ від Альт-Данціга.

Упродовж цього дня противник здійснював лише окремі атаки на північній ділянці фронту корпусу західніше Інгулу, після чого переважно перейшов до оборони. Очевидно, основні сили, нещодавно підтягнуті радянською стороною, були зосереджені в районі головного удару на Кіровоградському напрямку. На лівому фланзі корпусу противник змінив попередній напрямок наступу, який здійснювався вздовж дороги Dg. IV, і переніс його у долину Сугоклея, звідки намагався атакувати фланг дивізії G.D.. Завдяки діям корпусу вдалося висунути лівий фланг корпусної групи А до рубежу Зелене — Суслова та, у такий спосіб, ліквідувати загрозу. Цього було досягнуто шляхом ударів окремих підрозділів танково-гренадерської дивізії «Велика Німеччина» [25].

Корпусна група А вранці 11 січня займає Марівку та встановлює з'єднання на захід від висоти 192,1 із

танково-гренадерською дивізією Großdeutschland [26]. Того ж дня, під вечір, штаб 8-ї армії передислокувався до Новоукраїнки [27].

12 січня західніше річки Інгул противник розпочав низку скоординованих дій проти дивізії «Велика Німеччина» та 47-го танкового корпусу одночасно було здійснено кілька атак на лінію безпеки корпусної групи А. У результаті цих дій радянським військам вдалося повторно захопити населені пункти Марівка та Суслове, а також здійснити прориви на інших ділянках оборони корпусної групи А. Частина цих проривів була локалізована та відбита контратаками німецьких підрозділів. В подальшому ознак розгортання цих дій у масштабний наступ не спостерігалось, однак командування оцінювало ситуацію як загрозову й вважало за необхідне очікувати подальшого розвитку атак [28].

Упродовж 14–18 січня на ділянці фронту, яку утримували панцергренадерська дивізія «Велика Німеччина» та 47-й танковий корпус, суттєвої бойової активності з боку радянських військ не зафіксовано [29] [30]. Така ж ситуація на лінії фронту була і 27 січня, а активність радянських підрозділів не спостерігалась [31].

Починаючи з 1-го лютого до початку вересня 1944-го дивізія стала під командування генерал-лейтенанта Гассо фон Мантойффельна [32], який в післявоєнний період стане співавтор книги «Альтернатива Армагеддону; мирний потенціал блискавичної війни» 1970-го року [33] та політичним діячем, який вперше запропонує назву «Бундесфер» для позначення збройних сил Німеччини [34].

В лютневі дні Гельмут Шматер згадував: *«Бойове поле вкрито глибоким снігом. День у день солдати змушені знову розчищати свої окопи, артилеристи — звільняти гармати від снігу, а вантажівки прокладають шлях через засніжені ландшафти. На передньому краї не можна допустити жодного послаблення пильності: щодини, вдень і вночі, очі слухових постів і розрахунків кулеметів вдивляються в нейтральну смугу. Монотонність життя у вузьких, холодних окопах виснажує солдатів і часом притуплює їхні відчуття. Кожен думає тільки про відпочинок і можливість виспатися.»* [35].

10 лютого, Гельмут наводить слова одного з бійців 7-ї роти 2-го батальйону танкового фюзилерного полку щодо ставноища солдат які перебували схід від Миколаївки: *«Ми вже тижнями лежимо в цій проклятій місцині! — Ланцюги пагорбів, широкі схили, посередині залізнична лінія з виїмкою, а в іншому місці — з насипом; і жодного дерева, жодної хати, лише зрідка якась убога кущовина. Ми живемо в земляних норах: трохи соломи в кутку, кілька дощок зверху. Це вже тижнями — наш дім. Добре хоч, що до морозів ми встигли викопати ці нори в землі! Учора з позиції просто біля залізничного насипу у нас викрали двох чоловік. Лише за десять метрів стояв вартовий угорі на зриві насипу — і нічого не помітив. Висока трава та кропив'яні зарості, звісно, сприяють нічному підповзанню в цьому місці.»* [36], а вже

в березні червоноармійці в ході наступу прорвуть лінію фронту в напрямку Миколаївки.

День 21-го лютого на ділянці фронту корпусу загалом минув спокійно, лише обмежившись взаємним мінімальним вогнем. Фіксувалися переміщення військ перед позиціями корпусної бойової групи А, а також свідчення полоненого червоноармійця вказували на ймовірну ротацію підрозділів противника у секторі. Ознак підготовки масштабного наступу не спостерігалось, проте не виключалась можливість локальних атак або тактичних просувань червоноармійців [37].

Наступного дня отримані від полоненого відомості підтвердилися. Попри тиху ситуацію на лінії фронту, розвідка доповіла про активність на залізничній станції, розташованій на північ від Куцівки. Там було зафіксовано розвантаження артилерійського з'єднання, включно з важкою артилерією, а також значної кількості моторизованих і кінних транспортних засобів [38].

Питання символізму не скасовувалося, а тому 23 лютого командування 52-го армійського корпусу надіслало загальне повідомлення до всіх підпорядкованих дивізій в тому числі і ГД: «З нагоди Дня Робітничо-Селянської Червоної Армії 23 лютого всі війська отримали вказівку на підвищену бойову готовність.» [39].

Однак переживання були марні, але противник у районі між населеним пунктом Верблюжка та річкою Інгул готувався до наступу, однак поки що не висував свої з'єднання безпосередньо до лінії фронту. На це також вказували групи закопаних автотранспортних засобів, виявлених повітряною розвідкою. Як імовірні осередки наступу визначалися райони населених пунктів Верблюжка, Новгородка та річки Інгул. У найближчі дні в зазначених секторах слід було очікувати початку інтенсивних атак радянських військ [40].

Починаючи з 25 лютого спостерігається поживленість в розвідці червоноармійців, а тому командування корпусу попередляло і вимагало бути готовим до більш активних розвідувальних дій з боку противника [41]. Однак і підрозділи 52-го корпусу не стояли на місцях, як приклад Бригада штурмових гармат яка складається з 15 одиниць відповідної техніки «Велика Німеччина» залишається у розпорядженні командування корпусу у Компаніївці задля підтримки [42].

На початку березня, на фронті перед позиціями дивізії «Велика Німеччина» почали проявлятися ознаки активізації противника. Посилення вогневої активності з радянського боку свідчило про підготовку до нових дій. Отримані розвіддані підтвердили зосередження щонайменше п'яти радянських стрілецьких дивізій перед головною бойовою лінією панцер-гренадерської дивізії «Велика Німеччина». Крім того, було зафіксовано появу радянських танкових підрозділів, що посилювало загрозу масштабного наступу [43].

5-го березня відзначалась активізація радянських підрозділів, завдяки підтримці штурмової артилерійської бригади «Велика Німеччина» вдалося негайною

контратакою знищити сили противника, що прорвався, та відновити власну головну лінію оборони. Згодом радянські війська спробували контратакувати, і в результаті атака пройшла успішно, а підрозділам дивізії довелося відійти на позиції північніше Парфурівки [44]. 7 березня з ранку противник під сильну вогневу підготовку протягом дня атакував зосереджено у районах висот 215,1 та 182,3. Незважаючи на великі втрати, він продовжував свої атаки новими хвилями аж до пізніх вечора. Командування припускало, що противник 8 березня продовжить свої атаки із залученням танків [45].

Окрім нестерпних погодних умов клопоту додало і розбіжності в повідомленнях різних рівнів командування, що могло свідчити про певну дезорганізованість у передачі інформації. Так, армійський штаб (через начальника генерального штабу) інформуючи 52-й корпус, що за даними групи армій противник проводить масштабну атаку на дивізію Großdeutschland. Це інформація «зверху», яка ґрунтується або на розвідданих, або на повідомленнях інших підрозділів. Водночас на запит оперативного відділу (Ia) самої дивізії Großdeutschland її штаб доповідає, що на фронті панує спокій, а атаки ворога у кількох місцях були відбиті без критичних наслідків [46]. Наступного дня на захід від шосейної дороги Кіровоград — Бобринець було відбито кількаразові атаки противника. Підведення підкріплень і поява нових артилерійських батарей, а також окремих танків свідчили про те, що варто очікувати розширення ранкових атак наступного дня проти дивізії «Велика Німеччина» та лівого флангу корпусної групи А аж до району обабіч шосейної дороги [47].

У лівого сусіда, дивізії G.D. червоноармійці після півторагодинного артилерійської підготовки атакували переважаючою піхотою, підтриманою приблизно 30 танками, між шосейною дорогою та залізничною лінією за 3 км на схід від Миколаївки. Противнику вдалося здійснити прорив, але бої продовжувалися [48].

9 березня у лінії дивізії «Велика Німеччина» радянські війська здійснили глибокий прорив аж до району Іванівки, який, однак, який, як сверджується вдалося зупинити [49].

Протягом наступного дня (10 березня) тиск на дивізію з боку радянських військ та їх наступальних дій продовжувався [50]. Однак вже 11 березня в журналі бойових дій фіксується запис про успішне відбиття усіх атак противника з його переважаючими силами, як і попереднього дня [51]. Ситуація з радянськими наступами та буцімто успішним подавленням силами дивізії відбувалася протягом декількох днів [52]. Такими набігами підрозділи Червоної армії успішно тиснули на дивізію та просувалися далі територією, а вже 15 березня були зняті формування дивізії для відступу. Подальший маршрут для відступу проходив до Первомайська-Кривого Озера-Балти.

Під час оборонних боїв і відступу для дивізійників окрім наступу радянських підрозділів серйозною

перепоною стали погодні умови. Від солдатів так і від медичних підрозділів вимагалась висока мобільність. Необхідно було швидке встановлення та згортання головних перев'язочних пунктів і польових госпіталів, а також організація евакуації поранених [53].

Становище в 1-й санітарній роті дивізії, яка розташовувалась в населеному пункті Рівне було катастрофічне. У своїх спогадах, дивізійник Гельмут Шпатер зазначав, що операційні бригади працювали безперервно за ритмом: шість годин біля операційного столу — шість годин відпочинку — дванадцять годин біля столу — дванадцять годин відпочинку, і так далі. Серед поранених значний відсоток становив щойно прибувші «зелені» солдати, які ще не знали труднощів бою в екстремальних погодних умовах Східного фронту, але командування змушене було їх кидати в бій. Відповідно, втрати були величезні [54]. Щоб хоч якось розвантажити санітарну роту в Рівному, автомобілі підрозділу вимушені були звозити поранених солдатів і до Бобринця, про що неодноразово свідчать іменні картки особових втрат, підрахувавши загальну кількість яких можна зазначити що в Бобринці було поховано 40 дивізійників [55]. Подальші поховання полеглих солдатів в Бобринці ймовірно не проводилося через динамічний рух лінії фронту.

Непростим випробуванням стала спроба віднайти та підрахувати загальні втрати особового складу панцер-гренадерської дивізії в період з січня по березень 1944-го року. На сьогодні, поіменні списки втрат зберігаються у Федеральному архіві Німеччини, але недоступні для онлайн використання. Для розвідки були запропоновані два веб-сайти як основні електронні джерела — офіційний сайт Deutsches Rotes Kreuz (DRK) [56], який має в своєму розпорядженні поіменні журнали з фотографіями солдатів вермахту, які вважаються зниклими безвісти та офіційний сайт <https://www.ancestry.com> — це приватна і найбільша генеалогічна інтернет-компанія в світі. Дана компанія за певну суму надає частковий або повний доступ до необхідної документації [57].

Варто звернути увагу на те, що під час роботи з вище зазначеними електронними ресурсами потрібно дотримуватися певної комбінації дій, зокрема: при пошукових роботах на сайті DRK [58], необхідно залучати номери польової пошти тих чи інших підрозділів [59], Ancestry.com [60] дозволяє проводити пошук за ключовими словами, у нашому випадку для пошуку застосовувались різні варіанти написання назв населених пунктів, але важливо враховувати можливі помилки при написанні.

Залучивши вище зазначені прийоми пошуку інформації та підрахувавши офіційно зареєстровані втрати дивізії, було створено таблицю втрат загиблих та безвісти зниклих дивізійників з січня по березень 1944-го.(див. таблиця 2, 3)

Варто додати і те, що певну роль грають і любительські тематичні форуми які представлені великою добіркою тем для обговорення та значною базою унікального документажу наданого учасниками форуму, як приклад

на одному з таких було опубліковано добірку документів, нагород та фотографій солдата Крістіана Германса 1920 року народження, який станом на січень 44-го проходив службу в першій роті фюзилерного полку дивізії Großdeutschland [61]. 26 січня в ході боїв Крістіан загинув. За весь свій період служби в дивізії, прижиттєєвано так і посмертно Крістіан був нагороджений:

- Нагрудний знак за «Танкову битву» в сріблі 02.07.42
- Нагрудний знак за «Поранення», «чорний» 11.07.42, в сріблі 02.11.1943, в золоті 03.02.1944(посмертно)
- Хрест залізного хреста 2го класу 08.10.1943
- Хрест залізного хреста 1го класу 24.11.1943
- Нагрудні знаки ближнього бою в бронзі та сріблі 20 квітня 44-го(посмертно) [62].

26 липня 2025 року, в ході розвідувальної експедиції до населеного пункту Рівне Новоукраїнського району Кіровоградської області, опираючись на спогади місцевих жителів, ймовірно виявлено територію де розташовувався підрозділ 1-ї санітарної роти панцер-гренадерської дивізії та відповідно місця поховання полеглих дивізійників, про що неодноразово зазначали мешканці села в ході розвідки. Як виявилось, відповідне місце знаходилося в північно-західному напрямку від центру села, фактично на його околицях, а ексгумаційні роботи за словами місцевих проводилися в період з кінця 90-х років минулого століття до 2010 року. В 2007-му році в центральному парку міста Бобринець проводилися ексгумаційні роботи, щодо перепоховання полеглих німецьких солдатів періоду 1941–1944-х років, серед них були виявлені рештки вище зазначених 40 вояк дивізії. (див. додатки світлина 1) Нині останки дивізійників пепепоховані в селі Карлівка на німецькому військовому кладовищі.

Окрім втрат особового складу (загиблі та зниклі безвісти) варто звернути увагу і на нагородження дивізійників в період з січня по березень 44-го (див. табл. 4, 5).

Аналізуючи додані таблицю 4, спостерігаємо що основна дата нагородження — 30.01.1944 (усі, крім одного випадку). Нагородження охопило широкий спектр підрозділів — від бойових (гренадерський, фюзилерний, танковий полки, артилерія, штурмові гармати) до тилкових (постачання, адміністрація, пошта, жан-дармерія). Найбільше нагород отримали:

- Підрозділ постачання дивізії — 80 нагород.
- Гренадерський полк — 66 нагород.
- Фюзилерний полк — 65 нагород.
- Танковий полк — 65 нагород.
- Артилерійський полк — 60 нагород.

Найменше нагород:

- Поштове відділення — 1 нагорода.
- Підрозділ військової кореспонденції — 1 нагорода.
- Підрозділ охорони полонених — 4 нагороди.
- Протитанковий дивізіон — 4 нагороди.

Таблиця 5 демонструє, що 08.02.1944 вручено 118 нагород (найбільше), 25.01.1944 — 72 нагороди, 20.02.1944 — 19 нагород, залізний хрест 2-го класу — 470 нагород (86% усіх нагород), Залізний хрест 1-го класу — 77 нагород (14% усіх нагород), а разом — 547 нагород. Найбільше отримали нагород гренадерський полк — 171 нагорода та фюзилерний полк — 148 нагород від загальної кількості.

Така статистика таблиць 4 та 5 говорить про те, що масові нагородження могли бути способом підтримати морального духу під час важких боїв або ж результатом оборонних боїв.

Висновки. Отже, звернувши увагу на ситуацію яка відбувалася в смузі дивізії станом з початку січня до середини березня 1944-го року варто зауважити попри свій статус як одної з елітних дивізій Вермахту, G.D. починаючи з січня і до березня мала недоліки, такі як недостатність в особовому складі, молоде поповнення не було готове до випробувань погодними та військовими умовами (відбивання ворожих атак, спроби вести наступальні дії). Намагання радянських військ наступальними діями південіше Кіровограду дістатися до Вознесенська при мінімальній витраті часу фактично була провалена, а данна спроба розтягнулася вчасі на 3 місяці.

Січень 44-го охарактеризувався для дивізії як спроба контратаки та наступу на позиції радянських військ, однак наступні два місяці дивізія вимушена зайняти оборону і тягнути час задля швидкого згортання та передислокації інших формувань, а сил дивізії вистачало інколи лише на відбивання атак противника. Спроба радянських військ підтягнути резерви, накопичити їх і вести наступальні дії з новими силами була успішно реалізована.

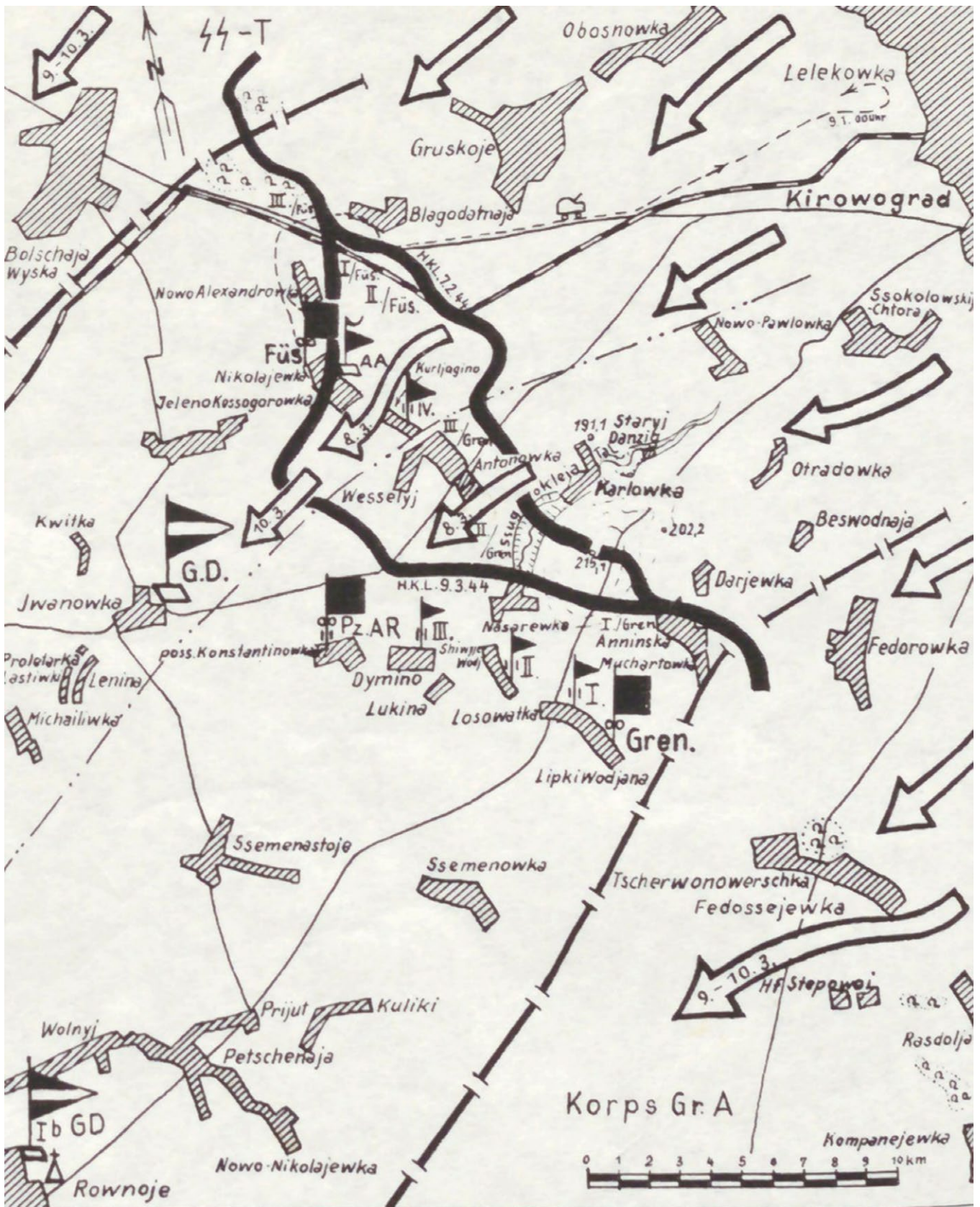
Оборонні бої для дивізії тривали до початку березня 1944 року і охарактеризувалися як одні з тяжких, враховуючи погодні умови та великі втрати. До кінця березня 1944 року дивізія під тиском сил Червоної Армії відступила через Буг та Дністер проходячи через Первомайськ, Криве Озеро, Балту до Кишинева, відступ продовжувався відступ через річку Прут і, зазнавши великих втрат, 9 квітня 1944 року досягла населеного пункту Ясси.

Таким чином, не зважаючи на втрати, які понесла дивізія, яку в окреслений період застосовували на важливих і критичних ділянках Східного фронту, фактично своє завдання пов'язане з обороною та відтягуванням часу виконала.

ДОДАТКИ

Таблиця 1. Ситуація по озброєнню в дивізії в період з січня по березень 1944 року

Січень [64]
<ul style="list-style-type: none"> • 12081 карабінів К96 • 99 снайперських гвинтівок(основною гвинтівкою виступав карабін К96) • 82 самозарядні гвинтівки G-41 • 2965 пістолетів P-08 • 909 пістолетів Walter PP(7,65) • 1268 пістолет-кулеметів МР-40 • 310 дульних гранатометів
Лютий [65]
<ul style="list-style-type: none"> • 12191 карабінів К96 • 92 снайперських гвинтівок(основною гвинтівкою виступав карабін К96) • 85 самозарядні гвинтівки G-41 • 2882 пістолетів P-08 • 890 пістолетів Walter PP(7,65) • 1325 пістолет-кулеметів МР-40 • 351 дульних гранатометів
Березень [66]
<ul style="list-style-type: none"> • 13166 карабінів К96 • 87 снайперських гвинтівок(основною гвинтівкою виступав карабін К96) • 185 самозарядні гвинтівки G-41 • 2933 пістолетів P-08 • 881 пістолетів Walter PP(7,65) • 1360 пістолет-кулеметів МР-40 • 502 дульних гранатометів

Abwehrkämpfe vor Kirowograd

vom 7.2. bis 9.3.1944

Карта 1. « Оборонні бої під Кіровоградом » [63]

Таблиця 2. Втрати (загиблі) особового складу дивізії в період з січня по березень 1944 року [67]

Січень
81 дивізійник, з яких: 4 гренадери, 5 фюзилерів, 1 санітарний солдат, 1 обер-гренадер, 1 обер-фюзилер, 31 ефрейтор, 2 санітарних ефрейтори, 14 обер-ефрейторів, 1 штабс-ефрейтор, 11 унтерофіцерів, 4 фельдфебелі, 1 оберфельдфебель, 1 обервахтмейстер, 3 лейтенанти, в т.ч. 1 майор — Зіґфрід Вільферт/Siegfried Wilfert(6-та батарея артилерійського полку панцер-гренадерської дивізії Großdeutschland)
Лютий
48 солдатів, серед них: 14 гренадерів, 11 фюзилерів, 12 ефрейторів, 6 обер-ефрейторів, 2 унтерофіцери, 2 фельдфебеля, 1 лейтенант
Березень
112 солдатів: 17 фюзилерів, 13 гренадерів, 13 інженерів/саперів, 1 панцер-шутце, 1 обер-гренадер, 31 ефрейтор, 2 санітарних ефрейтори, 14 обер-ефрейторів, 1 санітарний обер-ефрейтор, 14 унтерофіцерів, 1 фельдфебель, 2 оберфельдфебелі, 1 лейтенант в т.ч. оберст — Отто Бюзінг/Otto Büsing(командир танкового полку панцер-гренадерської дивізії Großdeutschland)

Табл. 3 Втрати (зниклі безвісти) особового складу дивізії в період з січня по березень 1944 року [68]

Січень
10 дивізійників, з них: 1 обрефрейтор, 1 солдат, 4 ефрейтори, 1 санітарний ефрейтор, 1 фюзилер, 1 вахтмейстер, 1 інженер
Лютий
45 солдатів, серед них: 11 гренадерів, 2 панцер-унтрофіцери, 3 стрільця, 2 інженера, 4 солдата, 7 ефрейтора, 3 обрефрейтора, 9 солдатів, 1 обрсолдат, 1 штабсефрейтор, 2 унтрофіцери
Березень
91 військовий: 22 ефрейтори, 10 унтрофіцерів, 1 фюзилер, 26 солдатів, 11 обрефрейторів, 1 обрфюзилер, 4 фельдфебель, 11 гренадер, 1 обервахтмейстер, 2 стрільці, 1 інженер, 1 дивізійник з невстановленим званням

Таблиця 4. Нагороджені дивізійники Хрестом військових заслуг 2го класу з мечами в період з січня по березень 1944 року [69]

Підрозділ дивізії	К-ть нагороджених	Відзнака	Дата
Штаб танкової гренадерської дивізії	10	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944
Штаб танкової гренадерської дивізії	10	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	23.01.1944
Штаб польового запасного батальйону дивізії	10	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944
Поштове відлення дивізії	1	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944
Підрозділ військової кориспонденції	1	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944
Рота польової жандармерії	5	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944
Підрозділ постачання дивізії	80	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944
Санітарні підрозділи дивізії	35	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944
Відділ зв'язку дивізії	46	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944

Таблиця 4. Нагороджені дивізійники Хрестом військових заслуг 2-го класу з мечами в період з січня по березень 1944 року [69]

Підрозділ дивізії	К-ть нагороджених	Відзнака	Дата
Дивізіон штурмових гармат	25	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944
Артилерійський полк	60	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944
Армійський зинітний дивізіон	24	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944
Танковий полк	65	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944
Розвідувальний дивізіон	25	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944
Підрозділ охорони полонених	4	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944
Протитанковий дивізіон	4	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944
Автотранспортний підрозділ	30	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944
Інженерний батальйон	25	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944
Адміністративний підрозділ	20	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944
Супровідна рота	10	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944
Фюзилерний полк	65	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944
Гренадерський полк	66	Хрест військових заслуг 2-го класу з мечами	30.01.1944

Таблиця 5. Нагороджені дивізійники Залізним хрестом 1-го та 2-го класів з січня по березень 1944 року [70]

Підрозділ дивізії	К-ть нагороджених та дата	Відзнака
Інженерний батальйон	1 – 13.01.1944 6 – 17.01.1944 1 – 22.01.1944	Залізний хрест 2-го класу
Фюзилерний полк	30 – 17.01.1944 3 – 18.01.1944 5 – 22.01.1944	Залізний хрест 2-го класу
Гренадерський полк	8 – 09.01.1944 8 – 12.01.1944 6 – 17.01.1944 13 – 22.01.1944	Залізний хрест 2-го класу
Розвідувальний дивізіон	4 – 10.01.1944 16 – 20.01.1944	Залізний хрест 2-го класу
Артилерійський полк	2 – 12.01.1944 7 – 22.01.1944 2 – 25.01.1944 5 – 08.02.1944 3 – 15.02.1944	Залізний хрест 2-го класу

**Таблиця 5. Нагороджені дивізійники Залізним хрестом 1-го та 2-го класів
з січня по березень 1944 року [70]**

Підрозділ дивізії	К-ть нагороджених та дата	Відзнака
Армійський зенітний дивізіон	14 – 17.01.1944	Залізний хрест 2-го класу
Бригада штурмових гармат	1 – 12.01.1944 1 – 17.01.1944 8 – 24.01.1944 10 – 25.01.1944 2 – 08.02.1944 2 – 20.02.1944 1 – 23.02.1944	Залізний хрест 2-го класу
Гренадерський полк	1 – 09.01.1944 3 – 12.01.1944 1 – 13.01.1944 4 – 17.01.1944 4 – 22.01.1944 5 – 08.02.1944 5 – 13.02.1944 1 – 14.02.1944 1 – 20.02.1944 1 – 23.02.1944 1 – 25.02.1944 2 – 28.02.1944	Залізний хрест 1-го класу
Фюзилерний полк	2 – 17.01.1944 3 – 22.01.1944 2 – 24.01.1944 10 – 08.02.1944 1 – 12.02.1944 1 – 16.02.1944 2 – 28.02.1944 2 – 29.02.1944	Залізний хрест 1-го класу
Відділ зв'язку	1 – 22.01.1944 1 – 08.02.1944 1 – 09.02.1944 2 – 23.02.1944 1 – 24.02.1944	Залізний хрест 2-го класу
Танковий полк	8 – 08.02.1944	Залізний хрест 2-го класу
Підрозділ військової кориспонденції	1 – 11.02.1944	Залізний хрест 2-го класу
Гренадерський полк	1 – 24.01.1944 53 – 25.01.1944 22 – 08.02.1944 11 – 13.02.1944 1 – 14.02.1944 3 – 16.02.1944 18 – 20.02.1944 4 – 25.02.1944 6 – 28.02.1944 1 – 29.02.1944	Залізний хрест 2-го класу
Фюзилерний полк	2 – 24.01.1944 1 – 25.01.1944 44 – 08.02.1944 8 – 09.02.1944 2 – 10.02.1944 2 – 14.02.1944 2 – 16.02.1944 1 – 5.02.1944 6 – 23.02.1944 4 – 28.02.1944 1 – 29.02.1944	Залізний хрест 2-го класу

Таблиця 5. Нагороджені дивізійники Залізним хрестом 1-го та 2-го класів з січня по березень 1944 року [70]

Підрозділ дивізії	К-ть нагороджених та дата	Відзнака
Розвідувальний дивізіон	1 – 25.01.1944 3 – 14.02.1944 1 – 25.02.1944	Залізний хрест 2-го класу
Протитанковий дивізіон	8 – 27.02.1944 1 – 13.02.1944	Залізний хрест 2-го класу
Фюзилерний полк	9 – 05.03.1944 7 – 06.03.1944 1 – 10.03.1944	Залізний хрест 2-го класу
Армійський зенітний дивізіон	2 – 12.03.1944	Залізний хрест 2-го класу
Польовий запасний батальйон дивізії	10 – 12.03.1944	Залізний хрест 2-го класу
Відділ зв'язку	1 – 17.01.1944	Залізний хрест 1-го класу
Танковий полк	1 – 05.03.1944	Залізний хрест 1-го класу
Фюзилерний полк	1 – 25.02.1944 3 – 05.03.1944 1 – 10.03.1944	Залізний хрест 1-го класу
Артилерійський полк	1 – 19.01.1944 2 – 08.02.1944 2 – 16.02.1944 1 – 12.03.1944	Залізний хрест 1-го класу
Танковий полк	5 – 08.02.1944	Залізний хрест 1-го класу
Розвідувальний дивізіон	1 – 10.01.1944 2 – 20.01.1944	Залізний хрест 1-го класу
Інженерний батальйон	1 – 13.01.1944	Залізний хрест 1-го класу
Бригада штурмових гармат	1 – 12.01.1944 1 – 24.05.1944 3 – 25.01.1944	Залізний хрест 1-го класу
Армійський зенітний дивізіон	3 – 17.01.1944 1 – 08.02.1944	Залізний хрест 1-го класу
Колишній піхотний полк	1 – 05.03.1944	Залізний хрест 2-го класу
Артилерійський полк	1 – 06.03.1944	Залізний хрест 2-го класу
Підрозділ постачання дивізії	1 – 24.01.1944	Залізний хрест 2-го класу
Бригада штурмових гармат	3 – 22.01.1944	Залізний хрест 2-го класу
Протитанковий дивізіон	1 – 15.01.1944 1 – 27.02.1944 1 – 28.02.1944 1 – 04.03.1944	Залізний хрест 1-го класу
Артилерійський полк	1 – 14.03.1944	Залізний хрест 2-го класу

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. URL: <https://invenio.bundesarchiv.de/invenio/main.xhtml> (дата звернення: 15.06.2025).
2. URL: <https://catalog.archives.gov/> (дата звернення: 15.06.2025).
3. Helmuth Spaeter «Panzerkorps Grossdeutschland: Berichte über das Erleben, Einsätze, die Männer und Kampfträume»
4. Helmuth Spaeter «The History of the Panzerkorps Grossdeutschland. Volume 2». URL: <https://prussia.online/books/the-history-of-the-panzerkorps-grossdeutschland-2> (дата звернення: 17.06. 2025).
5. URL: <https://www.volksbund.de/> (дата звернення: 16.06. 2025).

6. URL: <https://www.drk-suchdienst.de/wie-wir-helfen/suchen/zweiter-weltkrieg> (дата звернення: 16.06.2025).
7. URL: <https://www.ancestry.com> (дата звернення: 14.06. 2025).
8. URL: <https://www.forum-der-wehrmacht.de/> (дата звернення: 14.06. 2025).
9. URL: <https://sammler.ru/index.php?/topic/67828-christian-hubert-hermanns/page/2/> (дата зверн.: 25.06.2025).
10. Bundesarchiv/BArch RH 20/8-153 ст14. URL: <https://invenio.bundesarchiv.de/invenio/main.xhtml> (дата звернення: 27.06. 2025).
11. Bundesarchiv/BArch RH 20/8-153 ст16. URL: <https://invenio.bundesarchiv.de/invenio/main.xhtml> (дата звернення: 27.06. 2025).
12. URL: <https://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/H/HoernleinW-R.htm> (дата зверн.: 14.06.2025).
13. Helmuth Spaeter «Panzerkorps Grossdeutschland: Berichte über das Erleben, Einsätze, die Männer und Kampfträume» ст. 67
14. URL: Helmuth Spaeter «The History of the Panzerkorps Grossdeutschland. Volume 2» URL: <https://prussia.online/books/the-history-of-the-panzerkorps-grossdeutschland-2> ст. 277 (дата звернення: 17.06. 2025).
15. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1303 ст. 1091-1093. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1091>, URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1092>, URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1093>. (дата звернення: 18.06.2025).
16. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1303 ст. 1094. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1094>. (дата звернення: 18.06.2025).
17. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1305 ст. 446. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317865404?objectPage=446> (дата звернення: 18.06.2025).
18. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1305 ст. 447. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317865404?objectPage=447> (дата звернення: 18.06.2025).
19. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1303 ст. 1094. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1094> (дата звернення: 20.06.2025).
20. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1303 ст. 1095. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1095> (дата звернення: 20.06.2025).
21. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1303 ст. 1097. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1097> (дата звернення: 20.06.2025).
22. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1303 ст. 1100. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1100> (дата звернення: 20.06.2025).
23. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1303 ст. 1101-1102. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1101>, URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1102>. (дата звернення: 21.06.2025).
24. Helmuth Spaeter «The History of the Panzerkorps Grossdeutschland. Volume 2». URL: <https://prussia.online/books/the-history-of-the-panzerkorps-grossdeutschland-2> (дата звернення: 17.06. 2025). ст. 272
25. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1303 ст. 1101-1102. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1101>, URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1102> (дата звернення: 21.06.2025).
26. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1303 ст. 1104-1105. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1104>, URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1105> (дата звернення: 21.06.2025).
27. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1303 ст. 1108. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1108> (дата звернення: 21.06.2025).
28. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1303 ст. 1110-1111. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1110>, URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1111>. (дата звернення: 21.06.2025).
29. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1303 ст. 1114. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1114> (дата звернення: 22.06.2025).
30. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1303 ст. 1116-1120. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1116>, URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1117>, URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1118>, URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1119>, URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1120>. (дата звернення: 22.06.2025).
31. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1303 ст. 1135. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317862874?objectPage=1135>. (дата звернення: 22.06.2025).
32. URL: <https://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/M/ManteuffelHv-R.htm> (дата зверн.: 14.06.2025).

33. Wsley W. Yale, I. D. White, Hasso E. von Manteuffel, Lyman L. Lemnitzer «Alternative to Armageddon; the peace potential of lightning war». URL: <https://archive.org/details/alternativetoarm0000yale/mode/2up> (дата звернення: 18.06.2025).
34. URL: <https://web.archive.org/web/20240301032840/https://zms.bundeswehr.de/de/ardennen-offensive-vom-16-bis-24-12-1944-5721616> (дата звернення: 18.06.2025).
35. Helmuth Spaeter «Panzerkorps Grossdeutschland: Berichte über das Erleben, Einsätze, die Männer und Kampfräume» ст. 69.
36. Helmuth Spaeter «Panzerkorps Grossdeutschland: Berichte über das Erleben, Einsätze, die Männer und Kampfräume» ст. 69-70.
37. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1306 ст. 11. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317866797?objectPage=11>. (дата звернення: 23.06.2025).
38. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1306 ст. 31. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317866797?objectPage=31> (дата звернення: 23.06.2025).
39. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1306 ст. 46. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317866797?objectPage=46> (дата звернення: 23.06.2025).
40. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1306 ст. 49. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317866797?objectPage=49> (дата звернення: 23.06.2025).
41. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1306 ст. 150. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317866797?objectPage=150> (дата звернення: 23.06.2025).
42. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1306 ст. 173. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317866797?objectPage=173> (дата звернення: 23.06.2025).
43. Bundesarchiv/BArch N 756-379/a ст. 278. URL: <https://invenio.bundesarchiv.de/invenio/main.xhtml>
44. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1306 ст. 771. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317866797?objectPage=771> (дата звернення: 24.06.2025).
45. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1306 ст. 776. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317866797?objectPage=776> (дата звернення: 24.06.2025).
46. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1306 ст. 777-778. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317866797?objectPage=777>, URL: <https://catalog.archives.gov/id/317866797?objectPage=778>. (дата звернення: 24.06.2025).
47. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1306 ст. 782. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317866797?objectPage=782> (дата звернення: 24.06.2025).
48. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1306 ст. 782. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317866797?objectPage=782> (дата звернення: 24.06.2025).
49. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1306 ст. 786. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317866797?objectPage=786> (дата звернення: 24.06.2025).
50. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1306 ст. 791. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317866797?objectPage=791> (дата звернення: 25.06.2025).
51. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1306 ст. 795. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317866797?objectPage=795> (дата звернення: 25.06.2025).
52. National Archives and Records Administration/NARA T314 R1306 ст. 799. URL: <https://catalog.archives.gov/id/317866797?objectPage=799> (дата звернення: 25.06.2025).
53. Helmuth Spaeter «Panzerkorps Grossdeutschland: Berichte über das Erleben, Einsätze, die Männer und Kampfräume» ст. 93.
54. Helmuth Spaeter «Panzerkorps Grossdeutschland: Berichte über das Erleben, Einsätze, die Männer und Kampfräume» ст. 93-94.
55. URL: <https://www.ancestry.com> (дата звернення: 14.06.2025).
56. URL: <https://www.drk-suchdienst.de/wie-wir-helfen/suchen/zweiter-weltkrieg> (дата звернення: 16.06.2025).
57. URL: <https://www.ancestry.com> (дата звернення: 14.06.2025).
58. URL: <https://www.drk-suchdienst.de/wie-wir-helfen/suchen/zweiter-weltkrieg> (дата звернення: 16.06.2025).
59. URL: <https://ru.scribd.com/document/672949657/Feldpost-Nr-00001-99999> (дата звернення: 15.06.2025).
60. URL: <https://www.ancestry.com> (дата звернення: 14.06.2025).
61. URL: <https://sammler.ru/index.php?/topic/67828-christian-hubert-hermanns/page/2/> (дата звернення: 25.06.2025).
62. URL: <https://sammler.ru/index.php?/topic/67828-christian-hubert-hermanns/page/2/> (дата звернення: 25.06.2025).

ДОДАТКИ

63. Bundesarchiv/BArch N 756-379/a ст. 0272. URL: <https://invenio.bundesarchiv.de/invenio/main.xhtml> (дата звернення: 28.06. 2025).
64. Bundesarchiv/BArch RH 10-209 ст. 0068. URL: <https://invenio.bundesarchiv.de/invenio/main.xhtml> (дата звернення: 28.06. 2025).
65. Bundesarchiv/BArch RH 10-209 ст. 0078. URL: <https://invenio.bundesarchiv.de/invenio/main.xhtml> (дата звернення: 28.06. 2025).
66. Bundesarchiv/BArch RH 10-209 ст. 0088. URL: <https://invenio.bundesarchiv.de/invenio/main.xhtml> (дата звернення: 28.06. 2025).
67. URL: <https://www.ancestry.com> (дата звернення: 14.06. 2025).
68. URL: <https://www.drk-suchdienst.de/wie-wir-helfen/suchen/zweiter-weltkrieg> (дата звернення: 16.06.2025).
69. Bundesarchiv/BArch RH 7/1440 ст. 740-801. URL: <https://invenio.bundesarchiv.de/invenio/main.xhtml> (дата звернення: 29.06. 2025).
70. Bundesarchiv/BArch RH 7/ 2084 ст. 1457, 1459, 1460, 1463, 1464, 1467, 1469, 1471, 1472, 1478, 1480, 1486, 1488, 1490, 1514, 1515, 1516, 1517, 1518, 1519, 1520, 1522, 1529, 1548, 1580, 1586, 1590, 1592, 1596, 1598, 1600, 1602, 1604, 1606, 1612, 1614, 1618, 1620, 1626, 1970. URL: <https://invenio.bundesarchiv.de/invenio/main.xhtml> (дата звернення: 29.06. 2025).

ПРИВАТНО МАЙНОВІ ДОКУМЕНТИ КНЯЗІВ ВИШНЕВЕЦЬКИХ ЯК ДЖЕРЕЛА ДО БІОГРАФІЧНИХ СТУДІЙ

Анотація: Для проведення досліджень історико-архітектурних пам'яток, які, як Вишневецька резиденція XVIII ст., зазнали великих втрат, необхідна синтетична реконструкція з урахуванням інтелектуального та візуального досвіду епохи, які не охоплюються лише архітектурними і мистецтвознавчими категоріями. У кінці XX ст. на історичних кафедрах провідних університетів Європи та США презентували нову методологію таких студій, т.з. «культурну історію палаців». Важливою її складовою є встановлення зв'язку «палац — власник». У статті на основі приватно майнових документів власників Вишневецького палацу аналізуються не лише його стилістичні особливості, а і сама епоха в її різноманітні та особистості, що її представляли.

Ключові слова: культурна історія палаців, Вишневецький палац XVIII ст., приватно майнові документи, біографічні студії.

Палацовий ансамбль князів Вишневецьких у Вишневці (тепер селище Вишневець Кременецького району Тернопільської області) — пам'ятка історії, архітектури та ландшафтного мистецтва XVI — XVIII ст. Ядро комплексу — бувший оборонний замок початку XVI ст. поступово трансформувалася у розкішний палац з багатими інтер'єрами та історичними реліквіями. Впродовж XVIII — XIX ст. палац являвся важливим культурним осередком спочатку Речі Посполитої, а згодом Російської імперії. Незважаючи на свої втрати, ансамбль і сьогодні є одним з кращих втілень традицій західноєвропейського бароко на теренах України.

У 60-х рр. XX ст. резиденцію перепланували і використовували як адміністративну споруду. В результаті проведених робіт були знищені навіть ті залишки інтер'єрів, які вціліли після війн та пожежі 1944 р. У наш час Вишневецький палацовий ансамбль увійшов до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля», який проводить тут відновлювальні роботи.

Актуальним питанням є не просто фізичне збереження пам'ятки, а і відтворення її документального та меморіального характеру, пов'язаного з важливими подіями та особистостями національної історії. Відомі описи Вишневецького палацу, опубліковані головню у XIX ст., включають інформаційний матеріал стосовно перебування історичних та культурних подій в регіоні. Окремі дослідження інтер'єрів, проведені у XX ст. М. Піотровським, В. Томкевичем, а згодом Р. Афтаназі мали узагальнений характер.

Однак, як і інші пам'ятки архітектури, Вишневецький палац — це складний комплекс з характерними рисами та особливостями: загальнокультурними, національними, структурними, конструктивними, художньо-декоративними. Він презентує цілий пласт матеріальної та духовної культури впродовж багатьох поколінь та епох.

Джерельною базою для вишневецьких студій є опубліковані та неопубліковані матеріали, які, відповідно до завдань дослідження, за тематикою та видовими ознаками можна поділити на такі групи:

— акти та документи приватно-публічного змісту: майнові угоди і розпорядження, заповіти, документація судових процесів;

— фінансові матеріали: акти ревізій та люстрацій, податкові реєстри, звіти державних установ, громадських організацій, інвентарні описи та реєстри;

— приватне листування та приватні господарські розпорядження;

— нарративні матеріали: літописи, хроніки, мемуари, мандрівні записки;

— матеріали генеалогічного характеру: гербовники та генеалогічні довідники;

— зображальні джерела: карти, плани, світлини.

На сьогоднішній день, на жаль, родовий архів князів Вишневецьких не існує як цілісне зібрання, а розпорошений по архівосховищах України та за її межами. Очевидно, що кожний напрямок історичних вишневецьких студій потребує залучення своєї неопублікованої джерельної бази, однак основний комплекс документів власників Вишневецького маєтку зосереджений у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДДАУК) (Ф. 250). Це, зокрема, матеріали з історії землеволодінь, реєстри рухомого та нерухомого майна. Окремі матеріали в кінці XIX ст. потрапили до різних колекцій. Другим, великим за обсягом, комплексом рукописних матеріалів, які стосуються Вишневця та його резиденції, є Інститут рукопису Національної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Характеризуючи їх, слід виділити, насамперед, той розрізнений матеріал, що входить до складу окремих фондів. Частина з них має колекційне походження. Серед матеріалів фонду 28 зберігається найповніший опис апартаментів палацу князів Вишневецьких 1761 р. Інша частина колекцій Інституту рукопису сформована в новітній час за хронологічною, регіональною чи тематичною ознакою. Комплекс документів, дотичних до теми нашого дослідження, міститься у Фонді Чоловського, Фонді Осолінських, Фонді Радзимінських, Фонді В. Щурата, відділу рукописів Львівської національної наукової

бібліотеки ім. В. Стефаніка (ЛННБ): приватна кореспонденція, реєстри, інвентарі. Деякі з цих документів включають відомості, які відсутні в інших джерелах.

В межах статті зупинимось на фіскальних документах, зокрема описах рухомого майна Вишневецького палацу першої половини XVIII ст., які дають додаткову інформацію біографічного характеру. Саме цей період був визначальний в історії пам'ятки і пов'язаний з родовими дідами волинськими князями Вишневецькими, а згодом польським родом Мнішків.

Вишневецький палацовий ансамбль був збудований у 30-х рр. XVIII ст. на замовлення князя Михайла Серватія Вишневецького (1680–1744), одного з найбільших магнатів в історії Речі Посполитої свого часу [14, с. 231]. Попри бурхливі політичні події кінця XVII — поч. XVIII ст. його маєток оцінювали в 14 млн. злотих, а це близько 30 ключів на теренах Волині, Білорусії та Литви. За відносно короткий час князь перебудував напівзруйнований родовий замок у пишну резиденцію [12, с. 427].

Вишневецький палац був запроектований за так званою тридільною схемою: головний корпус та два крила, дотичні до нього під прямим кутом, курдонер і палацові служби. Території резиденцій такого типу функціонально ділилися на три зони: парадний партер перед палацом, регулярний парк за ним та відокремлений господарський двір. Така організація простору ансамблю була загальноєвропейською бароковою планувальною концепцією і відповідала його поліфункціональності [1, с. 155].

Магнатська резиденція в очах сучасників була не лише архітектурною спорудою чи садибою, і навіть не родовим гніздом, а передовсім місцем концентрації збірок та колекцій, які виражали суть її мешканців. Предмети ці крім свого практичного призначення були атрибутами шляхетства, свідчили про матеріальні статки та були важливим елементом ідентифікації власників [10, с. 19].

Рухоме майно, яке наповнювало резиденції, з одного боку було виразником сучасної йому побутової культури, з іншого, об'єднуючи окремі індивіди або цілі групи, набувало значень соціального статусу та ставало засобом суспільної комунікації. Таким чином, студія є спробою представити модні тенденції та зміни в матеріальній культурі як спосіб самовираження власників. Джерельним матеріалом для дослідження слугували, зокрема інвентарі Вишневецького палацу 1748 та 1761 р., план середини XVIII ст., а також реєстри рухомого майна, зокрема, срібла, одягу, книг, скарбниці і т.п [2–5].

Матеріальну культуру можна розуміти не лише як результат розвитку технологій та побутової культури, а також як засіб невербальної комунікації. Соціальний статус багатой шляхти, а в нашому випадку і магнатерії, не був даністю раз і назавжди, а досягався у т.ч. і відповідним способом життя. Він був своєрідним горизонтом, котрий наближувався чи віддалявся по мірі успіхів чи невдач його здобувачів.

Важливою складовою біографічних студій, зокрема пізнання процесів само ідентифікації власників, було колекціонування. Серед інтелектуалів Європи палац у Вишневці славилася своїми мистецькими колекціями, які збирали не одне покоління як Вишневецьких, так і їхніх спадкоємців Мнішків.

В усі часи колекціонування пов'язувалося, насамперед, із вишуканим смаком, освіченістю, воно було елітарним заняттям і визначало високий соціальний статус [10 с. 42]. Фундатор палацу князь Михайло Серватій Вишневецький був людиною епохи Просвітництва та знаним колекціонером. Характер його захоплень не був швидкоплинним та простим слідуванням моді, а свідчив про тривалі інтелектуальні пошуки [14, с. 231].

Інвентарні описи, реєстри меблів, одягу, зброї, срібла та інші відомості дають не лише додаткову інформацію про матеріальну та духовну культуру відповідної епохи, а і тих особистостей, що її представляли.

Значні матеріальні статки Михайла Серватія Вишневецького зумовили надзвичайну пишність барокових інтер'єрів палацу як головної резиденції роду. Широке застосування набули тут срібло, кришталь, порцеляна, бурштин, позолота та дзеркала. Зали драпірувалися вишуканими східними та європейськими тканинами. Для камінів та печей використовувалися мрамур та дорога кераміка. Нові технологічні винаходи, які впроваджувалися провідними мануфактурами того часу, знайшли своє втілення в палацових колекціях меблів, посуду, зброї та ін.

Серед палацових колекцій, якими князь Вишневецький найбільше пишався і які найкраще уособлювали його особистість, була книгозбірня. Традиції бібліофілства Вишневецьких були закладені ще у XVII ст. і згодом підтримувалися пізнішими поколіннями. Освічені власники резиденції, багато представників роду вчилися у західноєвропейських університетах, активно сприяли розвитку освіти та друкарства в своїх численних володіннях як на Лівобережжі, так і на Правобережжі України [7, с. 132].

Бібліотечний фонд Вишневецької книгозбірні періоду Михайла Серватія загалом формувався як успадкованими книгами, так і придбаними, переважно західноєвропейськими виданнями. Історичну долю та склад книгозбірні у XVIII ст. детально проаналізувала у своїх студіях українська історикиня І. Ціборовська-Римарович [9].

Згідно реєстру рухомого та нерухомого майна за 1745 р. бібліотека у Вишневці нараховувала 1445 книг, з них 842 латинською мовою, 330 французькою, 238 польською, 24 італійською, 10 німецькою, по 1 чеською та англійською. Тематика книг була різноманітна: стародруки, гербовники, природнича література, книги енциклопедичного характеру, белетристика та ін. Вирізнялася наявна в бібліотеці хороша і на той час рідкісна колекція книг з архітектури, зокрема, праці римського архітектора Вітрувія та зодчих Нового, часу [9, с. 50]. Характерно, що

фондами бібліотеки могли користуватися не лише члени родини, але й інші зацікавлені особи.

Про освітній рівень мешканців резиденції свідчили не лише книги, але і предмети, які були науковими здобутками часу і відображали моду «на ученість». Зокрема, в описі скарбниці згадуються термометри та якісь «інструменти електричні». В кабінетах у шафах знаходилися предмети, які служили для занять точними науками, і серед них декілька математичних та астрономічних глобусів, привезених з Парижа та Варшави [4, арк. 4 зв.].

Славився Вишневецький палац і галереєю живопису, що включала більше 3 тис. полотен. Серед них були представлені роботи художників усіх європейських шкіл. Картини поділялися за тематикою. Традиційно найбільше було творів сакрального живопису і це також характеризує ментальність еліти того часу. Наявність у палаці серед живописних полотен картин, які виходили за межі релігійної чи родової тематики і носили суб'єктивний характер, свідчила про смаки та зацікавлення власника. У Вишневецькій резиденції це збірка пейзажів та натюр-мортів, баталій та жанрових полотен. Про інтерес до традицій свідчили полотна з яскраво вираженою національною тематикою, які, зокрема, представляли народний побут.

Демонстрацією поваги до історії свого роду, краю, держави була обов'язковою наявність в резиденціях «зали фамілії», де в інтер'єрах були представлені родові портрети власників. У Вишневіці серед великої портретної збірки — 27 зображень представників роду Вишневецьких. Значна частина живопису палацу мала також жанровий характер [4, арк. 57–65].

У правому крилі палацу на першому поверсі знаходилася скарбниця. В ній містилися кілька великих скринь з речами. Деякі речі були спадкові, інші — привезені з походів та подорожей [3, арк. 21 зв.]. В інвентарі та реєстрі скарбниці згадуються також предмети, які служили для інтелектуального та духовного розвитку мешканців палацу. Це, насамперед, книги, картини, музичні інструменти, колекції ужиткового мистецтва. Бібліотека та кабінети, власне, виконували роль інтелектуальних майстерень для власників.

Шанування власних культурних традицій разом з відкритістю до новітніх цивілізаційних та культурних загальноєвропейських тенденцій проявлялося в широких зв'язках, меценатстві, колекціонуванні, суперництві. Колекції були не просто предметами матеріальної культури, а виконували функції комунікативні та суспільної взаємодії.

Михайло Серватій Вишневецький був відомим політиком та військовим діячем XVIII ст. Тому в палаці була велика колекція полотен на батальну тематику. Найбільше у лівому крилі палацу, де розташовувалися особисті покої князя. Ще однією важливою частиною вишневецьких збірок був архів. Він охоплював, крім родового архіву Вишневецьких, архіви Замойських, Мнішків,

інших відомих осіб, а також різноманітні приватно-майнові документи. Окрему велику частину цієї збірки становили приватні листи, усього близько 20 тис. З них майже 8 тис. датовані XVIII ст. [6, с. 230].

Колекції значною мірою визначали стилістику Вишневецького палацу. Значна естетична роль відводилася меблям. Вони підсилювали пишність інтер'єрів. В епоху бароко на зміну поставцям, сундукам, касонам попередніх часів приходять шафи, бюро-кабінети, секретери. Столи, крісла, бюро-кабінети отримують надзвичайно вишукану та складну обробку. З відкриттям технології фанерування стільці та крісла отримують вигнуті ніжки, з'єднані проногами, та покриваються позолотою. На зміну твердим породам дерева, зокрема дубу, все частіше майстри для виготовлення меблів використовують пластичний горіх, чорне дерево, паліандр, кедр. В художній обробці площин з'являється кольорові мозаїка та скло. Та ліжка все ще зберігали старий ренесансний тип, з балдахіном та драпіривою, аплікаціями та галуном.

Реєстр палацу 1761 р. подає велику кількість посуду: бокалів, кубків, чаш та ін. Багато предметів релігійного ужитку прикрашалися дорогоцінним камінням, рідкісними мінералами та карбуванням. Срібний посуд та порцеляна традиційно доповнювали різноманітні вироби з білого та кольорового скла. Ці предмети, розставлені в залах палацу, також активно сприяли враженню багатства та вишуканості, чого власне і прагнули архітектори — творці інтер'єрів.

Не стільки предмети самі по собі, як їхня семантика, були спробою визначення засобів виразу суспільної ваги. Одним з найважливіших ужиткових речей, які найчастіше передавалися у спадок, символізували зв'язок поколінь і гарантували довгострокове використання, було срібло. Анотований реєстр срібла демонструє не лише майнову потужність власників резиденції, але й вирізняється великим розмаїттям та функціональністю предметів [2].

Серед колекцій прикладного мистецтва вирізнялися речі з порцеляни.

Це і декоративні статуетки, і посуд — сервізи, різноманітні філіжанки, мисочки, вази. З відкриттям для європейців Далекого Сходу, зокрема Китаю, в палацах з'являються і екзотична порцеляна як данина орієнталістиці. Таким чином, виконуючи свою соціальну та історичну роль, палацові інтер'єри служили багатим і монументальним фоном для церемоній та ритуалів, політичних практик представників вищих станів того часу.

Після смерті Михайла Серватія Вишневецького у 1744 р. палац перейшов у власність представника польського роду Яна Кароля Мнішека. До Вишневіці головною резиденцією Мнішків був замок у Ляшках Мурованих поблизу Самбора. Серед численних родових реліквій Мнішків у замку був унікальний архів, в якому зберігалися оригінали та копії документів від XIV ст. У 1748 р. в Ляшках Мурованих була проведена інвентаризація замка. Її матеріали свідчили, що на той час у замковій бібліотеці, крім генеалогічних матеріалів Мнішків,

Ходкевичів, Паців, Сапіг, Тарлів, Потоцьких, були рукописні панегірики, документи конфедерацій, тексти конституцій, рукописні книги, а також колекції образотворчого мистецтва: мініатюри з видами міст, карти, малюнки гербів. У галереї живопису зберігалися портрети і картини, історичні полотна [11]. У 1760 р. був укладений «Реєстр рухомості та інших речей Яна Кароля графа Мнішека підкоморія Великого князівства Литовського у Вишневецькому палаці». Очевидно, в документ частково вписане майно, перевезене з Ляшок Мурованих. Це, насамперед, ікони, портрети, пейзажі, натюрморти, мапи, порцеляна, скло, килими, меблі, екіпажі, вози та інші ужиткові речі. На озброєнні вишневецької залози на той час були: 3 малі гармати, 4 менші гармати, 10 драгунських карабінів з багнетами, 6 палахів, 12 рапір та 6 наметів [5, арк. 25–27 зв.].

Ян Кароль Мнішек недовго володів Вишневецьким. У 1759 р. він помер і наступним власником Вишневецького маєтку став його старший син Міхал Єжи (1742–1806), великий маршалок коронний (1783), перший міністр останнього короля Речі Посполитої Станіслава Августа Понятовського [13, с. 145]. Саме за часів Міхала Єжи Мнішека палац перетворився «на один з найважливіших осередків не лише Волині, але й усього краю» [11, с. 530].

Видатний політичний діяч Речі Посполитої XVIII ст., Міхал Єжи відіграв помітну роль у суспільно-політичному житті держави. Здобув гарну освіту у Варшавському Collegium Nobilium та бернській Societe Economique. Свої знання старався практично впровадити в життя. Був знаним колекціонером та бібліофілом. Мнішекові вдалося вперше в Речі Посполитій розробити проект охорони пам'яток старовини та мистецтва Граф зібрав велику природничу колекцію для «Музею історії фізики та природознавства». Впродовж всього життя Міхал Єжи Мнішек поповнював Вишневецьку бібліотеку, купував та передплачував літературу. Серед видань в каталозі бібліотеки за 1774 та 1777 рр. були репрезентовані усі галузі знань: історія, медицина, математика, філософія, теологія, географія, право [9, с. 192].

Граф був прибічником ідей Просвітництва і як едукційний комісар опікувався школами на Волині і Поділлі, а також освітніми касами у Варшаві та провінції. Написав низку статей з освітньої тематики до німецьких та французьких періодичних видань. Займався історичними студіями, був автором дослідження «Казимир Великий» [9, с. 37].

Для Вишневецького палацу часів Міхала Мнішека характерне не лише кількісне, але і якісне поповнення колекцій. Найвиразніше ці тенденції проявилися в книгозбірні. Якщо в попередні часи тематика бібліотечних зібрань в основному мала правничий чи теологічний характер, то тепер більше відображала індивідуальні інтереси власника. І. Ціборовська-Римарович, аналізуючи рукописні джерела з історії бібліотечного фонду за каталогами 1774 та 1777 рр., занотувала на той час в бібліотеці

таке: книг XV ст. — 1, XVI ст. — 118, XVII ст. — 536, XVIII ст. — 534, без року і місця видання нараховувалося 229 книжок. За мовою книги поділялися: латинською — 842, французькою — 330, польською — 238, італійською — 24, німецькою — 10, англійською — 1, чеською — 1 [9, с. 51]. За тематикою це були: розмовники, орфографічні довідники, граматики, методики вивчення мов, поезія, романи, твори з історії літератури, географії, архітектури, риторики, театру та інші. Серед рукописів декілька документів з історії Речі Посполитої, Московської держави, короля Міхала та Єремії Вишневецького. До кінця XIX ст. книжковий фонд бібліотеки мав уже 26 тис. книг [6, с. 230].

У 70-х-80-х рр. XVIII ст. Міхал Мнішек продовжив розбудову Вишневецької резиденції. Р. Афтаназі вважав, що роботи в палаці на той час в основному стосувалися інтер'єрів. Після смерті в 1806 р. Міхала Єжи Мнішека власником палацу став його єдиний син Філіп Кароль. Він продовжив культурні традиції попередників, поповнив колекції палацу, зокрема книжковий фонд [13, с. 146]. З його смертю в 1846 р. закінчується золотий вік палацового ансамблю, який тривав майже століття. Від другої половини XIX ст. вишневецький маєток часто змінює своїх власників. Тут влаштовуються аукціони, приїжджають антиквари і інші зацікавлені особи та купують вродзріб все, що подобається. Таким чином, колекції розпорошуються, а палацові збірки втрачають цінність як цілісні зібрання.

Отже, як приватно майнові джерела, інвентарі та реєстри дозволяють окреслити головні історичні етапи еволюції магнатської резиденції Волині XVIII ст. та їхній тісний зв'язок з власниками. Застосування впродовж її розвитку різноманітних художньо-стилістичних новацій, європейських чи орієнтальних, не було простим наслідком моди, а слугувало засобом створення відповідної моделі соціальної ієрархії. Це дозволяє розглядати Вишневецьку резиденцію як складний цілісний просторовий організм, в якому втілювався стиль життя та мислення своєї епохи. Ідеологічні тенденції не лише приводили до змін окремих елементів, деталей, розписів, які викликали нові емоційні та естетичні настрої, але і творили нові коди соціальної поведінки.

Як замовники та творці Вишневецького палацу, волинські магнати князі Вишневецькі, а згодом і графи Мнішки у XVIII ст. сприяли його перетворенню на культурний та освітній осередок краю. Реєстри та інвентарі в цьому сенсі важливі для дослідників не лише як джерела матеріальної спроможності власників, а, насамперед, як характеристика їх індивідуальності, самоідентифікації. Сама природа предметів, об'єднаних в колекціях, насамперед відображала особистість колекціонера, його соціальні зв'язки. Оточуючи себе предметами матеріального світу і взаємодіючи з ними, людина таким чином впорядковувала свій внутрішній світ, відшукувала власну ідентичність. І характер цієї взаємодії значною мірою впливав на те, якою особистістю ця людина зрештою ставала.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бартенева И., Батажкова И. Очерки истории архитектурных стилей. М.: Изобразительное искусство, 1983. — 384 с.
2. Інститут рукопису національної наукової бібліотеки України ім. В. І. Вернадського у м. Києві (ІР ННБУВ), Ф. 10, Спр. 1710. 35 арк.
3. *Опис Вишневецького замку. 1748 р.* / / ІР ННБУВ, Ф. 1, Спр. 150. 45 арк.
4. *Опись апартаментов дворца Вишневецких и находящегося в них имущества, а также различных служб и инвентаря. 1761 р.* / / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ф. 28, Спр. 390. 108 арк.
5. *Реєстр рухомості і інших речей Яна Кароля графа Мнішека підкоморія Великого князівства Литовського у Вишневецькому палаці. 1760 р.* / / Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Спр.120/III. 27 арк.
6. Мунд С. Вишневец и его библиотека. *Вести литературы.* 1912, № 9, С. 229–236.
7. Нудьга Г. *Середньовічні університети Європи.* — Київ. — 1990. — 217с.
8. *Українське бароко та європейський контекст* / Ред. О. К. Федорчук. К.: Наук. думка, 1991. — 355 с.
9. Ціборовська-Римарович І. *Родові бібліотеки Правобережної України XVIII ст.* К.: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2006. — 395 с.
10. Шивельбуш В. *Речі і люди. Есей про споживання.* Київ: Ніка-Центр, Львів: Видавництво Анетти Антоненко, 2018 р. — 191 с.
11. Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczpospolitej: w 11 t. Wyd. 2-e. T. V. Wrocław etc.: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1994. — 694 s.*
12. Chamańska I. *Wiszniowiec.* Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007. — 553 s.
13. Sulikowska W. Mniszech: Michał Jerzy Wandalin, Karol Filip, Andrzej, Jerzy. *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement* / Pod red. J. Treichel. Warszawa, Łódź: Pan. Wyd. Nauk., 1986. — S.145–146.
14. Sulikowska W. Wiszniowiecki Michał Serwacy. *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement* / Pod red. J. Treichel. Warszawa, Łódź: Pan. Wyd. Nauk., 1986 S. 231.

З ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ ТА ЛІКВІДАЦІЇ ЦЕРКВИ ОЛЕКСАНДРА НЕВСЬКОГО В СЕЛІ ПОМІЧНА

Анотація: У статті наводиться інформація про заснування церкви на території села Помічна Любомирської волості Єлисаветградського повіту наприкінці XIX ст., що є складовою вивчення релігійної складової на території України. Основна увага зосереджена на діяльності церкви з часу своєї побудови до її ліквідації і як будівлі, так і релігійної общини за часів антирелігійної кампанії Микити Хрущова. Проаналізовано реєстраційну справу релігійної громади та матеріали фонду уповноваженого по справам православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Кіровоградській області з метою повноцінного відображення наглядю радянської адміністрації за діяльністю церков, хаотичності внутрішніх процесів всередині самої общини та виявлення методів ліквідації церков й аргументацій цього процесу.

Ключові слова: церква, село Помічна, князі Урусові, футляр, антирелігійна політика.

Українське суспільство нерозривно пов'язане із християнською релігією візантійського типу, впровадження якої відбулося на наших територіях ще у 988 р. Після цього церковна діяльність стала невід'ємною складовою нашого життя. Для сучасних істориків, генеалогів церковні матеріали мають виключну цінність через ведення церквами метричних книг після указу Синоду 20 лютого 1724 р., в яких зазначалися дати народження/хрещення, шлюбу та смерті населення. Наявність церкви у населеному пункті означало отримання ним статусу «селища», що дозволяло ближнім до нього селам, хуторам, поселенням її відвідувати, адже вони приписувалися до приходу цієї церкви.

Історія появи власної церкви на території села Помічна бере свій початок лише у 1889 р. До цього часу населення тогочасного хутора Помошное, згодом поміщицької слободи Помічна, який виник в кінці XVIII ст. до 1889 р. відвідувало церкву посада Павлівського (сучасного м Новоукраїнки) — Георгіївську церкву. Документ про закладання церкви ім. Олександра Невського в с. Помічна, зі слів діючого в цій місцевості на той час протоієрея Дмитрія був знайдений у хронологічному відрізку 1995–2002 рр. під час закладання фундаменту для будинку фактично на місці колишньої церкви. В ході закладання фундаменту були віднайдені дитячі кістки, можливо з прицерковного кладовища та доволі цупкий згорток, який нагадував футляр. Всередині футляра знаходився документ, який засвідчував факт закладання церкви 30 травня 1889 р. на честь Олександра Невського. Сама ж церква була збудована на кошти мешканців села та додаткового сприяння та фінансування князів Урусових, які на той час володіли територією біля села.

Згідно довідкової книги Херсонської єпархії за 1906 р., церква була збудована у 1892 р. після чого розпочала активну свою діяльність. При церкві з 1903 р. діяло приходське братство, а також церковна школа грамоти. Станом на 1906 р. в ній навчалось 65 осіб, з яких 45 хлопців та 20 дівчат. Загалом до складу Поміччанського приходу до якого входило саме с. Помічна додатково з населеними пунктами: Висоцьким (Миколаївкою)

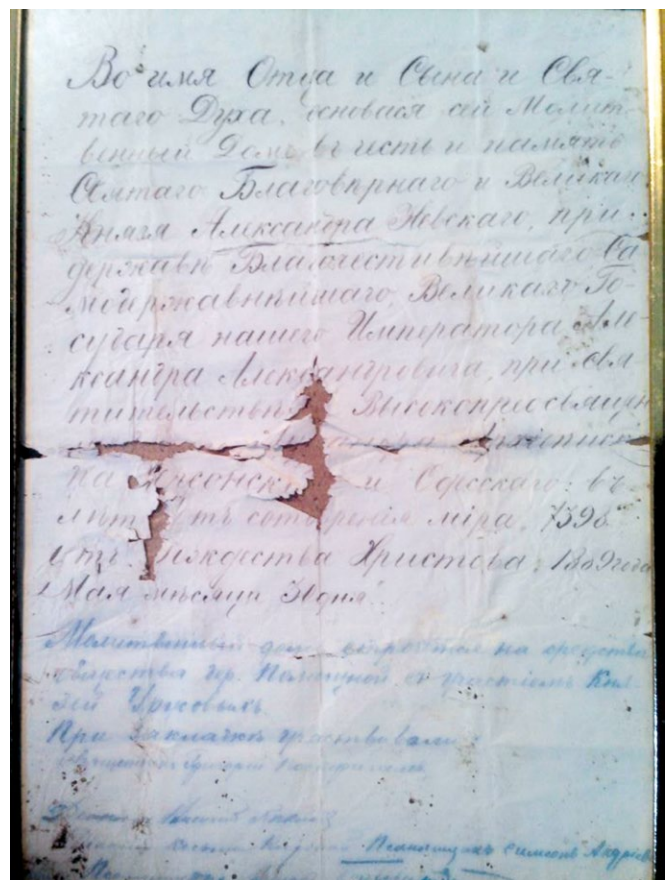

Рис. 1. Документ про закладення церкви у 1889 р.

Солдатським, Гусаркою, Хвалебним, Кам'янкою, Кислицею, Зазівкою, Миколаївкою та Олексіївкою входило 365 дворів або ж 2715 прихожан з яких 1373 чоловічої та 1342 жіночої статей. На той час діючим священником церкви був 26 річний Олександр Анектович Криницький, поруч з яким був 34 річний псаломщик Яків Гордійович Манько [1, с. 436].

Стан церкви можна вважати стабільним до подій 1917 р. Після подій революції відбулося пограбування церкви, на що вказують акти обшуку церкви комісією по вилученню цінностей у 1922 р., де в ході перевірки цінності не були виявленні, а саме церква зазначена, як пограбована ще у 1917 р. грабіжниками [2, арк. 69–70].

Рис. 2. Церква Олександра Невського на поч. ХХ ст.

Самі священники, згідно політики розкуркулення та відділення церкви від держави, фактично мали статус дідаців, тому заносилися до відповідних списків по сільрадам. У списку осіб, позбавлених виборчого права за 1924 р. у Помічнлянській сільраді присутні священники: 46 річний Криницький В'ячеслав Олексійович з дружиною Анною, 50 річний Ткаченко Микита Михайлович разом з дружиною Пелагеєю та псаломщик Василяк Микола Петрович [3], про присутність якого можна дізнатися ще в актах обстеження церкви. В'ячеслав Олексійович на нашу думку може бути родичем попереднього священника.

В матеріалах Помічнлянської сільради за 1930 р. мається документ з грифом таємно, в якому зазначається про необхідність повернення незаконно відібраних речей у священника Криницького та церкви. Скоріш за все це розпорядження так і не було виконано, адже віднайдені в подальшому відомості вказують на переоблаштування у 1931 р. приміщення церкви на клуб [4, арк. 32].

Церковна громада відновила свою діяльність в часи німецької окупації, коли були повернені дозволи на віросповідання. Опісля цього, вже зі звільненням цієї території відбулася часткова лібералізація церковного життя, тому церковні общини почали реєстрацію та

відновлення своєї діяльності вже за радянської влади. 20 липня 1944 р. до уповноваженого по справам російської православної церкви при Кіровоградській обласній раді П. Романову був надісланий лист від релігійної громади с. Помічна із проханням зареєструвати їх общину [5, арк. 4]. Згідно реєстраційної довідки від 07 вересня 1945 р. община церкви Олександра Невського була зареєстрована під № 217 [6, арк. 6]. Священником церкви став Тобякін Колим Григорович [7, арк. 9]. Розпочалася активна реєстрація на вибори до членів церковної ради та ревізійної комісії. Церковна рада церкви складалася з 3 представників [8, арк. 13]. Головою ревізійної комісії став Бодуль Дмитрій Авксентійович [9, арк. 11], церковним старостою з 1944 р. був Шовенко Влас Антонович [10, арк. 16].

Варто звернути нашу увагу на строкатість настоятеля церкви, який досить часто змінювався. Після Тобякіна К. Г., 11 лютого 1949 р. священником церкви був призначений Хруцький В'ячеслав Семенович 1889 р. народження [11, арк. 20], що походив із Люблінської губернії й був евакуйований із Польщі у 1945 р. Через 6 років, 25 травня 1955 р. тимчасовим священником призначений Винников Данило Іванович до одужання настоятеля [12, арк. 64–65], проте вже 7 червня 1955 р. настоятелем церкви призначений Матієц Петро Митрофанович 1900 р. народження [13, арк. 67] із Одеської області, проте він теж був недовго й 16 липня 1958 р. на посаду священника Олександро-Невської церкви був зареєстрований Балаушко Федір Данилович [14, арк. 74]. Поміж ними був ще один настоятель, який 24 липня 1958 р. передав церкву та її майно новому священнику Матієцу — Велігурський Філіп [15, арк. 78]. Подібні зміни священників на нашу думку пов'язані з їх віком та постійною зміною їх місця служби. В одному зі звітів уповноваженого по справам церкви в Кіровоградській області за 1958 р., дізнаємося що єпископ Інокентій для укріплення слабких релігійних громад здійснювалося надсилання туди молодих священників «західників». Проте відчувається дефіцит священників, тому йде практика витримки громад без священників певний період, наприклад 3 місяці без священника в Помічній [16, арк. 14].

У 1951 р. відбувся один з технічних оглядів приміщення церкви. Церква як і раніше, мала дерев'яний каркас, додатково зовні стіни обшиті дошками, підлога дерев'яна, дах будівлі металевий, сама стеля теж була підбита дошками. Будівля знаходилася у задовільному стані, проте були відсутні сходи до дзвону, багато що вимагало пофарбування, частина вікон підлягала заміні та була потреба в огорожі навколо церкви [17, арк. 39–41]. Додатково була проведена інвентаризація всього майна церкви, 58 пунктів із 153 займають ікони виконані на дереві та під склом, на фанері та на папері [18, арк. 52–53].

Як і більшість релігійних громад на території України, помічнлянська церква потрапила під анти-

радянську політику 1958–63 рр. часів М. Хрущова. Вже навесні 1961 р. розпочався процес конфіскації приміщення церкви. Згідно рішення виконкому Новоукраїнської районної ради від 24 березня 1961 р. до обласної ради мало надійти прохання про вилучення приміщення церкви на користь бригади № 3 укрупненого колгоспу «Мир», адже приміщення мало статус колишньої клубної будівлі [19, арк. 109]. Довідка по вилученню приміщення свідчить, що місцеве населення у 1942 р. самовільно зайняло клубне приміщення й повернули йому вигляд церкви. Додатково дізнаємося про дохід церкви станом на 1959 р. — 43553 руб. 1960–38475 руб. У 1959 р. виконано 21 панахид на кладовищі, 61 панахиду, 200 сповідей з причастям, 60 хрещень, 35 хрещень на дому, 44 поховання. Відвідування церкви у будні дні вказується у кількості до 20 осіб, на вихідних до 40 та у святкові дні до 60 осіб [20, арк. 110]. Після вилучення приміщення, релігійній общині надавався дозвіл на оренду іншого приміщення у приватних осіб. 16 травня 1961 р. облвиконком прийняв рішення № 371 згідно якого вилучив приміщення церкви під клуб [21, арк. 111].

Рис. 3. Будівля церкви Олександра Невського с. Помічна 1961 р.

Рис. 4. Іконостас церкви. 1961 р.

21 серпня 1961 р. релігійна спільнота церкви Олександра Невського написана колективне прохання на ім'я Уповноваженого по справам російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР Володимиру Куроїдову з аргументацією, що приміщення після війни було передано спільності згідно договору на постійне користування [22, арк. 120–120 зв.]. Водночас у зверненні до уповноваженого Ради по справам російської православної церкви по УРСР Г. П. Пінчука з Москви вказується, що представники общини говорили, що церковна будівля нікому не потрібна й це обговорювалося на колгоспному засіданні [23, арк. 121]. Проте прикріплена довідка із колгоспу вказує, що він «вкрай потребує» цю будівлю під клубне приміщенням [24, арк. 123]. У вищезгаданому зверненні винуватцем й джерелом непорозуміlostей називають священника Балаушко, що використовував для цього свято Преображення та самовільні організації делегацій релігійної общини до райвиконкому, м. Кіровоград та Москви [25, арк. 122].

Цікавим є рукописний лист місцевого мешканця Ковальчука Акіма Даниловича, в якому він критикує священника, який намагався нажитися на коштах церкви, а також згадує його візит до голови Новоукраїнського райкома Миколи Івановича Жердинова, який йому заявив, що фінансувати церкву немає за що, до того ж, цитуємо «...ваша церковь стоит на самом низком уровне в приходе, там посещают всего 10 баб...» [26, арк. 125], що яскраво характеризує відношення та не зацікавлення в існуванні церков.

У 1962 р., згідно рішення виконкому Новоукраїнської районної ради від 17 жовтня, сама релігійна община с. Помічна була знята з реєстрації, адже фактично припинила свою діяльність та існування [27, арк. 129].

Додатково й остаточно це було затверджено рішенням виконкому Кіровоградської обласної ради № 63 від 6 березня 1963 р. «Про зняття з реєстрації релігійних общин православної церкви, які припинили свою діяльність» [28, арк. 135].

Політика хрущовського уряду досягла своєї мети, адже у звіті про проведену роботу за 1962 рік в Новоукраїнському районі по виконанню радянського законодавства про культу чітко поставлена мета на 1963 р., а саме закрити церкви в селах Любомирка та Помічна, населення почне ходити до церкви м. Новоукраїнка, а тому є мета провести роботу по зниженню відвідин новоукраїнської церкви, щоб до кінця 1963 р. вона теж припинила свою роботу [29, арк. 38]. До того ж здійснювався постійний нагляд за діяльністю церкви, представник Новоукраїнського райвиконкому проводив нагляд під час церковних свят Вознесіння та Трійці. Згідно спостережень на свята церкву відвідало 18–15 чоловік із села Помічна та 60 осіб із м. Помічна через знаходження церкви на межі села та міста. Окремим пунктом спостережень є відвідування церкви дітьми, яких не було помічено [30, арк. 58].

Сама ж будівля церкви попри розпорядження її повторного облаштування під клуб не збереглася, адже місцевий парторг, разом з іншими комуністичними активістами розібрали дерев'яну церкву, на місці якої зараз нічого не лишилося.

Як висновок можна говорити, що вивчення лише однієї будівлі є найкращим прикладом можливостей вивчення історії з використанням локальних аспектів. Церква села Помічна є показником того, що село змінило свій статус на селище, що означало можли-

вість мати власну церкву. Місцеві власники тутешніх земель фінансували подібні заходи. Церква активно вела метричні книги з 1892 по 1920 р. з інформацією про мешканців сіл приходу, проте ні одна з них не збереглася. Після приходу більшовиків до влади діяльність церкви майже припинилася, й фактично відновилася лише 1944 р. проте тривала після цього лише 17 років, через цілеспрямовану політику радянського уряду, який знаходив будь яку аргументацію по ліквідації церковної діяльності, як в регіонах, так і у всіх республіках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Справочная книга Херсонской епархии*. Од.: дух.консистерия, 1906 г. — 757 с.
2. Державний архів Кіровоградської області (далі — ДАКіроО), Ф.Р. 392, Оп. 1, Спр. 35, арк. 69-70
3. ДАКіроО, Ф. Р-250, Оп. 3, Спр. 16в
4. ДАКіроО, Ф. Р-6662, Оп. 1, Спр. 32, арк. 32
5. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 4
6. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 6
7. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 9
8. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 13
9. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 11
10. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 16
11. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 20
12. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 64-65
13. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 67
14. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 74
15. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 78
16. ДАКіроО, Ф. Р-6662, Оп. 1, Спр. 26, арк. 14
17. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 39-41
18. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 52-53
19. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 109
20. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 110
21. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 111
22. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 120-120 зв.
23. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 121
24. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 123
25. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 122
26. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 125
27. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 129
28. ДАКіроО, Ф. Р-2860, Оп. 1, Спр. 229, арк. 135
29. ДАКіроО, Ф. Р-5045, Оп. 2, Спр. 33
30. ДАКіроО, Ф. Р-5045, Оп. 2, Спр. 27, арк. 58

СПАДЩИНА І ПАМ'ЯТЬ

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ
ЦИФРОВІЗАЦІЇ ФОНДІВ

Анотація: У статті розглядаються джерела дослідження історії науки і техніки України в умовах цифровізації архівних, бібліотечних та музейних фондів. Автор наголошує на важливості вивчення науково-технічної спадщини для формування національної ідентичності та аналізує, як цифровізація кардинально змінює доступ до джерел, методи їх обробки та аналізу. В роботі описані традиційні місця зберігання джерел: державні архіви, бібліотеки та музеї, а також приватні колекції. Автор розкриває переваги цифровізації, такі як демократизація доступу, збереження цінних документів та можливість застосування нових дослідницьких методів (автоматичний пошук, візуалізація даних, аналіз мереж). Як приклад успішної реалізації цифровізації розглядається проєкт Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, який створив власний електронний архів, що містить мільйони документів з 1805 року. У статті також зазначаються проблеми, що супроводжують цей процес, а також необхідність подальших системних зусиль, включаючи фінансування, уніфікацію стандартів та підготовку фахівців. Цифровізація розглядається як ключовий елемент для збереження, популяризації та інтеграції науково-технічної спадщини України у світовий науковий простір.

Ключові слова: історія науки і техніки, цифровізація, архіви, джерела, наукова спадщина, електронний архів, Каразінський університет.

Історія науки і техніки відіграє ключову роль у розумінні шляхів розвитку суспільства та формуванні національної ідентичності. Для України, з її багатого та часто недооціненою науково-технічною спадщиною, вивчення власного потенціалу та внеску українських вчених та інженерів у світову цивілізацію є особливо важливим. Джерела є фундаментом будь-якого історичного дослідження, дозволяючи реконструювати минуле та інтерпретувати його.

У сучасному світі, що стрімко розвивається завдяки інформаційним технологіям, ми спостерігаємо глобальну тенденцію до цифровізації культурної та наукової спадщини. Цей процес кардинально змінює доступ до джерел, методи їх обробки та аналізу, відкриваючи нові горизонти для дослідників.

Таким чином, цифровізація архівних, бібліотечних та музейних фондів України є не лише викликом, але й унікальною можливістю для трансформації та поглиблення досліджень історії науки і техніки, розширюючи доступ та сприяючи застосуванню нових аналітичних інструментів.

Довгий час дослідження з історії науки і техніки України базувалися на традиційних джерелах, що зберігалися в архівах, бібліотеках та музеях. Ці інституції є сховищами безцінної інформації, яка дозволяє відтворити науково-технічний прогрес на українських землях. Це державні архіви України, включаючи Центральні державні архіви (ЦДАВО, ЦДІАК, ЦДНТА), обласні та галузеві архіви, містять величезний масив інформації, яка включає наукові звіти та протоколи засідань вчених рад, листування вчених, особові справи науковців та інженерів, проектну та конструкторську документацію, патенти, технічні креслення, матеріали наукових експедицій. Національні, університетські та наукові біблі-

отеки України є не менш важливими для дослідників. Вони зберігають наукову періодику, монографії та дисертації, рукописні фонди, які дають уявлення про процес наукової творчості. Технічні, наукові та історичні музеї відіграють унікальну роль, зберігаючи матеріальні свідчення науково-технічного прогресу. Їхні фонди містять експонати та колекції, документальні фонди при музеях, які доповнюють інформацію про об'єкти та їхніх творців. Приватні колекції та усні свідчення часто доповнюють офіційні джерела, зберігаючи пам'ять про діячів науки і техніки, яка могла не потрапити до державних установ. Проте, робота з такими джерелами вимагає особливої уваги до доступу та верифікації інформації.

У відповідь на виклики та з огляду на переваги сучасних технологій, цифровізація фондів стала глобальною тенденцією, що впливає і на Україну. На міжнародному рівні цифровізація є невід'ємною частиною руху Digital Humanities [1], що передбачає широке застосування цифрових методів у гуманітарних науках. Принципи Open Access [2] сприяють вільному доступу до наукової інформації. Існують масштабні міжнародні проєкти зі створення цифрових бібліотек та архівів, такі як Europeana, NathiTrust та Internet Archive, які об'єднують мільйони оцифрованих документів. Ці ініціативи активно використовують передові технології, зокрема оптичне розпізнавання символів (OCR) для перетворення зображень тексту на машиночитний формат та штучний інтелект (AI) для обробки та аналізу великих масивів цифрових даних.

В Україні цифровізація фондів також набирає обертів. Державні програми та ініціативи, зокрема від Верховної Ради України, Міністерства культури та інформаційної політики, а також НАН України, спря-

мовані на збереження та оцифрування культурної та наукової спадщини [6]. Також існують проекти співпраці з міжнародними організаціями, які надають підтримку в цифровізації [4; 9]. Проте, український контекст має свої особливості: спостерігається неоднорідність темпів цифровізації між різними установами, відмінності в технічному забезпеченні та нагальна потреба у підвищенні кваліфікації персоналу. Вплив воєнних дій суттєво прискорив розуміння критичної важливості цифровізації для збереження фондів від потенційного знищення або пошкодження.

Цифровізація відкриває безпрецедентні можливості для досліджень історії науки і техніки України, перетворюючи її з статичної та обмеженої дисципліни на динамічну та широкодоступну. Найбільш очевидною перевагою цифровізації є розширення та демократизація доступу до джерел. Знімаються фізичні, часові та географічні обмеження, що дозволяє залучати ширше коло дослідників, студентів та краєзнавців до вивчення історії науки і техніки України.

Цифровізація має вирішальне значення для покращення збереження та консервації цінних документів. Створення цифрових копій зменшує необхідність використання оригіналів, запобігаючи їхньому фізичному зносу. У контексті України, де тривають воєнні дії, створення резервних копій є критично важливим на випадок втрати оригіналів. Крім того, цифрові технології дозволяють відновлювати та реставрувати цифрові копії пошкоджених документів, зберігаючи їхню інформаційну цінність.

Цифровізація відкриває шлях до застосування нових можливостей для дослідницьких методів, що значно поглиблюють аналіз джерел: а) автоматичний пошук ключових слів, фраз, імен та аналіз частотності термінів у великих текстових масивах стає швидким та ефективним інструментом; б) дозволяє виявляти приховані зв'язки та закономірності у великих обсягах даних, які були б непомітними при ручній обробці; в) створення графіків, діаграм, карт та інших візуальних представлень інформації дозволяє краще зрозуміти складні процеси та взаємозв'язки; наприклад, можна візуалізувати динаміку публікацій за певною темою або розподіл наукових установ; г) дослідження зв'язків між вченими, інституціями та ідеями дозволяє відтворити наукові мережі та їхню еволюцію; е) картування наукових центрів, розповсюдження технологій та вплив географічних факторів на науковий розвиток; є) такі технології можуть бути використані для автоматичної індексації, транскрипції рукописів, кластеризації даних та навіть для виявлення емоційних тонів у документах.

У процесі дослідження становлення й розвитку природничих наук у Середній Наддніпрянщині в XIX столітті ми користалися можливостями та перевагами цифровізації архівних фондів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Керівництво університету взяло курс на цифровізацію своїх архів-

них фондів з метою створення єдиного електронного архіву, що забезпечить збереження унікальних документів, розширення доступу до них і упорядкування інформації. Архів університету містить мільйони документів — від протоколів засідань до особистих справ студентів та викладачів, що охоплюють період з 1805 року. Це вимагає значних ресурсів і системного підходу. Університет розробив власну систему для каталогізації, опису і зберігання цифрових копій. Це не просто сканування, а створення повноцінної бази даних. Для оцифрування використовуються сучасні професійні сканери, які дозволяють створювати високоякісні копії. Кожен документ супроводжується детальними метаданими (дати, автори, ключові слова), що полегшує пошук і ідентифікацію. Забезпечується захист від несанкціонованого доступу й резервне копіювання, що гарантує збереження даних. Частина оцифрованих документів доступна широкому загалу, що сприяє розвитку наукових досліджень і популяризації історії університету. Документи публікуються на офіційному сайті університету. Наприклад, на порталі «Електронний архів Каразіньського університету» [3] можна ознайомитись із документами, які висвітлюють історію закладу. Ці документи містяться в розділі Alma mater — Історія Харківського університету. В цьому розділі можна ознайомитися з документами, що розкривають деталі загальної історії університету, а також списки викладачів та студентів, особливості викладання та творчості науковців, історичні відомості про наукові товариства університету, архів загальноуніверситетської газети «Харківський університет». Крім того, колекція цього розділу містить оригінали близько 250-ти перших видань університету та близько сотні копій автентичних фотографій, що фіксують події університетської давнини. Інший ресурс університету містить оцифровані періодичні видання Центральної Наукової Бібліотеки Харківського університету [5]. На цьому ресурсі зберігаються більше 13,5 тисячі номерів (випусків) таких видань, починаючи з часів заснування університету. Крім цього, електронні архіви університету містять збірки наукових видань, наприклад, «Записки Харківського університету» [7] та «Повідомлення Харківського математичного товариства» [8].

Отже, джерела дослідження історії науки і техніки України є надзвичайно багатими та різноманітними, відображаючи багаторічний шлях розвитку та досягнень. Цифровізація цих фондів є незворотним процесом, який кардинально змінює парадигму досліджень, перетворюючи її на більш доступну, інтерактивну та глибоку. Завдяки цифровим технологіям дослідники можуть виявляти приховані зв'язки, візуалізувати дані та глибше зрозуміти складні історичні процеси. Проте, для успішної реалізації потенціалу цифровізації необхідні подальші системні зусилля. Це включає стабільне фінансування, уніфікацію стандартів, модернізацію технічного забезпечення та підготовку кваліфікованих

фахівців. Важливість міжнародної підтримки та співпраці також не може бути недооцінена.

Таким чином, цифровізація є ключовим елементом для збереження національної науково-технічної спадщини України, її ефективної популяризації та повноцінної інтеграції у світовий науковий простір. Майбутнє

дослідження історії науки і техніки України нерозривно пов'язане з подальшим розвитком та ефективним використанням цифрових ресурсів, що дозволить повною мірою розкрити унікальний внесок України у світову скарбницю знань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Alliance of Digital Humanities Organizations*. URL: <https://adho.org/>
2. *Directory of Open Access Journals (DOAJ)*. URL: <https://doaj.org/>
3. eKhNUIR — *Electronic Kharkiv National University Institutional Repository*. URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/home>
4. *Ukraine*. UNESCO. URL: <https://www.unesco.org/en/countries/ua>
5. *Електронний архів оцифрованих періодичних видань Центральної Наукової Бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. URL: <https://back2news.karazin.ua/>
6. Закон України «Про внесення змін до Закону України \»Про культуру\» щодо впровадження та ведення електронних реєстрів обліку та управління культурною спадщиною та культурними цінностями України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3152-20#Text>
7. *Записки імператорського Харківського університета: указ. за 20 лет (1893–1912): отд. прил. к 1-й кн. 1913 г.* Харьков, Тип. и литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1913. 56 с. URL: <https://archive.org/details/zapiski-imperatorskogo-kharkovskogo-universiteta-ukazatel-20-let-1913/page/n51/mode/1up>
8. *Повідомлення Харківського математичного товариства (1879–1929)*. URL: <https://kms.univer.kharkov.ua/comm.html>
9. *Україна поруч*. URL: <https://artsandculture.google.com/project/ukraine>

ІНТЕГРАЦІЯ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ У СИСТЕМУ ОСВІТИ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ, ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ, НА УРОКАХ ІСТОРІЇ, ЯК ПЕРШОДЖЕРЕЛ

***Анотація:** У світлі освітніх реформ в Україні, зокрема, впровадження в середній школі принципів НУШ, назріла потреба в активній інтеграції першоджерел (архівних та музейних матеріалів) у систему освіти. Набуття і розвиток здобувачами освіти компетентностей, м'яких навичок для ефективного розвитку людини в соціумі, навчання протягом життя, тощо, вимагає від вчителів (і не лише галузі ГТО) навичок роботи з архівними матеріалами, використання архівних першоджерел при написанні підручників, посібників, та інших навчальних матеріалів. Переосмислення ролей вчителя і учня, їх переорієнтація на партнерські відносини, потребує вміння працювати з першоджерелами, правильно проводити пошук інформації, роботу з документами, в т.ч., з оцифрованими писемними джерелами історії, які можна знайти на сайтах, у «хмарі» та інших електронних ресурсах архівних установ.*

***Ключові слова:** освіта, НУШ, архів, фонди, інтеграція, джерела історії, компетентності.*

Питання зберігання документів в світі назріло, коли виникли централізовані держави, з'явилась нагальна потреба в зборі і збереженні важливої інформації саме у письмовому вигляді. Матеріалом для письма могла бути глина, папірус, камінь, пергамент. Історики жартують, що перші архіви народила бюрократія, але це вірно лише частково. Існували і приватні збірки документів. Їх створювали правителі, храми, судді, чиновники (наприклад, сатрапи провінцій перших імперій). Потім всі ці документи передавались нащадкам у спадок, або ставали основою новостворених архівів. Звернемось до фактів: архіви, як окремі установи, виникли в давнину, коли люди почали зберігати важливі документи та записи для майбутніх поколінь. Перші відомості про архіви мають стародавні цивілізації, такі як давньоєгипетська та месо-потамська. Вони можуть бути різних типів:

1. Державні архіви: зберігають документи, пов'язані з діяльністю уряду та державних установ. Вони мають важливе значення для дослідження економіки, історії та правознавства;

2. Міські архіви: фокусуються на документах, пов'язаних із місцевою владою та історією конкретного міста або регіону;

3. Природні архіви: зберігають документи та дослідження, пов'язані із природними науками, такими як біологія, екологія і геологія;

4. Культурні архіви: містять матеріали, пов'язані з культурною спадщиною, такі як література, мистецтво і музика;

5. Особисті архіви: це архіви, створені особами чи родинами для зберігання особистих документів та спадкових матеріалів;

6. Електронні архіви: включають в себе цифрові документи та дані, які зберігаються в електронному форматі.

Архіви відіграють важливу роль у збереженні історії та спадщини та надають можливість доступу дослідників до важливих документів та досліджень [1].

Дослідження і використання архівних джерел, це компетентності, які належать до наукових досліджень. Роботу в архівах можуть проводити науковці, аспіранти, пошуковці при історичних кафедрах, студенти, іноді, учні під керівництвом вчителя, які працюють над проектом, або науковою роботою МАН. Будь-якому дослідженню передують значна підготовча робота — необхідний етап, на якому його керівники і учасники вивчають свою проблему в різних її аспектах, шукають першоджерела, які можуть підтвердити, чи заперечити досліджувані питання. Також потрібно підготувати запит — звернення до архівної установи. Коли початковий етап підготовки завершено, і доступні джерела історії знайдено, настає етап пошуку архівних матеріалів. Звісно, в кожного дослідника є своя «дорожня карта», методи і засоби. Робота з архівними джерелами, саме для учнів середньої школи, має свою специфіку:

1. Учні не мають ґрунтовних знань щодо роботи з таким типом документів, адже під час уроків вони знайомляться переважно з їх вже перекладеними уривками, витягами;

2. Потрібно підібрати з масиву документації такі джерела, які були б доступні учням для розуміння, щоб доповнити історичний образ, або інколи, і зруйнувати його, це буває корисно для розвитку критичного мислення;

3. На кожне питання є багато точок зору, які бувають протилежними у поглядах, та документально відображені, як в офіційних документах, так і в особистих переписках, щоденниках учасників певних подій. Приклад: порівняння матеріалу підручника з історії України за 8 клас і архівних документів, наприклад, діаріуша (щоденника) шляхтича, який брав участь у військових діях в даний час на певній території. Тема: «Козацько — селянські повстання кінця XVI — першої половини XVII ст.». Розгляд щоденника був би важливим для розуміння того, як шляхетський стан сприймав козацькі і селянські повстання, чи зачіпали ці події інте-

реси шляхти, перебіг бойових дій через призму поглядів людини, яка мала землеволодіння в районах, охоплених повстанням, її емоції, переживання, здобутки і втрати. Це справжній історичний детектив;

4. При роботі з давніми актами треба знати мову документу (польська, латина, давньослов'янська, тощо), специфіку мовлення епохи, події якої ми вивчаємо, розбір почерку, герби, примітки. Набагато легше учням було б працювати з вже обробленими науковцями історичними джерелами, але побачити оригінал, потримати його в руках, вдивитися в написані слова — безцінний досвід;

5. Терпіння і послідовність. Покоління «зумерів», «альфа» мають специфіку мислення, через яку часто потрібно додатково тренувати і розвивати певні якості дослідника. Вони ловлять інформацію «на льоту», але обробляти, фільтрувати її, їм потрібно вчитися;

6. Навички роботи з документами. Слід пам'ятати, що існують правила поводження з документами: робота в рукавичках з цінними першоджерелами, акуратність. Саме тому в архівах (і музеях) проводиться робота з оцифрування джерел історії.

Важливо розуміти той факт, що інформація про певну місцевість, генеалогічні дані осіб, можуть знаходитися в різних архівних установах України і навіть за кордоном. В ХХ ст. на теренах нашої держави відбувалися бойові дії двох світових воєн, революцій, заворушень. Існує вислів: «гроші люблять тишу», цей вислів підходить і до архівних документів. Пожежі, переїзди, повені, іноді, людська недбалість і байдужість, крадіжки, стали причиною зникнення, загибелі і пошкодження багатьох цінних архівних матеріалів. В наш час багато людей прагнуть дізнатися про своє походження, роблять генетичні аналізи, замовляють архівні довідки про походження своїх предків тощо. Архіви проводять різноманітні акції по збору документів і фото, поповнюють існуючі і створюють нові колекції і підбірки листівок, рекламних брошур та іншої друкованої продукції минулого.

Архіви України — це сукупність архівних установ та систем, що існували в минулому. Мережа архівних установ різних регіонів України, пов'язаних з історією державних інститутів, громадських, релігійних об'єднань і рухів. Архівні установи обумовлені історичними змінами в адміністративно-політичному та адміністративно-територіальному устрою держави. В українських архівах зберігаються документи, починаючи з періоду середньовіччя.

З утворенням Давньоруської держави та поширенням писемності на її землях виникли перші архіви. Основними центрами зосередження найдавніших писемних документів були великокнязівський двір, церкви, монастирі та приватні зібрання бояр, купців, пізніше, шляхти [2].

У радянські часи робота з архівними документами була можливою для небагатьох провладних істориків, а доступ у читальні зали простих громадян взагалі був суворо обмежений. Сьогодні ситуація із публічністю

українських архівів виглядає набагато краще, адже архіви, як і музеї та бібліотеки, поступово перетворюються у відкриті публічні дослідницькі центри, де можуть працювати з документами професійні історики, краєзнавці, журналісти, вчителі та здобувачі освіти.

Що ж необхідно вчителю і учням для того, щоб почати роботу над науковою роботою, чи проектом в архіві?

Ви вже опрацювали доступну загальну літературу з предмету, який вас цікавить, проконсультувались по цьому питанню з фахівцями, зібрали усі місцеві матеріали, приблизно з'ясували, де можуть знаходитися потрібні вам документи. Державні архівні установи все ж залишаються режимними об'єктами. Тому, щоб пройти на територію архіву, обов'язково слід мати документ, який засвідчує особу відвідувача, отож, потрібно **при собі мати паспорт**. Можна також взяти документ — відношення від установи, у якій ви працюєте. Цей документ не є обов'язковим, адже ви можете працювати в архіві як приватна особа, хоча деякі установи можуть наполягати на наявності відношення. Коли, врешті, ви потрапили в архів, постає запитання: як саме віднайти потрібні документи, куди і до кого слід звернутися, адже в архіві чимало відділів, підрозділів та працівників? Якщо у вас є усі необхідні сигнатури, тобто номери та назви справ, описів і фондів, тоді ви просто проходите в читальний зал. В читальному залі дослідники працюють над документами, тут вони їх замовляють і тут їм працівники архіву видають необхідні справи для роботи. Якщо ви завчасно написали сигнатури, то можете замовляти справи, які вас цікавлять. Працівники читального залу нададуть бланк, де слід вказати номер необхідної справи, номер опису, до якого ця справа відноситься і врешті номер та назву фонду, в якому перебуває справа. Але справжні дослідники не шукають легких шляхів, і буває так, що і в архіві потрібен пошук інформації. В такому випадку, наступним етапом роботи є **відвідини каталогу архіву**, де власне, можливо знайти потрібні дані. Отож, в каталозі архівні матеріали згруповані, просортовані та прокласифіковані по алфавіту за географічним та/або іменним принципом. Справи, які ви замовили, **видадуть не одразу**, адже працівники архіву мають віднайти спершу їх у фондах, які можуть нараховувати тисячі одиниць зберігання. Тому замовлення справ в українських архівах виконують від одного до трьох–чотирьох днів. Врешті-решт, віднайдення та отримання для опрацювання архівних документів, це лише перший етап роботи. Адже у документах, які ви замовили ще слід **знайти необхідну інформацію**. Якщо це дані про ваших предків і ви замовили метричні книги XVIII — XIX ст., то можливо не одну годину доведеться витратити, аби віднайти поміж сотень записів чужих прізвищ те, що вас цікавить. До того ж, важливо знати родові прізвища предків по батьківській та материнській лініях. Мова давніх документів не завжди є зрозумілою, а чіткий почерк чиновника, чи священника минулих часів є, скоріше, приємним винятком, ніж правилом.

Людина (особливо, здобувач освіти), яка не має навичок роботи із старовинними рукописними документами, може відразу не розібратися в їхньому змісті, навіть, якщо ті написані на російській або староукраїнській мові [3].

При розгляді особистого листа, підписаної поштівк, світлини, можна зіткнутися з застарілими мовними зворотами, термінами та поняттями, які були актуальними 100 і більше років тому. Сучасна ж людина живе в іншій дійсності і потребує пояснень і уточнень у певних моментах читання документів. Більш зрозумілими є папери ХХ століття, які більш наближені в часі до наших днів.

Зазвичай, дослідникам потрібен для вивчення різноманітний масив документів: давні акти і накази, геральдичні збірники, ерекційні грамоти на земельні ділянки, бухгалтерські та метричні книги церков, костелів і синагог, ревізські казки, переписки відомих осіб, преса минулих століть. Вчені та аматори історії, краєзнавці не лише виписують і фіксують статистичні дані, а й вишукують невідомі раніше факти і зв'язки в історичному процесі на різних його рівнях: від локального — до міжнародного. Приклад: документи товариства «Просвіта», в т.ч. його філій на Волині, список шляхетських родин, у яких були конфісковані маєтки за участь в польському повстанні проти російського царизму 1830–1831 рр.. Серед багатьох прізвищ у списку були представники таких відомих родів, як Сангушки, Потоцькі та Ржевуські. Ці документи я знайшов на офіційному сайті обласних архівних установ Житомира і Луцька в оцифрованому вигляді, що було дуже зручно при використанні на уроках історії в 9 класі [10].

Гарною практикою для здобувачів освіти є перегляд метричних книг, скарг та спорів, поліцейські архіви початку ХХ ст. спроби розбирати почерк людей, які жили за декілька століть до нас, перегляд поживтілих листів з текстом, набраним на друкарській машинці. Давні папери мають особливий, неповторний вигляд і запах...

Також, багато інформації може містити офіційний сайт архівної установи. Дизайн сайту архівних установ, зазвичай, має такі розділи, як: юридична адреса і кон-

тактні дані, загальна інформація та історія виникнення архіву, звернення громадян, нормативні акти тощо. Архівами послуговуються не тільки історики, а й бухгалтерія підприємств і організацій, юристи, різноманітні державні служби [7].

ВИСНОВКИ: Інтеграція архівних матеріалів у систему освіти проводиться найчастіше у старшій школі. Це пояснюється, насамперед, віковими особливостями здобувачів освіти, які не можуть осягнути значні масиви наукової інформації. В такому випадку, слід починати працювати з документами з меншим об'ємом тексту, більш зрозумілого змісту. Це можуть бути: особисте листування, статті в пресі, рекламні оголошення, листівки тощо. Вчитель дає учням завдання і спочатку контролює його виконання, працюючи в парі з учнем і приймаючи роль тьютора (наставника) в таких діях, як: формування запиту в архів, пошук матеріалів у каталозі, заповнення бланків і вивчення архівних матеріалів. Зміна ролі архівних установ в Україні сприяє залученню молоді до наукових досліджень, набуття учнями середньої школи необхідних компетентностей і навичок роботи в архівах. Пошук і обробка конкретних матеріалів, їх подальше використання в науковій діяльності. Здобувачі освіти починають власний шлях до накопичення матеріалів по певних темах, зосереджуючись на одному, або кількох напрямках досліджень. Наприклад, краєзнавство (різні його види), різноманітні статистичні дані, національний і релігійний склад населення певного регіону, розвиток підприємств і організацій краю, торгівля, економіка.

Отже, свою пошукову роботу в архіві здобувачі освіти можуть почати з тем, наближених до нас у часі. Це полегшить для них розбір наявних джерел, їх розуміння для даного дослідження. Потрібен наставник для здійснення перших кроків, а потім можна працювати «соло». Дослідник — початківець має чітко ставити і розуміти свої завдання, не намагатися відразу охопити багато справ, не розпорошувати увагу. Зосередження і набуття досвіду — ось одні з ключових завдань дослідника в архіві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Знання*. <https://znaniya.com/task/53851784> (дата звернення 17.06.25)
2. *Архіви України*. https://uk.wikipedia.org/wiki/Архіви_України (дата звернення 18.06.25)
3. *Пращур*. <https://prashhur.com/yak-rozpochati-robotu-v-arhivi/> (дата звернення 19.06.25)
4. Дячук Т. І. *Організація історико — краєзнавчої та пошукової роботи в школі (з досвіду роботи):* індивідуальний творчий проект: Чернівецька обласна рада. Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області. Чернівці, 2018. 30 с.
5. *Енциклопедія історії України*: Т. 5: Кон — Кю / Гол. редкол. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2008. — 568 с.: іл..
6. Кашаба О.О. Феномен історичного краєзнавства в контексті розвитку історичної науки. *Краєзнавство*. 2005, (№ 1–4), С. 1–2.
7. *Державний архів Кіровоградської області*. <https://dakiro.kr-admin.gov.ua/> (дата звернення 17.06.25)
8. *Державний архів Волинської області*. https://volyn.archives.gov.ua/elekt_archives/ (дата звернення 20.06.25)
9. *Державний архів Хмельницької області*. <https://dahmo.gov.ua/> (дата звернення 17.06.25)
10. *Державний архів Житомирської області*. https://zhytomyr.archives.gov.ua/?page_id=370 (дата звернення 17.06.25)

СТОЛІТНІЙ ШЛЯХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ВІД ЧОРНИЛ ДО ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Анотація: У статті висвітлено столітню історію Державного архіву Кіровоградської області, простежено основні етапи його становлення, розвитку та трансформації в контексті суспільно-політичних змін. Особливу увагу приділено ролі архіву в збереженні національної пам'яті, формуванні архівних фондів, використанні періоджерел та впровадженню цифрових технологій у практиці архівної справи. Розкрито виклики, з якими стикався архів у різні історичні періоди, а також сучасні досягнення у сфері оцифрування, доступу до документів і комунікації з громадськістю. Публікація узагальнює досвід поколінь архівістів, що зберегли документальну спадщину краю, та демонструє, як архів зберігає актуальність у ХХІ столітті.

Ключові слова: Державний архів Кіровоградської області, історія архіву, діджиталізація, національна пам'ять, ідентичність, архівні документи, оцифрування.

У 2025 році Державний архів Кіровоградської області відзначає 100-річчя з дня свого заснування. Це важлива дата, що символізує не лише безперервність часу, а й трансформацію архівної справи в умовах змін епох, технологій та викликів. Документальною скарбницею нашого краю пройдено довгий шлях — від скляних чорнилниць та рукописних інвентарних книг до оцифрованих фондів і відкритих цифрових платформ.

Перші спроби створити державний архів для зберігання документів, що залишилися у місті від царських органів влади, відбулися у 1917 та 1920 роках, але вони зазнали краху, оскільки громадянська війна та економічна розруха спричинили втрату багатьох цінних документів з історії міста та повіту.

У 1924 році президія єлисаветградського окружного виконавчого комітету доручила інспектурі народної освіти обстежити стан архівів. Після перевірки було підготовлено доповідну записку, яка засвідчувала незадовільний стан справ та втрату цінних документів суду, міської думи, управи, держбанку, казначейства [1, арк. 442].

Історія архівної справи на території нашого краю розпочалася з утворення окружного архівного управління в 1925 році, що стало відповіддю на потребу впорядкування та збереження документів органів влади, судів, установ і громад.

17 листопада 1925 року рішенням президії Зінов'євського окружного виконавчого комітету було створено окружне архівне управління [2, арк. 177]. Його керівником було призначено Григорія Павлюченка, який майже рік був єдиним співробітником новоствореної установи. Архівне управління розміщувалося у колишньому будинку місцевого купця Остроухова по вул. Великій Перспективній (нині — центральна частина міста Кропивницького).

Основою фондового складу окрархіву стали архіви дореволюційних установ м. Єлисаветграда, Єлисаветградського та Олександрійського повітів, а також окремих установ, ліквідованих на час утворення архівного управління [3, 92].

Через те, що цінні архіви жандармського управління, поліцейських частин міста, повітового суду, земських суддів було знищено, архівному управлінню довелося збирати документальну базу фактично з нуля. У 1926 році до штату архівного управління було введено посаду архіваріуса. Два працівники змогли виконати масштабну, нелегку роботу з укомплектування перших архівних фондів: повітової земської управи, поштово-телеграфної контори, заводу швейних машин, комерційного та реального училищ [5, арк. 1–7].

Хоча архів розташовувався у приміщенні без належних умов для зберігання паперових носіїв, проте вже тоді виконувалась надзвичайно важлива місія — збереження історичної правди.

Відтоді почалося систематичне збирання, впорядкування та зберігання документів, що мали історичне значення. До роботи з формування документальної бази у 1927 році окружний виконавчий комітет долучив спілку робітників освіти та громадськість. Вчителі округу спільно з архівними працівниками збирали історичні матеріали, і цим самим допомогли поповнити документальну скарбницю рідного краю.

Під час упорядкування перших архівних фондів було порушено питання про передачу до архіву документів партійних і комсомольських організацій. У фонді Державного архіву Кіровоградської області зберігається лист Зінов'євського окружного комітету КП(б)У за серпень 1928 року до районних комітетів КП(б)У та ЛКСМУ, партійних та комсомольських осередків із пропозицією передати документи до архіву [4, 51].

У літописі ювіляра наступна важлива дата — 13 травня 1928 року, коли архівному управлінню надали нове приміщення у будинку № 10 по провулку Слущького. Поступово зростала кількість архівних документів, що потребувало додаткових приміщень для їх зберігання. Внаслідок цього було збільшено і штат працівників установи — тепер він складався із завідувача, архіваріуса, завідувача таємно-політичного відділу та охоронця. Архів було передано у підпорядкування місцевому управлінню НКВС.

Станом на червень 1930 року в архівосховищі вже було зосереджено 620 фондів. Перед архівним управлінням на той час було поставлено чимало нагальних завдань: пошук роботи з комплектування фондів, проведення організаційної роботи з архівної справи у районах округу; проведення експертизи цінності документів тощо [6, арк. 82–83].

У 1930 році Зінов'євський округ був ліквідований, внаслідок чого окружне архівне управління було реорганізовано у місцеве архівне управління, яке продовжувало обслуговувати територію колишнього Зінов'євського округу.

Постановою Українського центрального архіву від 14 травня 1931 року було запроваджено нову систему організації зберігання документів у державних архівах, відповідно до якої кожна архівна установа повинна мати єдине архівосховище, в якому фонди мали розміщуватися за секціями для раціонального користування ними. Зінов'євським архівним управлінням було проведено відповідну роботу на належному рівні [7, арк. 97–98].

І знову реорганізація... У зв'язку з тим, що в 1932 році Зінов'євський район увійшов до складу Одеської області замість місцевого архівного управління було створено Зінов'євський державний історичний архів, який підпорядкувався Одеському обласному архівному управлінню. На початок 1932 року штат установи складався з шести штатних одиниць [8, арк. 47].

У зв'язку з перейменуванням у грудні 1934 року м. Зінов'євська в м. Кірово відбулися зміни і в назві архіву. Зінов'євський державний історичний архів перейменовано у Кіровський державний історичний архів.

Після утворення в січні 1939 року Кіровоградської області, Кіровський державний історичний архів реорганізовано у Кіровоградський обласний державний історичний архів.

Наступний складний період у діяльності установи розпочався 22 червня 1941 року з початком радянсько-нацистської війни. Архівні працівники швидко зреагували на виклики часу. Вже у липні 1941 року після ухвали рішення про евакуацію документів обласного державного архіву, а також документів партійних та державних установ до східних районів радянської Російської Федерації, частину фондів у супроводі 6 архівних працівників було перевезено до м. Балашова Саратовської області, а згодом — до м. Шадринська Челябінської області.

Значна кількість документів через евакуаційний безлад залишилася у Кіровограді, а вивезеними за межі України були лише документи таємного відділу, дореволюційні фонди та документи періоду громадянської війни.

Під час окупації гітлерівцями обласного центру нацистська влада на базі обласного архіву створила обласне й міське архівні управління. У той час окупаційний безлад вплинув не тільки на зберігання документів, а ще й на стан обліково-довідкового апарату. Під час оку-

пації значна частина документів безслідно зникла. При відступі нацисти також знищили значну кількість документів, а решта була розкидана по архівосховищу разом із завезеними сюди документами міського архіву [4, 52].

09 січня 1944 року, на другий день після визволення обласного центру від гітлерівських загарбників, архів поновив свою роботу. Архівісти упорядковували залишки документів та проводили комплектування нових фондів установ, організацій і підприємств, які діяли в період нацистської окупації. Навіть у складний післявоєнний період архівісти продовжували виконувати своє основне завдання — зберігати документальну спадщину регіону.

У роки війни архівісти рятували документи, а в повоєнний період відновлювали архівні матеріали. І все це — задля того, щоб зберегти історичну правду.

Після Другої світової війни розпочалося активне відновлення архівної мережі. Було створено фонди установ, підприємств, громадських організацій та особові архіви видатних діячів. У 1958 році архів отримав назву Кіровоградський обласний державний архів.

У цей час Кіровоградський обласний державний архів здійснив перевіряння наявності документів у фондах архіву. Окрім того архівом було складено списки установ, організацій та підприємств — джерел комплектування.

У 1960 році архівні установи були передані із системи Міністерства внутрішніх справ УРСР у підпорядкування новоствореного Архівного управління при Раді Міністрів України. При Кіровоградському обліконкомі було створено відповідний відділ, якому і було підпорядковано Кіровоградський обласний державний архів. На той рік в архіві було зосереджено 6303 фонди, 375161 одиниця зберігання, створено фотовідділ. Першими надходженнями до фотовідділу архіву були фотодокументи від управління будівництва Кременчуцької ГЕС, заводу «Червона зірка», редакції газети «Кіровоградська правда», обласної телестудії [4, 53].

На виконання рекомендацій Архівного управління при Раді Міністрів республіки співробітники архіву проводили дослідницьку та популяризаторську роботу серед населення, ознайомлюючи їх з історією рідного краю та республіки. З 1965 року архівісти облдержархіву брали активну участь у підготовці тому видання «Історія міст і сіл Української РСР» про Кіровоградську область [9, арк. 3].

У зв'язку зі збільшенням функцій та завдань, які було покладено на установу, у 1972 році штат Кіровоградського обласного державного архіву було збільшено до 21 одиниці, а через збільшення фондів архіву у 1975 році розпочалося будівництво нової 9-поверхової архівної будівлі.

Відповідно до Постанови Ради Міністрів СРСР від 04 квітня 1980 року № 274 Кіровоградський обласний державний архів було перейменовано на Державний архів Кіровоградської області [10, арк. 66].

У 1980-х роках Державний архів Кіровоградської області приділяв особливу увагу поповненню архівних фондів документами установ, підприємств і організацій, а також контролю за збереженістю документів.

Будівництво нової будівлі було завершено в 1983 році, і в 1984 році у ній працювало вже 47 архівних працівників.

Упродовж радянських десятиліть архів зазнав структурної модернізації, поповнення фондів, зміцнення матеріально-технічної бази. Значний обсяг документів, які стосувалися адміністративного, господарського, культурного життя регіону, були передані на зберігання. Проте ідеологічний контроль обмежував доступ до певних матеріалів і впливав на політику комплектування. Попри це, архівісти сумлінно формували масиви джерел, які сьогодні є неоціненним скарбом для науковців, краєзнавців і громадськості.

З проголошенням незалежності України у 1991 році розпочався процес розсекречення великого масиву документів радянської доби, зокрема матеріалів про політичні репресії. У 1991–1995 роках державний архів області розсекретив 82 фонди — 6810 одиниць зберігання. Було переосмислено підходи до комплектування, зберігання та використання архівної інформації; активізувалася робота з громадськістю, зросла кількість запитів соціально-правового характеру, особливо від реабілітованих громадян, оstarбайтерів та їхніх нащадків.

У 1991 році до Державного архіву Кіровоградської області разом із приміщенням, матеріально-технічною базою та штатом працівників було передано документи фондів Партійного архіву Кіровоградського обкому КП України. Окрім того, на зберігання до архіву було передано 348584 одиниці зберігання документів ліквідованих партійних та комсомольських органів, а також більше 13 тисяч архівно-слідчих справ на громадян, репресованих у 1920–1950-х роках, та близько 38 тисяч фільтраційних справ на громадян — жертв нацистських переслідувань, вивезених на примусові роботи до Німеччини [4, 54].

Після 1991 року Державний архів Кіровоградської області вступив у нову фазу розвитку. В умовах становлення незалежної України зростає суспільна цінність архівної інформації як підґрунтя для переосмислення національного минулого. Архів бере активну участь у реалізації державних програм зі збереження культурної спадщини, відкриття доступу до архівів репресивних органів, вивчення подій Голодомору, Другої світової війни, національно-визвольного руху.

У 1990–2000-х роках архів поступово почав оцифровувати архівні документи, створювати електронні бази даних, формувати електронний довідковий апарат. Значна увага приділялася поліпшенню умов зберігання.

У 2005 році було створено офіційний вебсайт Державного архіву Кіровоградської області.

Останнє десятиріччя позначене докорінними змінами: цифровізація стала невід'ємною складовою архів-

ної справи. Розпочалося активне оцифрування документів, створення інформаційно-просвітницьких віртуальних виставкових проєктів, відкритих електронних читальних залів.

2010–2020-ті роки можна назвати роками відкритості. У цей період Державний архів Кіровоградської області упевнено рухався до модернізації: розширено доступ до архівної інформації через онлайн-ресурси, створено вебсайт установи; відкрито онлайн-ресурси з іменними покажчиками до фондів репресованих; установа бере активну участь у загальноукраїнських проєктах «Реабілітовані історією», «Український мартиролог ХХ століття»; проводилася робота у зв'язку із децентралізацією — взаємодія з архівними відділами територіальних громад.

Після початку повномасштабної російсько-української війни у 2022 році архів активно долучився до фіксації документальних свідчень воєнних злочинів, гуманітарної ситуації, роботи органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану.

Державним архівом Кіровоградської області створено Колекцію матеріалів (у паперовому та електронному вигляді) про героїчний опір Збройних Сил України і народу під час повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну (Кіровоградська область), яка постійно поповнюється. Зафіксовані та збережені матеріали можуть бути використані проти агресора в кримінальних судах, журналістських розслідуваннях, наукових та мистецьких роботах.

В умовах повномасштабної війни значення архіву лише зростає. Документи, які зберігаються в установі, допомагають фіксувати національну пам'ять, формувати історичну свідомість, протистояти спробам перекручення фактів і знецінення української ідентичності.

Також, починаючи з 2022 року, Державний архів Кіровоградської області активізував роботу з оцифрування архівних документів. В умовах зростання ризиків для фізичної безпеки документального фонду особливу увагу приділено створенню цифрових копій архівних документів, тому діджиталізація стала одним із пріоритетних напрямів діяльності установи [11, 12].

Завдяки співпраці з міжнародними партнерами Державним архівом області проводиться активна робота щодо оцифрування та оприлюднення на вебсайті архіву документів Національного архівного фонду (НАФ) та описів справ до них.

Загалом станом на 01 червня 2025 року Державним архівом області створено фонд користування на 19301 од. зб. документів НАФ, у тому числі — 16151 од. зб. управлінської документації, 620 од. зб. документів особового походження та 2530 од. зб. фотодокументів.

Відповідно до угоди про створення та спільне використання цифрових копій, укладеної між Державним архівом Кіровоградської області та FamilySearch International (США) 29 грудня 2020 року, з 30 червня 2022 року здійснюється масштабне оцифрування доку-

ментів Національного архівного фонду генеалогічного характеру. Станом на сьогодні Державний архів Кіровоградської області є одним із беззаперечних лідерів зі створення цифрового фонду користування серед архівних установ України [11, 12].

Оцифровані матеріали мають особливе історичне значення. Це документи репресованих, метричні книги, фонди установ місцевого самоврядування, а також документи, пов'язані з історією боротьби за незалежність України. Значна частина сканованих матеріалів використовується для забезпечення доступу користувачів у режимі 24/7 через електронні ресурси архіву.

У 2024 році Державний архів Кіровоградської області став восьмим учасником проекту «Єдине вікно доступу до цифрових ресурсів українських архівів» (Міжархівний пошуковий портал), створений на платформі ARCHIUM, третім з обласних державних архівів України.

Електронний ресурс Державного архіву області наповнено 10399 од.зб. 286 архівних фондів, 2180164 сканів книг реєстрації актів про народження, шлюб, розірвання шлюбу та смерть, що відбулися на території сучасної Кіровоградської області; фільтраційних справ на мешканців Кіровоградської області, вивезених до Німеччини та країн Західної Європи в період Другої світової війни 1939–1945 років; колекції листів мешканців Кіровоградської області, вивезених до Німеччини та країн Західної Європи в період Другої світової війни 1939–1945 років [11, 12].

Попри складні умови воєнного стану, працівники архіву продовжують щоденну роботу над цифровим збереженням національної пам'яті, що є запорукою захисту історичної правди та доступу до неї як сьогоднішнього, так і майбутніх поколінь.

Сьогодні в архіві зберігається понад 1,5 млн. одиниць зберігання (з 1759 по 2025 рік) документів фондів давніх та нових актів, про незалежну Україну, а також особисті архіви письменників, науковців, діячів культури та ін. [11].

Державний архів Кіровоградської області не тільки зберігає — він активно працює з науковцями, громадськістю, молоддю. Архів докладає значних зусиль у наукових дослідженнях, оприлюдненні їхніх результатів. Державний архів області постійно популяризує інформацію, яка міститься в архівних документах, шляхом організації та проведення інформаційно-просвітницьких заходів. Використовуючи різні методи та форми роботи він активно взаємодіє з партнерами з обласних закладів освіти і культури в наукових дослідженнях та створенні спільних інтерактивних та креативних проєктів. Спільно зі своїми партнерами установа готує та презентує різної тематики інформаційно-просвітницькі

виставкові проєкти, збірники архівних документів, пізнавальні акції для учнівської та студентської молоді. Такі заходи проводяться не лише на регіональному та всеукраїнському, а й на міжнародному рівнях. Результати плідної співпраці ювіляра із закладами освіти і культури області оприлюднено на їхніх офіційних вебсайтах, а також на сторінках у Фейсбуці [11, 12].

Державний архів Кіровоградської області тісно співпрацює з міжнародними партнерами: Інститутом солідарності і мужності ім. Вітольда Пілецького (Федеративна Республіка Німеччина та Республіка Польща), Архівом Арользену — Міжнародним центром дослідження нацистських переслідувань (м. Бад-Арользен, Федеративна Республіка Німеччина) та FamilySearch International (США).

Сьогодні архів є відкритим культурно-інформаційним простором, який активно взаємодіє з громадськістю, науковцями, освітянами, реалізує принципи прозорості, доступності та історичної правди.

За кожним документом, кожною справою стоїть клопітка праця архівіста. За сто років архівна установа згуртувала покоління професіоналів, які зберігали, описували, реставрували, досліджували та популяризували документальні скарби області. Саме завдяки їхній невтомній праці сьогодні користувачі мають змогу доторкнутися до сторінок, які формували обличчя регіону та нації. Саме вони забезпечують надійне збереження архівних документів, підтримують право громадян на доступ до інформації та формують міст між минулим, сучасним і майбутнім.

У 2025 році Державний архів Кіровоградської області святкує своє 100-річчя. До цієї дати архів проводить низку ювілейних заходів: круглі столи, виставки, просвітницькі акції, оновлення виставкових зал та запуск нових проєктів. Цей ювілей — не лише привід згадати минуле, а й нагода переосмислити роль архівів у сучасному світі. У добу цифрових технологій і швидкоплинних новин архів залишається надійною опорою для вивчення історичної правди, розвитку науки та збереження національної пам'яті.

Архів — це не лише минуле, а й майбутнє. Зміцнення цифрової інфраструктури, створення нових онлайн-ресурсів, співпраця з громадами, закладами освіти і культури, дослідниками — це пріоритети, які відкривають нові горизонти. Поступово архів стає не лише зберігачем пам'яті, а й простором для комунікацій, натхнення та формування ідентичності.

100 років — це не межа, а новий рубіж, тому Державний архів Кіровоградської області продовжує свою місію: зберігає, досліджує та популяризує документальну спадщину нашого краю як невід'ємну частину національної пам'яті України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКіроО), Ф.Р - 250, Оп. 1, Спр. 220, арк. 442.
2. ДАКіроО, Ф.Р — 250, оп. 1, спр. 417, арк. 177.
3. Трибуцька О. А. Державному архіву Кіровоградської області — 85 років. *Архіви України*. 2010, № 5 (270), С. 91-95.
4. Бабенко О. О., Колечкін В.П. Державному архіву Кіровоградської області — 90 років. *Архіви України*. 2016, № 1, С. 50-57.
5. ДАКіроО, Ф. Р-833, оп. 1, Спр. 1, арк. 1-7.
6. ДАКіроО, Ф. Р-833, оп. 1, спр. 43, арк. 82-83.
7. ДАКіроО, Ф. Р-833, оп. 1, спр. 68, арк. 97-98.
8. ДАКіроО, Ф. Р-833, оп. 1, спр. 87, арк. 47.
9. ДАКіроО, Ф. Р-833, оп. 1, оп. 2, Спр. 223, арк. 3.
10. ДАКіроО, Ф. Р-833, оп. 1, спр. 504, арк. 66.
11. <https://dakiro.kr-admin.gov.ua>
12. <https://www.facebook.com/dakiro.kr>

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО КОСТЯ ШИРОЦЬКОГО

Анотація: У статті на основі архівних документів Державного архіву Вінницької області досліджується біографія, зокрема, місце народження, а також творча спадщина визначного українського історика мистецтва, краєзнавця та етнографа Костя Широцького.

Ключові слова: Кость Широцький, Вільшанка-Бершадська, Білоусівка, архів, культура, мистецтво.

Історію розвитку української культури початку ХХ ст. досить важко уявити собі без яскравої, самовідданої постаті визначного українського історика мистецтва, краєзнавця, шевченкознавця, етнографа, автора багатьох друкованих праць, професора Костянтина (Костя) Віталійовича Широцького (Шероцького) [1, с. 400]. Згідно з новими дослідженнями хмельницьких науковців Л. А. Іваневич та А. М. Трембіцького, «науково-дослідницька спадщина вченого складає 177 праць і краєзнавчих розвідок, понад 30 рукописів фундаментальних досліджень української історії й культури і близько 30 рецензій поточної мистецтвознавчої літератури, написаних менш ніж за 15 років, свідчить про не даремно прожиті життя. Він першим розпочав дослідження в області регіональної історії та краєзнавства, видав праці з питань характерних особливостей українських хрестів та надгробних пам'ятників, орнаментальних сюжетів народних розписів на пасіках та настінних розписів на селянських будинках тощо» [2, с. 50].

«Такі люди, як Костянтин Віталійович, — відзначає краєзнавець В. Сандул, — якби навіть нічого не написали у своєму житті, представляють собою великий інтерес для науки і мистецтва. Вони підтримують і розвивають у суспільстві повагу до вищих ідеалів знання і краси, вони є кращими носіями і цінувальниками успіхів науки і відкриттів мистецтва» [3].

Водночас, невідомий автор в газеті «Вінницькі вісті» за 1941 р. із гіркотою констатував, що «незважаючи на великі заслуги Широцького перед українською культурою, життєва діяльність його та наукова спадщина досі ще були не вивчені» [4]. На жаль, це твердження почасти актуальне і для наших днів. Для прикладу варто хоча б узяти історію із місцем народження відомого вченого. Так, слідом за «Українською Радянською Енциклопедією» майже всі дослідники ще донедавна були переконані в тому, що К. В. Широцький народився 26 травня (7 червня) 1886 р. в с. Вільшанка Крижопільського району Вінницької області [5, с. 320–321]. Однак, метрична книга Свято-Троїцької церкви с. Вільшанки за 1885–1889 роки, яка зберігається в Державному архіві Вінницької області, не підтверджує факту народження К. Широцького на Крижопільщині. Та й настоятелем цієї церкви за вказаний період був священник Микола Якубович, а псаломщиком — Андрій Білецький, тобто ці люди не мали

жодного відношення до біографії Костя Широцького [6, арк. 75–109 зв.].

Все ж, заради справедливості потрібно відзначити, що К. Широцький таки народився у Вільшанці, але... в зовсім іншій. Пошуки ймовірного місця народження вченого привели автора цього дослідження до Вільшанки-Бершадської (нині — це село Покровське Гайворонського (з 2020 р. — Голованівського) району Кіровоградської області). Саме в цьому селі у 1884 році отримав парафію колишній студент Подільської духовної семінарії Віталій Андрійович Шероцький, який перебував на своїй посаді там принаймні до 1894 року [7, с. 380]. На жаль, метричні книги по с. Вільшанка-Бершадська за вказаний період на зберігання до Державного архіву Кіровоградської області не надходили, тому оригінал метричного запису про народження визначного вченого поки що не знайдено.

Безперечно, що пролити світло на невідомі раніше сторінки біографії К. Широцького могли б і документи з його особистого архіву, які перед війною було перевезено з Тульчина до Вінницького краєзнавчого музею. За спогадами сучасників, в архіві відомого вченого знаходились свідоцтво про смерть, посвідчення про участь в будівництві незалежної Української держави (зокрема, про роботу в Генеральному секретаріаті народної освіти у 1917 р.), багате листування (насамперед, з профессором І. Огієнком), численні рукописи історично-культурного змісту тощо. Значною мірою цей архів був упорядкований науковим співробітником музею М. Р. Кондратенком, котрий навіть підготував до друку та опублікував на сторінках «Вінницьких вістей» в період німецької окупації рукописи К. Широцького «Минуле Подільської землі» та «Нарис з історії художньої культури Галичини» [8]. Також перу М. Кондратенка належить ґрунтовна стаття «К. Широцький — дослідник української культури», в якій він всебічно аналізує діяльність Костянтина Віталійовича у царині вивчення творчих здобутків українського національного духу [9].

На превеликий жаль, сліди архіву К. Широцького губляться в часи війни і нині його доля є невідомою, що позбавляє дослідників багатьох важливих деталей біографії вченого. Все ж, навіть і з розрізнених джерел перед нами постає образ талановитої людини, щирого українського патріота, невтомного збирача духовних скарбів рідної землі.

Із наявних джерел відомо, що К. В. Широцький навчався у Тульчинському духовному училищі (1896–1900), Кам'янець-Подільській духовній семінарії (1900–1906) [10], а також на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету (1906–1912) [11]. Після закінчення останнього з дипломом 1-го ступеня був залишений аспірантом при кафедрі історії та теорії мистецтва.

Тоді ж був прийнятий у дійсні члени Археологічного Товариства, де завідував музеєм до 1917 р. За доручення Археологічної комісії у 1911–1913 рр. брав участь у розкопках скіфських та слов'янських городищ, в тому числі поблизу Немирова і Ташлика на Поділлі [11]. Крім цього, К. В. Широцький був учасником 7-ми подільських етнографічних експедицій (1909–1914), з яких передав 1058 зібраних матеріалів музею етнографії в Петербурзі [12, с. 209].

З осені 1915 р. К. Широцький працював приват-доцентом Петербурзького університету, а з 1917 р. — професором Київського українського університету, де викладав курс історії українського мистецтва XIII — XV ст. Того ж року Костянтин Віталійович очолив відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва в департаменті міністерства освіти [11]. Безперечно, що цьому призначенню сприяли як особисті риси характеру Костянтина Віталійовича, так і його подвижницька наукова та громадська діяльність в ім'я майбутніх поколінь. Зокрема, сучасні дослідники відзначають, що «в житті він був простою, доброю людиною, бадьорим духом, мав завидну пам'ять, дар слова, дотепність, привабливість. Як приємний співбесідник вмів зацікавити друзів і колег різноманітними розповідями і епізодами» [3]. До того ж, Кость Широцький, незважаючи на молодість, мав у своєму творчому здобутку понад 200 друкованих праць з історії, культури, мистецтва, побуту, звичаїв та фольклору України й Поділля XIX — початку XX століття. Це, насамперед, такі його праці, як «Подольские «колядки» и «щедрилки»» (К.-П., 1908), «Очерки по истории декоративного искусства Украины» (К., 1914), «Білоусівська церква» (Одеса, 1915), «Краткая история Галицкого княжества» (Пг., 1915), «Церковні стародруки» (журнал «Книгарь», 1918 р., № 4) та багато інших [1, с. 400]. Чимало з цих праць побачили світ на сторінках подільських часописів «Подольские епархиальные ведомости» та «Православная Подолия», примірники яких зберігаються в бібліотеці Держархіву Вінницької області. Також серед документів архіву, у фонді Брацлавської шкільної ради (Д-187) можна зустріти атестат вихованки Тульчинського епархіального жіночого училища Віри Віталіївни Шероцької (народилася 5 травня 1888 р. за ст. ст.), сестри ученого, яка навчалася у цьому закладі із серпня 1898 р. по червень 1905 р. [13, арк. 366]. Також у цьому фонді виявлено копію атестату від 31 жовтня 1908 року про закінчення вищезазначеного училища з відмінними оцінками зі всіх предметів Антоніною Шероцькою (тітка К. Широцького), донькою священика с. Губник Гайсинського повіту Андрія Шероцького [13, арк. 367]. Заслуговує на увагу

дослідників і наказ міністра освіти і мистецтва гетьманського уряду М. Василенка від 12 жовтня 1918 р. за № 166 (надрукований у газеті «Державний Вістник») про призначення приват-доцента Петроградського університету Костя Шероцького на посаду екстраординарного професора кафедри історії мистецтва Кам'янець-Подільського державного українського університету [14]. На цей час Костянтин Віталійович, здоров'я якого було підірване важким студентським життям у Петербурзі і суворими кліматичними умовами, захворів на шлункову та кишечну хворобу. Пролежавши кілька тижнів, він все-таки знайшов у собі сили бути присутнім на відкритті Кам'янець-Подільського університету 22 жовтня 1918 р. Однак, через хворобу довго бути у Кам'янці не зміг і, взявши відпустку, перебуває біля батька в с. Білоусівка Гайсинського повіту (згодом — Тульчинського району Вінницької області). Через листування не пориває зв'язків із університетом, а останній лист написав за 10 днів до своєї смерті... [11].

Смерть застала Костянтина Віталійовича Широцького 13 вересня 1919 р. за н. ст. в с. Білоусівка у віці Христа. Запис про цю подію міститься у метричній книзі церкви с. Білоусівки за 1919 рік [15, арк. 71 зв.]. Запис здійснено чіткими, великими, майже каліграфічними літерами, що підкреслювало незворотність втрати і батьківський біль престарілого отця Віталія...

Характерно, що і найвище керівництво держави, яка переживала тоді далеко не найкращі часи, все ж, не забуло вірного сина українського народу. Так, у телеграмі співчуття на адресу ректора університету, підписаній Головним Отаманом Армії УНР С. Петлюрою та членом Директорії А. Макаренком, говорилося: «Немає слів, щоб вимовити безмежний жаль від незамінної втрати в особі любого сина України професора Широцького — славетного вченого та захватного дослідника прекрасної старовини нашого розкішного Рідного краю. Прошу Вас і професорську раду Університету прийняти глибоке сердечне співчуття» [16].

Варто відзначити, що після смерті К. Широцького естафету жертвовного служіння своєму народу, ідею духовного та політичного звільнення його від вікового ярма поневолення підхопили та понесли у маси численні представники великої української родини Широцьких. Так, Костянтин Омелянович Шероцький, син священика с. Сокилець Брацлавського повіту Подільської губернії, певний час був помічником відомого подільського повстанського отамана Євгена Ляховича [17, с. 192]. Була пов'язана з повстанським рухом й рідна сестра К. О. Шероцького Інна (згодом, у заміжжі — Кравчук), яка була нареченою відомого подільського отамана. Саме через цю обставину вона була змушена полишити рідний край, рятуючись від більшовицьких переслідувань. Згодом у своїх мемуарах вона згадувала: «Моя доля вихопила мене з рідного села (с. Сокилець кол. Немирівського району Вінницької області. — Авт.) і з рідного краю взагалі, бо і наші соколецькі юнаки ставили опір більшовиць-

кій навалі. Разом із моїм братом я мусила тікати світ за очі» [18]. Пізніше, на еміграції, закінчила високі студії у Берні. У міжвоєнний період працювала в різних установах Львова. Підтримувала дружні стосунки з Галиною Журбою та Ольгою Куліш, донькою Миколи Куліша. В роки Другої світової війни вчителювала в с. Криниці на Лемківщині. Опісля емігрувала до Філадельфії, згодом переїхала до Піттсбурга, де її чоловік Павло Кравчук обійняв посаду редактора газети «Народне Слово». Тут Інна відкрила книгарню і крамницю українських мистецьких виробів, вела курси писання писанок, влаштовувала мистецькі виставки... [2, с. 451]. До речі, Інна Шероцька, як і багато представників її родини, навчалася в Тульчинському єпархіальному жіночому училищі (1911–1918). Вже на еміграції про цей період свого життя залишила спогади «Микола Леонтович і Тульчинський ліцей», надруковані в липні-серпні 1979 року в журналі «Нові дні» (Торонто, Канада) [18].

Брала участь у повстанському русі і одна з рідних сестер Костя Широцького. Зокрема, у 1921 році один із сексотів, розповідаючи про наміри колишнього Гайсинського повітового воєнкома Івана Петруня вступити у переговори з отаманом Лихо, відзначав: «В Гайсині, однак, зустрічається с Лыхо он не хочет, а намеревается сделать это в Белоусовке или в Ладыжине. Для этой цели послужит дом священника Широцкого. Дочь этого священника любовница Лыхо» [19, с. 82].

Зазначимо також, що на той час (принаймні, до середини 20-х рр.) батько Костя Широцького проживав з сім'єю у с. Білоусівка нинішнього Тульчинського району Вінницької області. Про це, зокрема, свідчить список членів православної громади с. Білоусівки Ладижинського району Гайсинської округи, складений 25 червня 1924 року. Під № 1236 у ньому значиться священник місцевої православної церкви Шероцький Віталій Андрійович, 62 роки; під № 1235 — його дружина Євгенія Іванівна, 56 років, домогосподарка; під № 1234 — їхній син Степан, 21 рік, хлібороб [20, арк. 106].

У свою чергу, нам залишається лише додати, що сенсом усього нетривалого життя Костя Широцького було творче горіння: до самого останку він віддавав себе людям, випромінюючи довкола себе яскраве сяйво духовності.

Це немов би про нього надзвичайно влучно та промовисто сказав інший український геній, поет-шестидесятник Василь Симоненко: «... Так краще в тридцять повністю згоріть, Ніж до півсотні помаленьку тліть».

Таким чином, наявні документи із фондів Державного архіву Вінницької області дозволяють значною мірою уточнити та розширити біографію, а також відомості про багату творчу спадщину визначного українського вченого-мистецтвознавця та великого патріота України К. В. Широцького (Шероцького).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Баженов Л. В. *Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.* К.-П., 1993. 480 с.
2. Іваневич Л. А., Трембіцький А. М. *Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, гаслах, матеріалах, документах, епістолярії, світлинах)*. 2-ге вид., доп. Хмельницький, 2019. 490 с.
3. Сандул В. Цінитель мистецтва. *Сільські новини* (Крижопіль). 1986, 1 липня.
4. Культурно-мистецьке життя (Хроніка). *Вінницькі вісті*, 1941, 3 вересня.
5. *Українська Радянська Енциклопедія*. Т. XVI. К.: Гол. ред. УРЕ, 1964. 632 с.
6. Державний архів Вінницької області (далі — ДАВіО), Ф. Д-904, Оп. 24, Спр. 80.
7. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета* / Под ред. Н. И. Яворского и Е. И. Сецинского. К.-П., 1893. Вып. 6.
8. Широцький К. Минуле Подільської землі. *Вінницькі вісті*. 1941, 17, 19 вересня, 1, 3, 8, 15, 17 жовтня; Його ж. Нарис з історії художньої культури Галичини. *Вінницькі вісті*. 1941, 21, 28 грудня; 1942, 7, 11 січня.
9. Кондратенко М. К. Широцький — дослідник української культури. *Вінницькі вісті*. 1942, 1 жовтня.
10. *Подольские епархиальные ведомости*. 1897, № 28-29, ч. оф., с. 314; 1900, № 28, ч. оф., с. 644; 1901, № 27, ч. оф., с. 470; *Православная Подолия*. 1906, № 7, с. 45.
11. Білецький Л. Проф. Кость Широцький (Некролог). *Україна*. 1919, 16 вересня.
12. Гальчак С. Д. *Краєзнавці Вінниччини*. Вінниця: Книга-Вега, 2005. 224 с.
13. ДАВіО, Ф. Д-187, Оп. 1, Спр. 2.
14. *Державний Вістник*. 1918, 16 жовтня.
15. ДАВіО, Ф. Д-904, Оп. 35, Спр. 303.
16. *Україна*. 1919, 17 вересня.
17. Завальнюк К. В. *Провісники волі*. Літин, 2005. 352 с.
18. Шероцька-Кравчук І. Микола Леонтович і Тульчинський ліцей. *Культура і життя*. 1991, 5 жовтня, № 40.
19. *Год работы*. Сборник статей и материалов о деятельности Подгубчека за 1921 год. Винница, 1922. 202 с.
20. ДАВіО, Ф. Р-196, Оп. 1, Спр. 85.

МУЗЕЙНІ ВИСТАВКИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРАВДИ ПРО ВІЙНУ: ДОСВІД
ДЕРЖАВНОГО ПОЛІТЕХНІЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ БОРИСА ПАТОНА

Анотація: У статті розглядається роль музейних виставок у процесі документування, збереження та репрезентації правди про війну, зокрема повномасштабного вторгнення росії в Україну. На прикладі виставкових проєктів Державного політехнічного музею імені Бориса Патона при КПІ ім. Ігоря Сікорського. Проаналізовано ролі музейної комунікації у формуванні історичної пам'яті, протидії дезінформації та підтримці культурного фронту.

Ключові слова: музейна виставка, російсько-українська війна, історична пам'ять, первинні джерела, свідчення, музей як медіатор, культурна пам'ять.

Вступ. У сучасній війні важливо не лише перемагати на фронті, а й зберігати правду в тилу. Музеї, які ще донедавна зберігали пам'ять про події минулого, нині стають живими архівами сучасності, фіксуючи війну такою, якою вона є — через речі, свідчення, зображення й артефакти. У воєнний час музейна виставка перетворюється на платформу репрезентації досвіду, де поруч можуть існувати уламок ракети, дрону, щоденник військового, біблія з фронтového рюкзака, фотографія розбитого міста, обличчя солдата, уламки техніки й фрагменти зруйнованої реальності. Ці предмети — не просто експонати. Це носії пам'яті та свідчення, які передають відвідувачам емоційну, тактильну, візуальну правду про війну. Вони не замінюють новин — вони глибші, бо залишаються назавжди.

Особливий приклад такого досвіду демонструє Державний політехнічний музей імені Бориса Патона при КПІ ім. Ігоря Сікорського (далі ДПМ імені Бориса Патона), який, попри свій технічний профіль, активно включився у фіксацію реалій війни. Через виставкові проєкти музей документує не лише технічні аспекти оборони, а й особисті історії, біль, стійкість і людяність. У цьому контексті виставка виступає як медіатор між війною і суспільством, простір для осмислення й співпереживання.

Дослідження спрямоване на аналіз того, як музейні виставки стають засобом збереження правди про війну, репрезентації досвіду свідків, демонстрації технічних та матеріальних свідчень, а також засобом протидії інформаційним маніпуляціям у час, коли правда є зброєю не менш важливою, ніж зброя фізична.

Мета дослідження полягає в аналізі того, як музейні виставки ДПМ імені Бориса Патона стають засобом збереження правди про війну та простором трансляції особистого досвіду в умовах збройної агресії.

Завдання статті: визначити теоретичні підходи до музеєфікації війни в сучасному світі; проаналізувати практичні приклади виставок, проведених у ДПМ імені Бориса Патона; оцінити ефективність музейної виставки як каналу трансляції історичної правди та

емоційної взаємодії з відвідувачем; показати роль музеїв у формуванні культурної пам'яті та протидії інформаційній війні.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Війна трансформує функції музеїв — із традиційних сховищ пам'яті вони дедалі більше перетворюються на динамічні простори актуального досвіду та активного громадянського діалогу. Як зазначає Ірина Магдиш, у періоди соціальних потрясінь музеї стають «платформами осмислення реальності» та одночасно арсеналами пам'яті, що зберігають не лише речі, а й травматичний досвід нації [1].

Одним із ключових викликів сучасного музейництва є протидія дезінформації — українські музеї сьогодні прагнуть донести світові правду про події, що відбуваються на нашій землі: росія прийшла не лише з війною, а з цілеспрямованим наміром знищити українську культуру, мову, історичну пам'ять і музеї. У цьому контексті музейна виставка стає не просто експозицією, а потужним інструментом боротьби за правду і доказом того, що наша ідентичність — жива, сильна і незламна. Через верифіковані джерела (архівні документи, відео, свідчення) музей виконує функцію медіатора, який фільтрує і транслює достовірну інформацію, за словами Юлії Ходорковської, роль «інституційної пам'яті» [2]. Також, як підкреслює Наталія Білоус, «в умовах гібридної війни пам'ять стає ареною боротьби», і музей — один із ключових її гравців [3].

На тлі повномасштабної російсько-української війни музейна діяльність в Україні виходить за межі традиційного нарративу. ДПМ імені Бориса Патона став прикладом інституції, яка в умовах збройної агресії організувала виставкові простори для експозицій, присвячених війні, її наслідкам і свідченням очевидців.

Хоч більшість виставкових проєктів були створені іншими організаціями, митцями та культурними ініціативами, саме музей виступив виставковим майданчиком, надаючи публічний простір для діалогу між глядачами й авторами, між минулим і сучасністю:

1. **«Країна героїв — місто герой Харків».** Передана Харківським історичним музеєм імені М. Ф. Сумцова, виставка акцентує на незламності мешканців Харкова. Через світлини й архівні матеріали показано, як місто стало символом стійкості, самопожертви та громадянської гідності.

2. **«СОЛЕДАР. СІЛЬ. ВІЙНА».** Фотовиставка Олександра Пархоменка та Ірини Рибаківної документує місто Соледар до й після вторгнення. Центральним символом експозиції став шматок солі — як метафора стійкості. Виставка фіксує подвійність: мирне промислове місто й фронтową реальність.

3. **Спільний проєкт — виставка «№ 6» TOUCHNІ та благодійний концерт Пітера Балатоні.** Міжнародна благодійна ініціатива, яка поєднала сучасне візуальне мистецтво з живою музикою. Проєкт мав на меті не лише культурну взаємодію, а й практичну допомогу — збір коштів на потреби Збройних Сил України.

4. **«ГЕРОЇ ПОРУЧ».** Документальна **фотографія Віталія Сокура.** Виставка сильних документальних світлин, які показують обличчя війни — втомлені, але нескорені. Особливої ваги вона набула після трагедії в Охматдиті. Це не просто фоторепортажі, а візуальні свідчення епохи.

5. **«НаГрані».** Благодійний мистецький проєкт зі Слов'янська, де художники та скульптори передали образи втрати, болю й надії через мистецтво. Виставка стала актом колективного осмислення травми та символом сили громади.

6. **«Із полум'я зродились».** Мистецько-документальна виставка, що розповідає історії тих, хто вистояв у найтемніші часи. Проєкт акцентує на людях, які не зламалися, а стали уособленням надії, незламності та внутрішнього світла.

7. **Фотовиставка освітнього серіалу «Українські герої та героїні: від минулого до сьогодні».** Виставка представляє візуальну частину до десятисерійного освітнього серіалу. Її мета — показати спадкоємність героїзму в українській історії, поєднуючи минулі та сучасні приклади боротьби за свободу. Це проєкт, що поєднує історію, сучасність і освіту через мову фотографії.

Висновки. У контексті повномасштабної війни музей перестає бути лише сховищем артефактів минулого — він стає активним учасником сучасного соціального, культурного та інформаційного процесу. Виставкові проєкти, представлені на базі ДПМ імені Бориса Патона, доводять, що музей здатен бути не лише простором експозиції, а й медіатором між минулим, сучасним і майбутнім, між особистими свідченнями та колективною пам'яттю:

1. Музейна виставка в умовах війни виконує одразу кілька функцій: документальну, просвітницьку, емоційну та терапевтичну. Вона транслює правду про війну через речі, свідчення, відеоматеріали та артефакти, формуючи таким чином живий архів нашої сучасності.

2. Співпраця музею з незалежними ініціативами, художниками, волонтерами, фотографами дозволяє максимально широко та правдиво репрезентувати досвід війни, уникаючи однобічного трактування подій. Така відкрита платформа посилює музей як інституцію культурної пам'яті.

3. Експонування реальних об'єктів війни, зокрема уламків техніки, особистих речей військових і цивільних, сприяє глибшому емоційному контакту з відвідувачами, стимулює рефлексію та співпереживання. Це створює умови для формування критичного погляду на війну як суспільне явище.

4. Музейна комунікація в умовах гібридної агресії стає інструментом протидії дезінформації. Через фактичні свідчення, верифіковані матеріали та реальні історії музей формує довіру до правди, захищаючи інформаційний простір.

5. Досвід ДПМ імені Бориса Патона демонструє, що навіть музей з технічним профілем може бути дієвим учасником гуманітарного спротиву. Завдяки гнучкості у виборі тем, форматів і партнерств музей долучається до формування нової історичної наративності — правдивої, багатоголосної, живої.

Отже, музейні виставки є не лише формою фіксації пам'яті, а й механізмом суспільної стійкості, гуманітарної взаємодії та консолідації нації в часи випробувань. Цей досвід потребує подальшого вивчення, розвитку та інституційної підтримки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Магдиш І. Музей і війна: етика, пам'ять, актуальність // *Пам'яткоохоронні студії*. — 2023. — № 2. — С. 34–41.
2. Ходорковська Ю. Музей як інституційна пам'ять у часи війни // *Наукові записки НаУКМА. Культурологія*. — 2023. — Т. 6. — С. 28–33.
3. Білоус Н. Пам'ять як інструмент протидії гібридній агресії // *Східноєвропейський історичний вісник*. — 2022. — № 22. — С. 67–73.
4. Ходорковська Ю. Музей як інституційна пам'ять у часи війни. Київ: Наукові записки НаУКМА. Культурологія. 2023. Т. 6. 28–33 с.
5. Білоус Н. Пам'ять як інструмент протидії гібридній агресії. Дрогобич: Східноєвропейський історичний вісник. 2022. № 22. 67–73 с.

ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ:
ЖИТТЄВИМИ СТЕЖКАМИ КОРИФЕЯ

Бобринець — невелике місто Кропивниччини, яке на своїх степових просторах зросло не одне покоління театральних діячів. І поряд з багатогранною особистістю славнозвісного «батька» українського професійного театру — Марка Лукича Кропивницького, ім'я ще одного драматурга з плеяди фундаторів українського професійного театру тісно переплітається з Бобринцем — це Іван Карпович Тобілевич (Карпенко-Карий).

Народився Іван Тобілевич (Карпенко-Карий), як свідчить запис у метричній книзі арсенівської церкви с. Максимівки, Великовисківської волості — 29 (17) вересня 1845 року в селі Арсенівка, Великовисківської волості, Бобринецького повіту, Херсонської губернії, поблизу м. Єлисаветграда, в родині управителя поміщицьких маєтків Карпа Адамовича Тобілевича, що походив із роду збіднілих дворян польського походження (нині, це Новоукраїнський район Кіровоградської області).

На той час батько Івана Карповича, ще вважався дворянином, хоч і не мав достатньої кількості документів для підтвердження свого дворянського походження. У діловодстві колишнього Департаменту герольдії правительствующого сенату зберігається велика тека документів, з яких видно, що Карпо Адамович Тобілевич багато разів безуспішно добивався визнання свого шляхетського походження, оскільки в різних документах по-різному фігурувало прізвище пращурів Тобілевичів: Тобілевич, Тобелевич, Тубілевич. Це й було формальним приводом для відмови у затвердженні роду Тобілевичів у дворянському званні. Добре поінформований у цій справі, навіть беручи участь у складанні різних прошень, Іван Карпович Тобілевич згодом покладе батькове домагання оформити своє дворянське достоїнство в основу комедії «Мартин Боруля» (1886). Та це буде згодом...

Прадід Івана Тобілевича — Семен, дід Адам і батько Карпо походили з містечка Турія (колишньої Київської губернії, тепер Черкаської області), де мали власні невеличкі ґрунти, але рід настільки збіднів, що вже Карпо Тобілевич змушений був працювати управителем чужих маєтків, часто змінюючи місце проживання.

Мати ж Івана Карповича, Євдокія Зіновіївна Садовська, походила з козацького роду, з містечка Саксагані Катеринославської губернії. Вона була кріпачкою-покоївкою, яку закоханий Карпо Тобілевич викупив у панів Золотницьких. Саме вона, маючи можливість подорожувати з панами Європою і бувати на театральних виставах, закохалася в театр і передала цю любов своїм дітям. Подружжя Тобілевичів у любові нажили шістьох дітей — п'ятеро синів та одна дочку. Усім нащадкам батько спромігся дати належну освіту, хоча сам, подекуди, усе

життя гордо носив стару шапку. Четверо із дітей розквітли на українських теренах знаними театральними діячами, створивши, як образно висловився Олесь Гончар, «женьшеньовий куш Тобілевичів»: драматург та актор Іван Карпович (сценічне псевдо Карпенко-Карий), співак-сопрано, драматична актриса Марія Карпівна (Садовська-Барілотті; 1855–1891), актор, режисер, громадський діяч Микола Карпович (Садовський; 1856–1933), актор, режисер, драматург і педагог Панас Карпович (Саксаганський; 1859–1940).

Дитячі роки Іван Тобілевич провів у сільському середовищі, в рідній Арсенівці та у селі Кам'яно-Костуватому, звідки виніс перші враження не тільки від краси природи й естетики народного побуту, а й дитяче сприйняття соціальної несправедливості. Малий Іван став рано замислюватися над серйозними, не для дитячого віку, питаннями. Коли хлопцеві минуло десять років, батько віддав його до Бобринецького чотирикласного повітового училища. Перший рік навчання і життя в Бобринці був настільки тяжким для Івана Тобілевича, що багато літ потім не міг він спокійно про нього згадувати...

Зоставшись сам один в чужому місті, серед незвичного оточення, мусив багато пережити, поки згодом звик до міста, до школи, до нових товаришів і умов життя; тільки до сердитої, старої і скупой хазяйки своєї квартири ніяк не міг привикнути. Вона держала учнів на квартирі і наживалась добре на їх животах і здоров'ї, годуючи їх щодня котлетами з жому... Такі умови життя неабияк вплинули на малого Івана, вони настільки далися взнаки, що він тяжко захворів. Це глибоко вразило батьків хлопця, і вони придбали на околиці Бобринця — Рущині хату, живучи в якій і закінчив школу Іван 1859 року; тут же мешкали, навчаючись, і молодші брати.

Завдяки винятковим здібностям, наполегливості у навчанні, зразковій поведінці Іван Тобілевич здобув повагу не тільки серед учнів, а й педагогів. Зокрема вчитель історії Гордов виокремив хлопця, запрошував школяра до себе додому, радив книжки для читання. Здавалося б, перший в училищі учень мав би продовжити навчання, але в 1859 році «університети» підлітка назавжди закінчилися. Далі науку довелося добирати виключно самоосвітою.

Отже, через матеріальну скруту освіта Івана Карповича обмежилася чотирикласним училищем, після чого з 14-ти річного віку підліток почав трудовий шлях, влаштувавшись писарчуком у канцелярію станового (поліційного) пристава Абрамова в містечку Курдашеве (нині — Мала Виска), де платнею на місяць поклали аж 2 крб. 50 коп. Сьорбнувши гіркої казенної щастя, Іван

Тобілевич залишив Курдашеве та повернувся до батьківської хати в село Кам'яно-Костувате. У родинному оточенні, гіркий присмак полину швидко забувається... Через кілька місяців, восени 1859 р., підліток надібав таку саму посаду і пішов трудитися писарчуком у Бобринецькій міській ратуші. Лише наприкінці січня 1864 р. поневіряння юнака з бідної родини закінчилися, коли на державній службі Іван Тобілевич обійняв посаду канцелярського служителя третього розряду, влаштувавшись у Бобринецький повітовий суд.

Тоді ж, на початку 1860-х, працюючи в повітовому суді в Бобринці, познайомився з Марком Кропивницьким, разом з яким стали учасниками аматорського театального гуртка. Тобілевич у цьому гуртку був і керівником, і режисером, і актором, беручи участь у створенні вистав.

Подальші переміщення по службі свідчать, що чиновницька кар'єра Івана Тобілевича зростала швидкими темпами, і він, мабуть, досягнув би ще більших висот, якби не вступили в суперечність з його службовим становищем його ж ідейні переконання, а відтак і вчинки, що призвели до втрати служби взагалі і багаторічних поліцейських переслідувань: 4 жовтня 1883 року за пропозицією міністра внутрішніх справ Івана Тобілевича звільнили з роботи...

Понад двадцять років нидів у чиновниках Іван Карпович Тобілевич, сумлінно продовжуючи службу в різних установах Малої Виски, Бобринця, Єлисаветграда, Херсона, за той час здолавши шлях від писарчука до столоначальника повітового поліцейського управління. Уявіть, дві річні декади, день-у-день, бо такою була батьківська воля... У печінках сиділа йому та казенщина, але рішення голови сім'ї в шляхтицькій родині завжди священне.

А от, у що він був насправді закоханий, так це у театр. Іван просто марив сценою. Коли після смерті Великого Кобзаря, вшановуючи його пам'ять, знаменитий англійський трагік Айра Ольдрідж (Ira Frederick Aldridge; 1807–1867) здійснив гастрольне турне по Україні, батьківщині свого побратима, в ролі Отелло — трагіка побачив і єлисаветградський глядач. Один зі схвальних відгуків у місцевій газеті потрапив на очі, тоді ще, канцеляристу. Аби й собі переглянути трагедію «Отелло» Уільяма Шекспіра за участі зірки сцени, молодий чиновник Тобілевич, із Бобринця пішки пішов до Єлисаветграда — це шістдесят верст, а за квиток заплатив пів місячної платні.

Під враженням від гри видатного трагіка, Іван разом зі своїми товаришами, вирішив створити в Бобринці аматорський гурток з тим, щоб прибуток від вистав йшов на пожертвування бідним людям. Репертуар гуртка, здебільшого складала російські п'єси, а також твори Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Дмитра Дмитренка.

Вистави у Бобринці припинились у 1865 році пвля переведення повітового центру до Єлисаветграда й переїзду чиновників, які грали у тих виставах. Проте, активізувалися вистави у Єлисаветграді...

У повітовому Єлисаветграді Іван Тобілевич вирішив пустити коріння. У жовтні 1869 року юнак оселився у передмісті, поблизу старовинної фортеці Святої Єлисавети, в так званому Чечорському яру, що тягнувся повздож правого берега річки Інгул. Тут, у невеличких мазанках та землянках, здавна мешкали бідаки: ремісники, візники, робітники, маслороби. Зважаючи на те, що першими тут з'явилися молдавани, саме вони дали місцині назву «Чечора», що значить «лахміття». Із самого соціального споду Іван Тобілевич почав підніматись угору, ось чому саме цей збіднілий шляхтич став патріархом українського побутового театру — історії для його майбутніх п'єс щодня в персонажах грали йому будні...

У 1871 році батько, Карпо Адамович, продав будинок у Бобринці і купив садибу в передмісті Єлисаветграда — Биковій, на Знаменській вулиці (тепер вулиця І. Тобілевича) з цегляним будинком, флігелем у дворі та садком. У цьому будинку народилися діти від першого шлюбу Івана Карповича Тобілевича з дворянкою Надією Карлівною Тарковською, а саме: Галя, Назар, Юрко та Оріся.

У тому самому будинку він зазнав тяжких ударів долі: навесні 1881 року померла від сухот дружина, а влітку 1882 року — найстарша дочка Галя.

Садиба Тобілевичів у Єлисаветграді була одним із осередків мистецької і громадсько-політичної роботи в місті. Тут збиралися учасники аматорського гуртка, що діяв при місцевому громадському клубі, організованому братами Тобілевичами на чолі з найстаршим Іваном Тобілевичем та Марком Кропивницьким, який виступав актором, режисером і декоратором.

Гурток регулярно по суботах давав українські вистави на користь незаможних учнів. Але в травні 1876 року Емським актом царизм заборонив виконання драматичні і вокальних творів українською мовою, після чого аматорський гурток занепав.

Під час російсько-турецької війни 1877–1878 років міський військовий госпіталь захлинявся від моря поранених солдатів та офіцерів. Аби надати пацієнтам потрібну допомогу, передова громадськість Єлисаветграда створила благодійну організацію Червоного Хреста. Ініціатором ще однієї благодійної справи став Іван Карпенко-Карий. Саме на ниві доброчинності зійшлися лікар Михалевич і початкуючий актор. Швидко з'ясувалося: їх зближували інтерес до літератури, схожість поглядів на розвиток суспільства; обидва започаткували гурток, до якого залучили передову інтелігенцію міста.

Попервах просвітники опікувалися виключно культурницькими подіями у середовищі прогресивної національної інтелігенції: постановка українськомовних спектаклів, публічні читання літературних новинок, обмін думками. Її учасники також вивчали та поширювали заборонені твори Тараса Шевченка, Миколи Чернишевського, народницьку літературу. Кожен прагнув значну частину свого заробітку передавати на купівлю книжок та брошур для сільських книгозбірень... Місце таких зустрічей

і обговорень запропонував Іван Карпович — заборонену літературу читали на квартирі Тобілевичів.

До того ж, у 1883 році Іван Тобілевич у своєму домі поселив колишнього активного учасника Київської громади херсонського губернського статистика Олександра Русова і його дружину Софію, яка перебувала під гласним наглядом поліції і не мала права жити в Єлисаветграді.

Досить швидко гурток злився з подібним угрупованням, організованим у місті іншим просвітником, викладачем історії та географії Єлисаветградського юнкерського кавалерійського училища, офіцером Миколою Федоровським (1837–1918). Під впливом переконаного соціаліста, народника та патріота-українця Опанаса Михалевича нововиникла організація невдовзі стала політичною. Про діяльність цієї організації свідчать матеріали слідства, об'єднані жандармами у справу «Об Єлисаветградском Українофильском преступном сообществе». У ході дізнання жандарми довідалися про існування в місті товариства українофілів, яке має «антиурядову спрямованість» і що до нього входять лікар О. Михалевич, драматург І. Тобілевич (Карпенко-Карий), земський статистик О. Русов та його помічники О. Волошинов, Ф. Василевський і А. Грабенко. Слідство з'ясувало, що гуртківці здійснювали переклад українською мовою творів з політекономії.

Місцева влада давно вважала Івана Тобілевича особою підозрілою, так би мовити, з числа революціонерів-розумників... І вже на підставі конкретного і переконливого факту, за доносом Цикуленка херсонському віце-губернаторові і начальникові губернського жандармського управління про неблагонадійність Івана Тобілевича, було оголошено пропозицію міністра внутрішніх справ від 25 вересня 1883 року звільнити Тобілевича з посади секретаря Єлисаветградського міського поліцейського управління.

За збігом обставин саме у ці дні, коли з Петербурга до Херсона одна за одною летіли депеші про звільнення з роботи і вимогу слідства над Іваном Тобілевичем, до Єлисаветграда прибуває з Одеси на гастролі і 29 вересня 1883 року розпочинає свої виступи українська трупа Михайла Старицького, яка щойно, у серпні, утворилася в Одесі внаслідок об'єднання сил колишньої трупи Марка Кропивницького і новонабраної трупи Михайла Старицького, де Марко Кропивницький займав посаду режисера і був найпершим актором. Поруч з ним ядро трупи склали молодші брати Івана Тобілевича — Микола Садовський і Панас Саксаганський, уславлена вже за рік роботи — Марія Заньковецька.

Коли ж Херсонське губернське правління 4 жовтня 1883 року врешті-решт, за наказом директора Департаменту державної поліції Російської імперії В. К. Плеве — «за не благодійність» приймає резолюцію про звільнення І. Тобілевича з посади столоначальника Єлисаветградського повітового поліцейського управління та взяття його під постійний жандармський нагляд, йому нічого не залишалося, як прийняти пропозицію братів і дру-

зів перейти на професійну сцену. І він у ці ж, перші дні жовтня 1883 року робить вирішальний крок...

За плечима було тридцять вісім років сповненого драматизму життя, з них двадцять — акторської і режисерської роботи в аматорському театрі, газетної театрально-публіцистичної практики в «Єлисаветградском вестнике», перші художні твори — оповідання «Новобранець» (1881), опубліковане саме у 1883 році під псевдонімом «Гнат Карий» у київському альманасі «Рада», і драма «Чабан», яка була прочитана перед трупою і незабаром подана під цим же псевдонімом до цензури. Як актор Іван Карпович Тобілевич дебютує під псевдонімом «Карпенко-Карий». Відтепер ці два прізвища часто мінятимуться місцями для означення однієї й тієї самої творчої особистості, але якщо літературні твори він підписуватиме і власним прізвищем, і псевдонімом, то акторська діяльність його буде назавжди позначена прізвищем Карпенко-Карий.

Але все ж, проти гуртківців-народників було розпочато слідство, яке тривало майже два роки. У серпні 1884 р. за «Справою № 40» поліція заарештувала шістьох членів групи О. І. Михалевича, серед них і Іван Тобілевич, заарештуваний за те, що чиновник... випишував революціонерам паспорти. Він був конвойований під поліцейський нагляд до столиці Донського козацького війська. Там, у Новочеркаську, заслонець працював ковалем-молотобійцем, а пізніше відкрив у місті палітурну майстерню. Утім, справжнім покликанням Івана Карповича була драматургія. А 5 травня 1885 р. ув'язнили й керівника організації. Під час обшуку в Опанаса Михалевича знайшлися рукописи заборонених творів Івана Карпенка-Карого.

У літературу Іван Карпенко-Карий прийшов у зрілому віці, маючи значний досвід активного учасника театрального аматорства в Україні.

Соціальна тема, якою зробив заявку І. Карпенко-Карий, знайшла свій подальший розвиток у його творчості. Опинившись на засланні у Новочеркаську, він весь вільний від щоденної фізичної роботи, заради шматка хліба, час віддає наполегливій праці для збагачення репертуару молодого українського театру. Тут Карпенко-Карий завершує розпочату ще до заслання драму «Хто винен?» (1884), пише історичну драму «Бондарівна» (1884), здійснює за допомогою дружини Софії Тобілевич, яка досконало володіла польською мовою, переробку п'єс двох польських драматургів: одноактну комедію Владислава Анчица «Мужики-аристократи» переробляє на жарт-водевіль «З Івана — пан, а з пана — Іван» (1884), чотири-актну драму Яна Галасевича «Чортівська лава» — на драму «Чортова скала» (1885), пише комедію «Розумний і дурень» (1885), драму «Наймичка» (1885), переробляє драму «Хто винен?» на «Чарівницю» (1886), пише комедію «Мартин Боруля» (1886), першу редакцію драми «Підпанки» (1887). Комедія «Розумний і дурень» мала цілковите визнання публіки і ніколи не випадала з репертуару українських труп на початку минулого сторіччя.

Щедрий талант сатирика гоголівсько-щедрінського типу І. Карпенко-Карий ще більшою мірою виявляє у наступних своїх комедіях «Сто тисяч» (1890) і «Хазяїн» (1900). Ці п'єси — найкращі сатиричні комедії в українській драматургії, що ввійшли до нашої літературної класики і становлять золотий фонд класичного репертуару в українському театрі.

Окрему групу в драматургічному доробку Івана Карпенка-Карого складають історичні п'єси. Писав він їх, занепокоєний відсутністю історичної тематики на українській сцені, яку він вважав одним з рушіїв у пробудженні притлумленої царизмом національної свідомості народу. Тому після реалістичної драми «Бурлака» він перш за все взявся за розробку романтичного сюжету широкопопулярної в народі історичної балади про Бондарівну — просту українську дівчину-красуню, яка сподобалась польському графові Миколі Потоцькому, що був канівським старостою, а тому й відомий у фольклорі і художній літературі як «пан Каньовський» — жорсткий авантюрист, безкарний злочинець, який знущався над українськими селянами, хоч і вдавав іноді козакофіла.

За життя Іван Карпенко-Карий видав усі вісімнадцять своїх п'єс у п'ятитомному зібранні «Драми і комедії» (1897–1905). Поза межами видання залишилися тільки переробки, здійснені у 1884–1885 роках, та ще одна — «Судженої конем не об'їдеш» (1892), в основі якої лежала комедія Еркмана-Шатріана «Наш друг Фріц». У різний час драматург по-різному ставився до цих творів. У 1897 р., ображений несправедливим звинуваченням у плагиаті на сторінках газети «Мировые отголоски», Іван Карпенко-Карий у листах до Товариства російських драматичних письменників і оперних композиторів просив вилучити комедію «Судженої конем не об'їдеш» із списку його творів. Відповідно цю, як і інші переробки, він не включив до зібрання своїх творів, але цілком справедливо, що тексти їх вперше опубліковано в додатках до третього тому тритомного зібрання творів (1960–1961).

Творчість Івана Карпенка-Карого — вершина української драматургії 80–90-х років XIX — перших років XX століття. Драматург продемонстрував глибинність аналізу соціальних конфліктів, справжню, а не показну народність, яка полягала не в простих запозиченнях з фольклору й етнографії, а в збагаченні його творів народною мудрістю. Мова його героїв, хоч і позначена поспіль особливостями південноукраїнських говорів, яскраво індивідуалізована, насичена фразеологізмами, приказками і прислів'ями, специфічними термінами, підслуханими в сільській глибинці і в чиновницько-бюрократичному середовищі, у різних суспільних верствах, іноді й у декласованого, елементу. Народна пісня в п'єсах Івана Карпенка-Карого не грає ілюстративної ролі, як це часто трапляється в творах драматургів, що культивували так званий етнографічний реалізм, а завжди виконує конкретну функцію у творенні характеру чи руханні дії твору. Усі п'єси Івана Карпенка-Карого позначені динамічністю дії, яскравою сценічністю, що забезпечувало їм успіх у глядача.

Помер він у Берліні, в клініці відомого тоді професора Боаза 2 (15) вересня 1907 року. Тіло його було перевезено до України і, за його заповітом, поховано на кладовищі села Карлюжини поблизу «Хутора Надія», поруч з могилою батька.

Як ніхто з українських драматургів другої половини XIX століття, Іван Карпенко-Карий розгорнув широку картину життя українського народу, показавши класову диференціацію в його середовищі, опоетизувавши красу духовного світу простих людей і сатирично висміявши звиродніння панівних верхів.

Розвиваючи дві паралельні тенденції в українському театрі — романтичну і реалістичну, які органічно взаємодоповнювались, Іван Карпенко-Карий створив свій театр, який, спираючись на традиції, що йшли від Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка і Тараса Шевченка, сягнув вершин критичного реалізму, цілком відповідаючи духові часу, естетичним потребам тогочасного глядача і глядачів наступної епохи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Босько В. [Іван Карпенко-Карий (Тобілевич)]. *Історичний календар Кіровоградщини на 2020 рік*. Люди. Події. Факти / Комунальний заклад «Кіровоградський обл. інститут післядипломної педагогічної освіти ім. Василя Сухомлинського». Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2019. — С. 218: фото.
2. Карпенко-Карий І. К. *Невідомий Іван Тобілевич (Карпенко-Карий): листи, п'єси* / Укл. і вступ. ст. С. Бронза; Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, Кіровоградський нац. техн. ун-т. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. — 575 с.
3. Пільгук І. І. *Іван Карпенко-Карий (Тобілевич)*. К.: Молодь, 1976. 293 с.
4. *Спогади про Івана Карпенка-Карого*: Збірник / Укл., авт. передм., комент. Р. Пилипчука. К.: Мистецтво, 1987. 182 с.
5. *Театр як Доля: Іван Тобілевич (Карпенко-Карий)* / Укл. О. В. Чуднов. — Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. — 365 с.: портр., фото, іл. (Сер. «Елісаветградське коло»).
6. Тобілевич С. В. *Життя і творчість Івана Тобілевича (Карпенка-Карого)* / Ред. Н. Падалка. К.: Мистецтво, 1945. 283 с.: портр.
7. Цибаньова О. С. *Літопис життя і творчості І. Карпенка-Карого (І. К. Тобілевича)*. К.: Дніпро, 1967. 451 с.

100 РОКІВ — 100 ФОНДІВ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація: У статті висвітлено столітню історію Державного архіву Кіровоградської області зі створення фондів особового походження, зазначено, що до свого 100-річного ювілею архів підійшов із започаткованим новим 100-м фондом особового походження. Особлива увага приділена першим фондам, які надійшли на зберігання і найбільш цікавим за змістом і повнотою наповнення. Розкрито проблемні питання, які виникають у процесі створення фондів особового походження. Публікація узагальнює досвід поколінь архівістів, що створили і зберегли фонди особового походження видатних людей Кіровоградщини, які є важливою частиною архівної спадщини краю.

Ключові слова: Державний архів Кіровоградської області, фонд особового походження, комплекс документів, архівна спадщина, проблемні питання.

Фонди особового походження є важливою та невід'ємною частиною архівної спадщини України. Саме тому, одним із напрямків роботи Державного архіву Кіровоградської області є створення фондів особового походження видатних людей Кіровоградщини, які внесли вагомий внесок в розвиток науки, культури, освіти, різних галузей виробництва, сільського господарства, в розвиток громадянського суспільства.

У повсякденній діяльності кожної людини відкладаються різні особисті документи, які відображають її життєвий шлях, творчу, наукову, громадську діяльність, стосунки з іншими людьми, зв'язки з громадськими організаціями. Особисті документи мають індивідуальний характер та вирізняються своєю неповторністю та унікальністю. Фонди особового походження містять інформацію про видатних, відомих і знаних діячів Кіровоградської області, відомості про яких, їхню документальну спадщину ставлять за мету зберегти архівісти.

Фонди особового походження Державного архіву Кіровоградської області (далі — Державний архів області) є окремим специфічним комплексом документів, що містять конкретні факти, цікаві події в інтерпретації окремих діячів того або іншого періоду.

До свого 100-річного ювілею, який буде відмічатися 17 листопада 2025 року, Державний архів області підійшов із започаткованим новим 100-м фондом особового походження. Ці фонди містять цікаві біографічні матеріали: особисті документи, посвідчення, дипломи, трудові книжки, власноруч написані автобіографії, автографи, відомості про трудову, громадську діяльність і нагородження, спогади, різноманітні друковані видання. Особливу цінність складають фотодокументи з сімейних альбомів. Деякі з фондів мають велику цінність для дослідників-краєзнавців, оскільки в них зосереджено багато документів з інформацією про життя та діяльність конкретної особистості.

Особливу увагу слід звернути на Довідник Державного архіву області «Особові фонди Державного архіву Кіровоградської області», виданий у 2002 році [1].

Довідник є результатом реалізації програми «Еліта України ХХ ст.: Національний реєстр особових архівних

фондів», є виданням, що розкриває зміст 58 фондів особового походження, документи яких надійшли на зберігання за 75 років існування Державного архіву області. Довідник репрезентує фонди землевласників, громадських діячів, учасників революційних подій в Україні початку ХХ ст., ветеранів Другої світової війни, Героїв Соціалістичної Праці, діячів освіти, науки, культури, літераторів, краєзнавців — уродженців Кіровоградської області або тих, життєвий і творчий шлях яких пов'язаний з Кіровоградщиною.

Одними з перших у Державному архіві області були започатковані фонди: «Лутковський О. О. (1870–04.12.1918) — землевласник, с. Олексіївка-Лутківка Єлисаветградського повіту Херсонської губернії», до складу якого увійшли особисті документи Олександра Лутковського та членів його родини, господарсько-майнові документи, листування з фінансових та інших питань за 1889–1918 роки; «Соловйов М. Т. — купець, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії», з описом і характеристикою коней кінного заводу Максима Соловйова, листуванням з фінансово-господарських питань за 1910–1917 роки; «Уманський Л. З. — власник складу землеробних машин, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії», складовою фонду є фінансові документи Лейби Уманського (розписки, розрахунки по позикам, виконавчі листи, ордери, векселі, накладні), листування з фінансово-господарських питань за 1910–1916 роки.

Цікавим є фонд «Рябков П. З. (29.06.1848–1927) — Єлисаветградський міський землемір, історик, археолог і громадський діяч, м. Зінов'євськ Зінов'євського округу». Павло народився у м. Херсоні, навчався в гімназії, а згодом — у землемірно-таксоторських класах (1865–1867), з 1901 по 1904 рік — у Вищій школі соціальних наук у м. Парижі. У 1892 році отримав посаду земського землеміра в м. Єлисаветграді і вступив до місцевого товариства поширення писемності й ремесел, займався громадсько-просвітницькою діяльністю. Серед документів Павла Рябкова автобіографія, листи, портрет, друковані видання (книги, брошури), вирізки із газет з публікаціями з питань історії, етнографії, релігії,

еконіміки, політики, культури, мистецтва, літератури, копії документів про діяльність деяких місцевих установ та організацій м. Єлисаветграда і Херсонської губернії [1, арк. 50–51].

Фонд «Журлива (Котова) Олена Костівна (24.06.1898–10.06.1971) — вчителька української мови і літератури, поетеса, член Спілки письменників України». Олена народилась у м. Сміла Черкаської області в родині вчителя. В 11-річному віці в «Рідному слові» (1909 рік) було надруковано її перші вірші «Чогось нема — чого не знаю». Її поезія друкувалась у дореволюційних часописах «Дзвін», «Літературно-науковий вісник». У 1922 році Олена закінчила Київський інститут народної освіти, у 1926 — працювала літературним редактором Державного видавництва України, писала літературно-критичні статті. Працювала вчителем, викладала українську мову та літературу в школах міст Києва, Харкова, Дніпропетровська (нині — місто Дніпро), Кіровограда (нині — місто Кропивницький). Похована в місті Кіровограді. Найцікавішими документами Олени Костівни є вірші (рукописи, копії), біографічна довідка до збірки поезії «Земля в цвіту», статті про літературну діяльність, вітальні телеграми [1, арк. 28–29].

Не менш цікавим є фонд «Смоленчук Микола Кузьмович (30.07.1927–12.01.1993) — викладач Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна, письменник, член Спілки письменників України». Пан Миколо народився в м. Бобринці Кіровоградської області. У 1941 році закінчив шість класів Бобринецької семирічної школи, у березні 1944 року був насильно вивезений до Німеччини. 1947 року повернувся в м. Бобринець і до 1950 року навчався у Бобринецькому сільськогосподарському технікумі, у 1950–1954 роках — в Кіровоградському педінституті. З 1953 по 1956 роки працював директором школи робітничої молоді, викладачем сільськогосподарського технікуму м. Бобринця. У 1971 році захистив кандидатську дисертацію, працював старшим викладачем кафедри української мови й літератури Кіровоградського державного педінституту, з 1978 року — доцентом кафедри української мови й літератури. Фонд налічує 606 документів, серед яких вірші, поеми, статті та нариси, листи, зображувальні документи, особисті документи: (автобіографія, диплом Кіровоградського педінституту, військовий квиток, характеристика, заява про вступ до аспірантури, посвідчення кореспондента, запрошення, мандати на участь у роботі письменницьких з'їздів, особовий листок з обліку кадрів, диплом кандидата наук (копія), почесні грамоти та вітальні адреси [1, арк. 57–60].

Становить інтерес своїми біографічними документами фонд «Сухомлинський Василь Олександрович (28.09.1918–02.09.1970) — Герой Соціалістичної праці, член-кореспондент Академії педагогічних наук СРСР, директор Павлиської середньої школи Онуфрїївського району Кіровоградської області, заслужений вчитель

УРСР». Василь Олександрович народився в с. Омельнику Онуфрїївського району Кіровоградської області. У 1933 році закінчив семирічну школу, а у 1938 — Полтавський педінститут. З серпня 1938 року працював завучем та вчителем української мови і літератури в Онуфрїївській середній школі. З липня 1941 по червень 1942 року брав участь у Другій світовій війні, був тяжко поранений. З листопада 1947 року працював директором Павлиської середньої школи, у 1955 році йому було присвоєно вчений ступінь кандидата педагогічних наук, у травні 1958 року Указом Президії Верховної Ради УРСР було присвоєно звання «Заслужений вчитель УРСР». Він є автором понад 30 книг і великої кількості статей з різних питань педагогіки. Серед документів фонду документи особового характеру (автобіографія, фотокартки, листи, автограф); книги, статті Василя Сухомлинського, статті в друкованих виданнях про фондоутворювача [1, арк. 61–62].

Хочеться звернути увагу на те, що протягом наступних 25 років архівістами було активізовано роботу зі створення фондів особового походження: на зберігання надійшло ще 42 фонди видатних людей Кіровоградщини.

Постійно поповнюється фонд «Калініченко Надія Андріївна (11.09.1939-) — заслужений вчитель України, доктор педагогічних наук, професор кафедри біології та методики її викладання Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка, м. Кіровоград Кіровоградської області». Надія Андріївна народилась у с. Жовтнєве Кіровоградської області. У 1960–1964 роках навчалася на природничо-географічному факультеті Уманського державного педагогічного інституту імені П. Г. Тичини, після закінчення обіймала посаду заступника директора з навчально-виховної роботи Комишуватської середньої школи Новоукраїнського району. У 1974 році стала директором цієї школи й упродовж 22 років очолювала її. Впродовж 1996–2014 років — завідувач кафедри педагогіки і психології Кіровоградського обласного інституту удосконалення вчителів, а з 26 грудня 2014 року по 31 серпня 2020 року — завідувач кафедри біології та методики її викладання Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка. Серед документів фонду — матеріали наукової діяльності: статті, книги, монографії, автореферати, виступи і доповіді, рецензії. Документи про службу і громадську діяльність, листування, фотографії пані Надії, її колег та учнів [2].

Фонд «Параконьєв Костянтин Йосипович (08.09.1920–29.03.1987) — режисер, народний артист Української РСР, лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка». Костянтин Йосипович народився у селі Володимирівка Кіровоградської області. Закінчив на «відмінно» 10 класів середньої школи № 25 м. Кірово (нині — м. Кропивницький). У 1940 році Костянтин вступив до Кіровоградського педагогічного інституту на літературний факультет. Але, у червні 1941 року

війна перервала його навчання, у грудні 1943 року був вивезений за кордон до табору для східних робітників, у вересні 1945 року повернувся до м. Кіровограда. За призначенням обласного відділу культури, з 15 вересня 1945 року почав працювати актором в обласному українському музично-драматичному театрі. За свою творчу діяльність Костянтин Йосипович зіграв чимало ролей, включаючи блискучу роль хана Гірея у виставі «Маруся-Богуславка», Апраша у «Циганка Аза» за п'єсами Михайла Старицького.

У 1966 році Параконьєв закінчив режисерський факультет Київського інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенко-Карого, отримавши диплом з відзнакою. За свої сорок два роки творчої діяльності він зіграв у театрі близько 400 ролей, а як режисер поставив близько 20 вистав. Особливу цінність у фонді Параконьєва мають світлини у ролях, зіграних у Кіровоградському обласному українському музично-драматичному театрі М. Л. Кропивницького, програми, афіши вистав [3].

У 2021 році на постійне зберігання надійшов фонд «Кривенко Віталій Єфремович (13.08.1937–24.05.2020) — Заслужений архітектор України, член Національної спілки архітекторів України та ради Українського геральдичного товариства, голова Кіровоградського обласного відділення Українського геральдичного товариства, головний архітектор міста Кіровограда (у 1976–1987 роках), почесний громадянин міста Кропивницький». Віталій Єфремович народився у м. Кірове (нині — м. Кропивницький). У 1968 році закінчив Іванівське художнє училище, а у 1975 році — Київський інженерно-будівельний інститут, факультет міського будівництва. Розпочав трудову діяльність у 1959 році на посаді художника-оздоблювача. З 1976 по 1987 рік — головний архітектор м. Кіровограда. З 1996 року — засновник і голова Кіровоградського обласного відділення Українського геральдичного товариства. Він є автором понад 50 проєктів споруд соціально-культурної сфери, пам'ятників та об'єктів благоустрою. За високу професійну та громадську діяльність Кривенко удостоєний звання «Заслужений архітектор України (2009 рік). Найвідоміші споруди, які збудовані за проєктами Віталія Кривенка: меморіальний комплекс загиблим воїнам на Фортечних валах (1981); Пам'ятник Богдану Хмельницькому (1992); пам'ятник Ангелу-Охоронцю (скульптор Анатолій Гончар) та Соборна площа біля нього (2004); пам'ятник засновникам заводу «Червона Зірка» братам Роберту та Томасу Ельворті (скульптор Микола Олійник) (2004); пам'ятник Олександрю Пашутіну на площі біля Кропивницької міської ради, яка оформлена за проєктом Кривенка (2009); громадському діячу Володимирі Винниченку (2010); пам'ятники видатним землякам — кропивничанам: лауреату Нобелівської премії Ігорю Тамму (2012), педагогу та піаністу Генріху Нейгаузу (2013), архітектурно-скульптурна композиція «Студентство» (скульптор Володимир Цісарик) на площі поруч з Центральноукраїнським

національним технічним університетом (2013). Серед документів фонду найцікавішими для дослідників є творчі роботи фондоутворювача, архітектурні проєкти (креслення, ескізи та проєктна документація) [4].

100 років Державному архіву Кіровоградської області, 100 фондів особового походження започатковано працівниками установи. Пройдено величезний шлях. Неможливо в одній статті розповісти про усі цікаві фонди, видатних людей Кіровоградщини.

Також хочеться звернути увагу і на проблемні питання, які виникають у процесі створення фондів особового походження. У першу чергу — це недостатність методичних посібників. Документи особового походження потребують спеціальних підходів на всіх етапах роботи з ними. Надходження до архіву з різних джерел у неописаному вигляді та видове розмаїття цих документів потребує особливих підходів. На превеликий жаль, на сьогодні вони не знайшли свого належного висвітлення у навчально-методичній літературі.

Донині базовим залишається Методичний посібник Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства «Робота з документами особового походження», який прислуговується архівістам з 2009 року [5].

Проблематикою описування фондів особового походження займався і Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України, який розробив методичні рекомендації «Описування фондів особового походження діячів образотворчого мистецтва (живописців, графіків, скульпторів)». Важливою тезою цих рекомендацій є те, що документи особових фондів діячів образотворчого мистецтва — важлива та невід'ємна складова Національного архівного фонду. Відображаючи персональний доробок художників у галузях живопису, графіки і скульптури, документи разом із тим дозволяють скласти уявлення про стан вітчизняної культури на різних етапах її розвитку [6].

Питання організації роботи з документами особового походження в електронній формі розглянув Центральний державний електронний архів України (нині — Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів України), надбання архівістів втілилися у відповідні методичні рекомендації [7].

У жовтні 2023 року Державна архівна служба України, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України у співпраці з Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського НАН України та Інститутом літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України провели науково-методичний семінар «Архівні фонди особового походження: науково-методичні засади проведення експертизи цінності документів та створення науково-довідкового апарату до фондів особового походження» у форматі відеоконференції. Понад 100 учасників — представників центральних, обласних, галузевих державних архівів, наукових установ і організацій, користувачів документної інформації та

фондоутворювачів об'єднала тема архівних документів особового походження, які є невичерпним джерелом з історії всіх проявів інтелектуальної і громадської думки в Україні. Працівники Державного архіву області також взяли участь у цьому заході.

У ході роботи семінару обговорювалися питання щодо особливостей роботи з документами особового походження. Учасники семінару ознайомилися з практичним досвідом колег-архівістів у напрямку створення

та вдосконалення системи довідкового апарату до документів фондів особового походження.

Маємо надію, що результатом цього обговорення стане сучасний методичний посібник — настільна книга архівістів, які займаються створенням фондів особового походження. Архівісти Кіровоградщини починають працювати над наступними 100 фондами.

Якою ми збережемо історію нашої країни сьогодні, такою її побачать наші нащадки завтра!

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Особові фонди Державного архіву Кіровоградської області*: довідник / Державний комітет архівів України; Державний архів Кіровоградської області; Упор.: А. Єлапова, О. Жук, Л. Прядко, Т. Чвань. Кіровоград, 2002. 92 с.
2. Державний архів Кіровоградської області (ДАКіроО), Ф. Р-7891, оп.І, 612 од. зб., 1956–2023 рр.
3. ДАКіроО, Ф. Р-7925, Оп. 1, 63 од. зб., 1942–1987 рр.
4. ДАКіроО, Ф. Р-8124, Оп. 1, 346 од. зб., 1937–2020 рр.
5. *Робота з документами особового походження*: методичний посібник / Л. О. Драгомірова, І. М. Мага, З. О. Сендик, К. Т. Селіверстова, Н. М. Христова; Держкомархів України, УНДІАСД. К., 2009. 284 с.
6. *Описування фондів особового походження діячів образотворчого мистецтва (живописців, графіків, скульпторів)*: методичні рекомендації / Р. О. Загорулько; Держкомархів України, ЦДАМЛМ. К., 2015. 42 с.
7. *Державна архівна служба України*. [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. — Електронні дані. — Київ: Укрдержархів. — Режим доступу: https://dostup.org.ua/request/17279/response/28960/attach/3/.pdf?cookie_passthrough=1 (дата звернення 24.07.2025) — Назва з екрана. Організація роботи з документами особового походження в електронній формі в Центральному державному електронному архіві України. Методичні рекомендації.

РОЛЬ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ТВОРЧОСТІ ХУДОЖНИКА ОЛЕКСАНДРА ОСМЬОРКІНА

Анотація: В статті розкрито важливість архівних документів, їх ключову роль у дослідженні творчості митців царського періоду та радянської доби. Конкретно, при вивченні життєвого шляху художника Олександра Осмьоркіна (1892–1953), архівні документи допомагають реконструювати, уточнити біографічні події, еволюцію художнього стилю, викладацьку діяльність та соціокультурний контекст його творчості. Матеріал оцінює стан мистецтвознавчого дослідження в Україні з початку незалежності, а також огляд джерельної бази, архівів і фахівців, які писали про художника.

Ключові слова: Олександр Осмьоркін, мистецьке життя Єлисаветграда, живопис, архівні документи.

Олександр Осмьоркін — видатний живописець, яскравий представник революційної хвилі авангардистів початку ХХ ст., педагог, професор живопису (рис. 1). Народився митець 8 грудня 1892 року в Єлисаветграді (нині Кропивницький). Отримав початкову мистецьку освіту у Вечірніх рисувальних класах Єлисаветградського земського реального училища. Далі продовжив навчання в Київському художньому училищі, пізніше переїхав до Москви, де навчався у студії художника Іллі Машкова, входив до складу Товариства художників «Бубновий валет», згодом до Художнього об'єднання «Світ мистецтва» та інших творчих груп. Нині його живописні та графічні твори, ескізи до театральних декорацій зберігаються у музеях багатьох країн та приватних колекціях, а його педагогічна спадщина — це ціла плеяда відомих художників.

Рис. 1. Художник Олександр Осмьоркін.
Поч. 1920-х рр. З фондів художньо-меморіального музею
О. О. Осмьоркіна

Та не дивлячись на всі здобутки, творчість та життя нашого талановитого земляка досліджені мало, а в радянські часи інформація про нього замовчувалася і приховувалася владою. Ще за життя художника почалися сплановані акції проти його мистецтва та педагогічної діяльності, він був звинувачений у формалізмі, йому не давали можливості працювати, що вплинуло на його моральне та фізичне здоров'я і призвело до передчасної смерті 25 червня 1953 року. Про це докладно пише у своїй статті мистецтвознавець, заслужений художник України Андрій Надеждін: «Тому художнику Осмьоркіну — повна заборона на працю, виставки, продаж творів. Замало?! Тоді судове переслідування... І як наслідок — хвороба, смерть...» [9].

І тільки у 80-х роках ХХ ст. ім'я Олександра Осмьоркіна знову згадали. Невідомо, яка доля очікувала б спадщину художника, якби не подвижницька діяльність вдови художника Надії Георгіївни Осмьоркіної. Вона брала активну участь у створенні в 1985 році художньо-меморіального музею Олександра Осмьоркіна у рідному місті митця Єлисаветграді, яке зараз має назву Кропивницький, де він провів свої дитячі та юнацькі роки, навчався і проходив мистецьке становлення. Як архітектор вона власноруч розробила проєкт реконструкції меморіального будинку, передала до фондів музею живописні та графічні твори Олександра Осмьоркіна, його фото-документальний архів, особисті речі та предмети творчої праці з майстерні художника.

Художньо-меморіальний музей О. О. Осмьоркіна було урочисто відкрито для відвідування 21 червня 1994 року. Нині музей відіграє провідну роль у популяризації творчої спадщини художника. У 2005 році на клопотання Кіровоградської обласної організації Національної Спілки художників України рішенням Кіровоградської обласної ради від 19 квітня 2005 р. № 409 заснована обласна премія у сфері образотворчого мистецтва та мистецтвознавства імені Олександра Осмьоркіна, яка присуджується у трьох номінаціях: «національна традиція», «новітні спрямування», «мистецтвознавство та історія мистецтв». З 2012 року музей успішно реалізує науково-просвітницький

проект «Мистецтвознавчі читання», приурочений до дня народження Олександра Осмьоркіна, до вивчення біографії і творчості художників залучаються не тільки науковці, а й студентська молодь. Випускаються тематичні каталоги, проспекти та буклети.

І, звісно, неабиякою цінністю для дослідників творчості О. Осмьоркіна є архівні документи, листи, світлини, що належали митцю та його родині, а зараз є частиною фондового зібрання музею. Спираючись на них, музейні науковці постійно проводять дослідження, публікують пошукові, аналітичні, просвітні та мистецтвознавчі статті. Працюючи безпосередньо з «живими» документами, натхненно писав про творчість Олександра Осмьоркіна фаховий мистецтвознавець Андрій Наєждін, який майже тридцять років плідно працював провідним науковим співробітником музею. Саме його перу належить більшість авторських публікацій у наукових виданнях, журналах та газетах, і саме він романтично назвав художника «Дон Кіхотом з українського степу» [6, с. 128].

Попри значні досягнення наукових співробітників музею, дослідження художньої спадщини О. Осмьоркіна залишається фрагментарним. І найбільчше — це неповнота джерельної бази і відсутність системної наукової монографії. Усі знання розсіпані по музейних текстах, локальних каталогах, спогадах, газетних публікаціях. І в цих фрагментах для непідготовленого читача-дослідника іноді губиться головне — зв'язок між думкою, біографією та пошуком художньої мови, ідеї, візуальним рішенням. А неможливість працювати з джерелами країни-агресора, в якій, на превеликий жаль, знаходяться не тільки архів художника в Російському державному архіві літератури та мистецтва, який допоміг б у розкритті життєвих перипетій і мистецьких поривів, а й найповніше зібрання його творів в провідних художніх музеях (Третьяковській Галереї в Москві та Російському музеї в С.-Петербурзі), ще більше ускладнює вивчення зрілого періоду його творчості.

Тому документи архівних установ України, зокрема Державного архіву Кіровоградської області в Кропивницькому та Державного архіву міста Києва, в такій складній для науково-мистецтвознавчого дослідження ситуації стають одними із основних джерел інформації як про художника і його оточення, так і про життя суспільства, культурне середовище, в якому здійснювалося його мистецьке становлення, фактично маленькими шматочками збирається пазл, відбувається контекстуалізація особливостей творчості художника Олександра Осмьоркіна.

Так, наприклад, працює мистецтвознавець і композиторка заслужена діячка мистецтв України Марина Долгіх, досліджуючи творчий спадок музичних родин Єлисаветграда кінця XIX — початку XX століть Шимановських, Нейгаузів, Блюменфельдів [4].

Документи дають змогу реконструювати інтелектуальне середовище Єлисаветграда — покоління

художників, вплив архітектора Якова Пауценка, якому Олександр Осмьоркін доводився племінником (рис. 2), та коло культурного життя міста. Це важливо для дослідження дитячих і юнацьких років майбутнього художника.

Рис. 2. Архітектор Яків Пауценко з племінником Олександром Осмьоркіним. 1894р.
З фондів художньо-меморіального музею О. О. Осмьоркіна

Тут, окрім окремих документів та фондів, можуть допомогти проекти, які разом з істориками та науковцями різних галузей розробляє Державний архів Кіровоградської області. Наприклад, щодо діяльності Єлисаветградського земського реального училища, в якому діяли Вечірні рисувальні класи, де навчався О. Осмьоркін, є структурована добірка архівних документів «Єлисаветградське земське реальне училище — перший поважний навчальний заклад міста» [14].

А Яків Пауценко і архівні документи, пов'язані з ним, були відзначені друкованим виданням із серії «Особова справа № », ініціатива створення якого належить галеристу Миколі Цуканову, який, до речі, є лауреатом обласної премії у сфері образотворчого мистецтва та мистецтвознавства імені Олександра Осмьоркіна в номінації «мистецтвознавство та історія мистецтв». Ця збірка документальних та фотографічних матеріалів, що зберігаються в архівах, музеях та бібліотеках, вийшла у 2021 році під назвою «Яків Васильович Пауценко (21 березня 1866 р. — 29 жовтня 1914 р.). Матеріали до біографії» і була присвячена 155-річчю від дня його народження зодчого, який є одним із творців архітектурного ансамблю історичного центру сучасного міста Кропивницького [5].

У біографії О. Осмьоркіна Єлисаветград — не лише «місце народження», а художній ґрунт, з якого проростає цілий світ образів (рис. 3).

Рис. 3. Олександр Осмьоркін в ролі Гамлета в аматорській виставі під час навчання в Єлисаветградському земському реальному училищі. 1910р. З фондів художньо-меморіального музею О. О. Осмьоркіна

У цьому місті, де поруч існували міщанська буденність і театральна екзальтація, музичні вечори в земських клубах, він обирав контрасти як зорову драматургію. Ці деталі, звісно, не побачиш в окремо взятому офіційному папері, вони виникають і прочитуються із комплексного пошуку, аналізу, через знайдені уривки спогадів, листувань, газетних заміток, афіш. У навчальних відомостях училища знаходимо список предметів, які могли формувати його візуальне мислення: креслення, геометрія, малювання [14, ДАКО, Ф-60, Оп. 1, Спр. 301, арк. 65 зв., 66]. Детальний опис форми учнів доповнює і розширює образ юнака того часу, що міг скластися з відомих вже родинних знімків чи світлин старого міста [14, ДАКО, Ф-60, Оп. 1, Спр. 150, арк. 1–1 зв.]. Власне, досліджуючи архів, починаєш розуміти, що зв'язок між містом і художником глибший, ніж здавалося. Олександр Осмьоркін творив не про Єлисаветград, а зсередини нього.

Те саме стосується і вивчення документів Державного архіву міста Києва, вони допомагають розширити і скоригувати знання щодо програми навчання

в Київському художньому училищі, а також дають змогу окреслити коло спілкування, можливі зв'язки Олександра Осмьоркіна з художніми товариствами Києва початку ХХ ст. (рис. 4).

Рис. 4. Олександр Осмьоркін з товаришами по студії О. Мурашка під час навчання в Київському художньому училищі. Зліва направо сидять: Василь Чехригін, Анатоль Петрицький (?), Олександр Тишлер (?), Олександр Осмьоркін, стоять: Ісаак Рабинович, Борис Барбот-де-Марні. 1913р. З фондів художньо-меморіального музею О. О. Осмьоркіна

Аналізуючи списки викладачів, у яких навчався О. Осмьоркін, перелік навчальних завдань, результати екзаменаційних випробувань [15, ДАК, Ф-93, Оп. 1, Спр. 2506] можна зробити припущення, чому через майже тридцять років потому в своїй біографії художник напише: «Викладання в Києві викликало сильний супротив. Це була здорова і цілком виправдана реакція проти приземленого напівремісничого академізму, що гасив пристрасть» (перекл. авт.) [1, с. 61].

Життя художника Олександра Осмьоркіна, простежене крізь архівні джерела, постає перед нами не як героїчна легенда, а як людська історія — із суперечностями, сподіваннями, провалами. І цим вона цінна. Документи дозволяють побачити митця в моменті формування — не «визнаним майстром», а юнаком, який тільки шукає власну художню мову.

Документ може бути деталлю, яка змінює підхід і ракурс у вивченні біографії. Один підпис під заявою, один каталог з розмитими штампами, один невідомий

до цього ескіз, що був відсутньою ланкою для розуміння розвитку художньої думки живописця — це не артефакти, це повороти дослідницької оптики, які можуть допомогти по-новому інтерпретувати композиції митця 1910–1920-х років, де сцена, архітектоніка, колорит мають витoki не лише у формальному аналізі, а в особистому досвіді молодого автора. Це, здавалося б, «другорядна» деталь, але вона висвітлює цілий шар у творчості художника.

Так, наприклад, сталося з невеликим, практично мініатюрним, розміром 10,5x26 (см), олійним етюдом Олександра Осмьоркіна 1910-х років «Єлисаветградський пейзаж», віднайденим лише у 1994 році в колекції Олександра Ільїна, частина якої тепер зберігається у фондах Центральноукраїнського обласного краєзнавчого музею. Цей твір підтверджує беззаперечний вплив класичного академічного навчання на перших етапах становлення Олександра Осмьоркіна як художника, про що зазначає дослідниця творчості митця Олена Класова [19].

Ще один важливий аспект роботи з відкритими архівними фондами — політичний. Оскільки Олександр Осмьоркін жив за радянських часів, не був «улюбленцем» системи, а навпаки — його критикували, а перше видання, що достатньо об'ємно знайомить з життям і творчістю митця «Осмеркин. Размышления об искусстве. Письма. Критика. Воспоминания современников», упорядником якого є його учень Анатолій Нікіч, видано

в 1981 році в Москві, то звісно друквані матеріали та статті того періоду потребують верифікації дат, фактів, коментарів і висновків. Чи міг митець в роки сталінських репресій і дослідниця його біографії, одна з авторів вступної статті до видання, мистецтвознавиця Ірина Болотіна, яка, до речі, приїздила в наше місто і досліджувала документи в Державному архіві Кіровоградської області, бути чесними і вільними у висловлюванні думок в епоху панування соцреалізму? Чи повністю і вірно розміщено у книзі листи до рідних і друзів? Чи могли видаватися монографії про художників-авангардистів в часи, коли виставку нонконформістів влада розганяла бульдозерами? Саме архівні документи допомагають підтвердити біографічні дані (дати, навчання, звання), викладацькі контексти, участь у проєктах та виставках, наприклад: оформлення «Вікна ТАРС», робота над серією портретів військових льотчиків під час Другої світової війни тощо.

Через архіви можна ідентифікувати невідомі твори, графіку, театральні ескізи тощо. Так, у фондовому зібранні художньо-меморіального музею О. О. Осмьоркіна є колекція живописних та графічних творів художників — його учнів, яких він навчав в провідних вищих навчальних художніх закладах у 1930-і — 1940-і роки (рис. 5), що дозволяє досліджувати методи його педагогічної роботи як професора живопису, які в квітні 1948 року були різко розкритиковані на засіданні кафедри живопису та малюнку Московського

Рис. 5. Професор живопису Олександр Осмьоркін на перегляді студентських робіт в Ленінградському інституті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна ВАХ. 1939р. З фондів художньо-меморіального музею О. О. Осмьоркіна

державного художнього інституту ім. В. І. Сурікова [1, с. 56], де він викладав, після чого був звільнений з роботи з відповідним записом в трудовій книжці «за формалізм» і відсторонений від викладацької діяльності, що зіграло фатальну роль в житті художника.

І хоча охоплення цих джерел часто зазначається у музейних каталогах та дослідженнях, вказівки на конкретні архівні справи потребують уточнення в первинних публікаціях, і не всі автори статей чи дописів, особливо на інтернет-ресурсах, дотримуються точних формулювань і фактажу. Тому недоліків сучасного стану дослідження існує немало — тут можна зазначити брак великих монографій, більша частина інформації знаходиться на сайтах, в каталогах музеїв та коротких статтях. Також знову наголошу на неповноті джерельної бази: інформація про життя та діяльність Олександра Осмьоркіна в Києві, а згодом в Росії подається фрагментарно; недостатнє охоплення архівів — не завжди чітко вказано, які саме архіви і джерела використовують автори.

Сучасний науковець, як детектив, розкручує заплутані справи митців царського та радянського періодів, уточнює контексти, розглядає справу через оптику деколонізаційних процесів.

Попереду ще багато роботи: систематизація архівної інформації з Державного архіву Кіровоградської області — оцифрування, розшифрування, переклади; пошук в архівах і бібліотеках інших міст (Києва, Харкова,

Одеси) документів про перебування, навчання, можливі виставки 1910–30-х років, події, які могли вплинути на мистецьке сприйняття; залучення архівів художніх музеїв, театрів, мистецьких спілок; підготовка повноцінної наукової монографії з багатьма ілюстраціями, біографічними етапами, критичним аналізом.

Архівні документи є невід'ємною складовою для поглибленого наукового вивчення і розуміння не лише творчості художника Олександра Осмьоркіна, а і його сучасників. Журнали, статті, виставкові каталоги та музейні ресурси створюють базу, але для повноти дослідження потрібні нові архівні відкриття, системний аналіз і монографічний підхід. Необхідно поєднати інформацію ДАКіро та ДАК з архівами художніх музеїв України, особливо художньо-меморіального музею О. О. Осмьоркіна в Кропивницькому, де зберігаються унікальні фото-документальні матеріали з особистого архіву митця, та створити повну картину, наскільки це можливо, художнього життя майстра як митця і педагога. У кожному документі не тільки факт, а надія, що ця історія не загубиться, що вона буде прочитана з повагою і не буде спотворена або прихована.

У ХХІ ст. ми маємо унікальний шанс не лише зберігати пам'ять про художника Олександра Осмьоркіна, а й відкривати його заново як українського митця — яскравого представника образотворчості першої половини ХХ ст., чие життя було сповнене невтомного творчого пошуку своєї оригінальної художньої індивідуальності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Осмеркин. *Размышления об искусстве. Письма. Критика. Воспоминания современников* / Сост. А. Ю. Никич. Москва: Советский художник, 1981. 400 с.: іл.
2. Осмеркин А. А. *1892-1953. Живопись. Графика. Театр. Каталог выставки*. Москва: Советский художник, 1989. 158 с.: іл. Текст рос. мов.
3. Усольцева Л. *Александр Осмеркин. 1892-1953*. Ленинград: Художник РСФСР, 1978. 40 с.: іл.
4. *Шимановські, Блюменфельди, Нейгаузи: музичні родини на перехресті культур*. Колективна монографія / Ред.-упоряд. О. І. Полячок. Кропивницький: Видавець Лисенко В.Ф. 2019. 664 с.
5. *Яків Васильович Паученко (21 березня 1866 р. — 29 жовтня 1914 р.)*. Матеріали до біографії / Упор. Л. Маринець, М. Цуканов. Кропивницький: ТОВ «Прінт Медіа Про». 2021. 58 с.
6. Наєждін А. Дон Кіхот з українського степу: сторінки життя та творчості Олександра Осмьоркіна (До 125-річчя з дня народження художника і педагога). Відкрита обласна науково-краєзнавча конференція «Благословенні ви сліди...», присвячена життю та діяльності видатних земляків у Державному архіві Кіровоградської області. м. Кропивницький, 18 жовтня 2017. *Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*. 2017, Випуск 7-8, С. 128–137.
7. Наєждін А. Олександр Осмьоркін в мистецькому житті Києва початку 1910-х років. Формування творчого світогляду. *Наукова доповідь. Науково-дослідна конференція «V читання пам'яті М.Біляшівського» на тему: «Культурно-мистецьке життя Києва кін. ХІХ — поч. ХХ ст.» (сер. 1880-х — кін. 1910-х років) в Національному художньому музеї України*. м. Київ, 4-5 листопада 2019 р. *Художньо-меморіальний музей О. О. Осмьоркіна: архів*. Наукові довідки, доповіді наукових співробітників музею. 2019р.
8. Наєждін А. Художні товариства та майстерні у Єлисаветграді –Кіровограді кін. ХІХ — першої пол. ХХ ст. *Наукова доповідь. ХІ обласні літературно-краєзнавчі Куценківські читання, присвячені 65-річчю від дня народження літературознавця Л.В.Куценка та 100-річчю від дня народження поета, громадського діяча української діаспори Яра Славутича в літературно-меморіальному музеї І.К.Карпенка-Карого*. м. Кропивницький, 15 лютого 2018 р. *Художньо-меморіальний музей О. О. Осмьоркіна: архів*. Наукові довідки, доповіді наукових співробітників музею. 2018р.

9. Надеждін А. Всепереможний дух мистецтва. До 130-річчя з дня народження художника-земляка Олександра Осмьоркіна. *Народне слово*. 2022, 23 червня, №19 (3556), С. 7.
10. Надеждін А. Єлисаветградські мотиви у творчості Олександра Осмьоркіна. До 129-річчя видатного художника і педагога. *Вечірня газета*. 2021, 10 грудня, № 49 (1757), С. 7, 8.
11. Надеждін А. Осмьоркін — відомий і невідомий. Художник у мистецькому просторі Києва початку 1910-х років. *Вечірня газета*. 2020, 11 грудня, № 49 (1705), С. 7, 8.
12. Надеждін А. Про що говорять картини Олександра Осмьоркіна. *Народне слово*. 2017, 7 грудня, № 49 (3330), С. 16.
13. Надеждін А. Роздуми біля музейної вітрини. До 120-річчя з дня народження О. О. Осмьоркіна. *Народне слово*. 2012, 15 листопада, № 48 (3046), С. 8.
14. Єлисаветградське земське реальне училище — перший поважний навчальний заклад міста. Ф-60. *Державний архів Кіровоградської області*: вебсайт. URL: <https://dakiro.kr-admin.gov.ua/v/2014-09-08/exh.php> (дата звернення 29.07.2025)
15. Київське художнє училище. Ф-93. *Державний архів міста Києва*: веб-сайт. URL: <https://archive.kyivcity.gov.ua/index.php/dovidkovyi-aparat/opysy/604> (дата звернення 29.07.2025)
16. Боса І. Художник-педагог, академік портретного живопису Петро Крестоносцев (Волгін). *Студії мистецтвознавчі*. 2010, № 2, С. 29–41 URL: <https://sm.etnolog.org.ua/zmist/2010/2/29.pdf> (дата звернення 29.07.2025)
17. Боса І. Роль Товариства поширення грамотності та ремесел у художньому житті Єлисаветграда на межі XIX–XX століть. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. 2011, Вип. 1, С. 145-150 URL: https://um.etnolog.org.ua/download/pdf/um_2011.pdf (дата звернення 29.07.2025)
18. Класова О. Вплив нових тенденцій європейського живопису кін. XIX — поч. XX ст. на ранню творчість Олександра Осмьоркіна. *Науково-мистецький просвітницький проєкт «Мистецтвознавчі читання» на тему: «Абстракції в творчості художників-земляків» до 128-ї річниці з дня народження О. О. Осмьоркіна у художньо-меморіальному музеї О. О. Осмьоркіна*. м. Кропивницький. 26 листопада 2020. *Художньо-меморіальний музей О.О.Осмьоркіна*: вебсайт. URL: <http://osmerkinmuseum.kr.ua/apub/ach2020-02.pdf> (дата звернення 29.07.2025)
19. Класова О. Рідне місто Олександра Осмьоркіна в реаліях, спогадах сучасників та художніх образах. *Музейний простір України*. 2020, 03 грудня. URL: <http://prostir.museum.ua/post/43187> (дата звернення 29.07.2025)
20. Тематична фотовиставка «Олександр Осмьоркін: Життя художника в світлинах», присвячена 125-річчю з дня народження О. О. Осмьоркіна, із циклу «Таємниці музейного зібрання». *Художньо-меморіальний музей О.О.Осмьоркіна*: вебсайт. URL: http://osmerkinmuseum.kr.ua/ex/avt113_u.html (дата звернення: 29.07.2025)

ХРАНИТЕЛІ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ ЧИГИРИНЩИНИ: СУБОТІВСЬКИЙ СВЯЩЕНИК РОМАН ОРЛОВСЬКИЙ

Анотація: З використанням численних архівних документів та побіжних відомостей з інших джерел зроблено спробу відслідкувати життєпис настоятеля храму Архистратига Михаїла в Суботіві о. Романа Орловського — по суті, рятівника усипальниці Богдана Хмельницького храму Святого Пророка Іллі. У статті спростовуються історичні маніпуляції навколо діяльності цієї непересічної особистості, які, на жаль, мають місце дотепер.

Ключові слова: о. Роман Орловський, храм Святого Пророка Іллі, історичні маніпуляції.

Завдяки відслідкованим архівним документам та подорожнім нотаткам пошанувачів суботівських старожитностей вдалося укласти стислий життєпис священика Романа Антоновича Орловського (народився бл. 1826 — помер не раніше 1894 рр.), якому Церква Святого Пророка Іллі завдячує своїм другим народженням.

Вкрай розпорошені лаконічні дані документації консисторії, яскраво підсилені спогадами М. Костомарова, коментарями М. Біляшівського, переказами з «Гетьманського гнізда...» Марка Грушевського та іншими джерелами інформації, дозволили в певній мірі пролити світло на непересічну особистість цього суботівського священика.

По закінченні Київської духовної семінарії 24 вересня 1849 р. син диякона Роман Орловський отримує призначення до Уманського духовного повітового училища, де до 15 жовтня 1851 р. обіймає посаду вчителя Закону Божого, грецької мови, церковного статуту та арифметики [11, 60].

11 листопада 1851 р. Р. Орловський одружується з Анастасією Хотинською — дочкою померлого незадовго до цього священика Михайлівської церкви у Суботіві Олександра Хотинського [12, 735–736 зв.].

28 листопада 1851 р. з рукопокладення на священика до церкви Святого Архистратига Михаїла в Суботіві розпочинається шлях о. Романа як настоятеля храму [11, 60].

Колишній родовий маєток Хмельницьких перетворився на той час у звичайне село з 2000 жителів, приписаних до приходу Михайлівської церкви. Церква Святого Пророка Іллі, як свідчать документальні джерела та мистецькі твори, перебувала у вкрай занедбаному стані [4]. Ще на початку XIX ст. її віднесли до розряду цвинтарних церков. Як високоосвічена людина, о. Роман не міг не розуміти значимості збереження усипальниці гетьмана для прийдешніх поколінь. Цілком можливо, що вирішальним поштовхом до початку боротьби священика з урядовими чиновниками стало рішення Палати державного майна про остаточну руйнацію споруди як непридатної для проведення богослужінь. Тим більше, що цьому передувала невтішна доля залишків замку Хмельницьких, які в 30-х рр. були використані для спорудження підмурків однієї з церков Медведівського Миколаївського чоловічого монастиря [9, 682].

За словами М. Біляшівського, — дуже цікавою видається справа Р. Орловського як характеристика ставлення суспільства до пам'яток рідної старовини [5, 507]. Протягом десяти років (1852–1862) о. Роман домагався від посадових осіб численних державних інстанцій позитивного вирішення проблеми. Кілька разів до Суботова приїздили комісії, приймаючи часто суперечливі рішення. Важко навіть уявити, скільки часу, енергії, власних коштів довелося витратити Р. Орловському, перш ніж було відмінено рішення про ліквідацію будівлі. Однак, зроблено було лише частину справи.

Стан храму можна було розцінювати як катастрофічний. Особливо цінними в даному контексті видаються спогади старожилів Суботова, занотовані настоятелем Михайлівської церкви Марком Грушевським наприкінці XIX ст. і укладені в збірку «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова» [1]. Провідною думкою матеріалів, зібраних о. Марком, є прагнення мешканців старого козацького села зберегти Іллінську церкву для нащадків.

З боку Р. Орловського спостерігаємо по суті науковий підхід до майбутньої реставрації храму. Не виключено, що численні археологічні розвідки, ініціатором і безпосереднім учасником яких був молодий енергійний священик породили через півстоліття потому перекази суботян про пристрасть о. Романа до пошуків гетьманських скарбів, складання планів підземних ходів тощо. Подібні розповіді знаходимо в «Гетьманському гнізді»... Марка Грушевського. Звичайно, тепер ми не маємо можливості підтвердити чи спростувати дані закиди щодо причетності Р. Орловського до скарбошування. Проте, маючи певний досвід спілкування з окремими категоріями місцевого населення, схильні підтримувати попереднє припущення.

Рішенням Синоду на реставраційно-відновлювальні роботи у храмі було виділено 20 тисяч рублів, залучалися також і кошти з добровільних пожертв, зібраних серед передової громадськості.

Варто зазначити, що широкий спектр діяльності навколо благоустрою усипальниці гетьмана не входив до кола безпосередніх обов'язків священика. Насамперед о. Роман був настоятелем Михайлівської церкви та наставником прихідського училища. Свідченням того,

що парафію свою священник тримав належним чином є певне просування в духовній кар'єрі та відзнаки і нагороди митрополита: 7 червня 1857 р. о. Романа Орловського призначено благочинним 1-ї частини Чигиринського повіту.

Офіційно о. Роман Орловський був призначений до Свято-Іллінської церкви ще у 1858 р. Київським Митрополитом Ісидором (Нікольським), проте його можна вважати настоятелем цього храму ще з 1851 р., відразу після прибуття священника у Суботів [8, 142].

1858 р. удостоєно наперстного хреста; 1859 — світлої медалі в пам'ять Кримської війни 1853–1856 рр.; 1859 р. Ісидором, митрополитом Київським і Галицьким нагороджено набедренником.

1862 р.о. Роман «за доведення до можливої ступені совершенства приходського училища, заведення в часті благочинія бібліотеки» був удостоєний архіпастирської подяки митрополита Арсенія (Москвіна) [8, 142; 13, 290]. Напевно, суботівське сільське першорозрядне приходське училище користувалося популярністю в окрузі. У «Відомості про учнів...» за 1869 р. зазначалося, що в даному закладі навчається 20 хлопчиків віком від 7 до 13 років з навколишніх сіл: Яничка, Новоселиці, Полуднівки, Вищих Верещаків, Фарпости, Цвітні, з містечка Медведівки та х. Херсонки. Вивчалися предмети: Закон Божий, російська граматики, арифметика, лічба на рахівниці, каліграфія. Окрім цього, до «навчання букварю» було залучено 15 дівчаток віком від 7 до 11 років, з приводу чого в документі говорилося: «...надія на успіх е...» Навчальний процес в училищі забезпечував благочинний священник Роман Орловський разом з помічником наставника Петром Орловським [14, 5–6].

1863 р.о. Романа нагороджено скуфією, а 1866 р. «всемилодивейше» відзначено камилавкою [8, 142].

Як уже зазначалося, непрямі докази наводять на думку, що саме о. Роману належить перша спроба увічнення пам'яті великого гетьмана, коли з його ініціативи всередині храму на південній стіні біля входу було поміщено мідну табличку з написом: «Здесь было погребено тѣло Богдана Хмельницкаго». Зважаючи на те, що завершенню реставраційних робіт передувало перебування в Суботіві Л. Похилевича, логічними видаються припущення, що він міг зустрічатися з о. Романом як з єдиним священником парафії, поділившись, звичайно, своїми роздумами стосовно відновлення історичної справедливості по відношенню до цієї святині. Роздуми ці були зафіксовані в «Сказаніях о населенных местностях Киевской губернии...»: «Каждый русский путешественник, которого случай приведет въ эту убогую церковь, пусть поклонится...месту за столбомъ съ южной стороны, близъ выхода из церкви. Здесь короткое время покоились бранные останки великаго Богдана...подъ мраморнымъ памятником. Съ приличными надписями, пока святотатственная рука злодея не извлекла ихъ оттуда. Чтобы наружаться над прахомъ...Мраморный памятник и надписи, уничтоженныя Чарнецким, доселе не возстановлены...»

по мненію нашему приличнее было-бы возстановить памятник надъ его могилою въ Субботовской церкви и поправитъ на ней разрушающуюся крышу» [9, 682].

Відновлена церква Святого Іллі була освячена 30 вересня 1869 р. О. Роман Орловським став її настоятелем. Подвижницька діяльність священника Романа Орловського була відзначена вищим духовенством. У «Епархиальних ведомостях» за 1870 р. повідомлялося: «30 ноября 1869 г. объявляется признательность его Преосвященства и благословение настоятелю Медведовского Николаевского монастыря игумену Мелхиседеку и благочинному священнику Роману Орловскому за беспристрастное содействие к благоустройству Ильинской субботовской церкви, а последнему за ревностное в продолжении многих лет препятствий стараний по благоустройству той же церкви» [5, 5]. Безперечно, поряд з ігуменом Мельхиседеком відродженню храму сприяли й інші священники, діяльність яких потребує подальших досліджень.

1870 р.о. Роман отримав орден Св. Анни III-го ступеня [11, 60].

У травні 1872 р. до Суботова з короткочасним візитом завітали дослідники старожитностей Микола Костомаров та Павло Чубинський, які залишили про зустріч з о. Романом зворушливі спогади, про що йтиметься згодом [6, 624].

Цілком несподівано натрапляємо на відомості про згадуваний М. Костомаровим портрет гетьмана в «Гетьманському гнізді...» Марка Грушевського. За оповідями селян, «патрет змальований Орловському ще з патрету Мотроного монастиря [1, 17]. Принаймні до початку XX ст. портрет зберігався в помешканні проскурниці. Виконуючи завдання Михайла Грушевського зафотографувати суботівські старожитності, о. Марко не придав значення важливості збереження зображення. Прикро, що так сталося, адже світлина зображення могла б зберегтися. Однак, існує небезпідставна думка, що полотно остаточно не втрачено, і експонується у Національному заповіднику «Хортиця», про що ми вже говорили раніше.

3 осені 1876 р. розпочинається київський період духовної кар'єри о. Романа Орловського, котра, як бачимо, складається досить успішно. Настоятелем церкви Святого Іллі в Суботіві 1877 р. призначено о. Іоана Дирдовського.

30 вересня 1876 р.о. Романа було переведено до Володимирської церкви м. Києва священником з призначенням законовчителем III-го Лебедського приходського училища, попечителем Київського навчального округу.

3 19 серпня 1878 р.о. Роман — настоятель Покровської церкви, з 05 березня 1879 р. — член ревізійного комітету від епархіального начальства Київських духовних навчальних закладів, з 17 вересня 1879 р. — законовчитель Києво-Вознесенського чоловічого та жіночого народних училищ [11, 60].

Чверть століття о. Роман Орловський очолював суботівську парафію. В Суботіві створив сім'ю, яка

поповнилася сином Олександром та п'ятьма доньками: Надією, Ольгою, Лідією, Неонілою та Софією.

До Києва о. Роман переїздить зрілою, збагаченою життєвим досвідом людиною. Із сім'єю Орловських під час навчання в Київському університеті підтримував знайомство Михайло Грушевський. У щоденнику 07 листопада 1892 р. ним зроблено запис: «А на вівторок просив о. Роман на служення й потім до себе. Сім'я собі нічого, приємна, тільки що на мене рахують очевидячки яко на cavalier serrante /впійманого кавалера» — прим. авт./ [2, 187, 189].

По собі священник залишив врятовану Іллінську церкву та добру згадку в місцевого люду про себе як про чесну, добропорядну людину.

Прикро, що час розпорядився так, що зі зміною поколінь відомості про подвижницьку діяльність священника дещо призабулися, більше того, у результаті часових нашарувань навіть зазнали трактувань у спотвореному вигляді. Візьмемо на себе сміливість зауважити, що в значній мірі сприяла цьому свідомо політика окремих настоятелів обох суботівських церков. Наслідком цього стали поспішні висновки археолога Української АН Гната Стеллецького, метою досліджень якого (листопад 1921 р.) було виявлення поховання Богдана Хмельницького [3]. Опираючись не на дані із авторитетних джерел, а на відомості з легенд та переказів, археолог констатував, що гетьман був похований не в Іллінській, а в Михайлівській церкві. Однак, одними лише висновками з приводу досліджуваного об'єкта професор не обмежився. Гнат Якович наділив себе повноваженнями зняти табличку зі стіни церкви як таку, що не відповідає історичній правді і є «актом історичної спекуляції» з боку о.

Романа Орловського, який, за версією археолога, привів її «років 40 тому без жодного попереднього наукового дослідження з метою за всякий спосіб підняти шанси підвищити інтерес до своєї церкви» [10] з подальшою передачею зазначеної таблички до Київського археологічного музею. Не володіючи ситуацією, Г. Стеллецький навіть не згадує о. Романа як ініціатора першої за 200-літнє існування реставрації храму, зате кидає звинувачення в «історичній спекуляції». Відрадно, що відразу ж у Орловського знайшовся гідний захисник. Дії професора Г. Стеллецького викликали обурення члена новоствореного Чигиринського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва місцевого знавця старожитностей священника Олексія Єримовича. О. Олексій виступив на одному із засідань товариства з циклом лекцій під загальною назвою: «Тайна погребення Богдана Хмельницького какъ фактъ спекуляції историческимъ событиемъ,» де досить аргументовано, з посиланнями на наукові розробки відомих на той час вчених, спростував його твердження. Цілком справедливо О. Єримович опротестував поливання брудом чесного імені о. Романа Орловського. З аргументами, наведеними краєзнавцем не можна не погодитись. Окрім цього, о. Олексій привів окремі досить цікаві подробиці щодо обставин реставрації храму [10]. Безперечно, ми не маємо морального права давати суб'єктивну оцінку даній справі. Сподіваємось у процесі подальшої роботи на виявлення нових документів, що дали б змогу максимально прояснити ситуацію. Прикметно, що тривалі дослідження діяльності о. Романа Орловського спонукають до продовження студій як над цілою низкою інших персоналій, так і над подіями, що є складовою історії Чигиринського краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в р.р.1897-9. — Подав Марко Грушевський. Записки НТШ. — Т.91. — Кн.5.
2. Грушевський М. *Щоденник (1888-1894 рр.)*. К., 1997. С.187, 189.
3. Докладніше про археологічні студії Г.Стеллецького в Суботіві див.: — Кукса Н. «Наукові» дослідження Гната Яковича Стеллецького по «з'ясуванню історичної тайни Богдана» в Суботіві (20-тір.р. 20ст.). *Археологічний літопис Лівобережної України*. Ч. 1. Полтава, 2002.
4. Докладніше про окремі сторінки історії Іллінської церкви в Суботіві див.: — Кукса Н. З історії Богданових церков у Суботіві. *Пам'ятки України: історія та культура*. Ч. 2. 2002, С.40-48.
5. *Киевские епархиальные ведомости*. 1870, С.5.
6. Костомаров М. *Исторические произведения. Автобиография*. К., 1989. С.624.
7. Н.Б. [Біляшівський М.] Суботовская церковь: (К рисунку). *Киевская старина*. 1890, Т. 30, № 9, С. 507.
8. Перерва В. *Чигиринський край: з історії Церкви та школи (кінець ХУІІІ- поч. ХХ ст.)*. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2019, 200 с.
9. Похилевич Л. *Сказания о населенных местностях Киевской губернии...* К., 1864. С. 682
10. Черкаський краєзнавчий музей. — ППН№11. — С.1-76
11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК), Ф. 127, Оп. 1011, Спр. 1659, Арк. 60.
12. ЦДІАК, Ф. 127, Оп. 1012, Спр. 2724, Арк. 735 зв.-736.
13. ЦДІАК, Ф. 127, Оп. 1011, Спр. 1659, Арк. 60.
14. ЦДІАК України, Ф. 127, Оп. 1011, Спр. 3821,290
15. ЦДІАК, Ф. 127, Оп., 959, Спр. 2, Арк. 5-6.

Авторка вдячна за надані матеріали, використані при укладанні статті, М. Кучеренку –провідному науковому співробітнику Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

двору організований з вул. Тобілевича. Рельєф ділянки має ухил вздовж вулиці Тобілевича у південно-східному напрямку в бік річки Інгул.

Автора проекту, час побудови будинку точно не встановлено, орієнтовно середина XIX століття.

У переліку виявлених об'єктів містобудування, архітектури та садово-паркового мистецтва, затвердженому розпорядженням голови Кіровоградської обласної державної адміністрації від 29 січня 2020 року № 102-р [5, дод. 3], даний об'єкт архітектури датований 1860 роком.

Деяку інформацію про вказану земельну ділянку та будинок надають архівні документи, а саме справа Єлисаветградського будівельного комітету — «Плани по постройке обывательских домов в г. Елисаветграде. 1860 г.» [4, арк. 11, 12]. На аркуші 11 зазначеної справи надано креслення — план частини міста Єлисаветграда по вул. Великій Биковській, де й позначені земельні ділянки між двома провулками, на яких розташований наш об'єкт дослідження.

Так, земельна ділянка (на плані — літ. А.) належала купцю Брилю, який купив її у купця Храмаго. Суміжна земельна ділянка (на плані — літ. В) була відведена у користування купцю Брилю для збільшення першої ділянки, як маломірної. Ще одна суміжна земельна

ділянка у глибині кварталу належала міщанці Кравченковій. Треба зазначити, що даний аркуш справи не датований, «офіційні» позначки про наявність будівлі на вказаній ділянці на кресленні відсутні. Хоча, на аркуші з кресленням (виконаним тушшю та аквареллю) наявні написи, розрахунки, тонкий контур будинку, нанесені олівцем. Ким і коли вони зроблені, не відомо. (рис. 1).

На аркуші 12 вказаної справи представлено проект добудови кам'яної галереї до існуючого півтораповерхового кам'яного будинку по вул. Великій Биковській, що належав купецькому сину Гершкі Когану. Проект підписав архітектор Шилін (вірогідно — автор проекту).

Складовою проекту є план частини м. Єлисаветграда, на якому показано: під літ. А — місце (бачимо вже об'єднані три земельні ділянки), що належить купецькому сину Г. Когану, під літ. В — існуючий кам'яний будинок, до якого він бажає добудувати галерею (рис. 2).

Проект затверджений 19 листопада 1860 року начальником округів генерал-лейтенантом (вірогідно Пістелькорсом) [4, 9].

Отже станом на 1860 рік будинок вже існував. Був він побудований купцем Брилем, чи купецьким сином Гершкою Коганом, наразі невідомо. Також документально не встановлено, чи реалізував Г. Коган власні наміри щодо добудови галереї. Можливо, вона і була побудована, але втрачена за більш ніж 160 річну історію існування будинку.

Креслення фасаду та планів нижнього та верхнього поверхів будинку [4, арк. 12], дають уявлення про первісний вигляд будівлі. Композиційна будова головного фасаду будинку — симетрична з двома парадними входами по краях будинку. Кути будинку підкреслені пілястрами, на першому (нижньому) поверсі прямими, на другому (верхньому) поверсі канелюрованими. Пілястри завершені цегляними (парапетними) стовпчиками, за які закріплено ажурне металеве огородження по краю даху.

Оздоблення фасаду нижнього поверху відрізняється від оздоблення верхнього. Горизонтальне зонування фасаду здійснене міжповерховим профільованим карнизом. Площина фасаду нижнього поверху оздоблена рустикою, віконні прорізи прямокутні з простою лиштвою (але менші за висотою ніж на верхньому), завершені клинчастим рустом.

Площина фасаду верхнього поверху гладко тинькована, розчленована прямокутними віконними прорізами оздобленими лиштвою, прямими

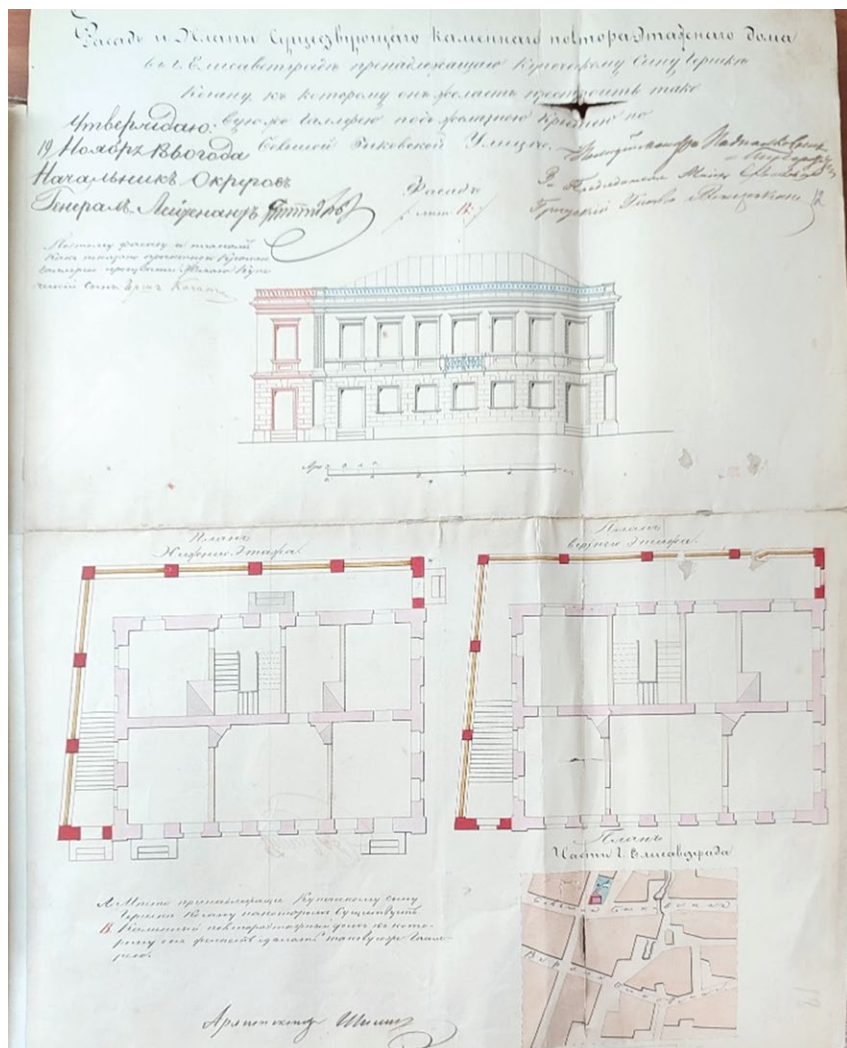

Рис. 2. Фасад і плани будинку Г. Когана. 1860 р.

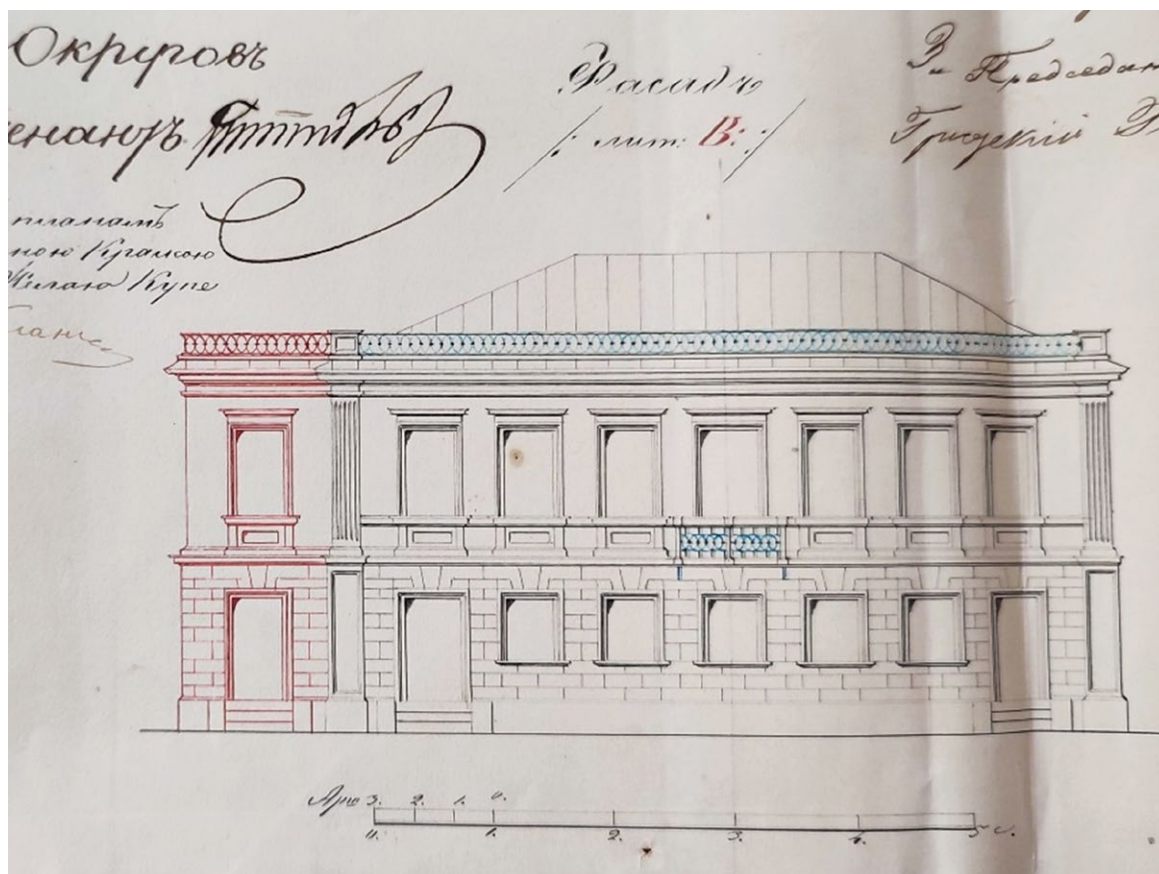

Рис. 3. Креслення головного фасаду. Фрагмент арк. 12. 1860 р.

сандриками та підвіконними нішами. Підвіконні полицьки профільовані, об'єднані тягою на всю довжину фасаду. Підкреслюючи симетрію композиції головного фасаду, підвіконна частина центрального вікна акцентована ажурною решіткою. Завершує будівлю фриз, на який спирається ступінчастий карниз (рис. 3).

Симетрична композиція головного фасаду, прямі лінії, стриманий декор будівлі — характерні риси стилю класицизму, який в різних інтерпретаціях використовувався в архітектурі м. Єлисаветграда у середині XIX століття.

Проектом 1860 року передбачена добудова кам'яної галереї зі сторони бокового (північно-західного) та дворового (північного) фасадів із додатковими входами, зокрема зі сторони головного фасаду та сходами на верхній поверх. Оздоблення галереї виконане у відповідності до оздоблення існуючого будинку. Враховуючи планувальну структуру будинку, можна припустити, що використовувався він як прибутковий будинок.

Також варто звернути увагу і на суміжний одноповерховий будинок. Оскільки він формує не тільки кут квартальної забудови з боку провулку Бориса Лятошинського, а і спільну з двоповерховим будинком дворову територію. Одноповерховий будинок по вул. Миколи Садовського, 41 також є щойно виявленим об'єктом культурної спадщини [5, дод. 3]. Фундатора, автора проекту та точну дату побудови цього будинку на теперішній час не встановлено. У переліку виявлених об'єктів містобудування, архітектури та садово-паркового мис-

тецтва [5, дод. 3], даний об'єкт архітектури датований кінцем XIX століття. Але враховуючи план ділянки, що належала купецькому сину Гершкі Когану 1860 року [4, арк. 12], можна припустити, що пізніше обидва будинки входили до складу одного домоволодіння, хоча документально це не підтверджено.

Інші архівні документи, зокрема заява елисаветградської міщанки Басі Гершковни Мет(і) до Єлисаветградської міської управи про надання дозволу на утримання заїжджого двору без продажу гарячих напоїв та їжі по вул. Великій Биковській у будинку Валька Когана, а також відповідні списки осіб, які утримують заїжджі двори та мебльовані кімнати у м. Єлисаветграді, що зберігаються у Справі Єлисаветградської міської управи «О выдаче разрешений на открытие и содержание в 1894 году постоялых дворов, кухмистерских, гостиниц и других заведений без продажи спиртных напитков 1893–1894 гг.» [2, арк. 93, 146 зв., 168], свідчать, що власник будинку Валько Коган у 1893–1894 роках здавав його в оренду під заїжджий двір.

У вищезазначеній архівній справі [2] також знайдено цікавий документ, а саме: «Обязательные постановления об устройстве заведений трактирного промысла и соблюдения в них благочиния и благоустройства, составленные Елисаветградскою Городскою Думою 4 октября 1893 г., согласно ст. 24 Высочайше утвержденного 8 июня 1893 г., Пол. (положения) о трактирном промысле» [2, арк. 161]. Згідно з п. 3 даного нормативного акта: «Постоялые дворы и подворья должны иметь

не менее двух комнат для приезжающих. При постоянных дворах должны быть особые кухни, помещения для прислуги и крытые навесы для экипажей и лошадей...». Враховуючи те, що приміщення будинку використовувалися як заїжджий двір, можна зробити припущення що сам будинок та дворова територія відповідали встановленим вимогам.

Будинок має поважний вік (не менше 165 років). За час існування він зазнав будівельних трансформацій. Втрачена галерея, змінена планувальна структура, з дворового фасаду добудовано додаткові приміщення. Змінено (спрощено) композицію та оздоблення фасадів. Отже, будівля втратила свій початковий індивідуальний образ.

Разом з тим, збережено основні об'ємно-просторові параметри будівлі, а наявні історичні креслення фасадів будівлі 1860 року дають надію що, у разі проведення реставрації, будинку середини XIX століття можна повернути колишню стриману витонченість.

ВИСНОВКИ: Наведений приклад показує, що архівні документи дозволили виявити окрему інформацію, пов'язану з щойно виявленим об'єктом культурної спадщини, а саме: інформацію про формування земельної ділянки, її власників та забудову.

Збережені креслення надають можливість встановити первісні характеристики будинку, зокрема його планувальну структуру, композиційну будову фасаду, функціональне призначення. Інші документи — простежити етапи використання будівлі.

Креслення також можуть стати історичною основою для подальшого складання реставраційного завдання, розроблення проектно-кошторисної документації на реставрацію пам'ятки архітектури (щойно виявленого об'єкту культурної спадщини).

Слід зазначити, що архівні першоджерела враховані дослідниками історії міста та органами охорони культурної спадщини під час виявлення та взяття на облік будинку — об'єкту культурної спадщини, про це свідчать найменування та датування об'єкту архітектури [5, дод. 3].

Архівні справи, що містять нормативно-правові акти XIX століття надають уявлення про процедуру отримання дозвільних документів, вимоги щодо будівельних параметрів об'єктів житлового та громадського функціонального призначення.

Архівні документи є важливим документальним джерелом для дослідження об'єктів культурної спадщини, зокрема будівель — пам'яток архітектури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Жосан О. Е. *Вулиці Єлисаветграда — Зинов'євська — Кірово — Кіровограда у першій половині XX століття. Історичний нарис*. Кропивницький: 2019, С. 56, 57 URL: <https://library.kr.ua/wp-content/elib/zhosan/street.pdf> (дата звернення: 29.10.2024)
2. *О выдаче разрешений на открытие и содержание в 1894 году постоянных дворов, кухмистерских, гостиниц и других заведений без продажи спиртных напитков. 25 октября 1893 — 03 ноября 1894 г.г.* // ДАКіроО, Ф. 78, Оп. 1, Спр. 282, Арк. 93, 146 зв., 161, 168.
3. *План г. Елисаветграда, составил городской землемер П. З. Рябков. Издание Елисаветградской городской управы 1913 г.* // ДАКіроО, Науково-довідкова бібліотека, інв. № 16. 1 арк.
4. *Планы по постройке бытовых домов в г.Елисаветграде. 1860 г.* // ДАКіроО, Ф. 19, Оп. 1, Спр. 60, Арк. 11, 12
5. *Про внесення змін до розпорядження голови Кіровоградської обласної державної адміністрації від 07 серпня 1997 року № 261-р: Розпорядження голови Кіровоградської обласної державної адміністрації від 29 січня 2020 № 102-р.* URL: <https://www.kr-admin.gov.ua/Rozpor/Ua/2020/102.pdf/> додаток 3 (дата звернення: 29.10.2024)
6. *Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08 червня 2000 року №1805-III станом 02 жовтня 2023 року* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> (дата звернення: 29.10.2024)
7. *Про перейменування вулиць та площі: Рішення Кропивницької міської ради від 12.05.2022 № 1250.* URL: https://www.kr-rada.gov.ua/uploads/documents/37338-rish_1250_12-05-2022.pdf (дата звернення: 29.10.2024)
8. *Про перейменування вулиць, провулків, тупиків, проїзду: Рішення Кропивницької міської ради від 27.02.2024 № 1837.* URL: https://www.kr-rada.gov.ua/uploads/documents/43516-rish_1837_27-02-2024.pdf (дата звернення: 29.10.2024)
9. Шевченко С. *Як німці створили...Єлисаветград.* URL: <https://persha.kr.ua/news/18299-yak-nimci-stvorili-yelisavetgrad/> (дата звернення: 29.10.2024)

Валентина Кулибчук
(м. Шепетівка)

МУЗЕЙ ПРОПАГАНДИ ЯК ПРОСТІР ДЛЯ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СПАДЩИНИ

Анотація: У статті проаналізовано трансформацію Музею пропаганди в Шепетівці від інструмента радянської ідеології до простору критичного переосмислення радянського спадку. Особливу увагу приділено музейній репрезентації ключових для радянської пропаганди подій ХХ ст. Авторка розглядає, як збережені натурні експонати набувають нового змісту у контексті сучасного розвитку історичної науки та процесу подальшого націотворення.

Ключові слова: Музей пропаганди, радянська спадщина, експозиція музею, радянська пропаганда, музей, ідеологічне виховання.

Проблема осмислення радянського минулого залишається однією з ключових у сучасному українському суспільстві. Оскільки радянська спадщина в Україні зберігається не лише у матеріальних формах — архітектурі, топоніміці, пам'ятниках, — але й у вигляді цілісної, свого часу ретельно вибудованої системи ідеологічних міфів, частина яких досі впливає на колективну пам'ять і суспільну свідомість. У контексті триваючих декомунізаційних процесів, російської агресії та боротьби за самостійність українського історичного нарративу, питання критичного переосмислення радянської доби набуває особливої актуальності.

У цьому контексті музеї постають важливими просторами не лише для збереження артефактів минулого, а й для їхньої інтерпретації та критичного переосмислення. Завдяки поєднанню предметного ряду та історичного контексту, музей може виступати місцем публічного діалогу про складне минуле, сприяти деконструкції стереотипів і формуванню історичної рефлексії.

Досвід України у цьому питанні суттєво відрізняється від країн так званого «східного блоку». Якщо для більшості з них радянське панування було зовнішнім тиском, то в українському випадку радянська влада глибоко трансформувала внутрішній соціальний, культурний і політичний простір, переписавши повністю історію, підкоривши її своїм інтересам. Тому радянське минуле не може бути репрезентоване виключно як колоніальне чи окупаційне, воно потребує ґрунтового переосмислення [2, с. 72].

Радянська влада через різні види пропаганди — плакати, книги, газети та пам'ятники не лише доносила інформацію про важливі історичні події, але й цілеспрямовано формувала викривлене бачення історії в людей. Досить яскраво ці процеси можна простежити на прикладах музейних експозицій радянського періоду. Оскільки саме музеї відіграють важливу роль у збереженні та трансляції історичної пам'яті, будучи місцем взаємодії між поколіннями [2, с. 92].

Ідеологічні орієнтири в діяльності музеїв у радянський період були чітко окреслені на рівні партійного керівництва. Визначальним у цьому контексті стала постанова ЦК КПРС «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих» (1964 р.), яка

закріплювала роль музеїв як інструменту ідеологічного впливу. Згідно з положеннями цього документа, центральним комітетам компартій союзних республік, Міністерству культури СРСР та міністерствам культури республік доручалося створити у всіх музеях спеціальні відділи, присвячені радянському періоду — від Жовтневої революції 1917 року до 1960-х рр.

У музейних експозиціях, відповідно до партійного бачення, мали бути широко представлені досягнення комуністичного будівництва в СРСР, утвердження ленінської лінії КПРС, боротьба радянського народу за реалізацію партійної програми, зростання промисловості, сільського господарства, культури, а також підвищення добробуту трудящих. Таким чином, музей розглядався як потужний засіб політичного та ідеологічного виховання, спрямованого на формування бажаного образу минулого і мобілізацію суспільства відповідно до потреб партійної доктрини [6, 12].

Саме на прикладі Музею пропаганди в Шепетівці простежується, як радянський інструмент пропагандистського впливу перетворюється на платформу критичного аналізу. Збережені експонати радянської доби — зокрема плакати, зброя, знаряддя праці — не вилучаються, а подаються в історичному контексті, що дає можливість відвідувачеві побачити, як конструювалась історія і яким був її пропагандистський зміст.

Музей пропаганди сягає своїми витокami до Літературно-меморіального музею Миколи Островського, який було відкрито у Шепетівці 22 грудня 1946 р. Спочатку це була кімната у приміщенні теперішнього краєзнавчого музею: з фотографіями, книжками, документами, особистими речами письменника, примірниками його романів та ілюстраціями до них. Поступово експозиція розширилась, а працівники музею почали проводити лекції та екскурсії для школярів. Загалом у музеї тричі проводилась реекспозиція: у 1954, 1964 і 1974 рр.

У 1974 р. почали будувати нове просторе приміщення, у якому наразі знаходиться Музей пропаганди. Музей було урочисто відкрито 16 червня 1979 р., що було приурочене до 60-ї річниці створення комсомольської організації України. Нова будівля була триповерховою та розташовувалась на штучному пагорбі, вирізняючись незвичною конструкцією: п'ять сірих пілонів утримують

масивне червоне бетонне кільце. Архітектурна композиція відображає стиль і велич епохи, коли вона була зведена. Спочатку фасад планували оздобити барельєфами, але згодом віддали перевагу смальті. Вхід до музею прикрашено мозаїчним панно з революційною символікою. Завдяки облицюванню червоною смальтою зовнішні стіни будівлі здалеку нагадують полотнище прапора, що майорить на вітрові. Використання мозаїки зі смальти є характерною ознакою радянського монументального мистецтва [1]. Особливо активно смальту почали використовувати у 1970-х роках, коли було налагоджене виробництво смальти у Лисичанську. Смальта вирізняється довговічністю, стійкістю до зовнішніх впливів, а її яскраві кольори дозволяли створювати виразні візуальні образи, які не лише прикрашали будівлі, а й виконували ідеологічну функцію. Для внутрішнього та зовнішнього оздоблення Музею пропаганди було використано понад 25 мільйонів камінчиків смальти. Червоний колір смальти символізував революцію, а також підсилював емоційний вплив на відвідувачів, а масштабність оздоблення підкреслювала велич радянської ідеології.

Новостворений музей одразу став однією з інституцій, яка здійснювала пропагандистську роботу в регіоні — культивували утверджені пропагандою образ М. Островського, оспівували всі здобутки радянської влади, приховували невідомі факти з історії СРСР взагалі та УРСР зокрема.

Радянська влада змогла створити музей — вінець пропаганди, в який була закладена низка символів. Експозиція була створена у двох площинах — у верхній розташовані натурні експонати, які відображають основні етапи історії СРСР, основні ж експонати розташовуються у кубках, яких в експозиції 14, які імітують собою частину паротяга. Цей символічний паротяг встановлений на рейки вузькоколіїної залізниці, яка прямує у вишину — до світлого майбутнього.

Найбільший дослідницький інтерес становлять саме композиції натурних експонатів, які у ході реекспозиції 2020 року були залишені незмінними. Саме вони є ключем розуміння того, що для пропаганди було важливим, без чого ідеальна картинка радянської історії була б зруйнована.

Хронологічно музей починає свій дискурс із початку ХХ століття, та перших революцій на території Російської імперії. Ключове місце у радянській пропаганді займали події «Кривавої неділі» 1905 року, що знайшло відображення у символічному відтворенні барикад, складених із бочок та вуличних ліхтарів, біля яких зброя над першим експозиційним кубом. Радянська пропаганда подавала цю трагедію як момент «пробудження» народу й початок неминучої боротьби проти самодержавства. Жертви розстрілу зображувалися як перші мученики революції, а сама подія — як передвісник Жовтневої революції 1917 року. Така інтерпретація дозволяла формувати безперервну лінію історичного розвитку, у центрі якої стояла більшовицька партія. Картину

доповнювали перші друковані видання більшовиків — «Іскра» та «Правда», через які велась активно пропаганда.

Власне кажучи тема революції проходить наскрізною ниткою через всю експозицію. Саме тому наступний куб присвячений подіям Жовтневої революції. Жовтнева революція стала першим масштабним радянським «проєктом пам'яті», який охопив не лише політичну сферу, а й проник у повсякденне життя населення на підконтрольних більшовикам територіях. Через систему «правильного пригадування» та керованих спогадів, влада створила стійку версію історії, в якій революція подавалась не як державний переворот, а як закономірне історичне явище, яке знаменувало початок нової епохи. Ця інтерпретація закріплювалась у свідомості громадян через шкільну освіту, пропагандистські матеріали, кінематограф і, зокрема, музейні експозиції. У такий спосіб було вибудовано офіційний наратив, що не допускав альтернативної оцінки подій 1917 року, витісняючи український досвід революції як другорядний або навіть ворожий до радянського проєкту. У радянській історіографії всі учасники визвольного руху в Україні таврувались як «буржуазні націоналісти» або «контрреволюціонери», а сама ідея української державності маргіналізувалась. Історія України була вписана в загальний радянський міф Великого жовтня і громадянської війни. Україні було відмовлено в будь-якій самостійній участі в подіях 1917 р., а Українська революція була захована в Жовтневій.

Музейна практика СРСР активно використовувалась як інструмент фіксації цього наративу — простір музею мав не лише інформувати, а й виховувати. Однак сучасний стан експозиції Музею пропаганди в Шепетівці демонструє інший підхід: збереження автентичних натурних композицій радянського періоду стало підґрунтям для їх критичного переосмислення. У цьому сенсі музей перетворився з інструмента ідеологічної трансляції на платформу для деконструкції нав'язаних образів минулого. Відвідувачі отримують змогу побачити, як історію було сконструйовано для легітимації більшовицької влади, та водночас замислитись над тим, що саме було виключено з цієї картини світу — зокрема, український революційний досвід, альтернативні інтерпретації й постаті, які не вписувались у радянський канон [8].

Наступна частина експозиції присвячена подіям «громадянської війни», яка посідала ключове місце в радянському історичному наративі як етап «героїчної боротьби» за утвердження влади більшовиків. Для радянської пропаганди вона стала не лише продовженням Жовтневої революції, а й підтвердженням необхідності «диктатури пролетаріату» для подолання класових ворогів. Саме через призму цієї війни формувався образ ворога — білогвардійця, буржуазного націоналіста, контрреволюціонера — який виправдовував репресії, політичний терор і централізацію влади.

У музейному просторі Громадянська війна репрезентувалась через символи жертвності та

боротьби — гвинтівки, шинелі, заклики до мобілізації, плакати «Ти записався добровольцем?» [9]. Вони слугували не стільки реконструкцією подій, скільки засобом емоційного впливу та мобілізації. Ці символи, які представлені у експозиції Музею пропаганди в Шепетівці, закріплювали у відвідувачів уявлення про закономірність перемоги радянської влади та її моральну вищість над супротивниками [4].

Громадянська війна в радянському дискурсі втратила конкретно-історичні риси й перетворилась на міф — міф про випробування, очищення, героїзм і неминучість перемоги. Саме тому вона залишалась важливим інструментом у побудові колективної пам'яті впродовж усього існування СРСР, а її образ використовувався як шаблон для пізніших воєнних конфліктів та виправдання насильства в ім'я держави.

Після періоду громадянської війни настала відбудова промисловості та сільського господарства, оскільки Україна зазнала значних збитків та руйнувань. Саме тому над 4 і 5 кубами в експозиції розташовані кирки, лопати, ліхтарі та інші знаряддя праці й, неодмінно, зброя [9]. Це були ті предмети, якими користувалися мільйони громадян на території радянської країни в період реконструкції.

У радянській пропаганді знаряддя праці виступали символами будівництва соціалістичної держави: вони уособлювали руйнування старого порядку та утвердження нової влади пролетаріату. Зброя демонструвала, що відновлення державно-політичного порядку неможливе без примусу й контролю: армія та червоні загони відігравали ключову роль у встановленні нової влади й захисті від зовнішніх і внутрішніх загроз у подіях 1920-х років [4].

6 куб присвячений періоду 30-х років, а саме початку колективізації, в якій провідну роль відігравали також комсомольці, які проводили активну пропагандистську роботу. Саме тому на стійці із натурними експонатами розташовувався реманент українських селян — великі колеса від сіялок, ножі від кінної жниварки, маленькі колеса від кінного плуга, кінний плуг, граблі, коса із грабками, репродуктор, шестерні, а також дерев'яна борона із металевими зубцями [9].

У радянській пропаганді колективізація зображувалася як велике досягнення соціалізму, шлях до заможного, справедливого життя на селі. Її подавали як визволення селян від «куркульської експлуатації» та як необхідний крок для побудови індустріальної держави. Образ колгоспника — щасливого, працьовитого, вдячного партії — став центральним у плакатах, фільмах, піснях. Замовчувалися голод, насильство, репресії проти селян, які чинили опір. Реальність колективізації була набагато трагічнішою, ніж це показувала офіційна агітація. В той самий час замовчувалась інформація про Голодомор 1932–1933 років, та Великий терор 1937–1938 рр. [4].

Наступна частина експозиції ілюструє події індустріалізації в СРСР. Індустріалізація в радянській пропаганді

постала як втілення прогресу, могутності держави та перемоги соціалізму. Саме тому натурні композиції мають глибокий символізм, це, зокрема, два крила семафора символізують «зелену вулицю» для розвитку промисловості, також тут присутні такі експонати як паровозний гудок, різні запчастини від паровоза, дверцята від топки паровоза, стрілочні ліхтарі і т.д [9]. Гасла «п'ятирічка за чотири роки», «догнати й перегнати Захід» активно підтримувалися візуальними образами ударників праці, ентузіазмом робітників і грандіозними будівельними проектами. Центральне місце у масовій свідомості займала фігура героя-робітника, зокрема таких як Олексій Стаханов, чий образ був активно тиражований для заохочення трудових змагань.

В українському контексті індустріалізація мала подвійний вимір: з одного боку, відбувалося стрімке зростання промислового потенціалу — будувалися гіганти важкої індустрії на сході України (Дніпро, Харків, Донбас), запускалася ДніпроГЕС (1932 р.), розвивалося машинобудування та хімічна промисловість. З іншого боку, процес супроводжувався жорсткою експлуатацією робочої сили, репресіями проти інженерів та технічних кадрів, погіршенням умов життя та примусовою працею, зокрема через систему ГУЛАГу [5].

Другий зал присвячений подіям, які розпочинаються від Другої світової війни. Для висвітлення подій Другої світової війни у музеї було відведено 2 куби та відповідно 2 стійки натурних експонатів над ними. Основними експонатами цього куба є особисті речі партизанів (польова сумка, ніж, ремінь, годинник із вибуховим механізмом), гільзи від патронів, матеріали про місцевий вимір Другої світової війни. Над кубом розміщувались натурні експонати — квадратні та круглі репродуктори, солдатські шоломи, ручний кулемет, плакат «Батьківщина-мати кличе», гвинтівка та карабіни. На сучасному етапі цей розділ експозиції доповнений важливою інформацією про події, які передували початку Другої світової війни (пакт Молотова-Ріббентропа), а також було додано у контекст цих подій УПА — як борців за незалежність України проти двох тоталітарних режимів.

Наступний куб ілюструє події завершального етапу німецько-радянської війни, що ілюструють наступні експонати: гармонь, міномет, маузер, протитанкова рушниця, пістолети, автомати, а також прапор «Перемога» [9].

У експозиціях переважає зброя, яка символізувала міць Червоної армії та її здатність протистояти ворогам. Відвідувачі музеїв могли на власні очі побачити різноманітні види озброєння, що мало створювати уявлення про рівень технологічного оснащення радянських збройних сил. Особисті речі партизанів надавав експозиції емоційності та ніби наближав відвідувачів до повсякденного життя військових. Таке поєднання експонатів сприяло створенню цілісного образу сили народного спротиву окупантам, підкреслюючи і технологічний, і людський вимір війни. Це повністю відповідало ідеологічним

настановам радянського часу, спрямованим на виховання патріотизму та гордості за перемогу у війні.

Окрему увагу заслуговує 10-й куб, присвячений післявоєнному періоду — відбудові народного господарства. Експонати цього розділу, зокрема кирки, шахтарські каски, відбійні молотки, фрагмент стріли баштового крана, блок із гаком та частина гусениці трактора, символізують пріоритет важкої промисловості у післявоєнному відновленні СРСР [9]. Особливо акцентується на видобутку вугілля на Донбасі як стратегічно важливому ресурсі для держави. В контексті музейної експозиції ці об'єкти відображають не лише трудову героїку радянського робітника, а й засвідчують ідеологічне оформлення відбудови як чергової «перемоги соціалізму». Це дозволяє наочно показати, як радянська пропаганда зображала важку працю як частину обов'язку перед Батьківщиною [4].

У період реалізації семирічного плану розвитку народного господарства СРСР (1959–1965 рр.) електрифікація українського села стала однією з головних державних ініціатив, покликаних «освітити темряву» та модернізувати сільське господарство. У межах цього плану значна частина сіл дійсно отримала доступ до електроенергії, що сприяло механізації праці, змінам у побуті та підвищенню продуктивності. Проте цей процес супроводжувався активною пропагандою, яка підкреслювала не лише технічні досягнення, а й «турботу партії» про селян. На сторінках преси з'являлись романтизовані образи «світлого майбутнього», де електрика асоціювалась із перемогою соціалізму [3, 16]. Візуальним свідченням цієї доби є 11-й куб Музею Пропаганди, присвячений темі електрифікації території СРСР. У ньому представлені ізолятори, що використовувались при прокладанні ліній електропередач, мотки кабелів, дроти й різноманітні лампочки — матеріальні артефакти, що доповнюють наратив про «великі будівництва комунізму» [9]. Проте в реальності за блиском лампочки Ілліча часто ховались перебої з постачанням, технічні труднощі та примусовість самої модернізації, що стала інструментом ідеологічного контролю над селом.

Окрему увагу у Музеї Пропаганди присвячено темі будівництва Байкало-Амурської магістралі — цей сюжет розкрито в 12-му експозиційному кубі. Серед експонатів — будівельні каски, теодоліт, нівелір, бензопила «Дружба», гітара, одяг будзгонівців — речі, які відображають атмосферу молодіжного ентузіазму, що культивувався офіційною ідеологією [9]. Радянська пропаганда просувала образ будівництва БАМу як героїчного подвигу молоді, що разом — незалежно від національного походження — творить індустріальне майбутнє «спільної батьківщини». Саме через такі масштабні проекти влада прагнула знищити етнічну відособленість республік та зміцнити всесоюзну ідентичність на засадах денационалізованого радянського патріотизму [4].

Будівництво БАМу мало не лише інфраструктурне, а й виразне політичне значення: залучення ресурсів усіх

союзних республік, зокрема України, було способом підкреслити «єдність» і «взаємозалежність» радянського простору. Українці активно брали участь у цьому процесі — понад 7300 осіб працювали на дільниці біля вузла Ургал, де зводили селище з конструкцій, виготовлених у Кривому Розі. До проекту були долучені українські промислові гіганти, як-от «Ворошиловградтепловоз» і харківські заводи. Втім, за фасадом романтизованого комсомольського героїзму стояли й інші реалії — значну частину важких робіт, особливо в 1940-х і 1970-х роках, виконували в'язні. Так, БАМ став не лише втіленням технічного прориву, а й інструментом пропаганди та соціальної інженерії радянського зразка [10].

Наступний 13-й куб — один із наймолодших, створений у 1999 році, присвячений трагедії на Чорнобильській АЕС. Його експозиція насичена промовистими артефактами: частина пожежного брансбойта, каски пожежників, пілотики військових, шоломи будівельників, які брали участь у ліквідації аварії, а також символічний червоний семафор, що безперервно сигналізує тривогу — як пересторогу майбутнім поколінням про відповідальність за науково-технічні рішення [5]. Цей розділ експозиції — не лише про катастрофу, а й про пам'ять, моральну відповідальність і силу людської самопожертви.

Водночас, одразу після вибуху 1986 року, радянська влада розпочала активну інформаційну кампанію, спрямовану на приховування масштабів трагедії. Пропаганда намагалася применшити небезпеку, підкреслюючи «героїзм радянського народу» та ефективність дій партії й уряду. Повідомлення про аварію з'явилися у пресі лише згодом і в мінімальному обсязі, а офіційна реакція затрималась на критично важливі дні. Події в Чорнобилі стали не лише техногенною катастрофою, а й крахом міфу про радянську всесильність [5].

Завершує історичну лінію музею 14-й куб, який було відкрито у 1999 році — в річницю виведення радянських військ з Афганістану. Цей розділ експозиції передає емоційний надриг та трагізм радянської інтервенції, яку довгі роки офіційна риторика називала «виконанням інтернаціонального обов'язку». Серед натурних експонатів — солдатська каска, мундир учасника бойових дій Франчука М. І., картини, що зображують бойові сцени, а в центрі — маскувальна сітка, стилізована як павутина. Вона символічно уособлює пастку, в яку потрапили військові, опинившись у чужій країні, часто без розуміння справжньої мети своєї присутності там [5].

Радянська пропаганда з самого початку намагалась виправдати участь у війні в Афганістані шляхом ідеологічних кліше — нібито СРСР допомагає братньому народові у боротьбі з імперіалізмом. У шкільних підручниках, газетах, військових фільмах та виступах партійних діячів прославлявся героїзм радянських солдатів, замовчувалися втрати й моральна криза, а будь-яка критика сприймалась як зрада. Лише після розпаду СРСР відкрились можливості для переосмислення цієї війни як трагічного і марного втручання.

Радянська спадщина продовжує залишатися складним і багатогарбовим явищем, присутнім у музейному просторі сучасної України. Музей пропаганди в Шепетівці демонструє, що збереження радянських експонатів не обов'язково означає збереження радянських смислів. Навпаки, саме завдяки контекстуалізації та критичному переосмисленню автентичних артефактів формується новий погляд на минуле. Музейна репрезентація тут працює не лише як засіб інформування, а як інструмент деконструкції ідеологічних міфів, які десятиліттями формували уявлення про історію.

У цьому полягає трансформаційна функція музею: показати не тільки події, а й механізми пам'яті, які

використовувала радянська влада. Такий підхід особливо важливий в умовах повномасштабної війни з РФ, яка активно відтворює радянську міфологію як інструмент впливу. Здатність українських музеїв не лише демонтувати символи, а й осмислювати ідеологічну основу радянської історіографії стає фактором інформаційної безпеки та національної стійкості.

Музей у Шепетівці є прикладом того, як музейна інституція може бути не лише місцем збереження артефактів, а простором критичного переосмислення, що сприяє формуванню національної ідентичності у пост-тоталітарному суспільстві, яке виборює своє майбутнє у боротьбі з імперським минулим.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Від пропагандистського музею до Музею пропаганди. URL: <https://shepetivka.com.ua/statti/suspilstvo/10031-vid-propahandystskoho-muzeiu-do-muzeiu-propahandy.html> (дата звернення: 10.07.2025).
2. Гайдай О. Представлення радянського періоду в музейній експозиції (на прикладі Національного музею історії України). *Радянська повсякденність у культурній пам'яті суспільства*: Матеріали III Всеукраїнського науково-теоретичного семінару, 7-8 квітня 2017 р., м. Вінниця, 2017. С.71-82.
3. Горбатюк О. С. Електрифікація українського села згідно з семирічним планом розвитку народного господарства СРСР на 1959-1965 роки. *Чорноморський літопис*. 2011, Вип. 3. С. 14-16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chl_2011_3_4 (дата звернення: 15.07.2025).
4. Експурсія по експозиції музею М.Островського, 1979 р. *Науковий архів Музею пропаганди*. НА-О10
5. Експурсія по експозиції музею М.Островського, 1999 р. *Науковий архів Музею пропаганди*. НА-О10/5
6. *З досвіду науково-атеїстичної роботи музеїв Української РСР*. Збірник статей. — К.: Видавництво політичної літератури України, 1972. 148 с.
7. Клименко О. *Жовтнева революція як радянський «проект пам'яті» 1920-х рр.* URL: <https://uamoderna.com/md/klumenko-revolution/> (дата звернення: 07.07.2025).
8. Склокіна І. Радянська пам'ять про Другу світову війну: секулярний культ чи практичний сенс? *Історія повсякденності: теорія та практика*: матеріали всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 92-95.
9. Топографічний опис експозиції музею М.Островського, 1980 р. *Науковий архів Музею пропаганди*. НА-О6/1.
10. Шаповал С. Г. Байкало-Амурська магістраль (БАМ). *Енциклопедія Сучасної України*, 2003. URL: <https://esu.com.ua/article-38932> (дата звернення: 10.07.2025).

ВІЗУАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ІДЕНТИЧНОСТІ В ФОНДІ Ф. ВОВКА: РОМСЬКІ ГРОМАДИ
(ЗА ПІДТРИМКИ NRSP FOR UKRAINE, IU)

Анотація: Пропонується огляд фонду Федора Вовка в Науковому архіві Інституту археології НАН України в світлі візуальних джерел ідентичності ромських громад. Виявлену одну з небагатьох в Україні неопублікованих збірок фотографій поч. 20 ст. Частина зображень є унікальними, створеними під час антропометрії населення для антропологічних студій Вовка. Зміна фокусу сприйняття зображень в руслі методики роботи із «колоніальними архівами», проявила в них більше змісту, ніж це було закладено. Фотографії дозволяють поглянути на зображених не на як носіїв фізичних характеристик, а вести дискусію про історичний, соціальний та культурний контекст.

Ключові слова: Аделаїдська декларація, архіви колоніальні, археографія, архівна евристика, Вовк Федір, ромські студії, циганознавчі студії.

Зростає зацікавлення науковців та суспільства в дослідженні мультикультурної історії України, сприяє розвитку ромських або циганознавчих студій. Започаткування таких досліджень можна віднести до кін. 19 ст., коли на шпальтах першого в Україні історико-етнографічного та літературного журналу «Кіевская старина», були оприлюднені перші тематичні наукові розвідки: «Два слова про циган в межах колишньої Гетьманщини» (1886. № 10) та «З народної характеристики циган» (1886. № 1).

Грунтовний огляд ромської проблематики в студіях українських архівістів кін. 19 — поч. 20 ст. дала Наталія Зіневич (Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 15. Київ, 2008). Разом із тим, відчутним є брак вітчизняних архівних джерел — текстів і зображень особового або офіційного походження. Публікації свідчать про те, що кількість таких матеріалів в українських архівах досить лаконічна. Державний архів Чернівецької області зберігає одну з небагатьох збірок великих тематичних матеріалів, які розповідають про урядові обмеження мобільності ромів територією Галичини та Буковини в останню чверть 19 ст. [1]. Так само, змістовними є матеріали Державного архіву Запорізької області, але 19-го ст. стосуються лише три документи [2].

Майже всі інші публікації спираються на приватні або зарубіжні архіви Німеччини, Румунії, США або Чехії. Серед приватних українських збірок можна назвати архів інформаційно-аналітичного агентства RomaUa (<https://roma.ua/org.ua/portrait>). При цьому, датування таких зображень — це, переважно, 1920–1930-ті роки, зображення жертв геноциду в роки німецького націонал-соціалізму та візуальність джерела 2-ї пол. 20 ст.

Особовий фонд Хведіра Вовка (1847–1918 рр.) № 9 в Науковому архіві Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ, Київ) складається з понад 100 тис. джерел і містить чисельні візуальні джерела до студій професора. На тлі основного зацікавлення, опису антропологічного типу українців, Ф. Вовк збирав чисельні матеріали до студій з фізичної антропології, культурної та соціальної антропології (етнографії) в широких географічних рамках. Отже, опрацювання цих джерел дозволяє

продовжувати студії видатного вченого у зв'язку із його народознавчими студіями, зокрема щодо ромів та синті в Європі.

Предметом дослідження є «змішана» колекція зображень — фотографії, листівки та вирізки з газет та журналів з теми юдаїка та роми (всього до 100 од. зб., інв. № В/253), що не супроводжена листами та конвертами, в яких вони надійшли до Ф. Вовка або його особистими поясненнями. Колекція складна за змістом і її можна вивчати спираючись на різні критерії: юдаїка та ромські студії; студії з біологічної, культурної та соціальної (соціокультурної) антропології, а також суто етнографія [на нашу думку, продовження віднесення більшої частини колекції до етнографічного матеріалу вже не коректне з точки зору подолання колоніальних наративів. Зображення необхідно розглядати з перспективи індивідуальності зображених людей, їх соціальних ролей, взаємин із культурою та соціологізацію через традиційний одяг, ремесла та способи життя. Разом із тим, предметом вивчення етнографії більше виступає матеріальний предмет, для якого людина — носій традиції та досвіду, виступає певним тлом]; дві фотографії з юдаїки Тунісу можна чітко віднести до так званих «колоніальних архівів», які, на нашу думку, зберігають рішення, вчинки та спогади [6] про певну націю з точки зору імперії, що її поневолювала. Разом із тим, вивчення «Танданійсько-аделаїдської декларації» (Tandanya-Adelaide Declaration; Adelaide Summit Declaration), яка була прийнята на щорічній конференції Міжнародної ради архівів (The International Council on Archives) в Аделаїді, Австралія 25 листопада 2019 р., дозволяє констатувати наступне. Авторитетні представники корінних народів повинні бути залучені як співавтори та співробітники під час опису документів в державних архівних установах ... [10, с. 4]. (переклад з англійської — наш). Отже, на нашу думку, ромську (під)колекцію в фонді Ф. Вовка можна вважати як таку, що також має певне колоніальне значення, зважаючи не тільки на відсутність залучення представників ромської спільноти, значних інформаційних втрат фонду під час його систематизації та звірення в советську добу та в Україні. В першу чергу, це вкрай важливо

для визначення того, до якої саме етногрупи відносяться зображені на фотографіях люди. Можливо всі вони або деякі із них — серви, представники етногрупи, яка сформувалась в Україні з румунських та сербських ромів та продовжила свої міграції на схід Європи.

Дійсно, те що, хоч якісь текстові пояснення до колекції були складені самим Ф. Вовком, свідчить систематизація матеріалів. Тематичні фотографії та листівка були лише переміщені упорядниками фонду в окремих конвертах та підписані «Антропологія. Етнографія. Ілюстрації. Цигане» (од. зб. В/235а), а оригінальне пакування не збережене. Атрибутувати ці зображення архівісти самотійно не змогли б. Отже, втрата оригінальних пояснень до колекції суттєво знижує інформаційний потенціал фонду для дослідження.

Нечисельні написи на зворотах фотографій чотирьох чоловіків та одного хлопця-підлітка, вказують на те, що один із них — Георг Салатерну, був з Румунії. Ще на двох фотографіях зафіксовано панорами табору в с. Стройне Закарпатської обл. Зображено дві великі групи дітей та дорослих на фоні кибиток. На момент зйомки Стройне перебувало в межах Австро-Угорської імперії. Відповідно Івану Франко *чисто руську назву цього села [Стройно — Т.К.] попереджено на малярську Малмош (Молмош)* [7] в 1918 р. Визначити достовірно те, де були зняті всі інші фотографії, не можливо. Можливо ще один чоловік і підліток, як і Салатерну з Румунії, адже всі сидять на однакових стільцях. Місце проживання ще двох чоловіків невідоме, але їх зовнішність вказує на два різні способи життя, які моли вести роми, хоча не можна провести поділ кочових або міських ромів. Один чоловік в коричневому овчинному кожусі, носить довге до вух, сплутане волосся, досить неохайну бороду та вуса. Ще одна фотографія цього чоловіка на повний зріст в традиційному одязі виявлена нами в іншому розділі фонду (247-г. Етнографія. Західна Україна. Одяг, типи). Короткий колушок чоловіка декорований нетиповими для традиційного українського верхнього одягу дерев'яними яйцевидними гудзиками — надзвичайно цікавий етнографічний об'єкт. Завдяки цьому колушку фотографія чоловіка і опинилась в цій колекції одягу, що виокремив Ф. Вовк.

Інший, більш молодий чоловік, коротко підстрижений, гладко поголений, з елегантними доглянутим вусами та вдягнутий в куртку, сорочку з відкладним коміром та натільну сорочку із стоячим коміром. В колекції Ф. Вовка зберігалась ще листівка під заголовком «Campragna Romana», яка фіксує облаштування табору в італійській Римській Кампанії неподалік Риму. Листівка була надіслана Ф. Вовку з Риму взимку 1907 р. до Санкт-Петербурзького музею. Там вчений працював у завершальний період своєї вимушеної еміграції з України.

Уваги потребує те, що як фотографії, так і листівки на ромську тематику, досить рідкісні. В цілому, листівки, на яких було зображено представників різних етнічних

груп та народів як-то арабів, бедуїнів, ромів або цілі серії «типи єврейські», «типи малоросійські (українські)», «Кавказькі типи» тощо — це прикмета колоніальної візуальної культури. В такий спосіб метрополія знайомилась із корінними мешканцями периферії. Наприклад, родину ромів — чоловіка та жінку, можна побачити на листівці з великої серії «Типи росії — Types de russie» (№№ 75, 123, московські видавці Шерер, Набольтц та Компанія, поч. 20 ст.). Синті та ромів не можна чітко віднести саме до названої категорії, адже не дивлячись на кочовий спосіб життя, вони відносяться до корінних мешканців Європи в історичній ретроспективі. Разом із тим, жодний перепис населення не враховував їх. В історії Європи ця етнічна група майже постійно залишалась «іншою» та «чужою».

Зміна фокусу сприйняття обраних зображень дозволяє виявити в них більше змісту, ніж це було закладено під час створення. Сучасному досліднику фотографії дозволяють поглянути на людей не стільки як носіїв певних фізичних характеристик, як це було потрібно Ф. Вовку, а вести дискусію про історичний, соціальний та культурний контекст. Наприклад, фотофіксації дозволяють порівнювати традиційний спосіб життя, елементи культури та ідентичності. До таких відносяться прості та бідні кибитки угорських ромів з фотографій (дійсно, вози із шатром), арби кримськотатарських ромів та досить грандіозні фургони вардо — традиційні повозки британських ромів та тревелерз.

Систематизовані Ф. Вовком візуальні джерела до ромських студій свідчать про те, що проблематика чи не найбільшої маргіналізованої в історії та масовій свідомості національної спільноти, не була проігнорована науковцем. Зібрані зображення можна розподілити на дві дуже різні за своєю суттю категорії. Перша — зображення, як-то листівки та фотографії на яких зафіксовано ромів та сітні «в атмосфері їх життя» або «в руслі життя». Ці зображення, найбільш поширені взагалі, є джерелами для етнографа та культурного антрополога. Інші зображення, виключно фотографії, властиві виключно архіву Ф. Вовка, адже були створені під час антропометричних вимірів населення для студій з біологічної, зокрема порівняльної антропології. Ще в 1860-х рр. фотографію було визнано ефективним інструментом для антропологів і на поч. 20 ст., вона стала стандартною практикою у багатьох антропологічних польових роботах [8]. Отже, те що чоловіки на досліджених фотографіях зображені в анфас та профіль (погруддя), вказує на те, що було важливо найбільш повно зафіксувати не стільки їх зовнішність, а форму черепів. Це одна з найбільш важливих расових ознак. Окрім того, датування зображень, початок 20 ст., зокрема 1907 р., задовго до початку Першої світової війни, відносить дослідника до надзвичайно мало зафіксованого періоду життя ромів.

Досліджена колекція введена нами в науковий обіг вперше. Єдина фотографія двох квалів-ромів в оточенні дітей та жінок також із с. Стройне, але з іншого розділу

фонду Ф. Вовка (247-г. Етнографія. Західна Україна. Одяг, типи), була опублікована в 2024 р. в дослідженні про карпатських ромів-ковалів [4].

Таким чином, за результатами архівних пошуків, виявлено одну з небагатьох в Україні неопублікованих комплексних збірок візуальних джерел (фотографії та листівка) поч. 20 ст. до ромських студій. Порівняно невелика кількість джерел «компенсується» їх автентичністю та змістовністю. При цьому, частина зображень є унікальними фотодокументами, які створені під час антропометрії населення Закарпаття в межах антропологічних студій Ф. Вовка. Ці рідкісні матеріали з Румунії та Угорщини (нині України), а також Італії, не введені в науковий обіг. На жаль, лише одне зображення в колекції містить ім'я чоловіка, і лічені — локації зйомок. Це дозволяє повернути власні голоси в історії хоча б деяким «останнім кочовикам Європи» [4]. Їх імена могли ні коли і не ким не бути зафіксовані в приватних або офіційних документах (збереглися лічені ревізькі казки, реєстри міського самоуправління або метричні книги [2]), а усна пам'ять, яку зберігали родини, роди та громади-табори, згасала не тільки з покоління в покоління. Геноцид ромів (Калі

траш, Пораймос або «*врямя кала умарнас лэ ромэн*» — час, коли вбивали ромів [5]) впродовж 1935–1945 рр., за різними оцінками, забрав життя до 1,5 млн. ромів та синті.

В цілому, хоча ромські студії не можна назвати пріоритетом зацікавлень Ф. Вовка, але він педантично систематизував матеріали, які стали унікальними. Окрім того, колекція дозволяє здійснювати багато порівнянь, наприклад, з укладом життя з іншими групами ромів, зокрема кримськотатарськими [Див. ширше: 3; 9].

Подяки. Олександрі Бузько, кураторці Наукового архіву Інституту археології НАН України за консультації та запрошення до участі в проєкті архіву «Цифрове сховище пам'яті» (Хведір Вовк) д-ру Мартіну Роде (Martin Rohde), University Assistant at the University of Vienna, Institute for East European History за консультації та Олегу Волощуку — історика та етнографу. Проведення дослідження для підготовки цієї публікації стало можливим завдяки Nonresidential Scholars Program for Ukraine, Indiana University (IU) та the Big Ten Academic Alliance (BТAA).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. ДАЧО. URL: <https://cv.archives.gov.ua/romy.html>
2. ДАЗО. URL: <https://archivzp.gov.ua/uk/romi-na-zaporizhzh>
3. Заатов И. Крымскотатарские цыгане «чингенелер» глазами путешественников XVI–XIX вв., в контексте эволюции крымскотатарской народной музыки. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2008, Т. 15, С. 171-188.
4. Маркович М. *Останні кочівники Європи. Роми-ковалі у Карпатах 100 років*. / Локальна історія. 08.04.2024. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/ostanni-kochivniki-ievropi-romi-kovali-u-karpatakh-100-rokiv-tomu/>
5. *Нацисти і печиво: історія ромського геноциду* / Гасанова М., Чикунова Г. / Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/istoriya-romskoho-henotsydu/30753520.html>
6. *Універсальна декларація про архіви, схвалена 36-ю сесією Генеральної Конференції ЮНЕСКО*. URL: <https://www.ica.org/resource/universal-declaration-on-archives-uda/>
7. Франко І. *Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття*. URL: <https://www.i-franko.name/uk/Publicistics/1896/IMyVJevropi.html>
8. Basu P. *Physical type photographs. [Re:]Entanglements. Nigeria. Sierra Leone. Re-engaging with Colonial Archives in Decolonial Times*. URL: <https://re-entanglements.net/tag/anthropometry/>.
9. *Krimi cigányok*. URL: <http://wangfolyo.blogspot.com/2014/06/krimi-ciganyok.html>
10. *Tandanya-Adelaide Declaration*. URL: <https://www.naa.gov.au/sites/default/files/2020-06/Tandanya-Adelaide-Declaration.pdf>

**«АЛЬЯНС PL-DE-UA. УКРАЇНЬСЬКА ПРОГРАМА ІНСТИТУТУ
ПІЛЕЦЬКОГО В БЕРЛІНІ 2022-2025»**

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну стало шоком для багатьох поляків. Хоча сильна напруженість в Україні відчувалася ще з 2014 р., зображення танків, що їхали на Київ, показані по телебаченню, викликали спочатку недовіру («і все ж вони це зробили») і відчуття майже паралізуючого психологічного болю. По-перше, багато жителів Польщі знайомі з історіями своїх предків про окупацію, авіанальоти тощо. Цей спогад яскравий, а війна асоціюється з абсолютною катастрофою. По-друге, це сталося в Україні. Війна продемонструвала, наскільки близькі нам українці, і ця близькість є генетичною, історичною, ментальною, естетичною і, можливо, в багатьох інших аспектах. У Польщі хвиля підтримки біженців була природним рефлексом допомоги «сестринського народу», вирівнюванням історичних зобов'язань (це скоріше на підсвідомому рівні) і водночас способом емоційно впоратися з ситуацією.

Так само команда Інституту Пілецького в Берліні з головою поринула в роботу — ми хотіли допомогти, навчитися, зрозуміти і поділитися цими знаннями та досвідом з німцями, які, хоча б через мовний бар'єр, мають набагато менший доступ до української історії та культури. Ми розуміли, що через призму історії України ми розповідаємо історію всього регіону Центральної та Східної Європи в Німеччині та насильства, якого він зазнав від російської держави в різних її проявах. Це також стало початком нових партнерств з німецькими інституціями або ж можливістю розширити існуючі.

Одним з головних завдань Інституту Пілецького є дослідження та поширення історії тоталітаризму ХХ століття. Нинішня війна прискорила оцифрування архівів, обмін інформацією та надала — на жаль — нові свідчення терору. Організуючи більше лекцій, дискусій та кінопоказів, ми дедалі більше розуміли, що нинішня війна є продовженням попередніх дій Російської імперії, а потім радянського режиму. Таким чином, та історія почалася кількома століттями раніше і досягла своєї кульмінації у ХХ столітті, коли відбувся Голодомор, радянські репресії проти українців та інших народів, німецьке вторгнення в Польщу і, нарешті, Голокост. Однак російська держава так і не відповіла за свої акти насильства у ХХ столітті, а її суспільство не пройшло процес перевиховання, подібний до німецького. У цьому сенсі в Російській Федерації і досі триває ХХ століття. І воно продовжується для її жертв — не лише минулих, але й теперішніх.

З 24.02.2022 до червня 2025 року Філія ІІ в Берліні разом зі своїми партнерами організувала загалом понад 70 публічних заходів та інших подій на широку

українську тематику або тісно пов'язаних з Україною та її історією. Наступний огляд є спробою дати синтетичну картину цих заходів через 4 сфери, що перетинаються: форма проведення, запрошені особи, тематика та партнерські організації чи установи. Джерелом інформації є веб-сайт Філії, який можна розглядати як живий архів. Він містить (майже в кожному випадку) повну інформацію про подію та відеозаписи більшості з них.

Виставки

Берлінська аудиторія мала можливість побачити 7 виставок: фотографії Макса Левіна (лауреат премії, репортер був убитий 13.03.2022 р. російськими військовими під час документування окупації Київщини), вибрані моменти з історії України та Росії, що демонструють центральні відмінності у напрямках розвитку двох країн (авторства Українського Інституту Національної Пам'яті та Центру історичних досліджень Польської академії наук), воєнні малюнки дітей з Польщі 1939–1945 років та з України 2022 року, історію переселення та повернення кримських татар у ХХ та на початку ХХІ століть, історію опору українських ромів, зображення дикої природи південної України за кілька місяців до російської окупації, а також біографію Василя Стуса та історію покоління 60-х років в Україні (шістдесятники).

Виставка про Василя Стуса відкрилася 17.10.2024 р. і до сьогодні відкрита для перегляду — зокрема, тому, що вона користується популярністю як серед українських мешканців Берліна, так і серед німців! Це перша виставка про цього українського поета і дисидента за межами України. Німецький переклад 10 вибраних віршів був створений спеціально для виставки і включений до каталогу. На відкритті виставки були присутні Дмитро Стус (син поета) та Рене Белль (син Гайнріха Бьолла, який домагався звільнення Стуса), а вітальну промову виголосили тодішня міністра культури Німеччини Клаудія Рот та послы Польщі та України.

Наукові конференції

Три наукові конференції були присвячені документуванню та покаранню російських воєнних злочинів у контексті міжнародного права, постколоніальним перспективам Польщі, України та Східної Європи, а також меморіалам у Биківні, Бабиному Яру та Бучі.

«Війна Росії проти України: радянська спадщина та витоки російської політики» — тема вступної лекції 3-денної конференції у лютому 2023 р. Її прочитав Марк Крамер з Davis Center for Russian and Eurasian Studies при Гарвардському університеті. Конференція,

організована спільно з Zentrum Liberale Moderne, зібрала десятки доповідачів, переважно з Польщі, України та Німеччини. На ній, серед іншого, була присутня Вікторія Амеліна, яка виступила на панельній дискусії про літературу про воєнну літературу та «westsplaining», тобто західний, необізнаний погляд на Центральну та Східну Європу.

У жовтні 2024 р. під час вступної лекції конференції «(П)ОСТКОЛОНІАЛІЗМ. Постколоніальні перспективи Польщі, України та Східної Європи», доктор Франциска Девіс з Мюнхенського університету, серед іншого, зазначила, що, незважаючи на розпад Радянського Союзу понад 30 років тому, імперська спадщина все ще зберігається і залишається значною мірою зосередженою навколо Росії. За цих обставин постає питання: з чого може складатися реальна деколонізація досліджень на Східній Європі та як це можна здійснити таким чином, враховуючи як історичну спадщину, так і сучасну реальність? Світлана Шліпченко, доцент Інституту філософії Національної академії наук України та директор Центру урбаністичних студій, і Алла Петренко-Лисак, професор соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, шукали відповіді на питання, як неформальні освітні ініціативи, з одного боку, і музеї, з іншого, можуть сприяти глибшому розумінню процесів деколонізації в Україні та за її межами. Проф. Поліна Барвінська з Університету К. Д. Ушинського в Одесі прочитала лекцію про німецькі дослідження Східної Європи, їхній дотеперішній русоцентризм і нинішній зсув у бік бачення історії інших народів, які перебували під домінуванням СРСР. Ця зміна також порушила питання про відповідальність за нацистські дії на території України.

Метою третьої конференції, що відбулася у листопаді 2024 р., було порівняння колективної пам'яті про комунізм, нацизм та сучасні злочини під час триваючої війни Російської Федерації проти України, зосередившись на 3 місцях масових розстрілів цивільного населення навколо Києва: Биківні у 1937–1941 роках, Бабиному Яру у 1941–1943 роках та Бучі в період 3–31.03.2022.

Наукові лекції та семінари

Авторами 15 лекцій були переважно історики, архівісти та журналісти: Сегій Плохій, Михайло Глибокий, Станіслав Асеев, Володимир Беглов, Юрій Шаповал, Руслан Підставка, Софія Каменева, Лілія Маренець, Микола Рубанець, Ірина Шишолік, Маргарита Єгорченко, Олег Дзєцько, Ірина Лопушинська, Федір Полянський, Катерина Бурдуваліс, Юрій Легун та юрист Бет Ван Шаак — U. S. Ambassador-at-Large for Global Criminal Justice.

Їхні теми включали картографування Голодомору 1932–1933 років, досвід ув'язнення в таборі для військовополонених в окупованому Донецьку, Революція Гідності, правові перспективи врегулювання російського вторгнення, радянські злочини проти українців як

нації, історія Збаража в державних архівах Тернополя та Львова, Українська національна революція 1917–1921 років, історія українського професійного театру, штучний голод на Буковині 1946–1947 років, історія Державного архіву Донецької області та його доля після окупації Донецька у 2014 році, переклад у творчій біографії Василя Стуса, історія Волині та реконструкція образу Рівного ХХ століття на основі документів Державного архіву Рівненської області, ресурси Державного архіву Херсонської області та її доля під час російської окупації Херсона у 2022 році, яка тривала понад 7 місяців, дослідницький потенціал Державного архіву Тернопільської області, Голодомор на Західному Поділлі в документах Державного архіву Хмельницької області, джерельні матеріали з історії Польщі та Німеччини в Державному архіві Вінницької області.

Лекції щодо архівів відбуваються в рамках серії «Festung Archiv Ukraine», започаткованої у листопаді 2023 р. у партнерстві з Федеральним архівом Німеччини, Центром історичних досліджень Польської академії наук (СВН ПАН) у Берліні та Viadrina Center for Polish and Ukrainian Studies. Метою серії є ознайомлення з дослідницьким потенціалом українських регіональних архівів та його популяризація; до вересня 2025 р. відбулося дев'ять публічних лекцій та семінарів. Регулярним елементом програми також є наукові семінари. Починаючи з 2025 р., коли СВН ПАН ініціював роботу над польсько-українським підручником історії, на семінарах презентуються та обговорюються документи з ресурсів українських архівів, які могли б стати його частиною.

Публічні дискусії

Темами близько 20 публічних дискусій стали оборона Києва та боротьба за визволення Київщини у лютому-березні 2022 р., політичні в'язні в Білорусі, тоталітарна спадщина, радянські пам'ятники та історичні міфи у публічному просторі Берліна, помилки у східній політиці Німеччини до 24.02.2022 р., стигматизація Східної України міжнародною спільнотою, порівняння розуміння понять «безпека», «свобода» та «солідарність» у Польщі, Україні та Німеччині, захист архітектури під час війни, проблеми з радянською архітектурною спадщиною у Києві та інших містах колишнього Східного блоку, системні переслідування кримських татар у ХХ ст. та їх повернення після депортації 1944 р. (друга половина 90-х і початок 2000-х рр.), природна унікальність півдня України та вплив на неї російської окупації і війни, збір свідчень про військові злочини росіян в Україні та можливість їх оприлюднення, українські роми та їх опір російській колонізації у ХХ ст. і сьогодні, Василь Стус — спадщина громадянської непокори та європейської солідарності, Вертеп та його роль в українській ідентичності, Буткевич і Стус — значення поезії для виживання політичних репресій, місце Голодомору в історії та розумінні ХХ століття, роль регіональних архівів у збереженні історичної спадщини України, творчість Василя Стуса

в діалозі з віршами польських поетів-дисидентів, військові меморіали на окупованих Росією українських територіях, спільна боротьба — Василь Стус, Солідарність та інші правозахисні рухи в Польщі, стирання української ідентичності в окупованому Криму, механізми російської пропаганди.

Кілька важливих панелей відбулися в рамках «Safe Kyiv» — найбільшого українського заходу в Німеччині (якщо не брати до уваги демонстрації, організовані діаспорою, звісно!), організованого Фондом Конрада Аденауера (KAS). У 2024 р. показ фільму *20 днів у Маріуполі* супроводжувався розмовою з Людмилою Васьковською, лікаркою з Маріуполя, та Михайлом Діановим, захисником міста, який пережив російський полон. Команда Центру Лемкіна з Інституту Пілецького у Варшаві поділилася досвідом збору свідчень про російські військові злочини в Україні. У 2025 році в дискусії щодо деколонізації опору взяли участь Ірина Бондас, перекладачка поезії Василя Стуса, Таня Малярчук, письменниця, авторка книги «Забуття», яку BBC визнало книгою 2016 року, та сенатор від Берліна Джо Чіало. Панельну дискусію про Голодомор проводив доктор Герхард Гнауек, історик і журналіст, колишній кореспондент *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, а нині дослідник історії радянських репресій в Університеті Людвіга Максиміліана в Мюнхені.

Неможливо згадати всіх, хто ділився своїм досвідом і знаннями під час дискусій. Дозвольте мені зробити суб'єктивний вибір: Марцін Гачковський — перекладач української літератури польською мовою (перекладав, напр., «Місто» Валер'яна Підмогильного), Катерина Рітц-Ракул — директорка Українського інституту в Берліні, Василиса Степаненко — журналістка та продюсерка (зокрема «20 днів у Маріуполі»), Роман Бондарчук — режисер (зокрема «Editorial Office»), Філіп Мейзер — засновник видавництва DOM publishers, Ярослав Куїш — історик держави і права, засновник журналу «Kultura Liberalna», Гвідо Хаусманн — професор історії Центральної та Східної Європи Регенсбурзького університету, Максим Буткевич — журналіст, правозахисник, а нині військовослужбовець Збройних сил України, проф. Андрій Портнов, історик, викладач, автор книг з історії Центрально-Східної Європи. А також співробітники Інституту Пілецького в Берліні: Ганна Радзейовська, Матеуш Фалковський, Єва Якубовська, Патрик Шостак та авторка статті.

Кінопокази

Учасники мали змогу переглянути 11 кінопоказів: *A Spring of Thirsty* (реж. Юрій Ілленко, 1965, заборонений до 1987 р.), *Eurodonbas* (Корній Грицюк, 2022, прем'єра), *Maydan: Six letters of our freedom* (Анна Єресико, Владислав Васильченко, 2021), *Звук світла* (Олександр Хоменко, 2023, прем'єра), *Neubeginn — wie Geflüchtete in Berlin neu angefangen*

haben (2023, прем'єра), *A House Made of Splinters* (Азад Сафаров, 2022, прем'єра), *Uprooted* (Олеся Біда, Віталій Гавура, 2023), *20 Days in Mariupol* (Мстислав Чернов, 2023, прем'єра), *Named Voices* (Наталія Вайнович), *Euer Vasyil* (Світлана Рудюк), *Zinema* (Корній Грицюк, 2024).

Більшість з цих фільмів були показані в Берліні вперше, а покази супроводжувалися дискусіями з людьми, які в різний спосіб долучилися до їх створення — режисерами, членами знімальних груп, героями та героїнями фільмів.

Презентації книг

Кілька вечорів були присвячені презентаціям і розмовам про книги, часто за участю авторів чи видавців: *Kyiv Architectural Guide* Семена Широчіна, *The Story of a Ukrainian Defender* (історія командира розвідувального підрозділу безпілотників Юлії Микитенко) Ларі Марлоу, *Monuments and Territory: War Memorials in Russian-Occupied Ukraine* Миколи Гуманюка та Міші Габовіча, *Blick auf Frauen, den Krieg im Blick* Вікторії Амеліней.

Подкасти, семінари, перформанси, концерти, написання листів...

Разом з Державним архівом Кіровоградської області ми створили 7-серійний подкаст *Vorhang auf!* (*Піднімаємо завісу!*) про Центральну Україну, її місце в ХХ ст. історії Європи та зародження українського професійного театру. Частиною кожного епізоду є п'єса — іноді навіть пісня! — яку майстерно виконує на бандурі Ганна Рабенко. У подкасті також бере участь проф. Андрій Портнов.

«OSINT Saves Ukraine — Hackaton» — це 2-денний практичний семінар з інструментів для пошуку та перевірки інформації з загальнодоступних джерел. Інтерв'ю з відкритими джерелами тепер стали ключовим ресурсом для журналістів, дослідників, усних істориків, захисників прав людини та міжнародних організацій.

Змістом 5-денного семінару «The Nexus of DECISION2023» було порівняння історичних, політичних, філософських та духовних шляхів розвитку трьох геополітичних регіонів — України, Польщі та Німеччини — та обговорення викликів, які стоять перед ними. Партнерами проекту були, зокрема, Міністерство закордонних справ Німеччини, Фонд польсько-німецької співпраці та Фонд Генсгаген.

Під час заходу #2NATIONS4FREEDOM, організованого спільно з українською та білоруською діаспорою в Берліні, гості писали листи політичним в'язням у Білорусі. У дискусії взяли участь, зокрема, Йорг Форбіг, керуючий директор програми Transatlantic Trusts German Marshall Fund, та Тетяна Хомич, сестра Марії Калеснікової, білоруської дисидентки та в'язня сумління. Захід завершився концертом білоруського гурту Naviband.

16.09.2022 р., за день до 83-ї річниці нападу СРСР на Польщу, перед Інститутом стояла лавка з протитанкових їжаків, привезених з України. На місці була актриса, яка розповідала автентичні історії про війну німецькою

та англійською мовами — кожен міг сісти поруч з нею і поспілкуватися. Це було відсиланням до філософії прямого діалогу, який дозволяє передавати складний і багатовимірний досвід.

19.05.2023 р., у День пам'яті жертв радянських репресій, відвідувачі Інституту мали змогу прогулятися Берліном і відкрити для себе місце, що вшановує пам'ять ... диктаторів (напр., меморіал радянським солдатам у Шенхольцер-Гайде з цитатою Сталіна на центральному меморіалі).

«Check Point Peace» — це спільний міждисциплінарний проєкт Вітше Берлін та «Платформи Ту» з Маріуполя. Він був реакцією на перший рік повномасштабного вторгнення. Організації розглянули складний взаємозв'язок між пацифізмом, пам'яттю та миром.

Частиною церемонії відкриття виставки, присвяченої Василю Стусу, став перформанс «tobimuriumur» з текстами історика Джеймса Мейса, адвоката Рафала Лемкіна та Василя Стуса і музикою Юрія Гуржія та Віктора Портвінова. Назва є цитатою з вірша, який Стус написав після спору про мову. Контекстом спору було переслідування української мови в Російській імперії, а згодом і в СРСР.

«A Journey from Dangerous to Unsafe» стала саундтреком для берлінського автобуса лінії 100. Проєкт з'єднав східну та західну частини Берліна, відображаючи постійну міграцію біженців та мережі підтримки в місті. Співорганізаторами проєкту виступили Національний інститут архітектури та містобудування у Варшаві та Вітше Берлін.

У грудні 2024 р. в Інституті відбувся український Вертеп, який супроводжувався онлайн-зустріччю з Ігорем Калинцем, поетом і письменником українського покоління 60-х років, колишнім політ'язнем та учасником історичного Вертепу 1972 р.

Матеріальна допомога

У підземній частині ІП в Берліні знаходиться постійна виставка про Вітольда Пілецького — офіцера Армії Крайової, в'язня і автора звіту про концтабір Аушвіц. З кінця лютого до літа 2022 р. Інститут надав це приміщення в розпорядження Альянсу українських організацій у Берліні (Allianz Ukrainischer Organisationen) для зберігання медичної допомоги та іншого спеціалізованого обладнання для військових, що воюють в Україні. Поєднання виставки про Другу світову війну в Польщі та пакунків з ретельно описаною гуманітарною допомогою для України несло в собі дуже сильний меседж, тому відвідувачів проводили по виставці в тому вигляді, в якому вона була, з дотриманням запобіжних заходів.

Українські організації в Берліні з початком повномасштабного вторгнення одразу ж почали доставляти допомогу. Завдяки їхнім логістичним можливостям Інститут зміг організувати першу доставку матеріальної допомоги для архіву. Партнерами кампанії «Ukrainian Archive Retten» виступили Федеральний

архів Німеччини та Білоруська організація RAZAM, яка має статус, необхідний для проведення фінансових зборів та з якою Інститут співпрацює з часів протестів 2020 р. Це дозволило придбати сканери, жорсткі диски, принтери. Кількома місяцями пізніше в Німеччині було створено професійну структуру екстреної допомоги культурним інституціям в Україні — Ukraine Art Aid Center, який, серед іншого, фінансується урядом Німеччини. Інститут співпрацював (і продовжує співпрацювати) з UAAC у наданні або придбанні професійного обладнання для обласних архівів. Окрім Федерального архіву Німеччини, найбільшу матеріальну допомогу надав Landesarchiv Nordrhein-Westfalen. У 2024 р. до кампанії долучився архів Фонду Конрада Аденауера. Організовані ним колекції дозволили, серед іншого, допомогти профінансувати евакуацію одного з архівів на Херсонщині.

Партнери

Практично всі згадані заходи були організовані Інститутом спільно з міжнародними партнерами.

З українських організацій та установ були присутні Vitsche, Plast, Ukrainische Ortodoxe Kirchengemeinde, Посольство України в Німеччині, Mom I See War, Kosmos Tabir, Kyiv Independent, moon man production, IST Publishing, Stus Center, Center for Urban History Lviv, Svitarta, Ukrainian Institute in Germany, Crimean Human Rights Group, **Державний архів Кіровоградської області**.

З німецької сторони — Libereco, DRA e.V. Berlin, Zentrum Liberale Moderne, Fundacja Genshagen, Auswärtiges Amt, Heinrich-Böll-Stiftung, Ukraine-Hilfe Berlin, Ukraine Art Aid Center, Deutsche Postcode Lotterie, DOM publishers, Bundesarchiv, Landesarchiv NRW, Viadrina Center for Polish and European Studies, Studio Ultimo, Konrad Adenauer Stiftung, Central Council of German Sinti and Roma, Heinrich-Böll Stiftung, EVZ Stiftung, Tropen Verlag.

Польськими партнерами проєкту були Посольство Польщі в Німеччині, Інститут Адама Міцкевича, Польський інститут у Берліні, Державний архів, ЦНБ Польської академії наук у Берліні, Малопольський інститут культури, а також Польські інститути в Празі та Києві.

Серед інших партнерів — Фонд польсько-німецької співпраці, Посольство США в Берліні, OSINT for Ukraine, ПPrague Civil Society Center, Crimean Cultural Center in Germany «KERMEN», Microsoft, Фонд ARCA, Galerie VI PER Prague, Lithuanian Institute of History, Deutsch-Ukrainische Gesellschaft.

Альянс PL-DE-UA?

Здорові альянси зазвичай формуються навколо конкретних цілей і ґрунтуються на вищих цінностях. На прикладі діяльності Інституту Пілецького в Берліні можна сказати, що 24.02.2022 р. принесло нове відкриття у тристоронні відносини у сферах культури, історичної освіти та у сфері публічного дискурсу?

Якщо подивитися на список партнерських установ та організацій — так. Про це свідчать комплексні, довгострокові або циклічні проекти, зокрема, з Федеральним архівом Німеччини, Фондом Конрада Аденауера і Фондом Гайнріха Бюлла. Усі перелічені заходи були перекладені німецькою або англійською мовами (або проведені цими мовами). Винятком є польсько-українські наукові семінари, на яких ми працюємо над мистецтвом взаєморозуміння також у сфері мови. Рівність і можливість говорити від власного імені також є умовою альянсу. У більшості заходів активно брали участь люди, які щодня живуть в Україні, адже саме вони можуть поділитися своїм автентичним досвідом і знаннями про свою країну. Здається, ми також заглибилися у більшість тем, які наразі є найбільш важливими для української культури пам'яті, і дали можливість берлінській аудиторії вступити з ними в діалог.

Водночас, якщо взяти до уваги кількість організацій та установ лише в Берліні (на 2022 рік — близько 29738 неурядових організацій, близько 810 культурних установ), відсутність змін щодо деколонізації меморіалів, здається, що це відкриття могло б бути масштабнішим. Багато українських культурних установ шукають партнерів у Німеччині для реалізації спільних проектів. Одним із прикладів є регіональні архіви, які зацікавлені в організації історичних виставок і природним партнером яких, здається, є німецьких федеральних земель. На сьогоднішній день ці ідеї чекають на відповідь німецької сторони.

У сфері польсько-українських відносин цей час приніс взаємне пізнання та міцні міжінституційні та міжособистісні відносини, які можуть виявитися вирішальними в моменти політичних турбулентностей на державному рівні. В результаті згаданих тут проектів Інститут підписав 3 меморандуми про співпрацю з українськими обласними архівами, метою яких є, серед іншого, оцифрування полоніки. У 2024 р. до Архіву Інституту Пілецького були передані цифрові копії документів з архівів Львівської, Рівненської та Кіровоградської областей, а також Івано-Франківської та Тернопільської, з якими співпраця була налагоджена раніше. Інститут також бере участь у розробці польсько-українського підручника з історії.

Дуже важливим досвідом для берлінської філії Інституту Пілецького є те, що відкритість до української тематики значно збільшила німецьку аудиторію для всіх його пропозицій. У часи ускладнення польсько-німецьких відносин на рівні центральних органів влади ми продовжували практичну співпрацю у здійсненні матеріальної допомоги українським архівам.

Період 2022–2025 років у філії Інституту Пілецького у Берліні показав, що тристороння співпраця можлива і корисна, що солідарність, безпека і право на самовизначення є нашими спільними цінностями, і проклав шлях для майбутніх німецько-польсько-українських альянсів.

ДЖЕРЕЛО:

1. <https://berlin.institutpileckiego.pl/de/news>

ІСТОРИК-ГЕРМАНІСТ Ф. Р. ГОЛЬДЕНБЕРГ ТА ОДЕСЬКЕ НАУКОВЕ СПІВТОВАРИСТВО ІСТОРИКІВ-НОВІСТІВ У СВІТЛІ ЕГО-ДОКУМЕНТІВ

Анотація: У статті розкрито важливі результати наукової діяльності Фаїни Рувимівни Гольденберг (1908–1975) як одного з представників одеської школи істориків-новістів. Наукова творчість Ф. Р. Гольденберг, яка є одним із представників вітчизняної германістики, показана як один з етапів у розвитку одеської школи досліджень нової історії. Ця школа пережила етапи становлення та підйому в ХІХ — на початку ХХ ст., складний процес формування радянської новістики, в якій велика роль належала професору К. П. Добролюбському, який поєднав своєю особистістю дореволюційний та радянський етапи розвитку. Наукові праці Ф. Р. Гольденберг охарактеризовано не достатньо. Серед наукових здобутків Ф. Р. Гольденберг — розробка низки важливих тем, які мають теоретичне, методичне значення розуміння логіки розвитку нової історії. Однією з таких тем є дослідження гуманістичної спрямованості світогляду німецького драматурга, теоретика мистецтва і літературного критика-просвітителя, основоположника німецької класичної літератури Г. Е. Лессінга. Вона вивчала його філософію та соціальні проблеми в його творчості, розглядала спадщину письменника, яка багато в чому відображала слабкості та недостатньо розвинену класову самосвідомість німецького бюргерства ХVІІІ ст. Водночас у її науковій творчості більш не має опублікованих наукових праць окрім методичних напрацювань. Проте вона стояла біля витоків історичної германістики в Дніпропетровському університеті, в якому їй вдалося долучитися до підготовки наступного покоління істориків-новістів.

Ключові слова: Ф. Р. Гольденберг, одеська школа істориків-новістів, наукове співтовариство, генерації, ego-документи.

У розвитку дослідження питань нової історії важливе місце належить Одесі, Імператорського Новоросійському університету (1865–1920) та представникам одеської наукової школи істориків-новістів. Одеса з початку другої половини ХІХ ст. і до нашого часу є одним із провідних центрів розвитку досліджень у галузі історії і культури нового часу, в рівній мірі є центром викладання нової історії та підготовки професійних кадрів вчених-новістів. Біля витоків досліджень нової історії в Одесі ще в 1850-х рр. стояв професор Рішельєвського лицю С. Муравйов [1]. Становлення ж одеської школи істориків-новістів пов'язане з приходом до Новоросійського університету 1867 р. професора О. Г. Брікнера (1834–1896), праці якого були присвячені, головним чином, культурній й політичній історії ХVІІ–ХVІІІ ст. [2, с. 480]. В останній третині ХІХ ст. в Одесі сформувалася власна наукова школа новістів, серед засновників якої були такі вчені, як професори Г. О. Афанасьєв (1848–1925) [3], О. С. Трачевський (1838–1906) [4], В. К. Надлер (1840–1894) [5], Р. Ю. Віппер (1859–1954) [6], П. М. Ардашев (1865–1924) [7], І. І. Іванов (1862–1929) [8], Є. М. Щепкін (1860–1920) [9], В. Е. Крусман (1879–1922) [10], К. О. Кузнецов (1883–1953) [11], В. Ф. Лазурський (1869–1947) [12] та ін. Таким чином, у галузі нової історії в Одесі в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. працювали відомі історики, але в силу різних обставин вони на довго не затримувалися у Новоросійському університеті (крім Є. М. Щепкіна і В. Ф. Лазурського), переїжджаючи до більш престижних університетів або до інших вишів на більш статусні посади.

У розвитку нової історії в Одесі сформувалася низка напрямів, серед яких найважливішим був історико-культурологічний. Одеський історико-культурологічний напрям досліджень нової історії будувався на бездоганному знанні історичних джерел, їх ретельному аналізі, на особливій увазі до політичної історії та до здобутків культури народів того часу. Історико-культурологічний напрям пов'язав в єдиний процес нову історію дореволюційного періоду, радянського часу та сучасного етапу розвитку науки. У цьому відношенні особливе місце у розвитку цього напрямку належить професору К. П. Добролюбському (1885–1953) [13], вченому дореволюційної наукової школи, який продовжив давню традицію підготовки фахівців і наукових досліджень з нової історії у післяреволюційний час та своєю педагогічною, науковою, громадською діяльністю забезпечив настільки необхідне науці спадкоємство істориків-новістів. Традиції одеської школи нової історії продовжували розвивати у 20-ті — 40-ті роки ХХ ст. такі відомі вчені, як Й. Л. Вайнштейн (1894–1980) [14], А. Г. Готалов-Готліб (1866–1960) [15], М. М. Розенталь (1892–1960) [16], В. С. Алексєєв-Попов (1912–1982) [17] та ін. Одним із продовжувачів історико-культурологічного спрямування, зробивши вагомий внесок у науку та у розвиток даного напрямку, стала Фаїна Рувимівна Гольденберг (1908–1972), ім'я якої сьогодні є призабутих в українській історичній науці.

Ця стаття є першим досвідом осмислення наукової спадщини Ф. Р. Гольденберг, не рахуючи дотичної згадки про неї в статті П. А. Майбороди [18, с. 129] та в одній із попередніх студій автора [19, с. 214–216], яка надалі вимагатиме додаткових спеціальних досліджень.

Основу джерельної бази статті склали матеріали трьох фондів Державного архіву Одеської області (ДАОО), архів і фонд дисертацій Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, преси та наукової літератури.

Ф. Р. Гольденберг народилася 19 лютого 1908 р. у єврейській родині робітників у Кишиневі [20, арк. 2]. Батька звали Рувін Шмарович Гольденберг (1877 р. н.) [20, арк. 4]. Згодом родина переїхала до Одеси, де батько з 1924 р. працював приймальником хліба [20, арк. 4], але станом на 20 липня 1927 р. рахувався безробітним [20, арк. 8–9]. 15 червня 1925 р. Ф. Р. Гольденберг закінчила семирічну трудову школу соціального виховання [20, арк. 10], а в липні 1927 р. подала заяву щодо вступу до Одеського інституту народної освіти (ОІНО) [20, арк. 1], який існував впродовж 1920–1930 рр. [21]. До ОІНО вона надавала документи за вступною нормою ЛКСМУ, про що свідчить клопотання Свердловського районного комітету Одеської організації ЛКСМУ про її прийом до ОІНО [20, арк. 5]. 5 липня 1927 р. Ф. Р. Гольденберг заповнила «Анкету», для тих хто вступав до ОІНО. У вересні 1927 р. вона стала студенткою історичного відділення факультету професійної освіти ОІНО [20, арк. 11]. Розпочавши навчання в ОІНО їй довелося закінчити навчання в іншому виші — в Одеському інституті професійної освіти (ОІПО, 1930–1933), що було пов'язано з реорганізацією мережі вищої школи УСРР 1930 р. ОІПО вона закінчила 1931 р. та 1 березня їй було виписано характеристику: *«Гольденберг Фаня Рувімова студентка соц [іально]-економ [ічного] фак [ульт]ту, член ЛКСМ/у/, чл [ен] спілки. За час перебування у виші до академ [ічної] роботи ставилась уважно. Академпідготовка достатня. Політично розвинена. Брала участь в громадській роботі вишу, але була знята з роботи профуповноваженого за недбале ставлення до роботи та використання в своїх інтересах. Може бути використана на педроботі»* [20, арк. 7]. Через реформаційні процеси структури вищої школи УСРР на початку 1930-х рр. на сьогодні не можливо чітко встановити назву факультету, який вона закінчила. У документі від 01 березня 1931 р. вказано соціально-економічний факультет ОІПО [20, арк. 7], а в документі від січня 1931 р. засвідчено назву економічно-історичного відділу ОІПО [22, арк. 8]. Згідно останнього документу вона закінчила економічно-історичний відділ ОІПО та за розподілом у січня 1931 р. отримала направлення на роботу до Червоно-повстанського району [22, арк. 8] адміністративним центром якого було село Біляївка (нині місто в Одеському районі Одеської області, адміністративний центр Біляївської міської громади).

Впродовж чотирьох років навчання, відповідно вимог системи вищої школи тих часів, Ф. Р. Гольденберг продемонструвала загалом знання вище середнього. Із 36 предметів, за які виставлені оцінки в її «Відомості про академічну працю» за період від червня 1928 р. до січня 1931 р., 19 вона склала на «добре», 9 — на «задовільно»

(педологія, фізкультура, військова навчальна підготовка, історія старого світу — М. І. Мандес, історія середньовіччя — Й. Л. Вайнштейн, російська мова, економіка промисловості, історія педагогічних навчань — І. І. Герліх, історія КП(б)У — Г. М. Трачевський), за інші 8 предметів отримала оцінку «зараховано». Як бачимо вище за три історичних предмети вона отримала оцінку «задовільно», за 4 предмети історичного профілю отримала оцінку «добре» (історія нового часу — К. П. Добролюбський, історія Росії — І. Д. Сероглазов, історія України — Р. М. Шпунт, історичний матеріалізм — Л. О. Піпер), а за історію XIX та XX ст. — «зараховано» (К. П. Добролюбський) [20, арк. 11–12]. Якщо умовно рахувати за п'ятибальною системою, де «задовільно» дорівнює 3 балам, «добре» — 4, а «зараховано» — 5, то середній бал Ф. Р. Гольденберг з історичних предметів склав 3,75 балів.

Більш важливим моментом ніж оцінки в отриманні Ф. Р. Гольденберг вищої освіти є той факт, що вона познайомилася з людиною, яка привела її до історичної науки, стала науковим керівником її кандидатської дисертації та саме головне стала її вчителем у науці на все життя. Такою людиною для неї став доктор історичних наук, професор К. П. Добролюбський (1885–1953), який відомий в історичній науці як дослідник історії Франції XVIII ст. Його фундаментальні праці «Экономическая политика термидорианской реакции» (1930) і «Термидор: очерки по истории классовой борьбы во Франции в 1794–1795 гг.» (1949) [13] визнані фахівцями класичними. Прямим підтвердженням факту приналежності Ф. Р. Гольденберг до наукової школи К. П. Добролюбського є її лист до нього від 22 березня 1948 р. (див. дод. 1) за вісім місяців до її захисту кандидатської дисертації. Словами, що характеризують їх взаємозв'язки як «учня і вчителя» є фраза «Вы очень нужны нам — всему нашему поколению, и более молодому поколению — все мы, Ваши ученики, глубоко уважаем Вас за те знания, которые получаем от Вас, за ту колоссальную пользу, которую Вы приносите нашей науке». Із змісту цього листа також стає зрозуміло, що Ф. Р. Гольденберг підтримувала наукові контакти ще з двома представниками наукової корпорації істориків-новістів — професорами А. Г. Готаловим-Готлібом і М. М. Розенталем. До речі, з А. Г. Готаловим-Готлібом Ф. Р. Гольденберг була знайома ще з часів її навчання в ОІНО, де професор викладав їй дисципліни «Організація народної освіти» (у червні 1929 р. отримала оцінку «добре») і «Дидактику» (у вересні 1930 р. отримала оцінку «зараховано») [20, арк. 11 зв.].

На сьогодні нам ще не вдалося встановити життєвий шлях Ф. Р. Гольденберг після закінчення ОІПО в період 1930-х — першої половини 1940-х рр., але відомо, що в 1935/1936 навчальному році вона працювала асистентом кафедри всесвітньої історії Одеського державного університету (ОДУ) під керівництвом професора К. П. Добролюбського. У період другої половини 1930-х рр., незважаючи на складні умови політичної ситуації в країні, К. П. Добролюбському на кафедрі всесвітньої історії ОДУ

вдалося зібрати навколо себе когорту молодих талановитих студентів і випускників вищої школи Одеси та підготувати з них плеяду кваліфікованих викладачів і вчених (Н. І. Владимірова, Ф. Р. Гольденберг, С. І. Магазинер, Б. І. Малкіна, Й. Л. Портной та ін.).

Однією з аспіранток К. П. Добролюбського безумовно була Ф. Р. Гольденберг. На сьогодні, через брак збереження архівних матеріалів 1930-х рр., ми ще не змогли встановити розвідку, яка стала першою у хронологічному плані серед її наукових досліджень, але документально вдалося з'ясувати деякі факти з її наукової кар'єри, зокрема щодо обставин захисту кандидатської дисертації на тему «Гуманіст Лессінг і його боротьба з реакційними сторонами сучасної йому германської дійсності» [24], який через не традиційність і складність теми та велику увагу з боку науковців відбувся на об'єднаному засіданні Ради історичного та філологічного факультетів ОДУ двічі: у квітні [25] та 25 листопада 1948 р. в [26, арк. 187]. Текст цієї дисертації зберігається у Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Також нам невідомо достеменно, з якого саме часу Ф. Р. Гольденберг почала працювати над збиранням матеріалу, підготовкою та написанням дисертації. Беззаперечним фактом є те, що ця кандидатська дисертація на тему історії епохи Просвітництва в Німеччині, є першою в радянській науці працею, присвяченою німецькому поету, драматургу, теоретику мистецтва та літературному критику-просвітителю, основоположнику німецької класичної літератури — Готтольду Ефраїму Лессінгу (1729–1781). Ще одним важливим моментом є те, що активізація досліджень з нової історії в Одесі відбулася у другій половині 1940-х рр. як один із результатів лояльної політики радянської влади щодо тематики історичних досліджень після війни, але в умовах «боротьби з космополітизмом» цю тему спочатку віднесли до другорядних, а згодом зовсім припинили дослідження у цій галузі.

Причина проведення двох об'єднаних засідань Ради історичного та філологічного факультетів ОДУ пов'язано з тим, що після першого засідання у квітні 1948 р. доцент А. В. Недзвідський (1908–1984) на сторінках друкованого органу ОДУ «За більшовицькі кадри» критично оцінив роботу Ради історичного і філологічного факультетів під час захисту дисертації Ф. Р. Гольденберг. А. В. Недзвідський звинуватив членів ради, а особливо її голову — професора М. В. Беляєва у формалізмі, відсутності принципності, оскільки той тричі переривав виступ доцента В. С. Алексеева-Попова, нагадуючи йому, щоб він «скорочувався». Також критика А. В. Недзвідського стосувалась і того, що фахівці університету, які вивчають західноєвропейську літературу, не долучилися до обговорення дисертації, в якій чимало сторінок присвячено саме літературі: «Проте виявилось, що ніхто з працівників, скажім, кафедри західноєвропейської літератури дисертації... не читав. Навіть керівник кафедри доцент Б. О. Шайкевич не зміг узяти участь у диспуті!» [25]. Серед усіх зауважень висловлених А. В. Недзвідським більш-менш

об'єктивними є ті, що стосуються некоректного обмеження В. С. Алексеева-Попова під час його виступу, адже саме він був одним із фахівців в ОДУ в полі наукових інтересів, якого знаходилась тема дисертації Ф. Р. Гольденберг. Не дивлячись на те, що він захистив кандидатську дисертацію «Рабочий класс и социал-демократия Германии в дни франко-прусской войны и Парижской Коммуны 1870–1871 гг.» [17], він вважався видатним знавцем французької суспільної думки XVIII ст. Отже, тема кандидатської дисертації Ф. Р. Гольденберг перетиналася з його науковими уподобаннями, відповідно він міг можливість висловити достатньо багато зауважень і порад.

Текст дисертації Ф. Р. Гольденберг дійшов до нас сьогодні в обсязі 302 аркушів, хоча її обсяг, на який давав відгук професор А. Г. Готалов-Готліб 07 квітня 1948 р., склався з 476 сторінок машинопису (463 аркуша тексту та 13 аркушів списку літератури) [27, арк. 316]. У своєму дослідженні Ф. Р. Гольденберг на підґрунті тогочасної радянської ідеології, з переважним акцентом на гуманістичну спрямованість світогляду Г. Е. Лессінга та філософію, діяльність і соціальні проблеми в його творчості, розглядала спадщину письменника, яка багато в чому відображала слабкості та недостатньо розвинену класову самосвідомість німецького бюргерства XVIII ст. У тезах свого дисертаційного дослідження, що зберігаються в особистому фонді одного з її опонентів професора А. Г. Готалова-Готліба Ф. Р. Гольденберг писала: «Лессінг — жертва сучасного йому пруссачества, но жертва сильная. Его драма не в том, что он согнулся, приспособился, как поступали многие, но в том, что он сохранил верность своему «я», бедствовал, боролся и погиб. В борьбе идеологической Лессинг выделялся среди современников, был выше их, значительно опередил их. Это и определило его судьбу — его одиночество и гибель. Одиночество Лессинга заключалось в том, что его воззрения не были достоянием какого-либо общественного течения в Германии ни во время его жизни, никогда-либо после него» [27, арк. 334–335].

На засіданні Вченої ради ОДУ 01 грудня 1948 р. [26, арк. 183], на якому йшло обговорення щодо присудження Ф. Р. Гольденберг наукового ступеня кандидата історичних після захисту дисертації 25 листопада 1948 р., більшістю голосів дисертацію було визнано достойною ступеня кандидата наук, але одночасно було зазначено, що вона мала суттєві недоліки: тема була проміжною історико-літературознавчою, матеріал зібраний великий, але автор не зуміла його добре опрацювати, крім того була низка недоліків, які значно знижували цінність роботи. Наприклад, провідний одеський історик-новіст професор К. П. Добролюбський відмічав, що на захисті було мало виступів літераторів, тому низку піднятих критичних зауважень не було розкрито фахівцями-літературознавцями. Доценти С. Я. Коган і А. А. Москаленко відмітили комплексність теми та проміжний характер, що не було її недоліком, а залежало від характеру питання та незважаючи на коливання в оцінці дисертації є

цілком допустимим. У ґрунтовних рецензіях професорів М. М. Розенталя і А. Г. Готалова-Готліба було вказано на низку недоліків дисертації, але всі рецензії визнали роботу такою, що відповідає вимогам, і тому рішення ради факультетів про присудження наукового ступеня кандидата наук було безумовно обґрунтованим. Дивним виглядає становище, коли рецензенти перераховували багато недоліків у роботі та все ж таки вважали за можливе присудження ступеня кандидата наук. Професор М. М. Розенталь зазначив, що дисертантка цілком заслуговувала на науковий ступінь, в дисертації вона використала великий фактичний матеріал і показала уміння оперувати зібраними даними. Професор А. Г. Готалова-Готліб відмітив, що дисертація на факультетській раді не отримала загального схвалення, але він як офіційний опонент детально ознайомився з роботою Ф. Р. Гольденберг і в своєму відгуку від 07 квітня 1948 р. на 19 сторінках (див. дод. 2) зазначив, що тема обрана дисертанткою дуже складна і вимагає колосальної ерудиції та технічної досконалості, яких не може бути у наукового працівника-початківця. Про німецьку освіту немає праць і тому важко опрацювати подібну тему; у цьому полягала заслуга дисертантки, що вона взялася за нерозроблене питання. При цьому дисертанткою було виявлено велику старанність та вміння працювати, зробивши новий матеріал і тому він вважав роботу гідною наукового ступеня кандидата наук. Доцент П. М. Єфремов наголосив, що автор дисертації обробила великий матеріал, використавши як перекладну літературу, так і оригінали; у вступному слові показала гарне знайомство з матеріалом теми, вміння аналізувати цей матеріал і тому вважав роботу гідною ступеня кандидата. Професор М. П. Савчук заявив, що при захисті дисертації слід пред'являти більше вимог, всебічно критикувати роботу, обговорювати, але необхідно вже на факультетській раді

дійти певної її оцінки. Враховуючи висновки офіційних опонентів та думку більшості виступаючих, очевидно, слід визнати роботу гідною наукового ступеня. У підсумку ухвалили присудити Ф. Р. Гольденберг вчений ступінь кандидата історичних наук [26, арк. 187–189.]. Це дослідження стало єдиним у розробці історії епохи Просвітництва в Німеччині серед одеських вчених.

Зроблені вченою висновки та характеристики дуже точно, але, на жаль, дуже коротко та ідеологічно заангажовано визначають сутність тих процесів, які протікали в Німеччині тих часів. Можна лише шкодувати з приводу того, що надалі Ф. Р. Гольденберг у часи пом'якшення впливу ідеології на науку за часів «хрущовської відлиги» не звернулася більш повно до цього сюжету та не запропонувала розгорнуте концептуальне розуміння сутності епохи Г. Е. Лессінга.

Підсумовуючи першу спробу реконструкції інтелектуальної біографії Ф. Р. Гольденберг можемо констатувати, що вона мала приналежність до «ранньорадянської» генерації (1917–1941) вчених, до яких відносимо фахівців соціогуманітарних дисциплін, які здобули вищу освіту або проходили процес навчання, професійна діяльність яких проходила в багатьох вишах та різних за структурою науково-дослідних установ, які здобули вищу освіту або проходили процес її здобуття і перебували на початковому етапі наукової кар'єри, їхні наукові публікації мали теоретичне оформлення відповідно до домінуючих концепцій у розвитку науки 1920-х — 1930-х рр., підтримували та поширювали ідеї побудови та розвитку соціалістичної держави. Результатом приналежності вчених до «ранньорадянської» генерації з панівним тоталітарним характером відносин між владою і науковим співтовариством стали прояви різних методів «інтелектуальної покори», що проявилось у творчості Ф. Р. Гольденберг.

ДОДАТКИ:

Додаток 1

Лист Ф. Р. Гольденберг до К. П. Добролюбського від 22 березня 1948 р.

[23, арк. 18]

Днепропетровск. 22 марта 1948 г.

Многоуважаемый Константин Павлович!

Я чувствую себя бесконечно виноватой перед Вами — я надоедаю Вам своими делами, а Вы, оказывается болеете!.. Тысячу раз прошу извинить меня, но я ничего не знала о Вашей болезни. На-днях получила письмо от проф [ессора] Розенталя и от проф [ессора] Готалова — они сообщают мне о том, что Вы болеете. Меня очень взволновало это известие, и единственным утешающим моментом является письмо Николая Николаевича — он пишет, что Вам легче и что Вы находитесь на пути к выздоровлению. От всего сердца желаю Вам скорейшего окончательного выздоровления и долгих лет плодотворной работы. Вы очень нужны нам — всему нашему поколению, и более молодому поколению — все мы, Ваши ученики, глубоко уважаем Вас за те знания, которые получаем от Вас, за ту колоссальную пользу, которую Вы приносите нашей науке.

Еще раз желаю здоровья. Глубоко уважающая Вас

Ф. Гольденберг [підпис]

Додаток 2

**Уривок з відгуку офіційного опонента професора А. Г. Готалова-Готліба від 07 квітня 1948 р.
на кандидатську дисертацію Ф. Р. Гольденберг
[26, арк. 333]**

Тов [арищ] Гольденберг задалась целью восполнить пробел в научной литературе о Лессинге. Это смелый и похвальный шаг. Но диссертант, очевидно, не рассчитал своих сил, избрав эту актуальную, но чрезвычайно трудную тему, при разработке которой последовательно приходится касаться множества проблем. Немецкое Просвещение очень мало изучено в нашей исторической науке. Этим, между прочим, объясняется то, что в вузовском учебнике по истории нового времени нет раздела о немецком Просвещении. В диссертации имеются дефекты. Но автор выполнил большую работу; он трудился с энтузиазмом, собрал значительный материал и осветил с позиций марксистско-ленинской науки, ряд неизвестных или мало известных моментов из жизни великого просветителя Германии. Эта предварительная работа послужит основой для создания им в будущем полноценной книги о Лессинге, и мы желали бы, что он продолжал работу над этой актуальной темой, учитывая нашу благожелательную критику.

То, что сделано автором в его обширной диссертации, вполне достаточно для присуждения ему ученой степени кандидата исторических наук.

Проф. Готалов-Готлиб

7/IV–1948 г [од]

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Муравьев С. Тюрго. *Его научная и административная деятельность, или Начало преобразований во Франции XVIII века*. Москва: Тип. Каткова и Ко., 1858. 172 с.
2. Аппатов С. И., Демин О. Б., Першина З. В. Историческая наука в Одессе за 200 лет. *Очерки развития науки в Одессе* / Отв. ред. С. А. Андронати. Одесса: «Титул», 1995. С. 450–491.
3. *Два момента конституционной истории Англии XIX века: Публичные лекции Г. Е. Афанасьева*. Одесса: тип. П. А. Зеленого, 1882. 12 с.; *Главные моменты министерской деятельности Тюрго и их значение*. Одесса, 1884. 279 с.; *Внешняя политика Наполеона III. Публичные лекции Г. Е. Афанасьева, читанные в пользу Одесского славянского общества*. Одесса: типография В. Кирхнера, 1885. 28 с.; *Судьбы Ирландии: Публичные лекции / Г. Е. Афанасьев*. Одесса: тип. «Одесский вестник», 1887. 88 с.; *Гугеноты при Людовике XIV*. Одесса, 1895. 20 с. та ін.
4. Трачевский А. *Союз князей и немецкая политика Екатерины II, Фридриха II, Иосифа II. 1780–1790 гг.* Историческое исследование. СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1877. IV, 527 с.; Трачевский А. С. *Немецкий вопрос во Франции при Людовике XVI*. СПб.: Типография Г. Ульриха, 1880. 176 с.
5. Надлер В. К. *Причины и первые проявления оппозиции католицизму в Чехии и Западной Европе в конце XIV и начале XV в.* Харьков: Унив. тип., 1864. 260 с.; Надлер В. К. *Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV*. Харьков: Унив. тип., 1867. IV, VIII, 422 с.
6. Виппер Р. Ю. *Влияние Кальвина и кальвинизма на политические учения и движения XVI века. Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху кальвинизма*. Москва: Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1894. X, 686, 54, VII, 6 с.; Виппер Р. *Общественные учения и исторические теории XVIII и XIX вв. в связи с общественным движением на Западе*. Санкт-Петербург: журнал «Мир божий», 1900. 207 с.
7. Ардашев П. Н. *Абсолютная монархия на Западе*. СПб: Тип. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1902. 196 с.; *Администрация и общественное мнение во Франции перед революцией: Исторический очерк Павла Ардашева, проф. ун-та св. Владимира*. Киев: Типография И. И. Чоколова, 1905. 132 с. та ін.
8. Иванов И. *Политическая роль французского театра в связи с философией XVIII века*. Москва: Университетская Типография, 1895. 771 с.; Иванов И. *Сен-Симон и сенсимонизм*. Москва: Университетская типография, 1901. VIII, 737 с. та ін.
9. Щепкин Е. *Русско-австрийский союз во время Семилетней войны. 1746–1758 гг.* СПб.: Типография «В. С. Балашев и К», 1902. VII, 698, 16 с.
10. Крусман В. *На заре английского гуманизма. Английские корреспонденты первых итальянских гуманистов в ближайшей своей обстановке*. Одесса: Типография «Техник», 1915. XXXI, 710 с.; *Общество эпохи Просвещения. Пособие к курсу, читанному в Имп. Новороссийском университете и на Одесских высших женских курсах в 1915–16 acad. году прив.-доц. В. Э. Крусманом*. Одесса, 1916. 91 с. та ін.
11. Кузнецов К. А. *Английская палата общин при Тюдорах и Стюартах*. Одесса: Типография «Техник», 1915. XXIV, 320 с.
12. Лазурский В. *Сатирико-нравоучительные журналы Стиля и Аддисона. Из истории английской журналистики XVIII века*. [В 2 т.]. Т. 1. Одесса: «Экономическая» типография, 1909. XII, 379 с., Т. 2. Одесса: Типография «Техник», 1916. VIII, 363 с.; Лазурский В. Ф. *Курс западноевропейской литературы XVIII века*. Одесса, 1912. 183 с.; Лазурский В. Ф. *Курс западноевропейской литературы XIV–XVII веков*. Одесса, 1916. 168 с. та ін.

13. Добролюбский К. П. *Экономическая политика термидорианской реакции*. М.–Л., 1930. 283 с.; Добролюбский К. П. *Термидор: очерки по истории классовой борьбы во Франции в 1794–1795 гг.* Одесса: Издательство Одесского государственного университета. 1949. 248 с. та ін.
14. Вайнштейн І. Невиданий уривок про Вольтера. *Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе*. 1924, Т. 1, № 7, С. 44–50; Вайнштейн О. Л. Кто является автором «Исторического комментария» к произведениям Вольтера? *Вольтер: Статьи и материалы* / Под ред. М. П. Алексеева. Ленинград, 1947. С. 202–209 та ін.
15. Готалов-Готлиб А. Г. Среднее образование во Франции перед буржуазной революцией 1789 г. и планы его реформы. *Советская педагогика*. 1939, № 4, С. 112–122; Готалов-Готлиб А. Г. Практика и теория дошкольного воспитания в первой половине XVIII века. *Советская педагогика*. 1940, № 8, С. 61–71; Готалов-Готлиб А. Г. Шалотэ и его «Опыт национального воспитания» (Очерк из истории педагогических систем во Франции XVIII в.). *Труды Одесского державного університету*. Збірник кафедри педагогіки. 1941, Т. 2, С. 79–103 та ін.
16. Розенталь Н. Н. *Томас Мьюнцер*. Москва; Ленинград: Государственное издательство, 1925. 90 с.; Розенталь Н. Н. *Рождение современной Европы: Историко-беллетристический сборник*. Ленинград: Брокгауз-Ефрон, 1926. 293 с.; Розенталь Н. Н. *История Европы в эпоху торгового капитализма*. Ленинград: Прибой, 1927. 224 с. та ін.
17. Алексеев-Попов В. С. Рабочий класс Германии в дни Парижской Коммуны. *Моло А. И. Германская интервенция против Парижской Коммуны 1871 года*. Москва: ОГИЗ, 1939. С. 131–197; Алексеев-Попов В. С. Влияние Парижской Коммуны на германское социал-демократическое движение (1871–1872 гг.). *Вопросы истории*. 1953, № 5, С. 60–82 та ін.
18. Майборода П. А. А. Г. Готалов-Готліб на вершині адміністративної кар'єри: життя та діяльність одеського вченого (1944–1952 рр.). *Українська біографістика*. 2016, Вип. 14, С. 116–141.
19. Левченко В. В. Викладання і досліджування епохи Просвітництва в Одесі в першій половині ХХ ст. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць*. 2023, Вип. 11: На пошану доктора історичних наук, професора С. А. Копилова, С. 206–219.
20. ДАОО, Ф. Р-1647, Оп. 1, Спр. 663. 12 арк.
21. Левченко В. В. *Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту* / Відп. ред. В. М. Хмарський; наук. ред. Т. М. Попова. Одеса: ТЕС, 2010. 428 с.
22. ДАОО, Ф. Р-1647, Оп. 1, Спр. 25. 23 арк.
23. ДАОО, Ф. Р-7951, Оп. 1, Спр. 10. 60 арк.
24. Гольденберг Ф. Р. *Гуманист Лессинг и его борьба с реакционными сторонами современной ему германской действительности*. Дисс. ... канд. ист. наук. Днепропетровск, 1948. 302 л.
25. Недзвідський А. Більше критикувати, більше сперечатись! (Про деякі хиби нашої роботи). *За більшовицьки кадри*. 1948, 20 квітня, № 14 (217), С. 2.
26. ДАОО, Ф. Р-1438, Оп. 12, Спр. 18. 246 арк.
27. Наукова бібліотека імені І. І. Мечникова, Архів А. Г. Готалова-Готліба, Картон № 20, Одиниця зберігання № 202, Арк. 203–434.

Оксана Лутай

(Кіровоградська область,
Кропивницький район, с.Суботці)

**СУЧАСНІ УКРАЇНСЬКІ ЗВИТЯЖЦІ:
РОЗВІДНИКИ РОМАН РИКАЛОВ ТА ВАДИМ МОГИЛЬДА
З СУБОТЦІВСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ, ЩО НА КІРОВОГРАДЩИНІ**

***Анотація:** Стаття присвячена сучасним українським воїнам-героям, розвідникам Роману Рикалову та Вадиму Могильді, які поклали на алтар боротьби з ворогом своє життя.*

***Ключові слова:** російсько-українська війна, розвідники, герої, воїни, Україна.*

Рис. 1. Розвідник Роман Валерійович Рикалов з села Богданівки Суботцівської сільської ради

Рис. 2. Розвідник Могильда Вадим Миколайович з села Новороманівки Суботцівської сільської ради

Кожна епоха, кожне покоління має своїх героїв. Тих, хто віддає своє життя за свободу, мир та вільний вибір інших, хто встає перед небезпекою, щоб захистити нас і дарувати майбутнє. Наші земляки Роман Рикалов та Вадим Могильда — справжні приклади мужності, відданості та самопожертви.

Роман Валерійович Рикалов народився 24 березня 1992 року в гарному, квітучому місті Хмельницький. Трохи згодом родина переїхала жити на Кіровоградщину. Початкову школу Роман закінчив на відмінно у селі Михалівці, а з 6 класу навчався в ОНЗ «Богданівська ЗШ I–III ст.».

Роман був справжнім українським красенем-козаком, таким еталоном чоловічої мужності, сили, відваги і сміливості. Ще з дитинства він ріс дуже самостійним хлопчиком, намагався все робити сам і бути першим в усіх справах. Навколо нього згуртовувалися однолітки, а він завжди йшов на допомогу своїм друзям чи просто знайомим.

Класний керівник, Олександр Довженко, пригадує: «З першого і до останнього свого дня у стінах нашої школи, Роман був лідером, у центрі усіх подій. На випускному вечері йому вручили пам'ятну статуетку «Інтелект та ерудиція». У 2009-му Роман вступив до Знам'янського профтехучилища № 12, де навчався за фахом «Бригадир з поточного ремонту та утримання колії».

Мама, Лілія Олександрівна, пригадує: «Одного разу, ще в Хмельницькому, Рома побіг гуляти, ми знайшли його на високому дереві, звідки він скидав місцевій дівчорі стиглі, духмяні груші. Сидів на самому верхечку і скидав звідти, при цьому собі не залишив жодної. А ще він любив все робити сам і дуже рідко звертався, щоб ми допомогли робити домашні завдання. Роман зростав розумним, активним, веселим, допитливим хлопцем, завжди був першим, у вирі подій, серед друзів і однокласників. Син мав незалежний характер, навіть впертий, Якщо щось хотів, то не сперечався, але робив по-своєму.

Рис. 3. Роман з мамою Лілею Олександрівною

Рис. 4. Роман Рикалов під час служби у ЗСУ

Казав: «Мене не можливо змусити, мене можна лише вмовити». Йому дуже подобалася військова служба, подобалося стрибати з парашута. А ще Роман мріяв стати військовим юристом».

5 листопада 2010 Роман Рикалов призваний Знам'янсько-Олександрівським ОМВК на військову строкову службу, яку проходив з 6 листопада 2010 по 14 жовтня 2011 у військовій частині 4125 Внутрішніх військ МВС, — 47-й полк спеціального призначення ВВ «Тигр» біля м. Феодосії (Крим).

16 травня 2013 року за власним бажанням вступив на військову службу за контрактом у Збройних силах України. Старший солдат, радист 2-го відділення радіогрупи 1-го загону 3-го окремого полку спецпризначення, в/ч А0680, м. Кропивницький, з початком бойових дій виконував завдання на території проведення антитерористичної операції на Сході України. З 7 квітня 2014 проходив службу у Донецькій області. У складі розвідгрупи виконував ризиковані завдання на території Луганської області та приймав участь у обороні Донецького аеропорту [11].

Перебіг подій, які передували тому трагічному бою.

23 липня в ході виконання бойових вильотів на прикриття військ у районі кордону два українські штурмовики Су-25М1 (борт 04 «синій») і Су-25 (борт 33 «синій») 299-ї бригади тактичної авіації були збиті російською ППО, і 3-му полку спецпризначення було поставлене завдання послати дві групи в район падіння штурмовиків і знайти льотчиків.

Загін українських спецпризначенців нараховував 19 чоловік — загальне командування здійснював підполковник Сергій Лисенко, дві розвідгрупи під командуванням капітанів Кирила Андреенка і Тараса Карпи мали по 8 осіб, а також у складі були два водії «Уралів».

28 липня 2014 року під час вдалої спецоперації Сергій Лисенко разом з ще чотирма побратимами врятували одного з пілотів Су-25 і далі продовжили пошук другого.

Під вечір 28-го липня бійці вийшли до занедбаній ферми на околицях Латишевого, невеликого села неподалік Степанівки і Сніжного. Місцевий житель, 61-річний Микола Бутрименко, власник ферми тепло зустрів українських бійців і запевнив, що ніяких банд терористів поряд немає, і запропонував заночувати у його ангарі. Сам Бутрименко під приводом провідати дружину у лікарні, поїхав до Сніжного, де повідомив командування бойовиків про розташування українських бійців. Проти бійців спецпризначення була висунута потужна мобільна група під прикриттям одного танку та двох БТРів. Згідно даних Михайла Жирохова, група складалася з бойовиків «Слов'янської бригади», «Востоку» і «Рязані».

Зранку 29 липня бойова охорона помітила колонну бойовиків, але на бронетехніці були нанесені розпізнавальні знаки ЗСУ, тому командир групи не відреагував належним чином, а бойовики мали змогу оточити ферму. Бойовики висунули ультиматум. Після наради було вирішено, що капітан Тарас Карпа здається у полон, щоб врятувати життя — у нього в березні 2014 року народився

син. Він вийшов із піднятими руками, але не пройшов і 50 метрів — був розстріляний чергою з кулемета. Після цього українські спецпризначенці прийняли рішення йти на прорив. Один з «Уралів», вибивши ворота, помчав у поле. А інший повернув направо і просувався вздовж огорожі. Перший підбили і він вибухнув, а другий розстріляли [12].

В нерівному бою під час прориву загинули 10 спецпризначенців: підполковник Сергій Лисенко, капітан Кирило Андреєнко, капітан Тарас Карпа (вважався зниклим безвісти), старшина Олексій Глобенко, старшина Андрій Шершень, сержант Анатолій Бузуляк, старші солдати Сергій Гришин (вважався зниклим безвісти), Лев Панков, Ярослав Шимчик та Роман Рикалов (вважався зниклим безвісти). Четверо бійців, які перебували в секретах, самостійно дістались до розташування своїх військ. П'ятеро поранених потрапили у полон, згодом їх звільнили за обміном. Полковник 299-ї бригади, якого шукала група спецпризначення, потрапив до полону [15].

До липня 2016 року Роман Рикалов перебував у списках полонених, але ця інформація офіційно не підтвердилася. А 5 вересня 2017 року, після трьох експертиз ДНК, на Алеї почесних військових поховань Рівнянського кладовища м.Кропивницького відбулося попрощання з сміливим і незламним духом, нашим молодим земляком Романом Валерійовичем Рикаловим. Попрощатися з ним прийшло кількасот містян та бойових побратимів [6].

«Усі хлопці там були найкращі. Вони спочатку шукали одного пілота — знайшли. Потім іншого шукали. Стало відомо, що пілот, якого шукали, потім вийшов самотужки. І на момент виконання завдання, він уже був у наших підрозділах. Але на той час такий хаос відбувався, що не довели своєчасно інформацію, і хлопці загинули...», — розповів командир підрозділу 3-го окремого полку спецпризначення ЗСУ [14].

Панахиду провів єпископ Кропивницький та Голованівський Марк: «Дуже прикро, що в наш час молоді хлопці відходять у вічність таким чином. Але якщо Господь допустив нашому народу такі важкі випробування, то напевне він знав, що є серед нас такі бійці, які не шкодуватимуть життя свого, щоб довести вірність своїй Батьківщині, — сказав єпископ Кропивницький і Голованівський. — Герої доти живі, доки вони живуть у нашій пам'яті. А наша найкраща подяка їм — жити праведно, та цінувати те, за що вони поклали свої життя [14].

«Молоді люди віддають своє життя, щоб майбутні покоління жили в мирній незалежній державі. Завдяки таким сином Батьківщини, як Роман, ми можемо бути вдячними, що тут над нами мирне небо, що ми не чуємо грохоту снарядів, — зазначив майор Максим Бренчиков. — Людина вмирає тоді, коли про неї вже ніхто не пам'ятає!» [14]

Указом Президента України від 27.06.2015 № 366 Роман Рикалов за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій

присязі нагороджений орденом «За мужність» III ступеня та пам'ятним знаком «За військову доблесть», відзнакою Кіровоградської області «За мужність та відвагу».

Рис. 5. Орден «За мужність» III ступення Романа Рикалова

Маму нашого героя, Лілю Олександрівну, нагороджено відзнакою «Орден матері бійця АТО».

На превеликий жаль, сучасна історія Української держави пишеться кров'ю її синів і дочок, героїчних захисників і захисниць.

Рис. 6. Пам'ятний знак «За військову доблесть» Романа Рикалова

Рис. 7. Роман Рикалов під час служби у ЗСУ

Рис. 8. Вадим Могильда

Вадим Миколайович Могильда, позивний «Могила» — розвідник 129 окремої бригади Сил територіальної оборони ЗСУ народився 8 січня 1993 року у мальовничому селі Новороманівці Суботцівської сільської ради Кропивницького району Кіровоградської області.

Він був компанійський, веселий і товариський, умів підтримати веселу розмову і подарувати гарний настрій. А ще був першим, хто прийде на допомогу у скрутну хвилину. На його міцне надійне плече завжди можна було розраховувати.

Намагався все встигнути: попрацювати з татом, порибалити і поганяти на мотоциклі з друзями. Тато для Вадима був прикладом, колишній воїн-афганець виховував сина, як справжнього чоловіка — сильним і витривалим, готовим прийти на допомогу.

Військову службу він проходив у м. Кривий Ріг у військовій частині № 3011 Національної гвардії, а через 1,5 роки підписав контракт і продовжив виконувати свій військовий обов'язок. Вадим захищав наші східні кордони від російських окупантів.

У 2018 році, коли закінчилася контрактна служба, Вадим працював у рідному селі, а пізніше електриком на заводах у м.Кривий Ріг.

А 24 лютого він одразу ж пішов до військомату і вступив до міської Тероборони. Старший солдат, розвідник Вадим Могильда разом з бойовими побратимами 129 окремої бригади ТрО виконував завдання по прикриттю під'їзних шляхів до м. Кривий Ріг.

13 березня 2022 року бригада полковника Сінковського Ю. О. отримала наказ про утворення двох груп швидкого реагування для забезпечення прикриття, відходу та евакуації поранених бійців підрозділу ДШВ, які вступили у бойове зіткнення з ворогом у районі н. п. Кам'янка Високопільського району Херсонської

області. Друга група мала бути у резерві, а перша, де був Вадим, висунулася для забезпечення прикриття.

Однак опівдні група потрапила в засідку та вступила в бій з переважаючими силами противника — двома механізованими взводами, 4 БМД та 1 танком.

Вадим Могильда вів вогонь із РПГ-7 по броньованій техніці росіян поки не закінчилися постріли до гранатомета [16].

Рис. 9. Розвідник Вадим Могильда

Побратими розповідають: «Командир групи прийняв рішення розосередитись та дати вогневу відсіч противнику з поступовим відходом. Наша група опинилась на краю села затиснута. Вадим був з іншої сторони дороги — він зупинив активний наступ ворога своїм вогнем з гранатомета та цим вчинком врятував життя не одному з нас. Згодом Вадим прийняв рішення переміститися до нас, через дорогу, і під час переміщення отримав осколкові поранення грудної клітки, встигнув крикнути, що він поранений та впав» [9].

Розвідники заховали тіло Вадима у сільському погребі, а потім, коли була така можливість, перевезли його на територію підконтрольну нашим військам.

Мама, Валентина Анатоліївна, пригадує: «Це були найстрашніші, найчорніші дні у нашому житті, коли біль і розпач наповнюють кожну часточку твого тіла, коли ти здригаєшся вдень і вночі від кожного дзвінка чи звуку, коли ти не віриш у чорну новину і чекаєш, що може ще станеться диво і син повернеться живим. Але дива не сталося! 29 березня командир сповістив нам про те, що з Вадимом спочатку прощаються спочатку на Аллеї Слави у м. Кривий Ріг його бойові побратими та друзі, а 30 березня він повернеться на щиті до рідного села. Від моменту загибелі і до прощальної церемонії пройшло 17 днів, але Вадима ховали у відкритій труні, він був наче живий, здавалося, що просто ліг трохи відпочити...».

За особисту мужність, самопожертву та незламність у боротьбі за Україну відповідно до Указу Президента України, Вадима Миколайовича Могильду посмертно нагороджено Орденом «За мужність» III ступеню, Відзнаками «Захисника Вітчизни», 129-Окремої Криворізької бригади територіальної оборони та

Нагрудним знаком «За заслуги перед містом» III ступення.

Час спливає, а біль не минає, не притуплюється, він залишається у серцях рідних та друзів, хто знав та любив Романа та Вадима. Доки ми пам'ятаємо про наших героїчних хлопців, доти вони живуть серед нас!

Рис. 10. Орден «За мужність» III ступення Вадима Могильди

Рис. 11. Нагрудний знак «За заслуги перед містом» III ступеня

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Любарський Р.. «Головні убори зняти!»: Білгородський клуб. *Народне слово*. 2017, 3 серпня, С. 4.
2. Попрощалися із військовослужбовцем Збройних Сил України. *Сільське життя*. 2017, 16 вересня, С. 2.
3. Поховали загиблого у 2014-му атовця Романа Рикалова: Фотофакт. *Народне слово*. 2017, 7 вересня, С. 1.
4. Семенюк Д. Загинув через зрадника. *Первая городская газета*. 2017, 7 сентября, С. 2.
5. Терещенко М. Пізнали за експертизою ДНК. *21-й канал*. 2017, 7 вересня, С. 1.
6. У Кропивницькому попрощалися зі спецпризначенцем Романом Рикаловим. *Вечірня газета*. 2017, 8 вересня, С. 2
7. Спогади мами Лілії Рикалової / / Науково-допоміжний фонд Краєзнавчого музею історії сіл Суботцівської сільської ради.
8. <https://subotsi.info/novyny/2024/03/08/-bil-vtrati-nikoli-ne-mine-vin-prichaiavsja-u-glibini-dushi>
9. Він не мав страху, лише лють <https://www.facebook.com/TerritorialDefenseForces/posts> Великі лицарі
10. Перешкоджаючи наступу ворога, на фронті загинув криворіжець Вадим Могильда https://krivbass.city/news/view/pereshkodzhayuchi-nastupu-voroga-na-fronti-zaginuiv-krivorizhets-vadim-mogilda#google_vignette
11. Книга пам'яті <https://memorybook.org.ua/20/tykalov.htm>
12. <https://uk.wikipedia.org/wiki>
13. <https://wiki.library.kr.ua/>
14. <https://www.5.ua/regiony/buly-naikrashchi-khloptsi-kropyvnytskyi-proshchaietsia-z-22richnym-bitsem-ato-154294.html>
15. <https://vechirka.com.ua/u-kropivnickomu-poproschalisya-z-specpriznachencem-romanom-rikalovim>
16. Копії:
 - 16.1. Витяг з наказу Міністерства Оборони України від 06.04.2022 № 45 «Про результати службового розслідування по факту поранення старшого сержанта Медведєва О. В. та загибелі старшого солдата Могильда В. М.» / / Науково-допоміжний фонд Краєзнавчого музею історії сіл Суботцівської сільської ради.
 - 16.2. Свідоцтво про смерть П-КИ № 044170 Могильди В. М., Витяг з протоколу засідання Регіональної

- військово-лікарської вомісії від 28.04.2022 № 186* // Науково-допоміжний фонд Краєзнавчого музею історії сіл Суботцівської сільської ради.
- 16.3. *Військовий квиток СО № 942557 Могильда В. М.* // Науково-допоміжний фонд Краєзнавчого музею історії сіл Суботцівської сільської ради.
- 16.4. Акт службового розслідування по факту поранення старшого сержанта Медведєва О. В. та загибелі старшого солдата Могильда В. М., лікарське свідоцтво про смерть № 855 від 29.03.2022 Могильди В. М.
- 16.5. *Витяг з наказу командира ВЧ А7224 від 29.03.2022 № 35* // Науково-допоміжний фонд Краєзнавчого музею історії сіл Суботцівської сільської ради.
- 16.6. *Сповідання про смерть № 8 від 30.03.2022* // Науково-допоміжний фонд Краєзнавчого музею історії сіл Суботцівської сільської ради.
- 16.7. *Свідоцтво про народження № 280042, повідомлення про смерть від 29.03.2022 № 353* // Науково-допоміжний фонд Краєзнавчого музею історії сіл Суботцівської сільської ради.

СВІТ ВІЛЬГЕЛЬМА КОТАРБІНСЬКОГО
КРІЗЬ ПРИЗМУ ОДНОГО ТВОРУ

Анотація: В статті досліджуються маловідомі факти життєвого та творчого шляху видатного польсько-українського художника Вільгельма Котарбінського (1848-1921) крізь призму його мистецтва представленого однією картиною у фондовому зібранні Музею мистецтв. Адже щоб зрозуміти світ цього талановитого майстра треба мати уявлення про епоху в яку він жив і творив у історичному контексті. Ключовою проблематикою являється обґрунтування в даній статті саме 1848 року народження художника на підставі сканованих джерел польською мовою доступних за посиланням (<https://metryki.genealodzy.pl/index.php?op=pg&id=252&se=&sy=1849&kt=1&plik=07-10.jpg&x=0&y=0&zoo=3.75>), адже досі спостерігається плутанина з датами — 1848 чи 1849? На просторах Інтернету та в друкованих виданнях можна зустріти обидві.

Ключові слова: Вільгельм Котарбінський, представник академізму та символізму, художник-монументаліст, «третього поділу», «дружба трьох», «салонний живопис», «На терасі».

Про мистецтво і життя Вільгельма Котарбінського сьогодні написано чимало різноманітних досліджень, але все одно залишається багато питань та загадок стосовно обставин народження, переїздів, творчого спадку і авторства, полотен у приватних колекціях та втрачених картин. Із загальновідомими фактами біографії легко ознайомитися на просторах Інтернету та в друкованих виданнях. Ще й досі лишається одна важлива розбіжність, яку хочеться прибрати за рахунок джерел, адже саме дослідження архівних документів дає можливість поставити крапку в суперечливій інформації, а сучасний процес оцифрування робить джерельну базу доступнішою для вивчення.

Тож в якому саме році народився В. Котарбінський в 1848 чи 1849? Відповідь на це питання можна отримати із запису книги Актів релігійно-цивільних для парафії Неборува на 1849 рік (Рис. 1), містить текст польською мовою, внесений від руки. В ній можна знайти Реєстр, де під порядковим номером 46 згадується Вільгельм Котарбінський (Рис. 2).

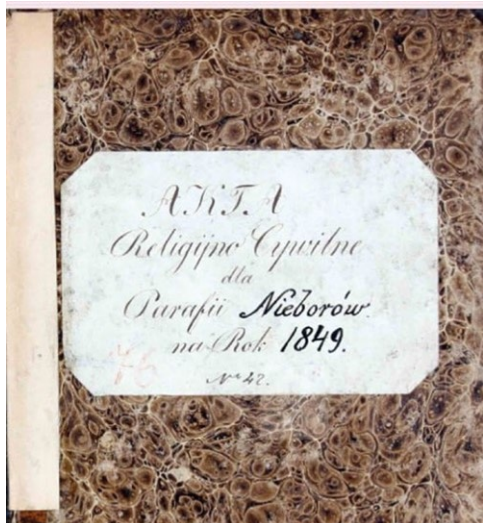

Рис. 1. Титульна сторінка Актів релігійно-цивільних для парафії Неборува на 1849 рік (з сайту metryki.genealodzy.pl)

Numer		Nazwiska i Imiona Urodzonych.	Dzień	
1849	1849		1849	1849
35		Mojszcki Piotr	52	13
36		Kujbergier Chryztyjan	53	10
37		Jankowiak Dionizy	65	17
38		Jankowiak Marcyanna	66	17
39		Jankowiak Jan	95	24
40		Kozłowski Jan	71	18
41		Kozłowski Feliks	75	19
42		Kozłowski Mojżesz	53	9
43		Kozłowski Marcyanna	49	18
44		Kozłowski Julian Feliks	11	3
45		Kozłowski Michał	99	29
46		<u>Kotarski Wilhelm</u>	9	3
47		Kozłowski Zofia	36	9
48		Kozłowski Jan	21	0
49		Kozłowska Marcelina	7	2
50		Kozłowski Piotr	51	18

Рис. 2. Реєстр з книги Актів релігійно-цивільних для парафії Неборува на 1849 рік (з сайту metryki.genealodzy.pl)

А далі про обставини народження нам розповідає сам запис зроблений уповноваженою особою зі слів батька, Олександра Котарбінського у присутності свідків 07 лютого 1849 року, де сказано що він показав дитину чоловічої статі, яка народилася в Неборуві 30 листопада 1848 року і отримала ім'я Вільгельм (Рис. 3).

Тобто хрещення та запис до церковної книги відбувся через кілька місяців після народження майбутнього художника, можливо через кволий стан хлопчика, батьки не поспішали з реєстрацією, можливо були інші обставини. Скоріше за все через те, що офіційний запис відбувся в 1849 році з'явилася така плутанина, деякі дослідники почали вживати саме цю дату. Цікаво, що навіть на могильній плиті художника розташованої на Байковому кладовищі в Києві вказано 1849 рік датою народження (Рис. 4).

На той час факторів зміщення дати могло бути багато: особливості тодішнього документообігу, різниця між записами в церковних книгах та пізнішими

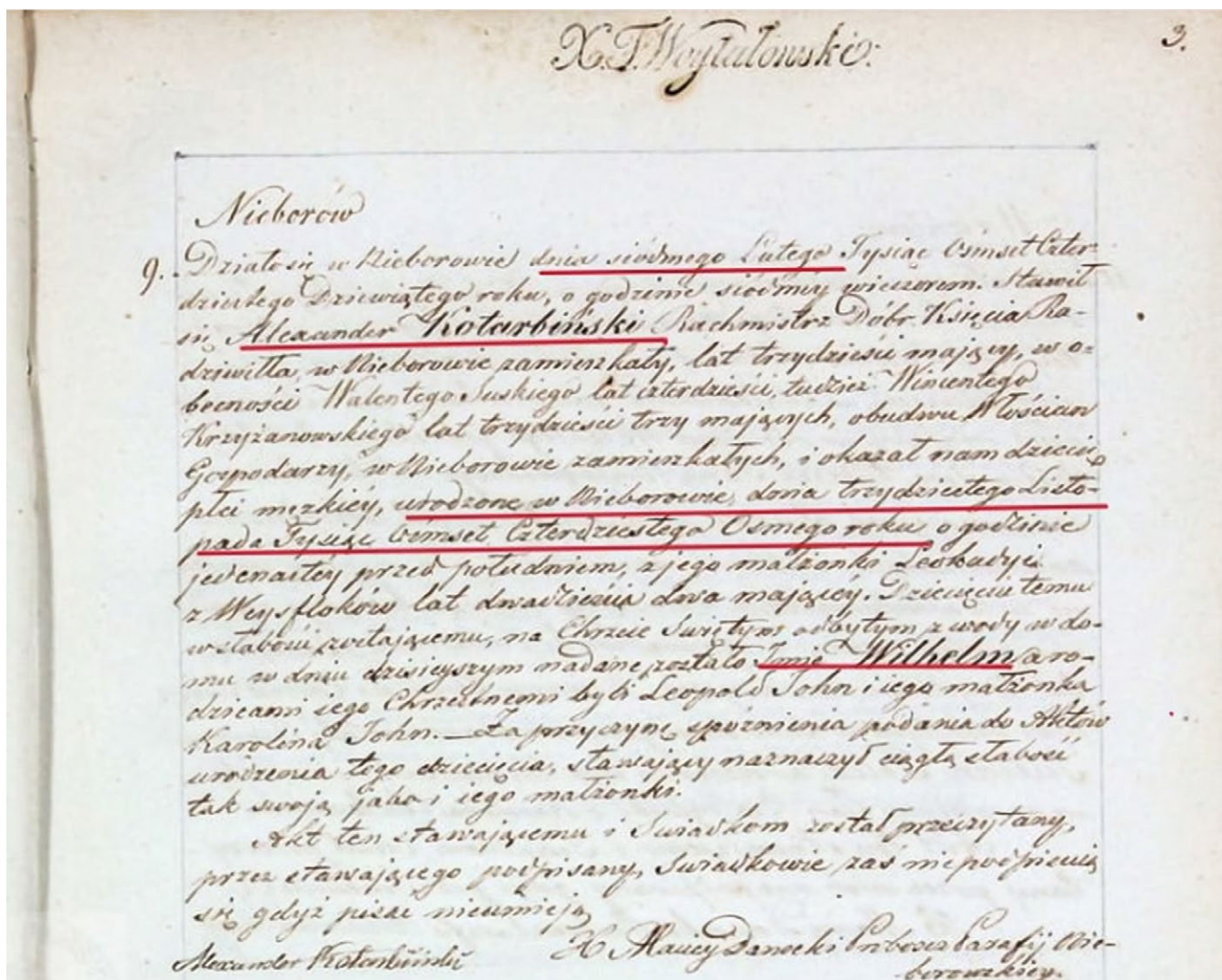

Рис. 3. Фрагмент запису про народження з книги Актів релігійно-цивільних для парафії Неборува на 1849 рік (з сайту metryki.genealodzy.pl)

Рис. 4. Могила Вільгельма Котарбінського на Байковому цвинтарі (фото з відкритих джерел)

документами, деякі біографи Котарбінського використовували не архівні дані, а слова самого художника чи його сучасників.

Тож зважаючи на інформацію з архівних джерел можна стверджувати, що Вільгельм Олександрович Котарбінський народився 30 листопада 1848 року в Неборуві на території сучасної Польщі, неподалік від

Варшави в родині шляхтича. Але повернемося до історичного контексту, що це були за часи? На той час польська держава зазнала так званого «третього поділу» між імперіями та королівством, Річ Посполита припинила своє існування, земля на якій народився майбутній художник входила до складу Російської імперії, що потім впливало на його подальше життя. Ще з дитинства в хлопця проявилися здібності до малювання, його віддали до Варшавської гімназії, де мав можливість відвідувати вечірні рисувальні курси. Дядько хлопця теж там мешкав тож всіляко заохочував племінника до мистецтва, щоб підтримати придбав одну з перших його картин та повісив у себе в спальні. Батько ж, навпаки, не був у захваті від вибору сина стати художником, адже на той час це було не шляхетно та невігідно з фінансової точки зору.

На сьогодні у фондовому зібранні Музею мистецтв творчість Вільгельма Котарбінського (1848–1921) представлена однією картиною — «На терасі» (кінець XIX — початку XX ст.; полотно, олія; розміри — 68x137 см) (Рис. 5), стосовно провенансу, то в 60-х роках XX століття вона була передана наказом Міністерства культури

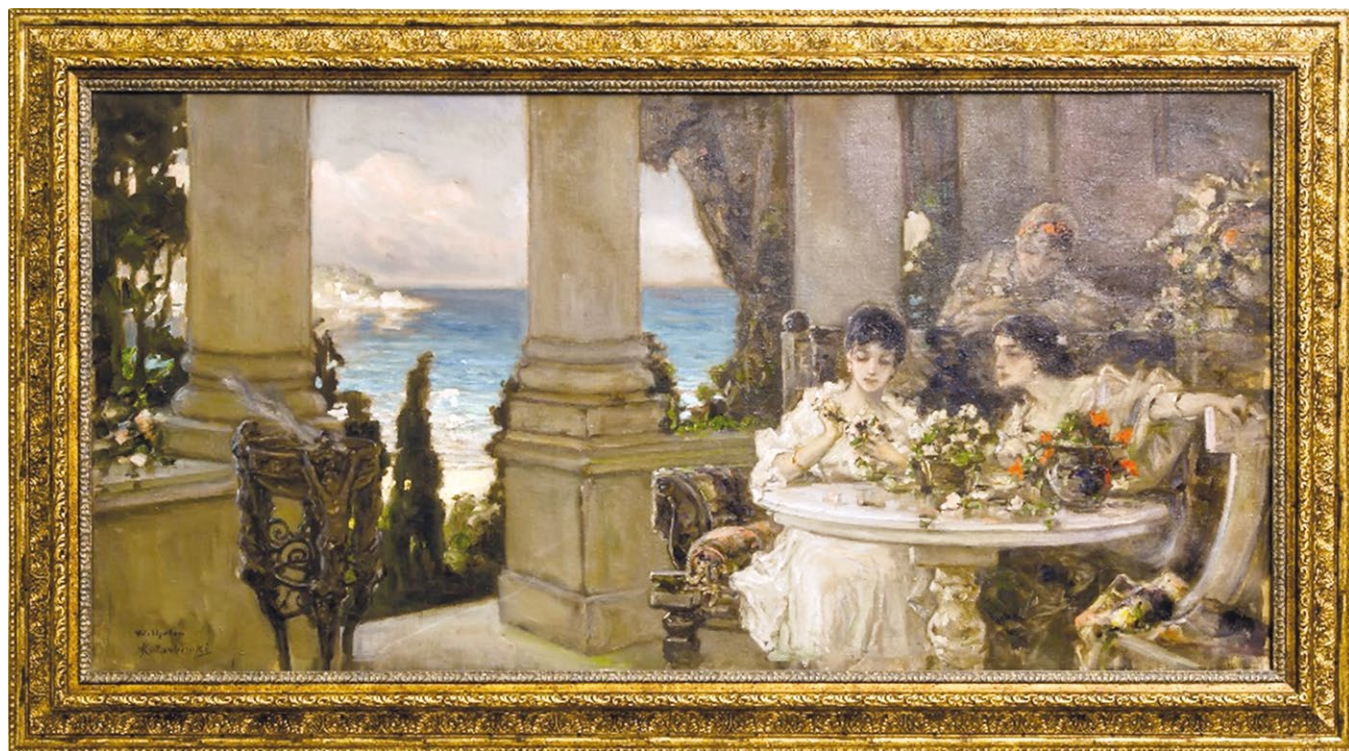

Рис. 5. Вільгельм Котарбінський (1848-1921) «На терасі» (кінець XIX — початку XX ст.) з фондів Музею мистецтв

СРСР з Державної Третяковської галереї. Полотно є цікавим зразком мистецтва, увійшло до альбому «Музей мистецтв. Кропивницький» підготовленого нашою музейною командою та виданого у 2020 році за підтримки «Українського культурного фонду» [1, ст. 30, 45]. Отже з митцем будемо знайомитися крізь призму цього твору.

Якщо говорити про творче «Я», то Вільгельм Котарбінський яскравий представник академізму та символізму в живописі, монументаліст, як зазначають колеги-дослідники «Величезний мистецький спадок майстра існує в просторі декількох художніх тенденцій та напрямів: академізму, символізму, модерну» [2, ст. 3]. Початкову художню освіту здобув у рисувальному класі Варшавського товариства образотворчих мистецтв (1867–1871). В 1871 році до Вільгельма остаточно приходе рішення стати художником незважаючи на опір батька, до того ж заборонене кохання до кузини і неможливість укласти шлюб тільки додало рішучості, так розпочався його «італійський період життя». Частково за гроші дядька і невеличку суму видану мистецьким товариством він їде до Риму, де навчається в художній академії Святого Луки та остаточно формується як живописець під керівництвом відомого художника Франческо Подесті. Митець працює так завзято, що ледь не помирає від виснаження та тифу. Врятували його художники, що мешкали по сусідству — брати Павло та Олександр Сведомські [2, ст. 4]. Так розпочалася їхня «дружба трьох», яка мала вплив на подальше життя, адже саме вони запросили його до Києва, познайомили з відомим істориком мистецтва, археологом, меценатом

Адріаном Праховим, іншими митцями. Так з'явилася нагода у Вільгельма взяти участь у грандіозному на той час проєкті — розписі Володимирського собору, що зробило його відомим в українській столиці, де фактично він провів половину свого життя і завершив земний шлях. Тож по праву можна вважати його і українським митцем. Київ він називав «батьківщиною чудес», житла свого не мав, тривалий час жив у двох невеликих кімнатах готелю «Прага» по вулиці Володимирській, там же знаходилася і його майстерня, кипіла творча робота. Про багаторічну дружбу художника з родиною Прахових, спільні вечери, близькі відносини у своїй статті детально розписує дослідниця Анастасія Лішневська [3, ст. 67–77].

Котарбінський був неординарною людиною — представник старого польського шляхетського роду обрав непросте життя художника, будучи католиком розписував православний собор, закохався у власну кузину, що не дозволяла церква і коли вона овдовіла все ж таки одружився з нею хоча шлюб не склався, дітей не мав, але й офіційно не розлучався. Мистецтву присвячував весь свій час, багато писав — на виставці 1898 року було представлено більше 100 робіт. І хоч розпочинав з характерних для класицизму міфологічних і біблійських сюжетів, але в зрілому віці Вільгельм став яскравим представником символізму, роботи цього періоду повні містики і таємничості до якої він прагнув.

Більш детально розглянемо його твір «На терасі» із фондового зібрання нашого музею, що є цікавим мистецьким зразком салонного живопису із розрахунком на те, щоб картина гармонійно вписувалась в інтер'єр

вітальні чи салону заможного замовника в яких на той час він користувався попитом. Сюжет з легкою алюзією (художнім прийомом, що містить вказівку чи натяк на історичний та побутовий факт) — на терасі з колонами, що тяжіють до античності, за круглим столом у кріслах сидять дві дівчини, на столі вази з квітами, також квіти в руках. За спиною дівчат ще одна дівчина уважно спостерігає за, здавалося, буденним дійством оздоблення букетами інтер'єру. За колонами зелені насадження і берег моря. Простежується певний символічний підтекст, адже в зображеннях цих молодих, гарних жінок у красивих сукнях присутній настрій задумливості та якогось відчуження, героїні ніби поза часом, а буденне дійство овіяне ореолом таємничості. Підсилюють цю атмосферу декоровані елементи інтер'єру (Рис. 5). Картина виконана на високому професійному рівні з дотриманням академічних канонів композиції. В 2013–2014 році ця робота експонувалася в національному заповіднику «Софія Київська» на виставці «Адріан Прахов та його коло».

Власне так званий «салонний живопис» В. Котарбінського має кілька впізнаваних рис, завдяки яким його роботи легко відрізнити серед інших митців кінця XIX — початку XX століття: романтизована, ідеалізована жіноча постать, часто зображав панянок у античних або середньовічних шатах, із замріяним чи меланхолійним виразом обличчя, унікав буденності — героїні ніби існують у «поза історичному» світі, де панує краса і спокій. Доповнював сюжети античними та екзотичними декораціями — мозаїчні підлоги, мармурові колони, тераси з видом на море, сади з кипарисами. Самі ж інтер'єри часто нагадують театральні декорації не перевантажені деталями. М'яка, пастельна кольорова гама. Переважання «сріблястих» тонів, бежевих, перламутрових, охристих відтінків. Унікав різких контрастів, тож його полотна мають атмосферу тиші та легкого смутку.

Творчість Вільгельма Олександровича не обмежувалася станковим живописом чи салонними картинами. Дослідниця Олександра Сакорська у своїй статті зазначає «Але якщо до приїзду в Київ Котарбінського знали тільки як автора станкових картин, то робота у Володимирському соборі розкрила ще одну грань його обдарування. Саме тут він прославився як художник-монументаліст, тож не дивно, що місцеві підприємці, меценати й знавці старовини прагнули долучити Котарбінського до художнього оздоблення своїх помешкань» [4, ст. 79–97]. Тут вона розповідає і про розпис Вільгельмом «Червоної вітальні» в особняку Богдана та Варвари Ханенків

(нині — Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, місто Київ), адже інтер'єр цієї кімнати як і всього будинку вирішено в дусі історизму — характерні різноманітні культурні ремінісценції, звертання до давніх подій та пам'яток минулого, використання елементів історичних стилів у спорудах чи окремих приміщеннях. Багато оздоблювальних робіт було виконано у форматі декоративних панелей або парних полотен. Його стиль із характерними міфологічними, історичними, алегорично-біблійними сюжетами добре підходив для різноманітних парадних кімнат. Це приносило непогані прибутки і на життя майстру вистачало.

Але завершення його земного шляху не було безхмарним і це теж було пов'язано з історичними подіями того часу, що відбувалися в Києві. Після захоплення столиці більшовицькими військами в 1918 році, радянська влада відібрала готель «Прага», художник втратив житло і свою майстерню, почувався небезпечно. Тут його знову врятувала дружба з Емілією та Оленою Праховими, які прихистили його в своєму будинку. У 1920 році в знак подяки він написав портрет Емілії Прахової великого розміру, це одна із останніх його робіт. 4 вересня 1921 року В. Котарбінський помер оточений турботою родини Прахових, тож це була особлива дружба на все життя. Похований на Байковому кладовищі в Києві на першій польській ділянці в новій частині цвинтаря. Нащадків, які б займалися доглядом поховання Вільгельм не залишив, але має багато прихильників його творчості, на фото біля могили можна бачити табличку про те, що нею опікується Київське товариство поляків. Творчий спадок В. Котарбінського зберігається в зібраннях українських, зарубіжних музеїв та в приватних колекціях.

Мистецька спадщина талановитого художника як і сама постать майстра належить відразу кільком країнам: Польщі, де він народився та здобув початкову художню освіту, Італії, де сформувався як професійний художник і став відомим та Україні, де проявив себе як монументаліст й провів половину свого життя та був похований. Епізодично, за сімейними обставинами, він бував і в Білорусії, де його дружина мала маєток.

«Салонний живопис» В. Котарбінського є поєднанням академічної техніки, декоративної вишуканості та настрою сповненого символізму, а це робило його твори «вічно модними» в очах тогочасної публіки і сьогодні теж вони користуються попитом на різноманітних аукціонах та серед поціновувачів мистецтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. КЗ «Музей мистецтв Кіровоградської обласної ради». Альбом «Музей мистецтв. Кропивницький». Кропивницький, 2020. 208 с.
2. Київський національний музей російського мистецтва. Каталог «В.О. Котарбінський». Київ, 2010. 40 с.
3. Лишнева А. Тридцять п'ять лет дружбы Вильгельм Котарбинский и Праховы. *Антиквар: Світ і світло Вільгельма Котарбінського*. 2021, № 5-6 (124), С. 67-77.
4. Сакорська О. Цей дивний давній світ. *Антиквар: Світ і світло Вільгельма Котарбінського*. 2021, № 5-6 (124), С. 79-97.

Ольга Покотило
(м. Кропивницький)

ШЛЯХОМ ДО ДОСТУПНОСТІ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

Від початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну пріоритетним напрямком роботи архівів стало оцифрування документів Національного архівного фонду з метою запобігання втраті архівних інформаційних ресурсів.

Оцифрування архівних документів надає великі можливості надійного та безпечного зберігання, зручного дистанційного пошуку та використання інформації, що наразі особливо важливо у зв'язку із внутрішнім та зовнішнім переміщенням населення.

За інформацією Голови Державної архівної служби України Анатолія Хромова, найбільші втрати Національного архівного фонду України відбулися у 2014 році, тоді країна втратила близько 8% всього Національного архівного фонду, а це мільйони справ.

Завдяки заходам, які вживаються Державною архівною службою України спільно з місцевими військовими адміністраціями, з 2022 року до середини 2024 року втрачено лише 0,3% документів Національного архівного фонду. Це достатньо позитивний результат. Хоча кожна втрачена справа — це велика проблема, чиясь доля, чиясь історія, чийсь права.

На зберіганні у Державному архіві Кіровоградської області знаходиться близько 1,6 млн. справ на паперовій основі з другої половини XVIII століття, які висвітлюють економічний, політичний, культурний розвиток сучасної Кіровоградщини.

Робота з оцифрування документів Національного архівного фонду в архіві значно активізувалась з початком повномасштабного вторгнення. Вагомий внесок у прискорення та збільшення обсягів створення цифрового фонду користування на архівні документи зробили наші міжнародні партнери: Arolsen Archives International Center on Nazi Persecution, Deutsch-Ukrainische Gesellschaft fur Wirtschaft und Wissenschaft e.V., Museum Berlin-Karlshorst та Народна спілка Німеччини з догляду за військовими похованнями.

Завдяки наданій міжнародними партнерами гуманітарній допомозі Державний архів Кіровоградської області отримав мережеве сховище та жорсткі диски, комп'ютерну техніку і сканери, сучасну цифрову фотокамеру, що дозволяє оцифровувати архівні документи, формувати та зберігати їх цифрові копії.

Відповідно до Програми оцифрування архівних інформаційних ресурсів на 2022–2025 роки Державним архівом Кіровоградської області оцифровано 6363 справи та 3656 описів справ, які оприлюднено у рубриці вебсайту «Електронний архів».

Зокрема, оцифровано документи архівного фонду «Колекція листів мешканців Кіровоградської області, вивезених до Німеччини та країн Західної Європи в період

Другої Світової війни 1939–1945 років». Рубрику «Електронний архів. Фонди» поповнено оцифрованими справами цікавого та інформативного фонду «Рябков Павло Захарович (1848–1927) — елісаветградський міський землемір, історик, археолог і громадський діяч» та розпорядженнями голови Кіровоградської обласної державної адміністрації з основної діяльності за 1992–2014 роки тощо. У рубриці «Електронний архів. Описи справ» оприлюднено практично усі описи справ, які зберігаються в архіві.

Загалом станом на 01 серпня 2025 року Державним архівом Кіровоградської області створено фонд користування на 19400 справ Національного архівного фонду, у тому числі на: 16250 справ управлінської документації, 620 справ документів особового походження та 2530 фотодокументів.

Проте найбільших масштабів оцифрування набуло завдяки співпраці з некомерційною корпорацією FamilySearch International — найбільшим партнером українських архівів у сфері оцифрування фондів. За ініціативи очільника Укрдержархіву Анатолія Хромова у червні 2020 року підписано Меморандум про співробітництво між Державною архівною службою України та корпорацією FamilySearch International (США). Метою спільної роботи українських архівістів та американських партнерів є збереження важливих родинних записів та забезпечення вільного доступу до них у мережі Інтернет.

За 5 років з дати підписання Меморандуму до проекту вже долучилися 6 центральних державних архівів та 23 державні архіви областей, і сьогодні в Україні реалізується один із наймасштабніших світових проєктів з оцифрування документів генеалогічного та історичного характеру, створення десятків мільйонів копій фонду користування на такі документи.

Державний архів Кіровоградської області долучився до масштабного оцифрування документів Національного архівного фонду з 30 червня 2022 року відповідно до угоди про створення та спільне використання цифрових копій, укладеної з FamilySearch International (США) у грудні 2020 року.

У рамках зазначеної угоди в Державному архіві Кіровоградської області виділено кімнату для встановлення та експлуатації обладнання з метою створення цифрових копій, проведено поточний ремонт. Компанією ТОВ «ОСГ Рекордз Менеджмент», підрядником FamilySearch International, було обладнано 5 робочих місць операторів для оцифрування документів.

Спочатку угодою було передбачено оцифрування 407 фондів, 84526 справ, що зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області. Робота FamilySearch International зі створення фонду користування на

документи генеалогічного характеру була розрахована майже на 5 років. Водночас, заплановані фонди було оцифровано протягом 1 року і 3 місяців та у вересні 2023 року укладено додаткову угоду про співпрацю, що значно розширило спектр документів, які підлягають оцифруванню.

Загалом за понад 3 роки співпраці з FamilySearch International Державний архів області надійно увійшов у трійку лідерів зі створення цифрового фонду користування серед державних архівів областей України.

Операторами FamilySearch International в Державному архіві Кіровоградської області за цей період оцифровано документи близько 160 тис. справ 583 фондів, що становить понад 11 млн. аркушів документів, які мають генеалогічну та історичну цінність. Такі темпи оцифрування маємо завдяки встановленню 5 фотокамер, що є найбільшою кількістю по Україні, яку має ще тільки Центральний державний історичний архів України (м. Київ).

Зокрема, в Державному архіві Кіровоградської області оцифровано практично усі документи фондів давніх актів: метричні книги реєстрації актів про народження, шлюб та смерть церков, що знаходилися на території сучасної Кіровоградської області; документи органів станового, міського, земського та дворянського самоврядування, органів поліції та суду, фінансових, адміністративних установ, податкових, кредитних органів, закладів освіти та зв'язку, установ лісового господарства, приватних нотаріусів Єлисаветградського та Олександрійського повітів, фондів особового походження землевласників тощо.

Також створено скан-копії на книги реєстрації актів громадянського стану про народження, шлюб, розлучення та смерть за 1919–1948 роки (фонд Р-7915 «Відділи актів громадянського стану Кіровоградської міської ради та районних виконавчих комітетів Рад народних комісаріатів внутрішніх справ»). Оцифровано архівно-слідчі справи жертв політичних репресій 20–50-х років та фільтраційні справи на громадян Кіровоградщини, вивезених на примусові роботи до Німеччини та інших країн Західної Європи під час Другої світової війни, картки репатріантів та німецькі трофейні картки військовополонених (фонд П-5907 «Управління служби національної безпеки України по Кіровоградській області»), фонд періоду Другої світової війни Р-2786 «Громадські двори Кіровоградської області».

Наразі проводиться робота з оцифрування фондів нових актів — архівних фондів місцевих рад, військових комісаріатів, органів суду та міліції, партійних організацій, які містять особові справи, списки особового складу, розкуркулених та осіб, позбавлених виборчих прав, карні та цивільні справи тощо.

Для зручності користувачів на офіційному сайті Державного архіву Кіровоградської області у рубриці «Електронний архів» розміщений та поповнюється Перелік фонду користування документів на паперовій основі. Оцифровані справи доступні на сайті FamilySearch International, на сторінці архіву у Facebook є посилання на завантаження оцифрованих фондів, описів, справ та DGS номери.

Окрім того, масштабне оцифрування найбільш затребуваних документів дало змогу наповнити електронний ресурс Державного архіву Кіровоградської області, створений у минулому році на платформі ARCHIVUM у рамках онлайн-проєкту «Єдине вікно доступу до цифрових ресурсів українських архівів» (Міжархівний пошуковий портал), на близько 20 тис. справ, що становить близько 2,5 млн. сканів документів. Наш архів став восьмим учасником проєкту, третім з обласних державних архівів України.

Зокрема, до Е-ресурсу Державного архіву Кіровоградської області завантажено скан-копії метричних книг реєстрації актів про народження, шлюб та смерть церков, що знаходилися на території сучасної Кіровоградської області, книг реєстрації актів громадянського стану за 1919–1935 роки, листів мешканців області, вивезених до Німеччини та країн Західної Європи в період Другої світової війни 1939–1945 років.

Наразі проводиться робота із поповнення електронного ресурсу архіву фільтраційними справами на мешканців Кіровоградщини.

Неможливо переоцінити значення оцифрування архівних документів, яке покликане на виконання багатьох завдань: по-перше, наявність цифрового фонду користування у разі втрати чи пошкодження оригіналів документів; по-друге, забезпечення збереженості документів Національного архівного фонду, зокрема за рахунок використання їх цифрових копій; по-третє, суттєве зниження навантаження на працівників та економія часу на пошук необхідної інформації; в-четверте, постійний онлайн доступ для користувачів архівних документів, зокрема осіб з інвалідністю, до довідкового апарату архіву та оцифрованих документів, а також можливість здійснення замовлень до читального залу архіву не оцифрованих документів.

Отже, продовжуємо працювати для забезпечення збереженості архівних інформаційних ресурсів, надання віддаленого доступу користувачам та сподіваємось на подальшу тісну співпрацю з нашим надійним партнером — корпорацією FamilySearch International з метою оцифрування усіх архівних документів, які можуть бути цікавими для дослідників.

Віта Чернова
(м. Кропивницький)

АРХІТЕКТОР АНАТОЛІЙ ГУБЕНКО: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТЕМАТИЧНОЇ ВИСТАВКИ «СПОВНЕНИЙ ДУХОМ ПАТРІОТИЗМУ»

Анотація: Стаття висвітлює життя і діяльність архітектора Анатолія Губенка (1935–2013), який був головним архітектором міста Кіровограда (нині Кропивницького), брав активну участь у детальній розробці проєкту забудови центральної частини міста, вивчав історію міста, розробив план реконструкції фортеці Святої Єлисавети, створив ескізи реконструкції будівель історичного центру міста.

Ключові слова: архітектор, ескіз, проєкт, об'єкт, пам'ятка, реконструкція, виставка.

Рис. 1. Архітектор Анатолій Губенко. 2013р.

Під час повномасштабної війни архітектура України зазнає значних руйнувань. І все ж саме зараз відбувається переосмислення ролі архітектури та її значення для національної ідентичності, зростає увага до збереження та відновлення архітектурних пам'яток, створюються нові проєкти з урахуванням досвіду війни.

Діяльність архітектора зумовлена вимогами часу та науково-технічним прогресом, але головним чинником завжди є прагнення поліпшити середовище, в якому ми живемо. Архітектор повинен досконало орієнтуватися в сучасності і вміти передбачати майбутнє, адже створені ним об'єкти, як правило, живуть довше за свого автора.

Є такі об'єкти і в доробку архітектора Анатолія Лук'яновича Губенка, якому в цьому році виповнюється 90-ліття (рис. 1).

Він народився 01 вересня 1935 року в селищі Землянки Макіївського району Донецької області. Свою архітектурну діяльність розпочав у Ленінграді, куди потрапив за розподілом по закінченні архітектурного факультету Київського інженерно-будівельного інституту в 1963 році, згодом розбудовував місто Актау

в Казахстані, яке до 1991 року називалося Шевченко на честь Кобзаря, який перебував там у засланні.

У 1968 році Анатолію Губенку запропонували посаду головного архітектора міста Кіровограда (нині Кропивницького). З того часу Кіровоградщина стала його долею, тут він здійснив більшість своїх задумів і архітектурних проєктів (рис. 2).

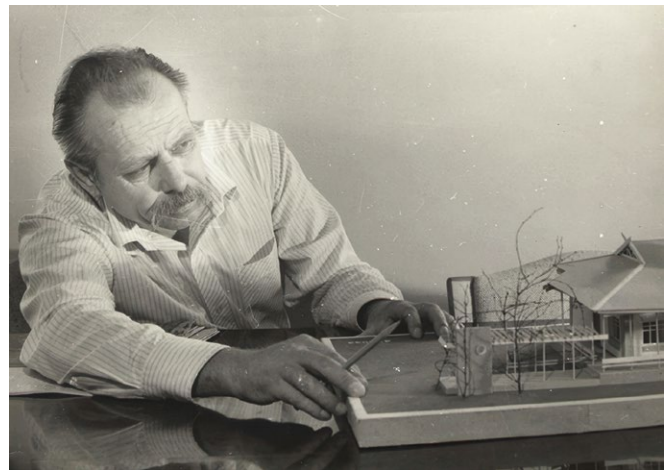

Рис. 2. Анатолій Губенко за роботою над архітектурним макетом. 1978р.

Працював начальником відділу у справах будівництва і архітектури Кіровоградського облвиконкому (1970–1986), головним художником обласного художньо-оформлювального комбінату (1986–1989), директором інституту «Кіровоградархпроєкт» з (1989–1991), а потім знову повернувся на роботу до міськвиконкому, але вже на посаду першого заступника начальника управління по містобудівництву, архітектурі, землеустрою та землекористуванню.

Анатолій Губенко брав активну участь у детальній розробці проєкту забудови центральної частини міста Кіровограда в 1980 та 1995 роках, генеральних планів міст Кіровограда, Світловодська, Олександрії, Знамен'янки, Гайворона; проєктів розбудови сіл Кальниболото та Надлак Новоархангельського району, Веселівка Кіровоградського району, Комишувате Новоукраїнського району, Пантазіївка Знамен'янского району. До речі, останні дві роботи були відзначені срібною та

бронзовою медалями ВДНГ СРСР (Виставки досягнень народного господарства СРСР).

Протягом багатьох років Анатолій Губенко очолював секцію пам'яток архітектури обласного Товариства охорони пам'яток історії та культури, неодноразово обирався головою обласної організації Національної Спілки архітекторів України, депутатом міської ради та делегатом з'їздів Спілки архітекторів СРСР.

Займався Анатолій Губенко також і науковою роботою, написав дві книги з питань архітектури та будівництва, склав путівник «Архітектурні пам'ятки Кіровоградщини республіканського значення» (1989). Був громадським кореспондентом журналу «Будівництво та архітектура», який видавався у Києві.

Анатолій Лук'яновича Губенко завжди відстоював ідеї збереження та відновлення історичного минулого нашого краю. За його проектами створювалися музеї письменника Юрія Яновського в с. Нечаївка, Історії села Павлиш, де у свій час працював директором школи видатний український педагог Василь Сухомлинський, підпільної молодіжної організації «Спартак» в с. Красногірка, реконструкції будівель Хутора «Надія», будинку Івана Тобілевича в місті Кіровограді, де нині розташовується літературно-меморіальний музей Івана Карпенка-Карого.

В тісній співпраці з відомими скульпторами киянами заслуженим діячем мистецтв України Анатолієм Гончаром, народними художниками України Макаром Вронським та Іваном Макогоном, кіровоградцями членами Національної Спілки художників України Аркадієм Мацієвським і Віктором Френчком створив як архітектор чимало пам'ятників і пам'ятних знаків, які тепер складають обличчя сучасного міста над Інгулом — Марку Кропивницькому, Тарасу Шевченку, Богдану Хмельницькому, меморіальні комплекси загиблим воїнам в роки Другої світової війни на Фортених валах та заводу «Червона Зірка», меморіальні дошки відомими музикантам Генріху Нейгаузу та Ференцу Лісту.

За успішну архітектурну та адміністративну діяльність Анатолій Губенко неодноразово відзначався подяками та почесними грамотами керівництва області та міста, а в 2011 році був нагороджений відзнакою Виконавчого комітету Кіровоградської міської ради «За заслуги» II ступеню.

Архітектор Анатолій Губенко був закоханим в наше місто, зацікавлено вивчав його історію, особливо все, що пов'язано з фортецею Святої Єлисавети, чимало зусиль доклав щодо розробки плану реконструкції цієї унікальної фортифікаційної споруди 18 століття, створив чимало ескізів реконструкції будівель історичного центру нашого міста.

Ось як писав про архітектора в одній із статей фаховий мистецтвознавець заслужений художник України Андрій Надеждін: «Мрійник і прагматик, сповнений духом здорового українського патріотизму, що жив і творив, не зважаючи на складнощі «епохи радянського

застою» і буремних змін «перебудови», перших років Української Незалежності і все наростаючих економічних криз. Саме таким, сповненим оптимізму і творчих планів, він запам'ятався мені ще з часів облаштування в нашому музеї його першої персональної виставки восени 2005 року. Як зазначав тоді сам Анатолій Лук'янович, своєю виставкою він хотів би нагадати, що архітектор — це не лише конструктор, кресляр, виконроб, але й художник, творець...

В останні роки життя Анатолій Губенко доклав чимало зусиль щодо вивчення історії та розробки плану реконструкції фортеці Св. Єлисавети, творив ескізи реконструкції будівель історичного центру нашого міста, втілював ідеї увічнення пам'яті корифеїв українського театру, разом зі скульпторами народним художником України Володимиром Чепеликом та Анатолієм Гончаром розробив проект пам'ятника і зони благоустрою Театральної площі...

Взагалі пам'ятники — особлива сторінка творчості Анатолія Губенка... За його безпосередньої участі на теренах області встановлено пам'ятники письменникам Юрію Яновському та Івану Микитенку, педагогу Василю Сухомлинському. Однією з останніх робіт Анатолія Губенка став пам'ятник «Козак-захисник» у селі Торговиця Новоархангельського району.

Усього не перелічити, але де б він не був, з ним завжди було приладдя для живопису (рис. 3).

Рис. 3. Анатолій Губенко в майстерні. 1970-і рр.

Робота архітектора не завжди є такою романтичною, як її змальовують у книгах чи кінофільмах. В основному це — праця, пов'язана з математичними та геометричними розрахунками, креслярством, домовленнями із замовниками, наглядом за будівництвом, як-то кажуть, щоденною рутинною життя, в якій захоплення акварельним живописом давало Анатолію Лук'яновичу можливість відпочинку, нового бачення тієї чи іншої місцевості, людей навколо. Його живописні і графічні твори

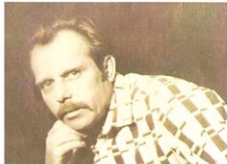
з впевненістю можна назвати своєрідними «нотатками архітектора», що яскраво і схвильовано розповідають про місця і людей, з якими довелося зустрічатися Анатолію Губенку...

Творчий шлях Анатолія Лук'яновича Губенка — фактично ціла епоха розвитку архітектури Кіровоградщини кінця ХХ-го сторіччя, яка поступово стає минулим і чи не стане ще однією «білою плямою» сучасної української історії залежить від нас» [5].

Вперше творчі роботи архітектора Анатолія Губенка експонувалися в художньо-меморіальному музеї Олександра Осмьоркіна восени 2005 року, а вдруге — на виставці пам'яті «Сповнений духом патріотизму» до Дня архітектури України (1 липня) в 2014 році (рис. 4).

Департамент регіонального розвитку, містобудування та архітектури
Кіровоградської обласної державної адміністрації
Кіровоградська обласна організація Національної Спілки архітекторів України
Художньо-меморіальний музей О.О.Осмьоркіна

Виставка

«Сповнений духом патріотизму»

**Пам'яті кіровоградського архітектора
Губенка Анатолія Лук'яновича
(1935-2013)**

до Дня архітектури України

*Рис. 4. Афіша тематичної виставки
«Виставка «Сповнений духом патріотизму».*

Пам'яті кіровоградського архітектора Губенка Анатолія Лук'яновича (1935-2013) до Дня архітектури України» в художньо-меморіальному музеї О. О. Осмьоркіна. 2014р.

Це був спільний мистецький проєкт музею та Кіровоградської обласної організації Національної Спілки архітекторів України за сприяння вдови архітектора Юліани Вікторівни Губенко, яка люб'язно надала для

експонування на виставці не лише фотознімки та численні документи з особистого архіву Анатолія Лук'яновича Губенка, а й чимало його творчих робіт — акварелі та живописні доробки.

Анатолій Лук'янович Губенко планував подарувати свої живописні картини та малюнки землякам на Донеччині, але не судилося, бо 27 листопада 2013 року він помер. На жаль, не змогла виконати волю свого чоловіка і його вдова Юліана Вікторівна Губенко, тому що селище Землянки, яке за 13 км від міста Макіївки, опинилося під окупацією російських військ та проросійських сил ДНР.

Тепер ці художні твори Анатолія Губенка, серед яких чимало міських краєвидів, прикрашають колекції КЗ «Музей мистецтв Кіровоградської обласної ради» та художньо-меморіального музею Олександра Осмьоркіна в Кропивницькому, їх передала до фондів музеїв вдова архітектора (рис. 5).

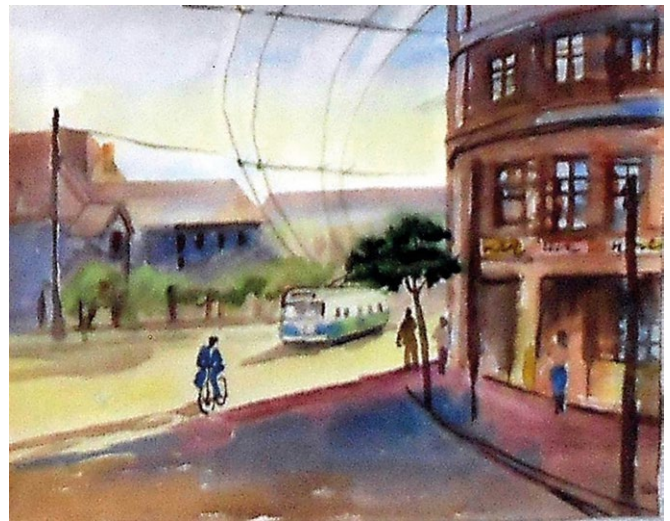

Рис. 5. Анатолій Губенко. Міський пейзаж з тролейбусом. 1980-і. Папір, акварель. 30х40

Зібрання художньо-меморіального музею О. О. Осмьоркіна

А унікальний документальний архів Анатолія Губенка зберігається в Державному архіві Кіровоградської області і чекає на вивчення дослідників архітектурної історії міста над Інгулом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність* / За ред. О. В. Чуднова. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2008. 640 с.: іл.
2. *Кіровоградщина у дзеркалі часу: архітектурне мистецтво*. Фотоальбом / Авт.-упор. А. М. Наєждін. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 76 с.: іл.
3. *Кропивницький: історія криз віки* / За ред. І. А. Козир, О. В. Чорного. Київ: ТОВ Типографія «Від А до Я», 2025. 408 с.: іл.
4. *Місто і люди. Єлисаветград–Кіровоград. 1754–2004*. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2004. 304 с.: іл.
5. Наєждін А. Сповнений духом українського патріотизму. *Народне слово*. 2014, 10 липня, № 30 (3152), С. 9
6. Чернова В. Анатолій Губенко — архітектор міста над Інгулом. *Народне слово*. 2025, 03 липня, № 27 (3813), С. 8
7. Тематична виставка «Сповнений духом патріотизму». Пам'яті кіровоградського архітектора Губенка Анатолія Лук'яновича (1935–2013) до Дня архітектури України. *Художньо-меморіальний музей О. О. Осмьоркіна*: вебсайт. URL: http://osmerkinmuseum.kr.ua/ex/avt79_u.html (дата звернення: 18.07.2025)

ХРОНІКА ПОДІЙ ДАКіро 2025

У РАМКАХ ВІДЗНАЧЕННЯ 100-РІЧЧЯ ДАКіро

СІЧЕНЬ

07 січня на телеканалі «Суспільне/Кропивницький» вийшов сюжет про збір та формування Державним архівом Кіровоградської області (далі — Держархів області) колекції документів щодо повномасштабного вторгнення російських військ в Україну та героїчного опору наших Збройних Сил і народу.

16 січня з метою продовження ефективної співпраці із закладами освіти і культури області Держархів області розпочав роботу із переукладання договорів про співпрацю, яким передбачено продовження спільних проектів і заходів, удосконалення механізмів обміну інформацією та ресурсами, а також розширення можливостей для проведення наукових досліджень з використанням архівних документів і матеріалів.

Держархівом області підписано договір про співпрацю та взаємодію з КЗ «Літературно-меморіальний музей І. К. Карпенка Карого міста Кропивницького». Ця важлива подія відкриває нові можливості для спільної роботи над збереженням історико-культурної спадщини, організації тематичних інформаційно-просвітницьких заходів.

26 січня електронний ресурс Держархіву області, розміщений на платформі ARCHIUM, поповнений 157 справами (46819 скан-копій) фонду № Р-6653 «Колекція листів мешканців Кіровоградської області, вивезених до Німеччини та країн Західної Європи в період Другої світової війни 1939–1945 років».

27 січня на телеканалі «Суспільне/Кропивницький» вийшов сюжет «Розстріляли та закатували майже шість тисяч осіб» до Дня пам'яті жертв Голокосту за участю співробітників Держархіву області.

29 січня у співпраці з обласною громадською організацією «Об'єднання болгар «Нашите хора» Держархів області провів Public talk зі Станчевим Михайлом Георгійовичем, доктором історичних наук, професором, академіком Болгарської академії наук, автором численних наукових праць з історії болгаристики та болгарської діаспори в Україні.

30 січня у читальному залі Держархіву області презентовано виставку архівних документів та матеріалів «Зі сторінок Кіровоградської обласної лікарні за доби Незалежності» до 80-річчя закладу.

31 січня відбулась зустріч співробітників Держархіву області з Парламентом дітей міста Кропивницького. Під час заходу молодь мала змогу ознайомитися з особливостями роботи з історичними матеріалами, збереження документів та їхню роль у формуванні історичної пам'яті.

Держархів області та Кіровоградська обласна бібліотека для юнацтва ім. Є. Маланюка підписали договір про співпрацю та взаємодію, в якому визначено перспективи подальшої взаємодії для популяризації документальної спадщини нашого краю та залучення студентської та учнівської молоді до творчих пошуків на базі архівних джерел.

ЛЮТИЙ

04 лютого фонди Держархіву області поповнилися документами колекції документів Всеукраїнського конкурсу дитячого малюнка «Щаслива дитина — квітуча Україна» на 15 одиниць зберігання, до яких увійшло 89 документів.

05 лютого з нагоди 100-річчя від дня заснування Держархіву області на вебсайті установи започатковано нову рубрику «Архівна хроніка: тоді і зараз», яка демонструє дослідникам найцікавіші сторінки з історії архіву на базі першоджерел.

06 лютого на постійне зберігання до Держархіву області передано новостворений фонд особового походження «Максютін Сергій Григорович (07.11.1914–31.10.1997) — заслужений вчитель, відмінник народної освіти, ветеран педагогічної праці, багаторічний директор Созонівської середньої школи Кіровоградського району Кіровоградської області (1945–1978)».

11 лютого колекції матеріалів про героїчний опір Збройних Сил України і народу під час повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну (Кіровоградська область) поповнилися на 34 одиниці зберігання, до яких увійшли 304 документи за 2022–2024 роки у паперовому вигляді та цифровими фотодокументами на 95 одиниць обліку.

До даної колекції увійшли документи про увічнення пам'яті загиблих воїнів України під час російсько-української війни Голованівського, Кропивницького, Новоукраїнського, Олександрійського районів, відомості про учасників російсько-української війни — мешканців Кіровоградської області, волонтерський рух та штаби гуманітарної допомоги, життя області в умовах воєнного стану.

12 лютого у рамках відзначення 100-річчя Держархіву області для курсантів Донецького державного університету внутрішніх справ проведено коучинг на тему «Історія рідного краю: від архівних джерел до національної пам'яті».

20 лютого Українсько-німецька благодійна організація Ukraine Art Aid Center («Центр допомоги мистецтву України») передала Держархіву області гуманітарну допомогу для оцифрування архівних фондів, забезпечення належних умов для їхнього зберігання та безперебійної роботи установи під час вимкнення електроживлення: ноутбук, сканер, дві потужні зарядні станції, дві сонячні батареї, повербанк, матеріали для пакування та інше.

25 лютого у день третьої річниці початку повномасштабної російсько-української війни Держархів області спільно з Регіональним центром підвищення кваліфікації Кіровоградської області провів засідання круглого столу «Формування національної пам'яті в умовах воєнного стану: роль органів виконавчої влади та місцевого самоврядування». На заході, який об'єднав 68 представників органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, архівістів, науковців та громадських діячів, було

висвітлено актуальні питання збереження історичної пам'яті та документування подій воєнного часу.

27 лютого відбулося розширене засідання колегії Держархіву області. Засідання проходило у змішаному форматі — у приміщенні Державного архіву області та в режимі відео-конференції з використанням zoom. До участі у засіданні долучилися керівники структурних підрозділів архіву, начальники архівних відділів районних військових адміністрацій і міських рад, керівники трудових архівів області.

БЕРЕЗЕНЬ

03 березня Держархів області та Кропивницький фаховий коледж харчування та торгівлі уклали договір про співпрацю та взаємодію, спрямовану на розвиток науково-освітніх ініціатив та збереження історичної пам'яті. З метою популяризації архівної справи серед молоді у рамках договору передбачено проведення спільних заходів, зокрема лекцій, семінарів, практичних занять.

04 березня на постійне зберігання до Держархіву області передано новостворений фонд особового походження Іванка Андрія Борисовича (01.01.1953–21.12.2014) — видатного учителя-методиста Кіровоградської області, заслуженого працівника освіти України, кандидата педагогічних наук.

05 березня Держархів області отримав технічне знаряддя від Центру допомоги мистецтву України.

КВІТЕНЬ

16 квітня на постійне зберігання до Держархіву області передано новостворений фонд особового походження «Постельняк Антоніна Іванівна (03.10.1937 р. н.) — педагог, методист, дослідник та популяризатор досвіду видатних педагогів Кіровоградської області, відмінник освіти України, лауреат обласної педагогічної премії імені Василя Сухомлинського».

22 квітня на постійне зберігання до Держархіву області передано новостворений фонд особового походження «Гайда Лариса Анатоліївна (07.03.1956 р. н.) — Почесний краєзнавець України, педагог та музеєзнавець, перший керівник музею історії освіти Кіровоградщини, двічі лауреат обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова».

23 квітня до акції «Світлини на іменини», що проходить у рамках відзначення 100-річчя Держархіву області, доєднався КЗ «Завадівська гімназія Міської ради міста Кропивницького», якому в 2024 році виповнилося 135 років. Навчальним закладом було передано оцифровані матеріали з історії гімназії.

24 квітня відбулося засідання колегії Держархіву області, в ході якого були підведені підсумки роботи державних архівних установ області та архівних відділів міських рад у першому кварталі 2025 року а також розглянуто питання: про стан пожежної безпеки у державних архівних установах області та архівних відділах

міських рад; про стан роботи з перевіряння наявності та стану документів у Держархіві області; про результати подання державними службовцями Держархіву області декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави та місцевого самоврядування. За результатами обговорення були прийняті відповідні рішення.

25 квітня Держархів області долучився до привітань Центральноукраїнського національного технічного університету з нагоди 155-річчя. Під час урочистих заходів в університеті співробітники ДАКіроО презентували виставку архівних документів та матеріалів «ЦНТУ: крізь віки», присвячену багаторічній історії закладу освіти.

28 квітня на засіданні Вченої ради Центральноукраїнського національного технічного університету було презентовано віртуальний інформаційно-просвітницький виставковий проєкт «ЦНТУ: 155 років служіння освіті, науці та суспільству» — особливу історію, написану зусиллями багатьох поколінь. Проєкт підготовлено за ініціативи Державного архіву Кіровоградської області спільно з Центральноукраїнським обласним краєзнавчим музеєм, Обласною універсальною науковою бібліотекою ім. Д. І. Чижевського та Музеєм мистецтв Кіровоградської обласної ради.

ТРАВЕНЬ

02 травня в ОУНБ імені Д. І. Чижевського відбулась презентація віртуального інформаційно-просвітницького виставкового проєкту «ЦНТУ: 155 років служіння освіті, науці та суспільству». Захід об'єднав представників наукової спільноти, студентства, краєзнавців та шанувальників історії освіти Центральноукраїнського регіону.

07 травня до Дня пам'яті та примирення відбулась тематична зустріч із курсантами Донецького державного університету внутрішніх справ, присвячена історії Другої світової війни та долі українського народу в цей період. Захід підготовлено Держархівом області спільно з Кіровоградською обласною бібліотекою для юнацтва ім. Є. Маланюка.

У Держархіві області відбулась презентація виставки архівних документів, присвяченої подіям Другої світової війни, в особливості перебігу окупації для населення та долі людей, які потрапили в горнила окупації, а потім під нагляд радянського «СМЕРШу» й атмосферу фільтраційних таборів.

08 травня на постійне зберігання до Держархіву області передано новостворений фонд особового походження Хижняка Бориса Павловича (17.12.1934–09.03.2009) — ветерана педагогічної праці, заслуженого працівника народної освіти України, лауреата обласної педагогічної премії імені В. О. Сухомлинського.

13 травня Держархів області спільно з Центральноукраїнським державним університетом імені Володимира Винниченка та Центральноукраїнським обласним краєзнавчим музеєм провели засідання круглого столу

«Забуттю не підлягає: науково-архівний діалог до дня пам'яті жертв політичних репресій», присвячений Дню пам'яті жертв політичних репресій.

14 травня Електронний ресурс Держархіву області, розміщений на платформі ARCHIUM, поповнено цифровими копіями книг реєстрації актів громадянського стану про народження, шлюб, розірвання шлюбу та смерть на території Кіровоградської області за 1934–1935 роки у кількості 230 справ (40426 скан-копій).

15 травня колектив Державного архіву Кіровоградської області долучився до відзначення Всесвітнього дня вишиванки. Підготовлено тематичну добірку світлин, яку було розміщено на сторінці установи у Фейсбуці.

19 травня співробітники Держархіву області взяли участь у Всеукраїнській науково-практичній краєзнавчій конференції «Історико-культурна спадщина України: регіональні особливості та загальнонаціональний контекст» з доповіддю «Архіви оживають: історія акціонерного товариства «ЕЛЬВОРТ» мовою віртуального простору».

21 травня у рамках Відкритого тижня Уряду в Держархіві області було презентовано міжнародний проєкт «Подкаст «Підняти завісу!» про історію Центральної України, театру та Європи. Проєкт реалізовано за участю українських (Державний архів Кіровоградської області, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка) та німецьких (Інститут мужності і солідарності імені Вітольда Пілецького Берлінського відділення в Берліні, Центр польських та українських студій Віадрина при Європейському університеті Віадрина у Франкфурті-на-Одері) партнерів та орієнтований на німецьку аудиторію та українців, які проживають у Європі.

22 травня відбулося підписання договору про співпрацю між Держархівом області та КЗ «Музей мистецтв Кіровоградської обласної ради», який засвідчує наміри обох сторін поглиблювати партнерські відносини у сфері популяризації та дослідженні культурної спадщини регіону. Під час підписання сторони наголосили на важливості об'єднання зусиль архівних і музейних фахівців для збереження історичної пам'яті та активного залучення громадськості до культурного процесу.

25 травня на телеканалі «Суспільне/Кропивницький» вийшов сюжет про відкриття виставки архівних документів про національні культури на теренах Кіровоградської області, підготовленої Держархівом області.

29 травня робочою групою Державного архіву області на чолі з директором архіву Лілією Маренець на базі архівного відділу Голованівської районної військової адміністрації був проведений виїзний куцтовий семінар з підвищення кваліфікації працівників архівних установ на тему «Практичні аспекти організації діяльності архівних установ Голованівського району Кіровоградської області» та проведено комплексну перевірку стану архівної справи і ведення діловодства в Голованівському районі.

ЧЕРВЕНЬ

03 червня у Держархіві області стартувала пізнавальна, інформаційно-просвітницька акція «Відкритий архів: подорож у часі» для учнів закладів загальної середньої освіти м. Кропивницького».

09 червня Держархів області долучився до Міжнародного тижня архівів під гаслом «Архіви доступні — Архіви для всіх!».

Електронний ресурс Держархіву області, розміщений на платформі ARCHIUM, доповнений документами архівного фонду П-5907 «Управління служби національної безпеки України по Кіровоградській області, м. Кіровоград Кіровоградська область»: завантажено 4028 фільтраційних справ на мешканців Кіровоградської області, вивезених до Німеччини та країн Західної Європи в період Другої світової війни 1939–1945 років (прізвища від літери «Вас» до «Дам» (41489 сканів).

10 червня кропивницькі краєзнавець та колекціонер Юрій Тютюшкін, фотокореспондент та журналіст Ігор Філіпенко, меценат і галерист Микола Цуканов долучилися до акції «Світлини на іменини» з нагоди 100-річчя Державного архіву Кіровоградської області та передали до архіву в електронній формі світлини краєвидів міста Кіровограда 50–80-х років ХХ століття.

26 червня в конференц-залі Держархіву області відбулася презентація фонду особового походження Барабаш Світлани Григорівни (30.06.1941–27.04.2007) — заслуженого працівника освіти України, доктора філологічних наук, професора, літературознавця, критика, поетеси, фольклориста, члена Національної спілки письменників України, лауреата обласної журналістської премії імені Володимира Винниченка.

ЛИПЕНЬ

01 липня на платформі Держархіву області у режимі Zoom-конференції проведено нараду з працівниками архівних відділів районних державних адміністрацій, міських рад з проведення регіональної акції «Світлини на іменини», а саме зі збору історичних матеріалів, які охоплюють найважливіші події історії Кіровоградської області періоду ХХ століття — першої чверті ХХІ століття.

15 липня до Дня Української Державності в читальному залі Держархіву області розгорнуто тематичну документальну виставку. В експозиції представлено архівні документи та матеріали, що висвітлюють історичні етапи становлення української державності. Окрему увагу приділено подіям національно-визвольних змагань початку ХХ ст., а також сучасним подіям боротьби за незалежність у ХХІ ст.

30 липня співробітниками Держархіву області на платформі установи у режимі Zoom-конференції проведено семінар з працівниками трудових архівів області з питань організації діяльності місцевих архівних установ

для зберігання документів з кадрових питань (особового складу) суб'єктів господарської діяльності незалежно від форм власності.

У липні Держархівом області у співпраці з FamilySearch International створено 306763 цифрових копій на 5460 справ, що мають генеалогічну та історичну цінність.

У рамках співпраці з Благодійною організацією «Фонд Пам'яті «Бабин Яр» Держархів області отримав сучасний комп'ютер для опрацювання оцифрованих архівних документів та підготовки їх до оприлюднення з метою забезпечення доступності широкому колу користувачів.

СЕРПЕНЬ

21 серпня напередодні Дня Незалежності України в Держархіві області відбулась презентація збірника архівних документів «І раптом — ворог народу...» (на основі розсекречених архівних фондів 1940–50-х років). Упорядники видання: Д. Кобзар, Л. Маренець, С. Мілютін, Т. Гончарова, С. Юрченко, передмова О. Житкова. Збірник популяризує маловідомі сторінки української історії на прикладі репресій періоду 40–50-х років ХХ ст.

22 серпня до Дня Незалежності України в читальному залі Держархіву області відбулась презентація виставки архівних документів та матеріалів «Боротьба за свободу».

28 серпня у рамках відзначення 100-річчя Держархіву області у конференц-залі установи відбулась презентація фонду особового походження Фільштейна Леоніда Михайловича — доктора економічних наук, професора, заслуженого працівника та відмінника народної освіти України, Почесного громадянина міста Кропивницький, члена Академії економічних наук України, академіка.

29 серпня до Дня пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України Держархів області підготував онлайн-виставку архівних документів та матеріалів «З Україною в серці: пам'ять про захисників». Матеріали доступні у двох мовних версіях — українською та англійською.

ВЕРЕСЕНЬ

03 вересня на платформі Держархіву області у режимі Zoom-конференції був проведений тематичний семінар-практикум з підвищення кваліфікації працівників діловодних та архівних служб організацій усіх форм власності міста Кропивницький на тему «Організація роботи архівних підрозділів, експертних комісії установ — джерел комплектування Державного архіву Кіровоградської області». У семінарі взяли участь 50 слухачів, які набули знань і практичних навичок для організації ведення діловодства, роботи архівних підрозділів, проведення експертизи цінності документів і оформлення

її результатів, підготовки зведених номенклатур справ, паспортів архівних підрозділів.

05 вересня у рамках відзначення 100-річчя Держархіву області для студентів Донецького державного університету внутрішніх справ було проведено коучинг на тему «Історія рідного краю: від архівних джерел до національної пам'яті». Особливу увагу було приділено архівно-слідчим справам періоду радянських репресій 1930–1950-х років, які становлять важливу джерельну базу для дослідження історії тоталітаризму. Також майбутні правоохоронці ознайомилися з діяльністю установи, зокрема з правилами збереження та використання документів.

12 вересня Е-ресурс Держархіву області, розміщений на платформі ARCHIUM, поповнено цифровими копіями документів архівного фонду П-5907 «Управління служби національної безпеки України по Кіровоградській області, м. Кіровоград Кіровоградська область»: 4029 фільтраційних справ на мешканців Кіровоградської області, вивезених до Німеччини та країн Західної Європи в період Другої світової війни 1939–1945 років (прізвища від літери «Ів» до «Кот») (41680 сканів).

18 вересня у рамках відзначення 100-річчя Держархіву області спільно з ЦДУ ім. В. Винниченка проведено XII Всеукраїнську науково-практичну конференцію з міжнародною участю «Віддзеркалення часу через призму першоджерел» за участю науковців, викладачів, музейників, архівістів, студентства, краєзнавців, представників органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій з Вінницької, Житомирської, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Тернопільської, Харківської, Хмельницької, Черкаської областей та Федеративної республіки Німеччини.

У рамках участі у XII Всеукраїнській науково-практичній конференції із міжнародною участю «Віддзеркалення часу через призму першоджерел» Держархів області відвідали співробітники Державного архіву Черкаської області Тетяна Клименко та Вікторія Мельник, які під час візиту ознайомились із роботою установи, поділились досвідом роботи, проблемними питаннями та досягненнями у галузі архівної справи.

25 вересня співробітниками Держархіву області під час проведення комплексної перевірки стану архівної справи і ведення діловодства в Олександрійському районі надана методична допомога з питань архівної справи і ведення діловодства працівникам архівного відділу, трудового архіву та відповідальним за архіви установ.

ЖОВТЕНЬ

01 жовтня до Дня захисників і захисниць України підготовлено фотовиставку «Дякуємо ЗСУ!», до якої увійшли світлини із Колекції матеріалів про героїчний опір Збройних Сил України і народу під час

повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну — військових, добровольців, волонтерів, медиків.

02 жовтня Держархів області провів засідання круглого столу «Досягнення та перспективи оцифрування документальної спадщини» за участю заступника Голови Державної архівної служби України з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації Олександра Лашка, представників архівних установ та бібліотечних та музейних закладів. На заході, що проходив в онлайн форматі, відбулося обговорення питань оцифрування інформаційних ресурсів як пріоритетний напрямок роботи сучасних архівних установ та бібліотечних і музейних закладів, що особливо важливо у період воєнного стану, у зв'язку із внутрішнім та зовнішнім переміщенням населення.

17 жовтня співробітники Держархіву області взяли участь у XV Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 150-річчю Чернівецького університету, з доповіддю «Віртуальна реконструкція історії Центральноукраїнського національного технічного університету: досвід цифрової репрезентації академічної спадщини».

23 жовтня відбулося засідання колегії Держархіву області, в ході якого були підведені підсумки роботи державних архівних установ області та архівних відділів міських рад за 9 місяців 2025 року та розглянуто питання: про стан охорони праці в Державному архіві Кіровоградської області; про підведення підсумків проведення огляду стану діловодства, упорядкування та збереженості документів НАФ в установах-джерелах комплектування Державно-го архіву Кіровоградської області; про стан архівної справи і діловодства в Службі у справах дітей Кіровоградської обласної військової адміністрації. За результатами обговорення були прийняті відповідні рішення.

27 жовтня у рамках відзначення 100-річчя Держархіву області та Дня української писемності та мови в конференц-залі установи відбулось урочисте закладання таймбоксу «Привіт із 2025-го!» з листами підлітків до своїх ровесників у майбутньому, за участю керівництва органів влади, працівників освіти, культури, учнівської молоді.

Колектив Державного архіву Кіровоградської області традиційно долучився до написання Радіодиктанту національної єдності — найбільшого українськомовного флешмобу, який об'єднав знавців та прихильників української мови в усіх куточках світу.

28 жовтня до Дня визволення України від фашистських загарбників у читальному залі Держархіву області презентовано виставку архівних документів та матеріалів «Від окупації — до перемоги».

ЛИСТОПАД

19 листопада — урочисте засідання з нагоди 100-річчя від дня заснування Держархіву області за участі

керівництва Державної архівної служби України, обласної військової адміністрації, обласної ради, ветеранів архівної справи, партнерів установи та працівників архівних установ області.

У рамках відзначення ЮВІЛЕЮ презентовано: відео «Ланцюг єдності «У нове сторіччя РАЗОМ!», відео про діяльність ДАКіро, електронну версію першого випуску часопису «Історія. Літопис. Спадщина», цифрові проекти «Історія краю в кадрі» та Календар НЕЗЛАМНОСТІ (2022–2025) за результатами проведеної регіональної акції «Світлини на іменини», виставку архівних документів та матеріалів «Скарбниця пам'яті: столітній шлях ДАКіро».

21 листопада — добірка архівних документів і матеріалів «Нескорений дух нації» до Дня Гідності та Свободи.

22 листопада — добірка архівних документів до Дня пам'яті жертв голодоморів.

ГРУДЕНЬ

01 грудня — добірка архівних документів до 100-річчя від дня народження Анатолія Михайловича Кривохижі, хореографа, Заслуженого артиста УРСР, Народного артиста України у рубрику «Видатні особистості нашого краю» вебсайту ДАКіро.

06 грудня — виставка архівних документів та матеріалів «Вартові свободи» до Дня Збройних Сил України, презентація — в читальному залі Держархіву області.

24 грудня — День інформації до Дня працівників архівних установ за участю постійних партнерів — закладів культури та освіти.

25 грудня — засідання колегії Держархіву області з питань: про проект плану розвитку архівної справи в Кіровоградській області на 2026 рік; про проект Плану звіту організаційної роботи Державного архіву Кіровоградської області на 2026 рік; про стан забезпечення інформаційного наповнення і підтримку вебсайту Державного архіву Кіровоградської області.

**Витяг із протоколу засідання президії Зінов'євського окрвиконкому
від 17.11.1925 щодо організації окружного архівного управління**

ВИПИСКА З ПРОТОКОЛУ № 44

Засідання Президії Зінов'євського Окрвиконкому

від 17-го Листопаду 1925 р.

Голова — Мануйленко Секретар — Лісничий

СЛУХАЛИ	УХВАЛИЛИ
24/-Про структуру Окр'архиву Інформація представника центру т. ТАРАСОВА.	24/-3 пропозиціями висунутими т. ТАРАСОВИМ згодитись. Переіменувати Окр'архив в Округове Архивне управління. Оргчастині доручити розробити штат Окр. архив управління.— Завідуючим Окр.Архивуправлінням затвердити тов. ПАВЛЮЧЕНКО.—

Оригінал за відповідними підписами
З оригіналом згідно:Завканц ОЗК'а

Надсилається. *Окрархиву, орг. част Окрвику.*

23/XI 1925 р.
№.1.0.4.1.2.

ДАКірО, Ф. Р-250, оп. 1, спр. 417, арк. 179

**Витяг зі звіту Зінов'євського державного історичного архіву
за 1932 рік щодо залучення до роботи в установі студентів в якості наукових співробітників**

ЗВІТ

Зінов'євського Державного Історичного Архіву за пророблену роботу в 1932 році,
слухається на нараді директорів Держістархівів в Одеській Областній Архівній Управі.

Зінов'євський Державний Історичний Архів почав свою реорганізацію з Травня місяця. До цього часу фінсекція виплачувала зарплатню по старим ставкам /старим посадам/. Державний Історичний Архів реорганізував старі штатні одиниці на нові, перетворивши Архівне Управління на наукову установу, ставилося кілька разів питання в відповідних організаціях про надачу наукового робітника, ставилося питання про збільшення зарплатні науковому робітникові з 140 крб. на 250 крб. де одержана згода на це, але за браком наукових сил, наукового робітника не надіслано, який бракує на останній час.

До нас надсилалися на посаду наукових робітників студенти 3-го курсу технікуму, або робітник за біологічним фахом, але вони зовсім не підходили до наших умов роботи. Вони були зовсім не історики, тому працювати в Державному Історичному Архіві не мали бажання. Міське Архівне управління було організовано в кінці травня місяця, до цього часу Держ. Істор. Архіву приходилося виконувати обов'язки Міського архіву, крім цього приходилося організувати Міський Архів: знайти робітників, ставити питання про помешкання, інструктаж т. д. Не дивлячись на те, що Міська Рада увесь час розвалювала цю роботу, спираючись на те, що це робота не Міської Ради а Д. І. А. це має певний видбиток в нашій роботі. Пляна виконано частково, більша частина не виконання нашого пляна падає на сектор А. П. А., це в зв'язку з тим, що в нас увесь рік бракує науковий робітник, що й гальмувало нашу роботу.

ДАКірО, Ф. Р-833, оп. 1, спр. 87, арк. 69

Акт передачі Кіровоградського обласного архіву у підпорядкування УНКВС по Кіровоградській області

АКТ.

СЕКРЕТНО:
Копия.

Гор.Кіровоград, 1939 г. марта 8-го дня.

Комиссия в составе председателя Пом. Нач. УНКВД по Кировоградской области Лейтенант Государственной Безопасности тов. КОРОВЦОВА, членов:-Начальника I-го Спецотделения тов. МАСЕНКОВА, Старшего Оперуполномоченного 2-го Отдела УНКВД по Кировоградской области-ПЕТРЕНКО, старшего бухгалтера фин-отдела УНКВД тов. ИВАНОВА, инспектора СК УНКВД тов. ГОНЧАРОВА, Упр. Николаевским Областным архивом т. ТИЩЕНКО И.О.Ю, Управляющего Кировоградским Областным архивом т. ЗАКС, Зав.Гор.Архивом тов.ОВЧИННИКОВА, в соответствии с приказами НКВД СССР № 19 от 17/1-39 года и НКВД УССР № 42 от 11/II-39 года произвели прием Кировоградского Областного архива.

Во время приема установлено:

ПОМЕЩЕНИЕ И ОХРАНА.

Кировоградский Обласной Архив занимает 3-х этажное каменное здание. Об'ем в кубометрах составляет 42222, площадь — 1053 кв. метра. Помещение архивохранилища загружено на 94%. Дальнейшая концентрация потребует расширения существующего помещения. В помещении архива имеется 4 противопожарных точки, огнетушители временно сняты. На окнах и дверях имеются железные решетки. В Архивохранилище имеются три вентилятора. Здание архива охраняется круглые сутки внутренним вооруженным сторожевым постом /один пост на лестнице при входе в здание.

ПРЕДЛОЖЕНИЕ И ВЫВОДЫ.

1. Оборудовать в архивохранилище центральное паровое отопление.
2. Переоборудовать существующие стелажы по стандарту 25 высота для дальнейшей концентрации архивных материалов, увеличить количество погонных метров стелажей.
3. Комиссия предлагает в первой половине 1939 года, в соответствии с указаниями ЦАУ провести подготовительную работу для перехода на новые формы учета и в течении 1939 года провести всю работу по инвентаризации и введению нового учета архива.
- 4.Учитывая организацию Кировоградского областного архивного управления и дальнейшего расширения объема работы, комиссия считает необходимым поставить вопрос перед Оргкомитетом Президиума Верховного Совета УССР и областным комитетом КП/б/у о выделении помещения для партийного архива, ныне находящегося в здании Кировоградского Областного архива.
5. Комиссия считает необходимым, чтобы ЦАУ НКВД УССР провело укомплектование научных работников Кировоградского Областного архива из числа окончивших Московский Историко-архивный институт.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: /КОРОВЦОВ/.

1./МАСЕНКОВ/

2./ПЕТРЕНКО/.

3./ИВАНОВ/.

ЧЛЕНЫ: 4./ГОНЧАРОВ/.

5./ТИЩЕНКО/.

6./ЗАКС/.

7./ОВЧИННИКОВ/.

С ПОДЛЕННЫМ ВЕРНО

ДИРЕКТОР КИРОВОГРАДСКОГО ОБЛАРХИВА /підпис/ /ВИЛИНКИС/.

ДАКіро, Ф. Р-833, оп. 4, спр. 68, арк. 1

Витяг зі списку осіб, які добровільно виїхали на роботи у Німеччину, складений Кіровоградським обласним державним архівом

сов.секретно

СПИСОК–СПРАВОЧНИК
лиц, добровільно ухавших на работу
в Германию
Выявлен в фонде № 180 «Рацевская
сель/управа Чигиринского р-на»
Составлен Кировоградским Областным
Государственным Архивом
Декабрь 1944 год.

№ п/п	Фамилия, имя, отчество	Год и место рождения	Краткая характеристика и шифр документов
1	Бугулин Александр Максимов	1916 г. урож. с. Рацево	В период немецкой оккупации добровольно выехал на работы в Германию (Осн.ф-180, Арх-2, л-512)
2	Жильцов Александр Георгиевич		В период немецкой оккупации добровольно выехал на работы в Германию (Осн.ф-180, Арх-2, л-512)
3	Лебеденко Анна Савишна	1920, урож с. Рацево	В период немецкой оккупации добровольно выехал на работы в Германию (Осн.ф-180, Арх-2, л-512)
4	Марынич Борис Иванович	1923 г, урож. с. Рацево	В период немецкой оккупации добровольно выехал на работы в Германию (Осн.ф-180, Арх-2, л-512)

ДАКіро, Ф. Р-833, оп. 7, спр. 18 арк. 101

Витяг із протоколу № 9 науково-методичної наради працівників Кіровоградського обласного державного архіву з питань удосконалення роботи з використання документів під час дослідження історії та економіки області

ПРОТОКОЛ № 9
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОГО СОВЕЩАНИЯ НАУЧНЫХ РАБОТНИКОВ КИРОВОГРАДСКОГО
ОБЛГОСАРХИВА ОТ 24/ХІ–1950 ГОДА.

Присутствовали:

Нач. Архивного отдела т. Вошиков,
директор Облгосархива т.Боковиков.
нач. отделов т.Дримченко, Горбунова, Протасов, Окунева.
Ст. научные сотрудники т.Недрит, Стародубцева.
Научные сотрудники т.Короповская, Щерба, Плужник.

ПОВЕСТКА ДНЯ:

1. Об улучшении использования документальных материалов для изучения истории и экономики области. /докладчик т. Горбунова/
2. Утверждение пятилетнего плана научно — публикаторской работы Архива.

СЛУШАЛИ:

Доклад т. Горбуновой «Об улучшении использования документальных материалов для изучения истории и экономики области».

ВЫСТУПИЛИ:

Научный сотрудник т. Щерба — Вопрос использования документальных материалов очень важен. Работу нашего архива необходимо перестроить в этом направлении, что бы начать работу практически каждому

сотруднику нужно разобрать уже изданную брошюру архивного органа для примера т.к. по своему характеру она отличается от брошюр другого направления. Практический разбор принес бы большую пользу для определения формы обработки архивных документов с целью публикации.

НАЧ. Архивного отдела г. ВОЩИКОВ — До этого времени в нашем архиве публикация статей была редким явлением, всего опубликовали 3 статьи. В организации выставок помогли музею, самостоятельно не делали. 1 выступление провели по радио.

Возможности у нас есть значительно большие, особенно в области публикации статей, выступление по радио. Можно организовать выставку по выборам в государственную думу для сравнительного примера с выборами в настоящее время. Выставку ко дню печати. Для чтения с исторической точки зрения необходимо составление тематической карточки.

ДАКірО, Ф. Р-833, оп. 2, спр. 57, арк. 20

Орієнтовний план підготовки документального збірника до 200-річчя м. Кіровограда

«Сборник документов и материалов из истории г. Кироваграда»
/1752-1952 г.г./.

ВВЕДЕНИЕ.

I. ЕЛИСАВЕТГРАД В ПЕРИОД ФЕОДАЛЬНО-КРЕПОСТНИЧЕСКОЙ ЭПОХИ.

Основание г. Елисаветграда, построение крепости Елизаветы и дипломатическая борьба между Россией, Турцией, Австрией и Англией, заселение Елисаветграда и Елисаветградской провинции.

Развитие экономики в Елисаветграде во II-ой половине XVII столетия. Пугачев, Суворов и Кутузов в Елисаветграде. Елисаветградцы в период Отечественной войны 1812 года. Развитие экономики и культуры в Елисаветграде в I-й половине XIX столетия.

II. ЕЛИСАВЕТГРАД В ЭПОХУ КАПИТАЛИЗМА И ИМПЕРИАЛИЗМА.

Развитие капитализма и империализма в г. Елисаветграде. Рост революционного движения в Елисаветграде. Ленинская «Искра» в Елисаветграде. Артем — руководитель Елисаветградских большевиков. Елисаветград и революции 1905–1907 гг. Елисаветград в годы реакции и нового революционного подъема. Наука и культура в Елисаветграде во II-й половине XIX в. и в начале XX в.

а/ Елисаветград — родина украинского реалистического театр /Кропивницкий, Тобилевич, Саксаганский, Садовский и др./.

б/ Григорович, Ястребов, Менциц, Кристоносцев, Рубинштейн, Достоевский, Котек и Чайковский.

III. КИРОВОГРАД В ЭПОХУ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СТРОИТЕЛЬСТВА.

Елисаветград в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Елисаветград и годы Гражданской войны. Елисаветград в годы восстановления народного хозяйства и социалистической индустриализации страны. Кировоград в годы Сталинских пятилеток. Кировоград в годы Великой Отечественной войны. Кировоград в годы послевоенной Сталинской пятилетки.

ДИРЕКТОР ГОСАРХИВА

КИРОВОГРАДСКОЙ ОБЛ. /підпис/ /БОКОВИКОВ/

ДАКірО, Ф. Р-833, оп.2, спр. 64, арк. 13

**Розрахункова частина до звіту Державного архіву
Кіровоградської області за 1960 рік**

РАСЧЕТНАЯ ЧАСТЬ
к отчету Государственного архива Кировоградской
области за 1960 год.

№/№ п/п	Виды работы	Запланировано		Выполнено		При- ме-ча- ние
		Об'єм	Бюдж. врем.	Об'єм	Бюдж. врем.	
1	2	3	4	5	6	7
	1. НАУЧНО-ИССЛЕДОВА-ТЕЛЬСКАЯ РАБОТА А. НАУЧНО-ПУБЛИКАТОРСКАЯ РАБОТА.					
1.	Подготовка к изданию сборников и отдельных пу- бликаций.		242		139	
2.	Учет публикаций		14		7	
	Б. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДОКУМЕНТАЛЬ- НЫХ МАТЕРИАЛОВ В НАРОДНОХОЗЯЙ- СТВЕН-НЫХ, НАУЧНЫХ, СПРАВОЧНЫХ И ДРУГИХ ЦЕЛЯХ.					
3.	Просмотр документальных-материалов и целью выявления документов.		64		94	
4.	Организация тематических-выставок.		32		36	
5.	Исполнение тематических-запросов и составление информационных документов /справки, обзоры, перечни/.		14		24	
6.	Наведение справок биографического характера: а/по секретным запросам б/по несекретным запросам и заявлениям граждан.	3800	108 647	766 5100	90 680	
7.	Работа читального зала		12		9	

ДАКиРО, Ф. Р-833, оп. 2, спр. 151, арк. 19

Статистичні дані про роботу Архівного відділу облвиконкому і Державного архіву Кіровоградської області за 1960 рік

Приложение к годовому
отчету.

СТАТИСТИЧЕСКИЕ СВЕДИНИЯ
о работе Архивного отдела и Государственного
Архива Кировоградской области за 1960 год.

№ /№ п/п	Виды работ	Запланировано на год	Выполнено за год	Приме- чание
1	2	3	4	5
	I. РАБОТА АРХИВНОГО ОТДЕЛА			
1.	Проверка работы: а/республиканских, краевых и областных государственных архивов и их филиалов. б/городских и районных государственных архивов. в/ведомственных архивов.	1 25 140	1 25 140	
2.	Количество переданных учреждениям для исполнения тематических обзоров, справок–ориентировок, списков–справочников и других информационных документов.	20	20	
3.	Работа экспертно–поверочной комиссии: а/количество единиц хранения, включенных в отборочные списки. б/количество единиц хранения, утвержденных к уничтожению. в том числе по ведомственным архивам.		435692 426194 359924	
	II. РАБОТА ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА.			
1.	Дезинфекция документальных материалов /в ед. х./.		2822	
2.	Микрофотокопирование докумен–тальных материалов /в страницах/. в том числе для страхового фонда.		2822	
3.	Научно — техническая обработка неупорядоченных документальных материалов–внесено в опись ед. хранения.		1276	

ДАКіроО, Ф. Р-833, оп. 2, спр. 151, арк. 23

**Довідка про наявність і стан документальних матеріалів
та обліково-довідкового апарату по відділу секретних фондів
Кіровоградського облдержархіву і виконання річного плану
станом на 06 березня 1963 року**

СЕКРЕТНО

Экз. №

СПРАВКА

о наличии и состоянии документальных материалов и учетно — справочного аппарата по отделу секретных фондов Кировоградского облгосархива и выполнения годового плана по состоянию на 6 марта 1963 г.

1. Всего хранится фондов 193, ед.хранения 11154, все документальные материалы заинвентаризированы.
 2. Письма советских граждан, угнанных в фашистскую Германию — 4472 письма заинвентаризированы в 2-х инвентарных описях.
 3. Фондовая картотека на 193 фонда
 4. Алфавитно-учетная картотека — 94220 карточек.
- Все вышеуказанное находится на моем ответственном хранении.
НАЧ.ОТДЕЛА СЕКРЕТНЫХ ФОНДОВ. — /подпись/ /НАГОРНЫЙ/

ДАКіро, Ф. Р-833,он 2, спр. 202, арк. 8

**Архівний витяг з п'ятирічного плану роботи
Кіровоградського обласного державного архіву на 1971-1975 рр.**

П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН РОБОТИ КІРОВОГРАДСЬКОГО ОБЛАСНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ НА
1971–1975 рр.

В основу п'ятирічного плану архіву покладено здійснення завдань, які випливають з рішень і директивних вказівок партійних органів з ідеологічних питань і реалізації заходів по виконанню постанови Ради Міністрів УРСР від 9 червня 1970 р. № 301 «Про заходи по поліпшенню архівної справи в міністерствах, відомствах і державних архівах республіки».

Основним напрямком в роботі архіву на 1971–1975 рр. являється:

1. Здійснення заходів по забезпеченню зберігання документальних матеріалів, будівництво архівного комплексу (сховища, робочих приміщень, лабораторій, майстерень) та звільнення архівосховища від документальних матеріалів, які не мають наукової цінності та практичного значення.
2. Дальше комплектування архіву документами, які відображають період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства.
3. Значне місце приділено створенню та удосконаленню науково-довідкового апарату найцінніших фондів, їх тематичній розробці (каталогізації та поповненню каталогів).
4. Всебічне використання документальних матеріалів архіву.

**РОЗДІЛ II. ТЕХНІЧНЕ ОСНАЩЕННЯ І БУДІВНИЦТВО АРХІВОСХОВИЩА. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ЗБЕРІГАННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ**

Здійснити будівництво архівосховища місткістю 1,5 млн од. зб. та обладнати всіма необхідними лабораторіями, майстернями тощо.

Строк виконання: 1972–1974 рр.

Виконавець: Директор.

Вжити заходів щодо виявлення корисної площі в архівосховищах та обладнати додаткові стелажі.

Строк виконання: 1971 р.

Виконавці: Рижов, Нудельман.

Організувати роботу по відновленню згасаючих і згаслих особливо цінних документальних матеріалів.

Строк виконання: 1971–1973, 1975 рр.

Виконавці: Директор, відповідальний охоронець фондів.

З метою забезпечення зберігання фізичного стану документальних матеріалів обладнати реставраційну та фотолабораторії.

Строк виконання: 1971–1974 рр.

Виконавці: Директор, відповідальний охоронець фондів.

з 1974 р. відводиться на переміщення в нове архівосховище.

VII. МЕТОДИЧНА РОБОТА

Підготувати методичну розробку з удосконалення описів фонду Р-217 «Єлисаветградський повітовий відділ народного господарства» — 1790 од. зб.

Строк виконання: 1971 р.

Виконавець: Методист.

Скласти робочу інструкцію про комплексну експертизу запланованих груп фондів.

Строк виконання: 1972 р.

Виконавець: Методист.

Підготувати методичну рекомендацію про каталогізацію групи фондів «Виконкоми».

Строк виконання: 1973 р.

Виконавець: Методист.

Проводити методичні наради з обговорення методичних посібників та методичних вказівок Архівного управління при Раді Міністрів УРСР.

Строк виконання: 1971–1973, 1975 рр.

Виконавці: Директор, Методист.

Організувати навчання з підвищення кваліфікації наукових співробітників та архіваріусів.

Строк виконання: 1971–1973, 1975 рр.

Виконавець: Методист.

ДИРЕКТОР КІРОВОГРАДСЬКОГО ОБЛАСНОГО
ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ. — /підпис/ /О.НАГОРНИЙ/

ДАКіро, Ф. Р-833, оп. 2, стр. 332, арк. 2-3, арк. 13

**План науково-методичної роботи
Кіровоградського обласного державного архіву на 1972 рік**

«УТВЕРЖДАЮ»

ДИРЕКТОР КИРОВОГРАДСКОГО ОБЛАСТНОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА.-

_____/подпись/_____/А.НАГОРНЫЙ/

«31» _____ декабря _____ 1971 г.

ПЛАН
научно-методической работы
Кировоградского облгосархива на 1972 год.

№№ пп	Название мероприятий	Дата	Ответственный исполнитель	Приме- чание
1	2	3	4	5
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ СОВЕЩАНИЯ				
1.	Обсуждение рабочей инструкции по научно-технической обработке ф. № Р-217, оп. 1-3, Елисаветградский усовнархоз.	I полугодие	НАГОРНЫЙ, ВЛАСОВА	
2.	Обмен опытом по каталогизации документальных материалов ф № Р-2860 Кировоградский исполком областного Совета депутатов трудящихся.	II полугодие	НАГОРНЫЙ, ВЛАСОВА	
3.	Обсуждение и изучение методических указаний ГАУ при СМ года. СССР и АУ при СМ УССР.	В течении года		
РАБОТА МЕТОДИСТА				
1.	Организация научно-методических совещаний не реже 1 совещания в 2 месяца.	В течении года	ВЛАСОВА	
2.	Организация производственной учебы.			
3.	Консультировать сотрудников: по методическим вопросам			
4.	Обновить доску новинок информации и архивоведческой литературы.			
5.	Составление аннотированного: библиографического указателя и списка методических справочных пособий архивоведческой литературы.	"-"		

МЕТОДИСТ — /подпись/ /ВЛАСОВА/
ДАКиР, Ф. Р-833, оп. 2, спр. 357, арк. 1-2

**Робоча інструкція з каталогізації групи фондів особового походження,
які зберігаються в Кіровоградському обласному державному архіві
за 1909–1919 роки та 1905–1975 роки**

РАБОЧАЯ ИНСТРУКЦИЯ
ПО КАТАЛОГИЗАЦИИ ГРУППЫ ФОНДОВ ЛИЧНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ,
ХРАНЯЩИХСЯ В КИРОВОГРАДСКОМ ОБЛАСТНОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ
АРХИВЕ. /1909–1918 гг., 1905–1975 гг./.

В Кировоградском облгосархиве хранятся документы 37-и фондов личного происхождения в количестве 1258 единиц хранения, из них: 9 фондов, 639 ед.хр. — досоветский период и 28 фондов, 663 ед.хр. — советский период.

Личные фонды, хранящиеся в облгосархиве, являются документами участников революционных событий, участников гражданской и Великой Отечественной воен, старых большевиков, писателей, краеведов и других выдающихся наших земляков. Они существенно дополняют документы учреждений и являются важным источником для изучения истории нашего края.

Документы личного происхождения используются исследователями и сотрудниками архива.

Опись, являющаяся основным источником информации, не может полностью раскрыть содержание документов фондов, поэтому возникает необходимость в тематической разработке /каталогизации/ фондов личного происхождения, которая имеет по сравнению с каталогизацией фондов учреждений свои особенности.

Вопрос тематической разработки фондов личного происхождения в архивоведческой литературе почти не отражен. Единственными пособиями являются «Методические рекомендации по работе с фондами личного происхождения» /М., 1967/ и «Методические рекомендации по научно-технической обработке документальных материалов фондов личного происхождения» /М., 1971/, в которых затрагивается каталогизация личных фондов, однако, что касается только составления карточек для именованного каталога.

Потому цель составления рабочей инструкции — обобщение опыта тематической разработки документов личного происхождения. Исходя из этого, следует отметить, что один из самых больших фондов досоветского периода, личный фонд П. В. Рябкова /№ 304/, который больше других используется исследователями, и был закаталогизирован в первую очередь в 1976–1978 гг. Из 615 ед.хр. закаталогизировано 609 ед.хр. и составлено 606 т/к. Это составляет всего 50% документов личного происхождения, а потому необходимо каталогизацию личных фондов продолжить и довести до конца.

ДАКіроО, Ф. Р-833, оп. 2, спр. 499, арк. 3

**Наказ Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР
від 07 серпня 1980 року № 67 «Про приведення найменувань державних архівів республіки у
відповідність з Положенням про ДАФ СРСР»
ГОЛОВНЕ АРХІВНЕ УПРАВЛІННЯ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР**

07.08.80

НАКАЗ

м. Київ

№ 67

Про приведення
найменувань державних
архівів республіки
у відповідність з
Положенням про ДАФ
СРСР.

З метою приведення найменувань державних архівів республіки у відповідність з Положенням про Державний архівний фонд СРСР, затвердженим постановою Ради Міністрів СРСР від 4 квітня 1980 р. № 274,

наказую:

1. Обласні державні архіви надалі іменувати державними архівами відповідних областей. Наприклад: Державний архів Вінницької області;
 - Філіали обласних державних архівів надалі іменувати філіалами державних архівів відповідних областей. Наприклад: Філіал Державного архіву Житомирської області у м. Бердичеві;
 - Київський, Севастопольський, Харківський міські державні архіви з постійним фондним складом надалі

іменувати державними архівами мм. Києва, Севастополя, Харкова;

— Районні державні архіви з перемінним складом документальних матеріалів надалі іменувати державними районними архівами з перемінним складом документів. Наприклад: Барський державний районний архів;

— Міські державні архіви з перемінним складом документальних матеріалів надалі іменувати державними міськими архівами з перемінним складом документів. Наприклад: Вінницький державний міський архів.

2. Завідуючим архівними відділами облвиконкомів і керівникам державних архівів республіки до 1 квітня 1981 р. у встановленому порядку привести у відповідність з новими назвами архівів печатки, штампи, вивіски, бланки службових документів і посвідчень.

ДАКірО, Ф. Р 0Ч 833, оп. 2, спр. 504, арк. 66

Уривок статті О. Брайченка та С.Шевченка «Співробітництво Державного архіву Кіровоградської області і Кіровоградського держпедінституту ім. О. С. Пушкіна у формуванні професійних знань і умінь майбутнього вчителя історії» для редакції журналу «Архіви України»

Редакції «Архівів України»

Співробітництво Держархіву Кіровоградської області і Кіровоградського держпедінституту ім. О. С. Пушкіна у формуванні професійних знань і умінь майбутнього вчителя історії.

Сьогодні настійною вимогою часу є, продиктована завданнями, що стоять перед радянським народом, необхідність підняти підготовку спеціалістів на якісно новий рівень. Як було визначено в основних напрямках перебудови вищої і середньої освіти в країні найважливіший напрям і основна підойма перебудови освіти полягає в її тісній інтеграції з виробництвом і наукою, перехід до нових принципів їх взаємодії. В зв'язку з цим і професійна зрілість істориків — науковців, вчителів історії та суспільствознавства в значній мірі залежить від того наскільки органічно пов'язана теоретична підготовка студента у вузі з отримуваними навичками практичної роботи в школі, архіві, музеї. Знайомство з архівом у студентів історичного факультету Кіровоградського державного педінституту ім. О. С. Пушкіна відбувається вже на першому курсі при вивченні історичного краєзнавства. В лекції «Документальні матеріали державних архівів СРСР» вони знайомляться з розвитком архівної справи в дореволюційний період, з процесом формування єдиного Державного архівного фонду СРСР після перемоги Великого Жовтня, з'ясовують вирішальну роль у цій справі Ленінського декрету «Про реорганізацію та централізацію архівної справи в РРФСР», дізнаються про сучасні профілі держархівів.

1 Правда, 23 марта 1987 г.

В ході вивчення цієї теми студенти здійснюють екскурсію до Держархіву Кіровоградської області. На початку екскурсії архівісти архіву коротко інформують майбутніх педагогів про структуру державної архівної служби, склад фондів обласного архіву, завдання, які виконуються колективом архіву. У архівосховищі студенти дізнаються про вимоги щодо технічного оснащення, забезпечення надійного збереження історичних джерел. Потім працівники відділу публікації та використання документів знайомлять їх з порядком оформлення та методикою роботи дослідників у читальному залі. Студенти проглядають справи, друковані видання різних століть, путівник збірники документів і матеріалів, видані архівом у різні роки, а також тематичні виставки та вітрини, розташовані в читальному залі, отримують на закінчення консультації та відповіді на питання, що їх цікавлять.

Вказані екскурсії, як правило, здійснюються на початку вивчення курсу краєзнавства. В цей же час студенти отримують завдання до кінця навчального семестру написати реферат з краєзнавчої тематики з обов'язковим використанням архівних першоджерел. Зокрема, в першому півріччі нинішнього ювілейного року в читальному залі архіву працювало близько 60 студентів, вивчаючи різні періоди розвитку краю. Матеріали рефератів планується включити до факультетського альбому «Кіровоградщина за 70 років Радянської влади», який формується в кабінеті історії СРСР. В другому півріччі в обласному та районних державних архівах за місцем проживання над рефератами будуть працювати студенти-заочники історичного факультету, які опановують краєзнавство на третьому курсі.

Звичайно, для певної частини майбутніх істориків відносно нетривалою роботою над рефератом дослідницька робота в держархіві не обмежується. На наступних курсах студенти працюють в читальному залі над написанням курсових, дипломних, конкурсних робіт. Останнім часом тут опрацьовувались теми: «Діяльність декабристів у Єлисаветграді», «Знам'янка в роки першої російської революції», «Спогади учасників революції 1905–1907 років на території нинішньої Кіровоградщини», «Єлисаветградські більшовицькі організації в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.)», «Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни», «Братня допомога

союзних республік у відбудові народного господарства Кіровоградщини після Великої Вітчизняної війни», «Розвиток освіти на Кіровоградщині», «Будівництво Кременчуцької ГЕС», «Історія Кіровоградського педінституту».

На республіканських конкурсах студентських наукових робіт у 1985–1986 роках були відзначені дослідження студентів «Учительська інтелігенція України в період революції 1905–1907 років» (тут, крім Кіровоградського архіву, робота велась і в ЦДІА УРСР у м. Києві) та «Промислова буржуазія України в період найвищого піднесення революції 1905–1907 рр.», написані з залученням документів обласного та центральних держархівів.

Працюючи в читальному залі, молоді дослідники активно використовують документи органів державної влади, громадських організацій, підприємств, установ, а також каталоги, описи, друковані фонди.

У 1986 році Радою історичного факультету КДПІ було прийняте рішення про проведення для першокурсників, крім музейно-археологічної, і архівної практики. Спільно архівістами та викладачами кафедри історії СРСР та УРСР розроблено програму та робочий план проходження практики, де сформульовані завдання та зміст дисципліни, складено списки основної та додаткової літератури.

У 1987 році перші групи студентів-істориків уже ознайомились із Положенням про Державний архівний фонд СРСР, іншими головними нормативно-методичними документами, що регламентують діяльність установ державної архівної служби, мережею держархівів країни, основними напрямками діяльності Держархіву Кіровоградської області, його структурою, складом фондів, що зберігаються. Під керівництвом досвідчених архівістів майбутні історики практично опанували...

ДАКіро, Ф. Р-833, оп. 2, спр. 674, арк. 69-71

**Протокол № 1 засідання комісії з підведення підсумків роботи
з перевіряння наявності і розшуку невиявлених справ
Державного архіву області від 11 квітня 1989 року**

УТВЕРЖДАЮ
Директор Госархива Киро-
Воградской области
/подпись/ С.И.Шевченко
«11» апреля 1989г.

ПРОТОКОЛ № 1

заседания комиссии по подведению итогов работы по сплошной проверке наличия и розыска необнаруженных дел Госархива области.

10 апреля 1989 г.

ПРИСУТСТВОВАЛИ: члены комиссии: Косенко Т.Н., зав. отделом комплектования, Пивкопа Т.Г. старший хранитель фондов.

Председатель Т.В.Чвань
Секретарь Л.А.Заика

ПОВЕСТКА ДНЯ:

О рассмотрении справок по проведению розыска отсутствия дел в фондах.

СЛУШАЛИ: Косенко Т. Н., зав. отделом комплектования.

О проведении розыска отсутствующих дел в фондах.

Фонд Р-2398 / к-з им. Калинина Онуфриевского района/. Отсутствует 4 дела.

Фонд Р-93 /Анненское почтово-телеграфное отделение/. Отсутствует 1 дело.

Фонд Р-3884 /Петровский районный отдел здравоохранения/. Отсутствует 1 дело.

Фонд Р-428 /Ново-Владимировский сельский Совет Елисаветградского района/. Отсутствует 1 дело.

Фонд Р-5728 /Занерировский сельский Совет, Александрийского района/. Отсутствует 1 дело.

Фонд Р-64 /Елисаветградская еврейская мужская гимназия «Шальета и Вольва» г. Елисаветград/. Отсутствует два дела.

Фонд Р-3589 /колхоз «3-я сталинская пятилетка» Сотницобалковского сельсовета Новоукраинского района/.

Отсутствует одно дело.

Фонд Р-2320 /Елисаветградский отместхоз — госкирпичный завод/. Отсутствует одно дело.

Фонд Р-6407 /колхоз «Серп і молот» Новопржжского района/. Отсутствует одно дело.

Фонд Р-5622 /колхоз 4-й завершальний 1-го НовоПражского сельского Совета НовоПражского района/.
Отсутствует пять дел.
Фонд Р-1043 /народный суд 12-го участка Елисаветградского уезда г. Новомиргорода/. Отсутствует 22 дела.
Фонд Р-1656 /Кировоградский детский дом № 9/. Отсутствует одно дело.
Фонд Р-5282/Промартель «Коопжиття» Добровеличковского района/. Отсутствует одно дело.
РЕШИЛИ: утвердить справки о проведении розыска отсутствующих дел в фондах.

СПИСОК

фондов причины отсутствия дел в которых подтверждены документально.
1. Ф-Р-395 — Помощник Пристава Елисаветградского полицейского управления — отсутствует три дела.
2. Ф-Р-112 — Елисаветградский Окрсельсоюз — отсутствует три дела
3. Ф-Р-64 — Елисаветградский окружной комитет по объединению безработных в трудовые коллективы — отсутствует три дела.
4. Ф-Р-1247 — Сельскохозяйственная артель «Червоний колос» Глодосского сельского Совета Хмельевского района — отсутствует одно дело.
5. Ф-Р-1537 — Елисаветградское уездное управление Госмаслобойной промышленности «Маслоуправление» — отсутствует одно дело.
6. Ф-Р-6438 — Колхоз «Коминтерн» Компанеевского района Кировоградской области — отсутствует одно дело.
РЕШИЛИ: Утвердить список фондов, в которых отсутствие дел подтверждены документально: Ф-Р-1247, Ф-Р-1537, Ф-Р-6438, Ф-Р-395, Ф-Р-112, Ф-Р-64.

Председатель комиссии,
зам. директора Госархива области /подпись/ Т. В. Чвань

ДАКиРО, Ф. Р-833, оп. 2, спр. 685, арк. 1-2

Протокол № 1 засідання комісії з переходу на нові умови господарювання від 01 листопада 1989 року

ПРОТОКОЛ № 1

Заседания комиссии по переходу на новые условия хозяйствования

01.11.89 г.

Присутствовали :

Шевченко С. И. — директор госархива;
Тридух Т. И. — главный бухгалтер;
Балашов В. И. — зав. отделом ведомственных архивов, комплектования и экспертизы ценности документов (за счет спецсредств)
Клянчина Г. И. — ст. архивист отдела комплектования, ведомственных архивов и делопроизводства.
Долбня Е. В. — старший археограф.
Нестеренко В. В. — зав. лабораторией обеспечения сохранности документов,
Косенко Т. Н. — зав. отделом обеспечения сохранности НСА к документам.

Председатель —
Секретарь —

Чвань Т. В.
Клянчина Г. И.

ПОВЕСТКА ДНЯ:

1. О нормативно-методических документах и рекомендациях по переводу архивных учреждений на новые условия хозяйствования.

СЛУШАЛИ: Шевченко С. И. — директора госархива области, который ознакомил присутствующих с принципами перехода госархива на новые условия хозяйствования, с письмами, указаниями и нормативно — методическими документами по этому вопросу.

1. Решение коллегии Главархива СССР от 29.06.89 г. «О задачах архивных учреждений по внедрению «Основных положений перевода архивных учреждений на новые условия хозяйствования».

2. Письмо Главархива УССР № 06–518 от 27.07.89 г.

3. Письмо Госархива УССР № 05–57 от 11.09.89 г. «О составлении номенклатуры платных услуг и работ по соглашению»

4. Проект нормативно-методических документов по переводу архивных учреждений на новые условия хозяйствования.

ПОСТАНОВИЛИ: заведующим отделами госархива области организовать изучение нормативно — методических документов по переводу госархива на новые условия хозяйствования, присланные Главархивом УССР, в отделах.

Подготовить к следующему заседанию свои замечания предложения по данному вопросу.

Председатель /подпись/ Т. В. Чвань

Секретарь /подпись/ Г. И. Клянчина.

ДАКиРО, Ф. Р-833, оп. 2, спр. 687, арк. 1-2

**Протокол № 1 засідання комісії огляду-конкурсу
на краще архівосховище від 08 січня 1990 року**

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор Державного архіву

Кіровоградської області

/підпис/ С. І. Шевченко

«25» січня 1990 р.

ПРОТОКОЛ

«1» січня 1990 р. № 1

Засідання комісії огляду

конкурсу на краще архівосховище

Голова комісії — С. І. Шевченко

Секретар — Л. А. Таран

Присутні члени комісії:

заступник голови комісії Косенко Т. М., завідувача відділом забезпечення схоронності, держобліку та НДА документів. Крамченкова Н. І. — завідувача відділом комплектування, відомчих архівів та діловодства. Арнаут О. Г. — механік служби ППА УІр.

Радіонов Л. Ф. — машиніст служби ППА УІр.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ:

1. Про огляд-конкурс на краще архівосховище Держархіву Кіровоградської області та держрайміськархівів та склад комісії по його проведенню.

СЛУХАЛИ:

Директора Держархіву Кіровоградської області Шевченко С. І., який зачитав наказ про затвердження Положення про огляд-конкурс на краще архівосховище Держархіву Кіровоградської області та держрайміськархівів та склад комісії по його проведенню / додається/ і Положення про огляд — конкурс.

СЛУХАЛИ:

хранителя фондів Держархіву т. Півкопу Т. Г., яка запропонувала в архівосховищах пофарбувати стіни, провести заняття хранителями фондів по пожежній безпеці.

СЛУХАЛИ:

хранителя фондів Пивовар Н. В., яка звернула увагу на те, що в архівосховищах ще не всі загнуті гострі вугли полиць, потрібно перевірити прилади для визначення температурно — вологісного режиму, так як є розбіженість в показаннях.

СЛУХАЛИ:

Косенко Т. М., яка запропонувала закупити матеріал для затемнення вікон в архівосховищах, оббити двері металом.

ПОСТАНОВИЛИ:

1. Перевірити правильність показань приладів температурно-вологісного режиму, при необхідності відремонтувати (Івченко, служ.машин.по холу)

2. Замовити матеріал для затемнення вікон, покрасити стін архівосховища, оббити двері металом. /Івченко/.

3. Загнути гострі вугли полиць в архівосховищах /служ. ППА, Арнаут/4. Вивчити питання і спланувати роботу по налагодженню температурно — вологісного режиму влітку в архівосховищах, запилення документів. /Івченко/.

5. Оформити побутову кімнату /Івченко/
6. Провести заняття з хранителями фондів по пожежній безпеці, правилах роботи з вогнегасниками. /Арнаут/.
7. Визначити, які документи в першу чергу повинні евакуюватись. / відділ забезп. схорон. д-тів /Косенко/.
8. Всі електролампи в архівосховищах закрити плафонами. /Пиянзин/
9. Налагодити регулярне прибирання архівосховищ, в т.ч. 1 на 8 поверсі. /Івченко, Єрмакова/.

Голова комісії /підпис/ С. І. Шевченко

Секретар комісії /підпис/ Л. А. Таран

До виконання:

Івченко /підпис/

Арнаут /підпис/

Косенко /підпис/

Єрмакова /підпис/

26.01.90

ДАКірО, Ф. Р-833, оп. 2, спр. 712 арк. 1, 2

План роботи науково-методичної та експертної роботи на 1990 рік

УТВЕРЖДАЮ

Директор Госархива

Кировоградской области

/подпись/ С. И. Шевченко

«26» января 1990г.

ПЛАН

работы Совета научно — методической и экспертной работы
на 1990 год.

№№ п/п	Наименование мероприятий	Срок исполнения	Исполнители	Отметка об исполнении
1.	Изучить положение о Совете научно методической и экспертной работы	I кв	Члены совета	
2.	Утверждение плана работы	январь	Чвань Т. В.	
3.	Провести расширенное заседание Совета с участием заведующих госрайгорархивами и работниками хозрасчетных групп	I полугод II полугод	Чвань Т. В. Заика Л. А.	
4.	Изучить и обсудить Проект примерного перечня дублетных документов и документов временного срока хранения из фондов, находящихся на госхранении.	I кв	Члены совета	
5.	Утверждение уточненных списков фондов по категориям	IV кв	Косенко Т. Н.	
6.	Рассмотрение памяток для заведующих госрайгорархивами: а) отбору, учету, и описанию фотодокументов в редакции районных и город-ских газет. б) отбору, учету, описанию, составлению НСАк документам личного происхождения.	январь III кв.	Чвань Т. В. Крамченкова Н. И.	
7.	Рассмотрение плана оформления методкабинета	I кв.	Лозовая Л. Н.	
8.	Анализ публикаций заведующих госрайгорархивами за 1989 год	январь	Долбня Е. А. Заика Л. А.	
9.	Рассмотрение статей и публикаций	в течении года	Члены совета	

10.	Обсуждение вопроса о создании коллекции документов по истории национальностей, которые проживают на территории Кировоградской области (Письма Главархива УССР по планированию)	II кв.	Крамченкова Н. И.	
11.	О ходе внедрения рекомендаций по ведению учета физического состояния документов на бумажной основе	IV кв.	Косенко Т. Н.	
12.	Проведения выездного заседания в г. Знаменка		Чвань Т. В. Заика Л. А.	
13.	Анализ методического обеспечения госархива	III кв.	Лозовая Л. Н.	
14.	Рассмотрение описей дел, исторических справок и предисловий, номенклатур дел, инструкций по делопроизводству, положений об архиве и ЭК, представляемые организациями и предприятиями, а также усовершенствованных описей дел и актов о выделении в утиль, представляемые госрайгорархивами.	Последний четверг ежемесячно	Чвань Т. В. Заика Л. А.	
15.	Анализ работы Совета за 1990 год	декабрь	Заика Л. А.	

Зам.директора /подпись/ Т. В. Чвань

ДАКірО, Ф. Р-833, оп. 2, спр. 710, арк. 7-8

План основних заходів Державного архіву Кіровоградської області на 1995 рік

ЗАТВЕРДЖУЮ

В. О. Директора Державного архіву
Кіровоградської області
/підпис/ Т. В. ЧВАНЬ
02.11.1994 р.

№№ п/п	Найменування заходів	Строк ви- конання	Виконавець	Відміт- ка про вико- нання
1	2	3	4	5
1. Основні організаційні заходи:				
1.	<p>Продовжити роботу по:</p> <ul style="list-style-type: none"> — укріпленню матеріаль-но-технічної бази державних архівних установ області — здійсненню конкретних заходів по посиленню протипожежної безпеки приміщень державних архівних установ області — прийому документів Національного архівного фонду України понад встановлені строки зберігання у державних архівних установах області і відомчих архівах — збору спогадів, свідчень людей, які пережили Голодомор 1932–1933 років та голод 1946–1947 рр. в Україні — уточненню джерел комплектування державних архівних установ області документами які відносяться до Національного архівного фонду України — перевірці наявності і фізичного стану документів Національного архівного фонду України у державних архівних установах області — огляду-конкурсу за краще архівосхови-ще державних архівних установ області і змагання за кращий відомчий архів району, міста — впровадженню передового досвіду державних і відомчих архівів області і України — популяризації документів Національного архівного фонду України через засоби масової інформації — організації вивчення Закону України "Про Національний архівний фонд і архівні установи" — інформуванню зацікавлених установ про надходження і розсекречення документів через засоби масової інформації — організації навчання з новими завідуючими державних архівних установ області, завідуючими і відповідальними за відомчі архіви, працівниками діловодних служб і головами експертних комісій установ, організацій і підприємств 	Протягом року	Керівники державних архівних установ області	

2. Робота колегії:				
2.1.	Підготовка і розгляд питань: Про підсумки виконання планів розвитку архівної справи державними архівними установами області у 1994 році та завдання на 1995 рік.	Січень	Відділи Державного архіву області	
2.2.	Про стан виконаної дисципліни в державних архівах установах області у 1994 році	Лютий	Відділ планування та організаційно-методичної роботи	
2.3.	Про стан обліку й схоронності документів у Кіровоградському молокозаводі	Березень	Завідуюча Кіровоградським держміськ-архівом Л. А. Таран	
2.4.	Про підсумки роботи державних архівних установ області за I квартал 1995 року	Квітень	Відділи Державного архіву області	
2.5.	Про стан архівної справи в архівному відділі райвиконкому Онуфрїївської Ради народних депутатів	Травень	Відділ планування та організаційно-методичної роботи	
2.6.	Про підсумки огляду-конкурсу на краще архівосховище державних архівних установ області у 1994 році	Червень	Відділ забезпечення схоронності, держобліку і науково-довідникового апарату документів	
2.7.	Про підсумки роботи державних архівних установ області за I півріччя 1995 року	Липень	Відділи Державного архіву області	
2.8.	Про виконання нормативно-методичних і директивних документів в архівному відділі райвиконкому Ульяновської Ради народних депутатів	Серпень	Відділ планування та організаційно-методичної роботи	
2.9.	Про стан розгляду листів і заяв громадян соціально-правового характеру в архівному відділі райвиконкому	Вересень	Відділ планування та організаційно-методичної роботи	
2.10.	Про підсумки роботи державних архівних установ області за 9 місяців 1995 року	Жовтень	Відділи Державного архіву області	
2.11.	науково-виробничого об'єднання «ЕТАЛ» по забезпеченню схоронності документів на Кіровоградських заводах «Червона зірка», «Пишмаш», «Радій» і «Гідросила»	Листопад	Відділ комплектування відомчих архівів та діловодства	
2.12.	Про розгляд проекту плану розвитку архівної справи в Кіровоградській області на 1996 рік	Грудень	Відділ планування та організаційно-методичної роботи	
3. Наради, семінари.				
3.1.	Кущовий семінар з завідуючими архівними відділами райвиконкомів Рад народних депутатів на базі архівного відділу райвиконкому Ульяновської Ради народних депутатів по плануванню розвитку архівної справи і обліку документів згідно нормативно-методичних посібників	Серпень	Відділ планування та організаційно-методичної роботи	
3.2.	Нарада-семінар з завідуючими відомчих архівів Кіровоградських промислових підприємств списку № 1 по впровадженню передового досвіду роботи відомчого архіву Олександрійського науково-виробничого об'єднання «ЕТАЛ» по забезпеченню схоронності документів Листопад	Листопад	Відділ комплектування відомчих архівів та діловодства	

4. Планування				
4.1.	Скласти звіти за 1994 рік: — відділів Державного архіву області — про виробничо-фінансову діяльність відділу відомчих архівів, комплектування і експертизи цінності документів/за рахунок спецкоштів — по основних звітних показниках по Державному архіву області — по основних звітних показниках по архівним відділам райвиконкомів Рад народних депутатів і держміськархівам	До 10.01.95 До 14.01.95 До 14.01.95 20.12.95	Завідуючі відділами Держархіву області Завідуючий відділом Методист I категорії Завідуючий відділом планування та організаційно-методичної роботи	
4.2.	Скласти плани на 1996 рік: — по відділах Державного архіву області — по Державному архіву області по основних звітних показниках — по архівних відділах райвикон-комів Рад народних депутатів і держміськархівах	До 10.12.95 До 14.12.95 До 20.12.95	Завідуючі відділами Методист I категорії Завідуючий відділом планування та організаційно-методичної роботи	
5. Робота з кадрами				
5.1.	5.1.Продовжити роботу постійно-діючих курсів для завідуючих архівними відділами райвиконкомів Рад народних депутатів, держміськархівів і спеціалістів Держархіву області, які мають архівних стаж до 3 років	Протягом року	Відділ планування та організаційно-методичної роботи	
5.2.	Продовжити навчання з працівниками відділів Держархіву області по підвищенню кваліфікації	Протягом року	Завідуючі відділами	

Методист I категорії /підпис/ Л.С.ХРАПАК
01.11.1994 року

ДАКірО, Ф. Р-833, оп. 2, спр. 820, арк. 1-4

**Програма науково-практичної конференції «Державність України
в добу визвольних змагань 1917-1920 років»**

Пленарне засідання

17 грудня 1998 р.

Відкриття конференції:

Чвань Т. В. — директор Держархіву Кіровоградської області.

Брайченко О. Д. — проректор з навчально-виховної роботи Кіровоградського педуніверситету

Доповіді :

1. Архівні джерела про добу визвольних змагань на Єлисаветградщині

Шевченко С. І. — кандидат історичних наук, ст. викладач Кіровоградського педуніверситету.

2. До перебування легіону січових стрільців на Єлисаветградщині.

Маренець Л. В. — зав. відділом інформації та використання Держархіву Кіровоградської області.

Секційна робота

18 грудня 1998 р.

1. Єлисаветградщина за доби центральної Ради.

Фоменко І. В. — провідний спеціаліст Держархіву Кіровоградської області.

2. Вивчення визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр. у курсі новітньої історії України.

- Житков О. А. — доцент кафедри історії України Кіровоградського педуніверситету.
 3. ЗУНР: Державний апарат і законодавство.
 Ворона С. — студент III курсу Кіровоградського педуніверситету.
 4. Наявність суперечливих моментів у творенні Української Центральної Ради та особливості III Універсалу.
 Русул О — студент V курсу Кіровоградської Педакадемії.
 5. Універсали про соціальну політику Центральної Ради.
 Каплунова І. — студентка III курсу Кіровоградського педуніверситету.
 6. Видавнича справа в Україні доби визвольних змагань.
 Кізюк В. К. — ст. викладач кафедри історії України Кіровоградського педуніверситету
 7. До питання про становлення системи Радянської влади в Україні у 1919–1920 рр.
 Бондаренко І. — студентка III курсу Кіровоградського педуніверситету.
 8. Політика «воєнного комунізму» в українському селі /на прикладі Півдня і Центру України/.
 Грінченко В. Г. — доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського педуніверситету
 9. Історіографія повстанського руху українського селянства у роки громадянської війни.
 Гугленко Р. — студент III курсу Кіровоградського педуніверситету.
 10. Постаць Симона Петлюри в українській революції.
 Кондратенко О. — студент III курсу Кіровоградського педуніверситету.
 11. Підведення підсумків роботи науково — практичної конференції.
 Брайченко О. Д. — проректор з навчально — виховної роботи Кіровоградського педуніверситету.

ДАКіро, Ф. Р-833, оп. 2, спр. 899, арк. 2, 3

Матеріал до довідника
«Науково-довідковий апарат державних архівних установ
України» за 1999 рік

Державний архів Кіровоградської області

Адреса: 316013, м. Кіровоград, вул. Акад. Корольова, 3 корп.1/; вул.Луначарського, 1 Г /корп. 2/

Тел.: Корп. 1–23–71–10; корп. 2–22–68–60

Транспорт: Корп. 1 — трол. 1, 3, 5, 7, /зуп. Автовокзал/;

корп. 2 — трол. 1, 2, 4, 8, 10 /зуп. Швейна фабрика/

Час роботи: Пн. — чт. 8:00–17:15, пт. 8:00–16:00

Директор: Тамара Володимирівна Чвань

Заступник директора: Тетяна Миколаївна Косенко

Історія:

Зінов'євський окружний архівний відділ /1925 — листопад 1925 р./;

Зінов'євське окружне архівне управління /листопад 1925–1930 рр./;

Зінов'євське місцеве архівне управління /1930–1932 рр./;

Зінов'євський державний історичний архів /1932–1934 рр./;

Кіровський державний історичний архів /1934–1939 рр./;

Кіровоградський обласний державний історичний архів / 1939–1941 рр./;

Державний архів Кіровоградської області /1941–1958 рр./;

Кіровоградський обласний державний архів / 1958–1980 рр./;

Державний архів Кіровоградської області / з 1980 р./

Архів створено у 1925 р. як Зінов'євський окружний архівний відділ, з листопада 1925 р. — Зінов'євське окружне архівне управління, з 1930 р. — Зінов'євське місцеве архівне управління, з 1932 р. — Зінов'євський державний історичний архів, з 1934 р. — Кіровський державний історичний архів, з 1939 р. — Кіровоградський обласний державний історичний архів, з 1941 р. Державний архів Кіровоградської області, з 1958 р. — Кіровоградський обласний державний архів, з 1980 р. — Державний архів Кіровоградської області.

Фонди:

8235 фондів, 1253880 справ

153 од. зб. науково — технічної документації

236 од. зб. кінодокументів

22539 од. зб. фотодокументів

241 од. зб. фонових документів
1782–1998 рр.

За складом документи архіву розділені на такі основні відділи:

- а/ дореволюційні фонди;
- б/ фонди створені після 1917 р.;
- в/ фонди партійних, комсомольських органів, документи КДБ;
- г/ газетний фонд та науково — довідкова література.

Документи дореволюційного періоду висвітлюють історію м. Єлисаветграда, навколишніх поселень, перебування повіту у віданні Південних /Херсон-ських/ військових поселень /1821–1855 рр./, розвиток торгівлі, ремесла в містах і селах Єлисаветградського та Олександрійського повітів та інші події.

Архів зберігає фонди місцевих органів влади дорадянського періоду: волосних правлінь /7 ф./, сільських управлінь /14 ф./, Єлисаветградського повіту /1858, 1894–1919 рр./.

Постанови, копії постанов сходів, відомості про стан повітів, накази волосних і сільських старост, документи про призови на військову службу, ревізські реєстри кріпаків розповідають про податкову політику царського уряду, політику поміщицько-дворянської влади на селі, виконання військових та інших повинностей, про сплату податків і натуральних повинностей, регулювання громадського землекористування.

Документи суду, прокуратури та підлеглих їм установ в фондах Єлисаветградського окружного суду, мирових суддів /4 фонди/, канцелярії прокурора, старшого нотаріуса, нотаріусів Єлисаветградського повіту /57 ф./ /1869–1919 рр./. Протоколи судових засідань, постанови повітового та окружного суду, карні та цивільні справи про право на спадщину, визнання прав на нерухомість, оренду землі, кріпосні книги, актові книги нотаріусів дають уявлення про дворянське буржуазне законодавство.

Архів зберігає документи установ міського та земського самоврядування: магістрату і ратуші, міських дум, управ ремісничої та повітової земської, Єлисаветградської повітової дворянської опіки, міщанських управ, які захищали інтереси пануючих класів, вирішували всі важливі справи з управління повітами, відповідали за стягнення податків і т.д.

Управлінням, межуванням і розглядом суперечок, складанням геометричних планів, списуванням кордонів володінь, якістю земель і лісів віддали межові канцелярії, лісництва.

Архів зберігає протоколи засідань правлінь акціонерних товариств /1908–1918 рр./, копії протоколів з'їзду російських фабрикантів /1913–1915 рр./, доповідні записки делегатів з'їзду промисловців /1919 р./, договори з торговельно — промисловими фірмами, відомості про продаж виробів, відомості про виготовлення військової продукції /1915–1917 рр./, документи про націоналізацію заводів /1919 р./, річні звіти /1898–1912 рр./, промислових підприємств, зокрема, Єлисаветградського заводу по виготовленню землеробних машин і знарядь акціонерного товариства «Р і Т. Ельворті», Єлисаветградського машинобудівного та чавуноливарного заводу товариства В. А. Якульського, Єлисаветградського заводу землеробних машин і знарядь Шкловського, Маловісківського і Сабліно-Знам'янського цукрових заводів.

Книги обліку державних прибутків / 1876–1901 рр./, окладні листи на держподаток /1919–1920 рр./, заяви на видачу патентів на торгівлю /1919 р./, про видачу позики /1912–1918 рр./, сільські постанови про організацію товариств /1911–1915 рр./, протоколи засідань, листування, заяви приватних осіб та ін. з фондів Єлисаветградського повітового казначейства, канцелярії податкових інспекторів Єлисаветградського повіту, повітових земських кас, комерційних товариств взаємного кредиту, кредитних товариств, відділень держбанку, Єлисаветградського міського громадського банку дають уявлення про фінансово-податкову політику того часу.

Архів зберігає документи установ зв'язку — Єлисаветградської повітово-телеграфної контори, Міської телефонної станції, поштово-телеграфних контор, де йдеться про діяльність контор, відкриття нових відділень /1911–1919 рр./, про підготовку поштово-телеграфних чиновників /1913–1914 рр./, статистичні відомості про роботу контор /1913–1916 рр./, листування з Одеським поштово-телеграфним округом Є документи про розвиток телефонної мережі, звіти телефонної станції /1913 р./ та ін.

Органи освіти і учбові заклади представлені фондами Канцелярії інспектора народних училищ Єлисаветградського повіту, Єлисаветградської чоловічої класичної гімназії, Єлисаветградського земського реального училища, Єлисаветградських комерційних училищ. Протоколи засідань педагогічних нарад, училищ /1879–1913 рр./, статут та документи про відкриття училищ /1876–1882 рр./, доповіді, звіти /1878–1906 рр./, листування з учбовим округом, копії атестатів /1879–1909 рр./, екзаменаційні описи дають уяву про рівень освіти.

Історію релігії та церковних установ характеризують фонди Єлисаветградського духовного управління, соборів, церков та документи, які в них відклалися: Укази і розпорядження /1782–1828 рр./, формулярні відомості церков військових поселень /1825–1828 рр./, списки служителів з демографічними даними, ревізські реєстри служителів культури.

В архіві є небагато фондів особового походження відомих особистостей Єлисаветградщини: міського землеміра, громадського діяча Рябкова П. З., титулярного радника, родового дворянина-поміщика Савутіна З. І., дворянина-поміщика Бурдзинкевича М. М.

Найбільш значну частину документів архіву становлять документи періоду після 1917 р., які містять багатий фактичний матеріал з історії народного господарства /колективізації сільського господарства, розвитку промисловості/, культури, профспілкового руху, партійних і комсомольських організацій.

Велика група фондів /близько 770/ — документи органів влади і державного управління за 1919–1993 рр. Основні фонди цієї групи:

— Єлисаветградський повітовий ревком, створений для боротьби з контрреволюцією та організації всього господарства повіту, волревкоми /133 фонди/, сільські та селищні революційні комітети /19 фондів/;

— Єлисаветградський повітовий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів був розпорядчим і виконавчим органом радянської влади в повіті. Відділи управління Єлисаветградського повітового виконкому ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, який організував і контролював проведення виборів до рад, виконання декретів, постанов, розпоряджень;

— Єлисаветградський окружний виконком — виконавчий і розпорядчий орган окружної ради;

— Облвиконком Кіровоградської обласної Ради депутатів трудящих — виконавчий орган державної влади, який направляв та керував багатогранним життям області;

— Райвиконкоми, міськвиконкоми, селищні, сільські ради народних депутатів.

Фонди планових комісій, статистичних управлінь, установ обліку і контролю дають змогу прослідкувати розвиток сільського господарства, промисловості, транспорту та зв'язку, будівництва, торгівлі, культури, охорони здоров'я та стан демографії.

Тут же зберігаються фонди установ та підприємств промисловості, будівництва та комунального господарства. Найзначніші з них — відділ народного господарства Єлисаветградського повітового виконкому, який існував в 1919–1923 рр., утворений для керівництва та управління промисловістю повіту; Кіровоградський завод сільськогосподарського машинобудування «Червона зірка», профіль якого — виготовлення сівалок, молотарок, віялок, плугів та ін. /1919–1935, 1944–1993 рр./.

Серед фондів установ та організацій сільського господарства найбільш значними є фонди: Земельне управління Єлисаветградського повіту /1920–1923 рр./, Земельне управління Єлисаветградського округу /1923–1930 рр./, управління сільського господарства виконкому Кіровоградської обласної ради народних депутатів /1939–1993 рр./.

Зберігаються фонди фінансово-податкових та страхових установ, установ транспорту і зв'язку, кооперативних організацій, культурноосвітніх установ.

Найбільш значні фонди Кіровоградського педагогічного інституту, Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування.

В архіві зосереджені фонди установ охорони здоров'я, праці та соціального забезпечення.

Багатий фактичний матеріал з історії розвитку та діяльності профспілкового руху міститься в фондах Єлисаветградської повітової ради профспілок, Єлисаветградської окружної ради профспілок, обласної ради профспілок та галузевих профспілок /всього близько 140 фондів/.

В архіві зберігається 47 фондів особового походження: знатного механізатора, двічі Героя Соціалістичної Праці О. В. Гіталова, відомих педагогів В. С. Сухомлинського — члена кореспондента Академії наук, І. Г. Ткаченко, П. В. Козуля, краєзнавців — І. К. Бойко, І. С. Проценко, артистів А. О. Косаченко, І. В. Терентьева та ін.

Окрему групу складають фонди установ, організацій, підприємств за 1941–1944 роки, які відображають особливості окупаційного режиму, характеризують життя населення області на тимчасово окупованій території німецько-фашистськими військами.

Архів зберігає фонди партійних та комсомольських організацій. Найбільш значні: Єлисаветградський та Олександрійський повітові комітети КП/б/У, Єлисаветградський окружний комітет КП/б/У, обком, міськкоми та райкоми Компартії України довоєнного /1920–1941 рр./ і повоєнного періодів /1944–1991 рр./.

Фонд Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Кіровоградській області /1920–1941, 1944–1994 рр./, містить фільтраційні справи /протоколи допитів, реєстраційні картки, анкети, картки репатріантів, висновки фільтраційно-перевірних комісій/. кримінальні справи /ордери на арешт та обшук, протоколи допитів, постанови про вирок та його виконання/.

Науково — довідковий апарат:

Описи, систематичний, іменний, географічний каталоги, каталог фотодокументів, допоміжні картотеки, огляди фондів.

Науково — довідкова бібліотека:

12611 книг і брошур, 1857–1998 рр.

У бібліотеці зберігається науково-популярна, довідкова, краєзнавча література, книги, автори яких народилися на Кіровоградщині, мемуари учасників революційного руху в Єлисаветградському і Олександрійському повітах, спогади учасників боротьби за встановлення радянської влади, спогади людей, які повернулися з німецько-фашистської каторги 1941–1943 рр.

Серед періодичних видань — центральні й місцеві газети та журнали. Довідковий апарат до бібліотечного фонду — систематичний та алфавітний каталоги, картотека періодичних видань.

Бібліографія:

Кіровоградський обласний державний архів: Путівник. К., 1966.-225с.

Державні архіви Української РСР: Короткий довідник. К., 1972.-С.115–117.

Государственные архивы Украинской ССР: Справочник.К., 1988.-С.150–153.

Государственные архивы СССР: Справочник: В 2-х ч.-Ч. 1. — М., 1989. — С. 526–530.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

316013, м.Кіровоград, вул. Академіка Корольова, 3 /корпус 1/

Тел. 23–71–10

вул. Луначарського, 1г /корпус 2/

Тел. 22–68–60

8235 од. од., 1253880 справ, 1782–1998

153 од.зб. науково-технічної документації: 1946–1980; 1985–1990

236 од.зб. кінодокументів: 1944, 1964, 1967–1977; 1979–1990

22539 од.зб. фотодокументів: 1826, 1898, 1903, 1905, 1907, 1908, 1913–1997

241 од.зб. фотодокументів: 1918, 1944, 1960, 1962, 1964, 1967–1968, 1970, 1974–1979, 1981, 1984–1991, 1993–1997

Архів створено 1925 р. як Зінов'євський окружний архівний відділ, з листопада 1925 р. — Зінов'євське окружне архівне управління, з 1930 р. — Зінов'євське місцеве архівне управління, з 1932 р. — Зінов'євський державний історичний архів, з 1934 р. — Кіровський державний історичний архів, з 1939 р. — Кіровоградський обласний державний історичний архів, з 1941 р. — Державний архів Кіровоградської області, з 1958 р. — Кіровоградський обласний державний архів, з 1980 р. — Державний архів Кіровоградської області.

Документи періоду до 1917 р. висвітлюють історію Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії: історію заселення та освоєння земель навколо фортеці святої Єлисавети, історію населених пунктів, військо-вих поселень, розвиток ремесла, торгівлі. Архів зберігає фонди: міського магіс-трату, міських дум і управ, волосних і сільських управлінь, окружного суду, канцелярії прокурора окружного суду, повітової земської управи, міщанських управ, комерційних і кредитних товариств, відділення державного банку, машинобудівних і цукрових заводів, учбових закладів тощо. Серед документів — фонди промислових підприємств, зокрема, Єлисаветградського заводу по виготовленню землеробних машин і знарядь акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті», машинобудівного та чавуноливарного заводу товариства В. А. Яскульського та ін.

Інформація про стан освіти та учбові заклади міститься у фондах Канцелярії інспектора народних училищ Єлисаветградського повіту, Єлисаветградської чоловічої класичної гімназії, земського реального училища, комерційних училищ.

Значна частина документів архіву періоду після 1917 р., які містять багатий фактичний матеріал з історії встановлення влади Рад, колективізації сільського господарства, розвитку промисловості, культури, профспілкового руху.

Документи органів влади і державного управління відображають багато-гранне життя області в перших роках радянської влади до нашого часу.

Серед документів особового походження — фонди громадського діяча П. З. Рябкова; титулярного радника, дворянина З. І. Савутіна; поміщика М. М. Бурдзинкевича; відомих педагогів В. О. Сухомлинського, І. Г. Ткаченко, П. В. Козуля; двічі Героя Соціалістичної праці О. В. Гіталова; краєзнавців — І. К. Бойко, В. С. Крамаренко, І. С. Проценко та ін. відомих людей Кіровоградщини.

Розсекречено частину документів фондів органів влади і управління, міліції, суду, прокуратури, обласних установ і організацій, а також фонди періоду тимчасової окупації області фашистами під час Великої Вітчизняної війни.

Фонди Єлисаветградського та Олександрійського повітових комітетів КП/б/У, окружного комітету, обкому, міському та райкомів компартії України довоєнного і повоєнного часу надають інформацію про діяльність партійних та комсомольських організацій, а також про розвиток промисловості, сільського господарства та інших сфер суспільно-політичного життя.

На державному зберіганні — фільтраційні справи репатріантів з Німеччини /реєстраційні листи, анкети, картки, протоколи допитів/ та кримінальні справи репресованих /ордери на арешт та обшук, протоколи допитів, вироків та постанови про їх виконання/ передані Управлінням СБУ по Кіровоградській області.

Науково-довідковий апарат до документів архіву

Описи

11272

Система каталогів:

— систематичний;

- предметно-тематичний;
- іменний;
- географічний;
- з особового складу;
- систематичний до фотодокументів;

2087 фондів, 99556 справ тематично розроблені, складено 220471 тематичну картку.

Картотеки

- питання, що розглядалися на пленумах, засіданнях бюро обкому, міськкомів і райкомів партії — тематична;

Іменні:

- осіб, позбавлених виборчих прав;
- осіб, що були вивезені на примусову працю до Німеччини в 1942–1944 рр.;
- партизан і підпільників періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.;
- громадян, що були репресовані в 1930–1950 рр.;
- до спогадів старих більшовиків;
- комуністів, які загинули в 1941–1945 рр.;
- тридцятитисячників;
- до Ф. П-4 Кіровоградський міськком партії;
- до Ф. П-429 Кіровоградський обком партії;
- членів партії, прізвища яких згадуються в «Нарисах історії Кіровоградської обласної парторганізації».

Показники

- Ф. Р-227 Єлисаветградська окружна контрольна комісія — робітничо-селянська інспекція — предметний;
- Ф. Р-250 Єлисаветградський окрвиконком — географічний, іменний;
- Ф. Р-810 Єлисаветградська окружна інспектура народної освіти — іменний.

Огляди

Тематичні /2/:

- колективізація сільського господарства на Кіровоградщині в 1919–1932 рр.;
- адміністративно-територіальні зміни, що відбулися на території Кіровоградщини в 1752–1962 рр.;

Фондові /6/:

- Ф. 331 Єлисаветградський завод по виготовленню землеробних машин і знарядь акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті»;
- Ф. Р-218 Єлисаветградський повітовий виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів;
- Ф. Р-231 Єлисаветградська окружна планова комісія;
- Ф. Р-633 Єлисаветградський підвідділ комнезамів при відділі управління повітового виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів;
- Ф. П-458 «Знам»янська міська партійна організація;
- Ф. П-593 Олександрійська районна партійна організація.

Довідники

Кіровоградський обласний державний архів: Путівник.

К. — 1966. — 285с.

Науково-довідкова бібліотека

12611 книг і брошур, 1857–1998 рр.

У бібліотеці зберігається науково-популярна, довідкова, краєзнавча література, книги, автори яких народилися на Кіровоградщині, мемуари учасників революційного руху в Єлисаветградському і Олександрійському повітах, спогади учасників боротьби за встановлення радянської влади, колекція спогадів людей, які повернулися з німецько-фашистської каторги 1941–1943 рр.

Серед періодичних видань — центральні й місцеві газети та журнали. Серед рідких видань: «Собрание Государственных грамот и договоров», «Русские портреты», «Портретная галерея русских деятелей» /1864–1865 рр./, «Исторический очерк общества грамотности и ремесел г. Елисаветграда /1873–1898/.

Довідковий апарат до бібліотечного фонду — систематичний та алфавітний каталоги, картотека періодичних видань.

**Заходи Державного архіву Кіровоградської області
щодо поліпшення стану збереженості архівних фондів на 2003 рік**

Затверджені
наказом Директора
Державного архіву
Кіровоградської області
№ 20 від 19.06.2003

ЗАХОДИ
Держархіву Кіровоградської області щодо поліпшення
стану збереженості архівних фондів
на 2003 рік

№№ п/п	Найменування заходу	Відповідальний	Термін виконання	Примітки
1	Проведення занять з протипожежної безпеки.	Логвінов А. С.	III кв.	
2	Перевірка роботи протипожежного водопостачання.		II кв.	
3	Підготовка приміщень архіву до осінньо зимового сезону.		III кв.	
3.1	Перевірка і частковий ремонт: — системи опалення; — системи водопостачання; — поточний ремонт приміщень.		III кв.	
4	Контроль за видачею та своєчасним поверненням справ з архівосховища.	Жук О. К.	Протягом року	
5	Підготовка робочої інструкції щодо проведення перевірки наявності справ.		III кв.	
6	Виявлення та відновлення згасаючого тексту.		Протягом року	
7	Контроль за температурно-вологісним режимом в архівосховищах.	Жук О. К. зберігачі фондів	Протягом року	
8	Контроль за дотриманням інструкції про режим допуску в приміщення Держархіву області.	Логвінов А. С.	Протягом року	
9	Контроль за дотриманням збереженості документів у відділах.	Балашов В. І. Жук О. К. Маренець Л. В. Ушакова О. В.	Протягом року	
10	Контроль за опечатуванням архівосховищі кабінетів та зберіганням ключів.	Балашов В. І. Жук О. К. Лавренчук Н. М. Лавренчук Н. М. Логвінов А. С. Кононець Н. О. Маренець Л. В. Ушакова О. В.	Протягом року	

Заступник Директора
Держархіву області /підпис/ Т. Косенко

ДАКіро, Ф. Р-833, оп. 2, спр. 1032, арк. 61

**Наказ директора Державного архіву Кіровоградської області
від 21 липня 2006 року № 58 про створення робочої групи з підготовки
II тому довідника «Анотований реєстр описів фондів періоду
після 1917 року»**

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ
НАКАЗ

21.07.2006

№ 58

м. Кіровоград

Про створення робочої групи
по підготовці II тому довідника
«Анотований реєстр описів
фондів періоду після 1917 року»

У зв'язку з продовженням роботи над програмою «Архівні зібрання України» та з метою активізації і удосконалення укладання анотованого реєстру описів фондів II тому довідника «Анотований реєстр описів фондів періоду після 1917 року»

НАКАЗУЮ:

1. Створити робочу групу з підготовки II тому довідника «Анотований реєстр описів фондів періоду після 1917 року» у складі:

Базишена Т. В.

Бахмач А. О.

Жук О.К. (керівник групи)

Кусмінська В. І.

Маренець Л. В.

Пасічник Л. М.

Покотило О. А.

Равська Л. В.

Чвань Т. В. (координатор роботи, відповідальний за випуск)

Цимбал І. М.

2. Робочій групі при укладанні анотованого реєстру описів керуватися відповідними рекомендаціями, схваленими Методичною комісією Держком-архіву України 6 березня 2001 року.

3. Жук О.К. (керівникові групи) вирішити питання організаційного забезпечення процесу підготовки анотованого реєстру описів.

4. Контроль за виконанням даного наказу залишаю за собою.

Директор /підпис/ Чвань Т. В.

ДАКіроО, Ф. Р-833, оп. 2, спр. 1123, арк. 24

**Наказ директора Державного архіву Кіровоградської області
від 15 травня 2015 року «Про вшанування пам'яті жертв політичних репресій» № 64
щодо підготовки та проведення заходів до Дня пам'яті жертв політичних репресій**

НАКАЗ ДИРЕКТОРА
ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

15.05.2015

№ 64

Про вшанування пам'яті
жертв політичних репресій

На виконання доручення Кабінету Міністрів України від 13 травня 2015 року № 20012/1/1-15 щодо підготовки та проведення заходів до Дня пам'яті жертв політичних репресій

НАКАЗУЮ:

1. Начальнику відділу археографії та використання документів Гончаровій Т. В. створити та презентувати добірку архівних документів та матеріалів «Пам'ять і туга зійшлися навіки» (до Дня пам'яті жертв політичних репресій) 15 травня 2015 року в конференц-залі архіву.

2. Заступнику начальника відділу охорони, правового та матеріально-технічного забезпечення Молчанському О. А. 17 травня 2015 року приспустити Державний Прапор України на будівлях Державного архіву Кіровоградської області.

3. Керівникам структурних підрозділів Державного архіву Кіровоградської області 17 травня 2015 року о 10.30 год. забезпечити участь співробітників в урочистій ході та покладанні квітів до пам'ятного знаку жертвам політичних репресій в Україні.

4. Контроль за виконанням цього наказу покласти на заступника дирек-тора — головного зберігача фондів Маренець Л. В.

Директор

/підпис/

О. Бабенко

ДАКіро, Ф. Р — 833, оп. 2, спр. 1433, арк. 144

**Наказ директора Державного архіву Кіровоградської області
від 10 березня 2015 року № 31 про впровадження методичної розробки «Пам'ятка щодо організації
роботи з виконання генеалогічних запитів у Державному архіві Кіровоградської області»**

НАКАЗ ДИРЕКТОРА
ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

10.03.2015

№ 31

Про впровадження методичної розробки
«Пам'ятка щодо організації роботи з виконання
генеалогічних запитів у Державному
архіві Кіровоградської області»

Відповідно до розділу 4 «Правил роботи архівних установ України», затвердженими наказом Міністерства юстиції України від 08 квітня 2013 року № 656/501, протоколу засідання науково-методичної ради Державного архіву Кіровоградської області від 23 грудня 2014 року № 14 та з метою підвищення якості проведення генеалогічних пошуків працівниками Державного архіву області

НАКАЗУЮ:

1. Затвердити методичну розробку «Пам'ятка щодо організації роботи з виконання генеалогічних запитів у Державному архіві Кіровоградської області» (далі — Пам'ятка), що додається.

2. Начальнику відділу археографії та використання документів Гончаровій Т. В.:

до 01 квітня 2015 року провести заняття з підвищення кваліфікації працівників відділу щодо впровадження Пам'ятки у практику роботи Державного архіву Кіровоградської області;

постійно використовувати Пам'ятку в роботі відділу для проведення генеалогічних досліджень.

3. Контроль за виконанням даного наказу покласти на заступника директора — головного зберігача фондів Маренець Л. В.

Директор /підпис/ О. Бабенко

ДАКіро, Ф. Р-833, оп. 2, спр. 1433, арк. 24

**Наказ директора Державного архіву Кіровоградської області
від 05 березня 2018 року № 36 «Про організацію проведення робіт з перевіряння наявності та стану
документів і розшуку невиявлених справ у Державному архіві Кіровоградської області»**

НАКАЗ ДИРЕКТОРА
ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

05.03.2018

м. Кропивницький

№ 36

Про організацію проведення
робіт з перевіряння наявності та
стану документів і розшуку
невиявлених справ у Державному
архіві Кіровоградської області

З метою організації проведення робіт з перевіряння наявності та стану документів і розшуку невиявлених справ у Державному архіві Кіровоградської області та у зв'язку із кадровими змінами

НАКАЗУЮ:

1. Затвердити такий склад комісії для проведення робіт з перевіряння наявності та складу документів у Державному архіві Кіровоградської області:

Голова комісії

— Маренець Л. В., заступник директора — головний зберігач фондів, начальник відділу забезпечення збереженості та обліку документів, довідкового апарату;

Члени комісії:

— Вітренко А. Ю., завідувач відділу реставрації документів та інформаційних технологій;

— Дергачова О. І., головний спеціаліст відділу забезпечення збереженості та обліку документів, довідкового апарату;

— Кусяк О. В., завідувач архівосховища І групи відділу забезпечення збереженості та обліку документів, довідкового апарату;

— Лізогуб С. Г., завідувач архівосховища І групи відділу забезпечення збереженості та обліку документів, довідкового апарату;

— Стригун О. В., завідувач архівосховища І групи відділу забезпечення збереженості та обліку документів, довідкового апарату.

2. Затвердити такий склад комісії з підведення підсумків робіт з перевіряння наявності та стану справ і розшуку невиявлених документів у Державному архіві Кіровоградської області:

Голова комісії:

— Маренець Л. В., заступник директора — головний зберігач фондів, начальник відділу забезпечення збереженості та обліку документів, довідкового апарату;

Секретар комісії:

— Дергачова О. І., головний спеціаліст відділу забезпечення збереженості та обліку документів, довідкового апарату;

Члени комісії:

— Вітренко А. Ю., завідувач відділу реставрації документів та інформаційних технологій;

— Кусяк О. В., завідувач архівосховища І групи відділу забезпечення збереженості та обліку документів, довідкового апарату;

— Лізогуб С. Г., завідувач архівосховища І групи відділу забезпечення збереженості та обліку документів, довідкового апарату;

— Стригун О. В., завідувач архівосховища І групи відділу забезпечення збереженості та обліку документів, довідкового апарату.

3. Визнати таким, що втратив чинність наказ директора Державного архіву Кіровоградської області від 01.11.2016 року № 122. «Про організацію проведення робіт з перевіряння наявності та стану документів і розшуку невиявлених справ у Державному архіві Кіровоградської області».

4. Контроль за виконанням даного наказу залишаю за собою.

Директор /підпис/ О. Бабенко

ДАКіро, Ф. Р-833, оп. 2, спр. 1530, арк. 162–163

**Протокол засідання колегії Державного архіву
Кіровоградської області від 05 липня 2018 року № 3**

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ПРОТОКОЛ

засідання колегії Державного архіву Кіровоградської області

05 липня 2018 року

м. Кропивницький

№ 3

Головував:

БАБЕНКО Олег Олександрович директор Державного архіву Кіровоградської області

У засіданні взяли участь члени колегії: Балашов С. О., Губська О. М.,
Даценко В. В., Коваль В. І., Лісняк Н. А., Маренець Л. В., Орлик В. М.,
Петренко І. Д., Покотило О. А., Романцова С. В., Філоретова Л. М.

Із складу колегії були відсутні: Грабова В. А., Погрібна О. В.

На засідання колегії були запрошені керівники та працівники структурних підрозділів Державного архіву Кіровоградської області: Вітренко А. Ю., Гончарова Т. В., Кривуляк А. Б., Лук'янова І. А., Молчанський О. А., Урадиженко О. В.

Порядок денний:

1. Про підсумки роботи державних архівних установ області та архівних відділів міських рад у I півріччі 2018 року

Доповідач:

Покотило О. А. — головний спеціаліст відділу організації та координації архівної справи в області, служби управління персоналом, виконання запитів громадян та юридичних осіб.

2. Про стан виконавської дисципліни в державних архівних установах області та архівних відділах міських рад у I півріччі 2018 року.

Доповідач:

Коваль В. І. — заступник директора — начальник відділу організації та координації архівної справи в області, служби управління персоналом, виконання запитів громадян та юридичних осіб.

3. Про стан архівної справи і діловодства в Олександрійському районі.

Доповідач:

Покотило О. А. — головний спеціаліст відділу організації та координації архівної справи в області, служби управління персоналом, виконання запитів громадян та юридичних осіб.

4. Про стан роботи служби управління персоналом та виконання чинного законодавства України з питань державної служби та протидії корупції в Державному архіві Кіровоградської області у I півріччі 2018 року.

Доповідач:

Лук'янова І. А. — головний спеціаліст відділу організації та координації архівної справи в області, служби управління персоналом, виконання запитів громадян та юридичних осіб.

5. Про стан архівної справи і діловодства в Службі у справах дітей Кіровоградської обласної державної адміністрації.

Доповідач:

Коваль В. І. — заступник директора — начальник відділу організації та координації архівної справи в області, служби управління персоналом, виконання запитів громадян та юридичних осіб.

6. Про стан роботи із зверненнями громадян у Державному архіві Кіровоградської області у I півріччі 2018 року.

Доповідач:

Коваль В. І. — заступник директора — начальник відділу організації та координації архівної справи в області, служби управління персоналом, виконання запитів громадян та юридичних осіб.

Порядок денний засідання колегії Державного архіву Кіровоградської області (далі — архіву) затверджено одногосно.

І. СЛУХАЛИ: Про підсумки роботи державних архівних установ області та архівних відділів міських рад у I півріччі 2018 року.

ІНФОРМУВАЛА: Покотило О. А. — головний спеціаліст відділу організації та координації архівної справи в області, служби управління персоналом, виконання запитів громадян та юридичних осіб — текст інформації додається до протоколу.

Поставив запитання: Бабенко О. О.

Який стан виконання розпорядження голови обласної державної адміністрації від 21 травня 2018 року № 337-р «Про здійснення заходів щодо забезпечення збереженості документів Національного архівного фонду в області» в частині передачі управлінської документації архівними відділами (секторами) райдержадміністрацій та міських рад до Державного архіву Кіровоградської області?

Відповідь надана.

ВИРІШИЛИ: Прийняти рішення колегії № 12 (додається). Рішення прийнято одногосно.

II. СЛУХАЛИ: Про стан виконавської дисципліни в державних архівних установах області та архівних відділах міських рад у I півріччі 2018 року.

ІНФОРМУВАЛА: Коваль В. І. — заступник директора — начальник відділу організації та координації архівної справи в області, служби управління персоналом, виконання запитів громадян та юридичних осіб — текст інформації додається до протоколу.

Поставив запитання: Даценко В. В.

Який стан передачі на постійне зберігання до Державного архіву Кіровоградської області матеріалів про загиблих учасників антитерористичної операції райдержадміністраціями та міськвиконкомом області відповідно до розпорядження голови обласної державної адміністрації від 11 березня 2015 року № 95-р «Про документування подій новітньої історії України на Кіровоградщині»?

Відповідь надана.

ВИРІШИЛИ: Прийняти рішення колегії № 13 (додається). Рішення прийнято одногосно.

III. СЛУХАЛИ: Про стан архівної справи і діловодства в Олександрійському районі.

ІНФОРМУВАЛА: Покотило О. А. — головний спеціаліст відділу організації та координації архівної справи в області, служби управління персоналом, виконання запитів громадян та юридичних осіб — текст інформації додається до протоколу.

Поставили запитання: Бабенко О. О.

Які перспективи набуття архівним відділом Олександрійської райдержадміністрації статусу юридичної особи?

Маренець Л. В.

Чи виникають проблеми у фінансуванні трудового архіву Олександрійського району після утворення об'єднаних територіальних громад?

Відповіді надані.

ВИРІШИЛИ: Прийняти рішення колегії № 14 (додається). Рішення прийнято одногосно.

IV. СЛУХАЛИ: Про стан роботи служби управління персоналом та виконання чинного законодавства України з питань державної служби та протидії корупції в Державному архіві Кіровоградської області у I півріччі 2018 року.

ІНФОРМУВАЛА: Лук'янова І. А. — головний спеціаліст відділу організації та координації архівної справи в області, служби управління персоналом, виконання запитів громадян та юридичних осіб — текст інформації додається до протоколу.

Поставив запитання: Орлик В. М.

Яка кількість працівників Державного архіву Кіровоградської області має вищу архівну освіту?

Відповідь надана.

ВИРІШИЛИ: Прийняти рішення колегії № 15 (додається). Рішення прийнято одногосно.

V. СЛУХАЛИ: Про стан архівної справи і діловодства в Службі у справах дітей Кіровоградської обласної державної адміністрації.

ІНФОРМУВАЛА: Коваль В. І. — заступник директора — начальник відділу організації та координації архівної справи в області, служби управління персоналом, виконання запитів громадян та юридичних осіб — текст інформації додається до протоколу.

Поставила запитання: Романцова С. В.

Ким здійснюється науково-технічне опрацювання документів в Службі у справах дітей Кіровоградської обласної державної адміністрації?

Відповідь надана.

ВИРІШИЛИ: Прийняти рішення колегії № 16 (додається). Рішення прийнято одногосно.

VI. СЛУХАЛИ: Про стан роботи із зверненнями громадян у Державному архіві Кіровоградської області у I півріччі 2018 року.

ІНФОРМУВАЛА: Коваль В. І. — заступник директора — начальник відділу організації та координації архівної справи в області, служби управління персоналом, виконання запитів громадян та юридичних осіб — текст інформації додається до протоколу.

Поставила запитання: Бабенко О. О.

Як змінилася тематика запитів соціально-правового характеру після початку приймання управлінської документації державних органів та органів місцевого самоврядування від архівних відділів (секторів) райдержадміністрацій та міських рад?

Відповідь надана.

ВИРІШИЛИ: Прийняти рішення колегії № 17 (додається). Рішення прийнято одногосно.

Директор,
голова колегії
Державного архіву області

/підпис/

О. БАБЕНКО

ДАКірО, Ф. Р-833, оп. 2, спр. 1547, арк. 142-146

НАШІ АВТОРИ:

Бабенко Богдана Олегівна, завідувачка відділу Центральноукраїнського обласного краєзнавчого музею — Меморіального музею М. Л. Кропивницького;

Багнюк Назар Анатолійович, науковий співробітник Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника;

Бірець Роман Дмитрович, учень 11 класу КЗ «Лицей «Науковий» Кропивницької міської ради»;

Бовкун Сергій Володимирович, молодший науковий співробітник Національного музею космонавтики ім. С. П. Корольова;

Бривко Микола Вікторович, начальник відділу науково-освітньої, організаційної та пам'яткоохоронної роботи Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», доктор філософії;

Бривко Ольга Іванівна, старший науковий співробітник Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця»;

Бугор Денис Юрійович, аспірант кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка;

Будзінський Ілля Францович, історик, дослідник Голокосту і політичних репресій на Кам'яничині, син і онук Праведників народів світу, член НСКУ;

Воляннюк Володимир Олексійович, вчитель історії і правознавства Хролинської гімназії Судилківської ТГ, науковий співробітник КЗК «Музей Пропаганди»;

Голобородько Віктор Валентинович, військовослужбовець ЗСУ, член Національної спілки краєзнавців України;

Гончарова Тетяна Вікторівна, заступник директора — начальник відділу інформації, використання документів та міжнародної діяльності Державного архіву Кіровоградської області;

Грінченко Віктор Валентинович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка;

Завальнюк Костянтин Вікторович, архівіст I категорії відділу інформації Державного архіву Вінницької області, кандидат історичних наук;

Іванець Оксана Миколаївна, молодший науковий співробітник Державного політехнічного музею імені Бориса Патона при КПІ ім. Ігоря Сікорського, м. Київ;

Ісакова Руслана Генадіївна, директорка КЗ «Бобринецький міський краєзнавчий музей ім. М. Смоленчука»;

Клименко Тетяна Анатоліївна, директор Державного архіву Черкаської області, кандидат історичних наук, доцент;

Коваль Вікторія Іванівна, начальник відділу формування НАФ та діловодства, координації архівної справи в області Державного архіву Кіровоградської області;

Ковальков Олександр Леонідович, доктор історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка;

Коржик Світлана Анатоліївна, голова Летичівської територіальної організації НСКУ, почесний краєзнавець Хмельниччини, магістр державного управління,

Краснопольська Ольга Сергіївна, провідний науковий співробітник КЗ «Художньо-меморіальний музей О. О. Осмьоркіна»;

Кругляк Марина Едуардівна, кандидат історичних наук, доцент, краєзнавець, незалежний науковець (м. Кассель, Федеративна Республіка Німеччина);

Кулибчук Валентина Володимирівна, науковий співробітник КЗК «Музей пропаганди» ХОР;

Кухаренко Ірина Олександрівна, член Національної спілки архітекторів України, Національної спілки художників України, завідувач відділу музею — робоча група обласної редакційної колегії тому енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури в Кіровоградській області» КЗ «Музей мистецтв Кіровоградської обласної ради»;

Куцаєва Тамара Олександрівна, учений секретар Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця», кандидат історичних наук;

Кучерук Сергій Сильвестрович, викладач вищого професійного училища № 94 м. Лисичанськ, магістр державного управління;

Латецька Наталія, спеціаліст з оцифрування та координатор архівних проектів Інституту мужності і солідарності імені Вітольда Пілецького (м. Берлін, Федеративна Республіка Німеччина);

Левченко Валерій Валерійович, доцент, кандидат історичних наук, професор кафедри соціальних та гуманітарних дисциплін Одеського національного морського університету;

Лутай Оксана Олександрівна, в.о. директора Краєзнавчого музею історії сіл Суботцівської сільської ради, лауреат премії ім. В. Ястребова;

Марченко Олег Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка;

Недлінська Анна Анатоліївна, завідувач відділом науково-просвітницької роботи КЗ «Музей мистецтв Кіровоградської обласної ради»;

Покотило Ольга Анатоліївна, заступник директора — головний зберігач фондів, начальник відділу зберігання, обліку документів та довідкового апарату Державного архіву Кіровоградської області;

Пилипенко Олександр Євгенійович, професор кафедри гуманітарних дисциплін національного університету харчових технологій м. Київ, доктор історичних наук;

Резепа Анастасія Миколаївна, краєзнавець;

Сугак Валерія Валеріївна, головний спеціаліст відділу організації, координації архівної справи, інформатизації та оцифрування документів Державного архіву Одеської області;

Ткачук Костянтин Олександрович, незалежний дослідник, куратор наукових програм в громадській організації «Культура заради майбутнього»;

Чемерис Андрій Юрійович, студент Центрально-українського державного університету імені Володимира Винниченка;

Чернова Віта Василівна, директорка КЗ «Художньо-меморіальний музей О. О. Осмьоркіна»;

Шиян Любов Миколаївна, наукова співробітниця Вишнівецького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля», кандидат історичних наук;

Юрченко Сергій Сергійович, провідний науковий співробітник відділу інформації, використання документів та міжнародної діяльності Державного архіву Кіровоградської області, викладач історії та географії Кропивницького фахового коледжу харчування та торгівлі.

Часопис Державного архіву
Кіровоградської області

ІСТОРІЯ
ЛІТОПИС
СПАДЩИНА

№ 1 (1), 2025

(заснований у 2025 році)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Голова: Лілія **МАРЕНЕЦЬ**, член НСКУ

Заступник голови: Тетяна **ГОНЧАРОВА**, член НСКУ

Члени: Олександр **ЖИТКОВ**, доктор історичних наук, професор;

Олександр **КОВАЛЬКОВ**, доктор історичних наук, доцент;

Інна **ПОЗДНЯКОВА**, кандидат історичних наук, доцент;

Борис **ШЕВЧЕНКО**, член НСКУ

Сергій **ЮРЧЕНКО** (*відп. ред.*)

Верстка і дизайн:

П. С. Молдавський

Підписано до друку 15.12.2025.

Формат 64×90/8. Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 30,13

Наклад 100 прим.

Віддруковано у МПП «Антураж А»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців,

виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК №2508 від 29.05.2006 р.

м. Кропивницький, вул. Тараса Карпи, 83

www.anturagea.com.ua

anturagea@anturagea.com.ua

Тел. +38(050) 341 27 41